

ISSN 2307-7778

Періодичне видання

НАУКОВІ ЗАПИСКИ
Тернопільського національного
педагогічного університету
імені Володимира Гнатюка

Серія:

ІСТОРІЯ

Випуск 2

Частина 1

ТЕРНОПІЛЬ

2014

УДК 93
ББК 63
Н 34

Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія / За заг. ред. проф. І. С. Зуляка. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2014. – Вип. 2. – Ч. 1. – 262 с.

Друкується згідно з рішенням Вченої ради Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка від 25 листопада 2014 р. (протокол № 4).

Головний редактор

Іван Зуляк - доктор історичних наук, професор

Редакційна колегія:

Микола Алексієвець - доктор історичних наук, професор
Леся Алексієвець - доктор історичних наук, професор
Микола Бармак - доктор історичних наук, професор
Лев Баженов - доктор історичних наук, професор
Елла Бистрицька - доктор історичних наук, професор
Владзімеж Бонусяк - доктор історичних наук, професор (Польща)
Петро Брицький - доктор історичних наук, професор
Вацлав Вежбенець - доктор історичних наук, професор (Польща)
Олександр Добржанський - доктор історичних наук, професор
Степан Качараба - доктор історичних наук, професор
Андрій Кліш - кандидат історичних наук, доцент
Павло Коріненко - доктор історичних наук, професор
Микола Литвин - доктор історичних наук, професор
Карел Марек - доктор історичних наук, професор (Чехія)
Микола Москалюк - доктор історичних наук, професор
Борис Савчук - доктор історичних наук, професор
Олексій Сухий - доктор історичних наук, професор

Рецензенти:

Ігор Дацків - доктор історичних наук, професор
Микола Стрішенець - доктор історичних наук, професор

Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія затверджено постановою ВАК України як фахове видання зі спеціальності "Історичні науки" від 10.03.2010 р. № 1-05/2.

У збірнику наукових праць історичного факультету Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка та інших вузів України друкуються матеріали оригінальних досліджень, що охоплюють широке коло проблем історії України, української історичної біографістики, всесвітньої історії, джерелознавства й історіографії, історії культури, а також уміщено методологічні проблеми наукових досліджень, рецензії та огляди.

Для науковців, краєзнавців, викладачів, аспірантів та студентів і тих, хто цікавиться історією України та зарубіжних країн.

Збірник включений до міжнародної наукометричної бази РІНЦ (договір № 106-03/2014 від 3 березня 2014 р.). Статті збірника прирівнюються до публікацій у виданнях України, які включені до міжнародних наукометричних баз відповідно до вимог наказу МОН України від 17 жовтня 2012 р. № 1112 (зі змінами, внесеними наказом МОН України від 03.12.2012 р. № 1380)

*Редакційна колегія публікує матеріали, не завжди поділяючи погляди їх авторів.
 За зміст публікацій, достовірність фактів, цитат тощо відповідальність несуть автори.*

© Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка, 2014

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

УДК 94(470. 325+477. 54) “16”: 314. 151. 3 – 054. 72 (=161. 2)

Сергій Кушнар'юв

ЗАСЕЛЕННЯ СЕРЕДЬНОГО ПООСКІЛЛЯ УКРАЇНСЬКИМИ ПЕРЕСЕЛЕНЦЯМИ В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XVII СТ.

У статті розглянуто один із прикладів заселення південних рубежів Російської держави українськими переселенцями у першій половині XVII ст. На матеріалах окремого історико-географічного регіону показано особливості та етапи освоєння Поля, взаємодії переселенців із місцевою адміністрацією.

Ключові слова: козаки, колонізація, переселення, порубіжжя, Середнє Пооскілля.

Проблема заселення південного порубіжжя Російської держави у XVII ст. тривалий час привертала до себе увагу дослідників. Однак багато питань залишаються недостатньо висвітленими, а окремі зовсім не вивченими. До них відносяться і проблеми, пов'язані із ранніми етапами заселення території Середнього Пооскілля українськими переселенцями у першій половині XVII ст.

Актуальність питання обумовлена, передусім, значимістю процесів освоєння і заселення українцями південних рубежів Російської держави у XVI–XVII ст., а також недостатньою вивченістю цих процесів стосовно території Середнього Пооскілля.

Мета статті полягає у висвітленні подій, пов'язаних із початковим етапом заселення Середнього Пооскілля українськими переселенцями у першій половині XVII ст. і значенням Валуйської фортеці у цьому процесі.

Проблеми, пов'язані із заселенням і господарським освоєнням території Поля, тривалий час привертала увагу дослідників. Однак, історія заселення українцями Середнього Пооскілля не знайшла відображення у жодному спеціальному дослідженні. Тим не менш, значний документальний матеріал, почерпнутий із різних архівних зібрань, дозволив таким авторам, як Д. Багалію [1], Філарету (Д. Гумілевському) [2] та іншим зібрати цінний джерельний матеріал з історії заселення краю. Окремі питання висвітлено у роботах І. Миклашевського [3], В. Загоровського [4], А. Папкова [5] та інших. Істотний внесок у розробку проблеми зробив валуйський краєзнавець П. Сопін [6].

Середнє Пооскілля, розташоване на території, що у джерелах того часу називалася “Подем” або “польською україною”, увійшло до складу Російської держави на початку XVI ст. У середині XVI ст. до Сіверського Дінця регулярно їздили путивльські станичники, що спостерігали за пересуваннями татарських загонів [7, с. 46]. З 1596 р. важливе місце у заселенні та господарському освоєнні територій на річках Сіверський Донець й Оскіл займав Белгород. Частина Поля, південніше міста, була віддана служилим людям для заняття промислами. Для цих же цілей Середнє Пооскілля активно використовували козацькі загоны, що розташовувалися куренями понад Осколом.

На межі XVI–XVII ст. на цій території засновано ще два міста-фортеці, які згодом відіграли одну з ключових ролей у заселенні краю – Валуйки (1599 р.) і Цареборисів (1600 р.). Останнє місто невдовзі припинило своє існування аж до другої половини XVII ст., а Валуйська фортеця на довгий час стала своєрідним форпостом на південних кордонах держави. Українці, іменовані у тогочасних джерелах “черкасами”, брали участь у будівництві південноросійських фортець. “Строельная книга города Валук 1599 года”, опублікована Д. Багалієм, серед служилих людей, скерованих царським указом для будівництва нового міста, називає: “С Дедилова голова Семен Лодыженский, а с ним ... и литвы и немец и черкас лучших 150 конных и с пищалями” [8, с. 1]. Документи, які б свідчили про етапи заселення новозбудованого міста служилими людьми, до нашого часу не збереглися. Можемо припустити, що населення Валуйок певною мірою формувалося за рахунок включення представників так званих “оскольських” і “донецьких” козаків, що використовували територію Середнього Пооскілля для заняття промислами.

Наявність на території Поля досить значної кількості вільних козацьких груп, що займалися як господарською діяльністю, так і відвертим грабуванням прикордонних повітів, підтверджується комплексом джерел. Російський уряд не міг не звертати на них увагу і в другій половині XVI ст. намагався не лише залучати лояльних українців до вартової служби, а й боротися із небажаними переселенцями за допомогою козаків.

Вочевидь, стримувати українських переселенців, які бажали осісти на південному порубіжжі, Російська держава була не в силах. Компромісним рішенням стало зіткнення двох колонізаційних потоків – російського та українського. За умови переходу в московське підданство й виконання різних військових обов'язків, українцям дозволялося оселятися на південних кордонах держави. В останнє десятиліття XVI ст. російський уряд приймав козаків на службу [9, с. 216].

На початку XVII ст. ситуація у регіоні дещо змінилася. Джерела періоду Смути не фіксують фактів прийняття українців на царську службу. Перша відома згадка про козацький загін у Середньому Пооскіллі припадає на 20-ті рр. XVII ст. Оброчна книга Валуйок 1621–1626 рр., один із небагатьох документів першої чверті XVII ст., що зберігся після московської пожежі 1626 р., зафіксувала видачу жалування "черкасам Чедрану с товарищи на два дня меду ведро да тридцать и две чарки вина" [10, арк. 52]. Подальша доля згадуваного отамана та його козаків нам невідома.

Під час Смоленської війни 1632–1634 рр. територія Середнього Пооскілля стала ареною бойових дій. 28 березня 1633 р. "литовские люди" під командуванням Якова Острянина захопили і спалили Валуйки. У полон потрапив валуйський воєвода Іван Колтовський і десятки валуйчан, пограбовано Валуйський Миколопристанський монастир: "В 141 (1633)-м г. как город Валуйку взяли литовские люди и черкасы, и в те поры государево богомолье монастырь разорили, церковь осквернили и престол порушили. А взяли литовские люди церковнаго строения, книг: устав, Евангелие напрестольное, Евангелие толковое, апостол, два пролога, два октоя, два трефоля, две триоди, служебник, минею общую, потребник, псалтырь, часовник, сосуды, кадило, паникадило, ризы, стихарь с поясом, патрахель, поручи, четыре колокола ..." [11, с. 643–645]. Таким чином, для 30-х рр. XVII ст. для Середнього Пооскілля було характерне включення у жорстке військове протистояння не лише між державами, а й на рівні зіткнення двох колонізаційних потоків. З цього часу Москва змінює політику щодо заселення південних територій.

Після Смоленської війни активізувалася народна колонізація українцями Поля. Причини цього явища, передусім, варто шукати у діях Речі Посполитої. Уряд Владислава IV спробував скоротити чисельність козацтва на своїй території. Кількість останніх помітно збільшилося на початку 30-х рр. XVII ст., коли варшавський двір використовував їх для рейдів на територію Московського царства. Оскільки козаки відігравали досить значну роль у бойових діях, вони стали претендувати на отримання особливого станового статусу. Противна сторона не хотіла визнавати таке бажання законним. Після укладення миру зі східним сусідом, польський уряд, місцева влада і шляхта прагнули якомога більше українських козаків перетворити на селян і міщан – осіб, підлеглих або державі, або ж окремим феодалам. Конфлікт між основною масою населення українських земель Речі Посполитої і державою не вичерпувався лише соціальним протистоянням. Невдоволення викликали спроби поширення на православних влади Уніатської церкви [12]. Ці два конфлікти, соціальний і релігійний, спровокували не тільки низку козацьких повстань у Речі Посполитій, а й стимулювали відтік населення за її межі [5, с. 196]. Основна маса українців прямувала у південні повіті Російської держави.

У липні 1639 р. до Валуйок "на вечное житье и государеву службу" з Тамбова прибуло 75 українських козаків на чолі з отаманом Василем Марковим, що вийшли з Польського Задніпров'я у 1638 р. [6, арк. 37] Своє прохання царю про переведення із Тамбова на Валуйки черкаси мотивували тим, що вартова ("береговая") служба на одному місці, на яку вони були призначені тамбовським воєводою, для них була незвична і що вони хотіли б "служить государеву службу", пов'язану зі степовими роз'їздами [6, арк. 37–38].

Козаки отамана В. Маркова стали першими українцями Середнього Пооскілля, які отримали офіційний дозвіл на "осаждення" слобод. Валуйський воєвода Мелентій Квашнін у листі в Москву від 20 липня 1639 р. писав: "... по твоему указу ... как черкасы атаман Марков с товарищи 74 человеками, с женами и детьми прибыли из Тамбова на вечное житье, временно поставил их на дворах валуйских служилых людей за острогом, под городом, в Царегородской слободе. А под дворы им и под огороды места измерил на другой стороне Валуя в старой Царегородской слободе ... А на тех огородах служилые люди весной посадили капусту и посеяли коноплю... И по твоему государеву указу я селиться атаману Маркову с товарищи на указанных местах не велел, докуда валуйские служилые люди с тех огородов капусту и коноплю поупрячут ..." [13, арк. 297]. Далі воєвода писав про те, що наділив переселенців пашнею і сіножатями нарівні із валуйчанами. Однак із-за бідності вони не змогли приступити до негайного заняття сільським господарством, бо не мали ні коней, ні інвентаря, ні насіння для посіву [6, арк. 38]. Зважаючи на обставини, М. Квашнін подав у Розрядний приказ чолобитну, у якій просив пояснити як йому вчинити. У відповідь надіслано царський указ, в якому воєводі пропонувалося попередньо видати усім козакам жалування по 9 карбованців (далі – крб.) рядовим і 10 крб. отаманам. Крім того, пропонувалося виплатити кожному із новоприбулих поселенців по 4 крб. на обзаведення господарством і видати їм на насіння по 3 чверті проса і стільки ж вівса [14, арк. 208].

Новоприбулі переселенці складали поручні записи, основний зміст яких був наступним: "... им государева царева и великого князя Михаила Федоровича всеа Руси служба служить: в Крым, и в Литву, и к Турскому салтану, и на Поле к вором-черкасом не отъехать, и жити на Волуйке, и дворами строитца, и указныя свои земли похать и хлеб сеяти" [14, арк. 211]. Українці несли вартову службу за Валуєм "у ближних крепостей". По 10 осіб вартувало на вежах приміських укріплень і об'їжджало надовби біля Черкаської слободи. Окрім того, загони з 20–30 козаків супроводжували російські й кримські посольства, що проїжджали через Валуйки. У липні 1639 р. в Розряд надійшла чолобитна від отамана Якова Дмитровича Іваницького і 35-ти українців, які перейшли у російське підданство в 1638 р. і несли "берегову службу" в Тулі. Вони писали, що подібна служба їм не за звичай і просили відправити їх на "украинскую службу с нашею братьею с нововыезжими черкасами на Валуйке" [15, с. 281].

До літа 1640 р. у Валуйській окрузі налічувалося більше 250 українців [6, арк. 39]. Усі вони до цього часу отримали земельні угіддя й сіножаті, а також облаштували на лівому березі річки Валуй власні двори із городами [6, арк. 39–40]. У лютому 1641 р. більше 100 козаків на чолі з отаманом Степаном Волошенином "били чолом" царю Михайлу Федоровичу про повернення їх дітей до государевої служби й наділення їх хлібним і грошовим жалуванням [16, с. 321].

Подібна практика переселення окремих козацьких груп в цілому не була незвичною для південноросійських повітів. Цілком звичним явищем було також протистояння переселенців із місцевими служилими структурами та воєводами. Останні шляхом жорсткого контролю намагалися запобігти індивідуальним і масовим втечам та конфліктам на побутовому рівні. Однак випадки переходу українців до вільного козакування у Полі були досить частими. Наприклад, восени 1640 р. п'ятеро козаків утекло із Валуйок до Курська нібито із наміром купити хліба [9, с. 220]. У наступному році козацький загін, отримавши дозвіл воєводи на заняття рибним промислом на Сіверському Дінці, утік із Валуйок до Литви [9, с. 220–221].

Певною мірою такій поведінці переселенців сприяла політика Речі Посполитої. До 40-х рр. XVII ст. польська влада з метою не допущення подальшого переселення українців на російське порубіжжя, доводила до їх відома, що вони можуть повернутися назад. В результаті чого значна кількість переселенців, що несли службу в Чугуєві та інших містах, у квітні 1641 р. "пішли в Литву" [17, с. 35]. У зв'язку із чугуївськими подіями, Розрядний приказ почав вдаватися до заспокоєння служилих козаків, що залишалися у Росії. Так, 14 травня 1641 р., у Валуйки скерували грамоту, що оголошувала царську милість валуйським козакам і гарантувала їм, що втеча чугуївських служилих людей ніяк не позначиться на ставленні до вірних присязі [5, с. 243].

У відповідь на зачитану воєводою грамоту, українці запевнили у своїй відданості й повідомили, що нічого не знають про листи і людей, які закликають утікати за кордон. Від імені валуйської козацької служилої корпорації, отаман В. Марков влітку 1641 р. подав воєводі Федору Голенищеву-Кутузову колективну чолобитну. У ній було прохання звільнити їх від поруки по козаках Івану Павлову із 18 товаришами, переведеними до Валуйок із Тамбова. Чолобитна викликана тим, що згаданий отаман та інші українці не були одруженими і тому не будували дворів і не "розбивали" городів. Це, на думку воєводської адміністрації, було приводом до втечі "на місце виходу". Як видно із документів, таку ж позицію розділяли їх товариші, які не бажали нести відповідальність за проступки окремих груп переселенців. Воєвода задовольнив прохання чолобитників, звільнив їх від відповідальності за дії недбайливих товаришів. При цьому останніх ув'язнили, їх зброю передали до казни, а коней віддали загону Маркова "на прокорм". У подальшому козаки В. Маркова визволили "павлівських" козаків, подавши чолобитну, ручаючись за них "голова в голову" [5, с. 243].

Російський уряд і надалі продовжував приймати на службу українських переселенців. Однак, розселяти їх прагнули подалі від кордону. Воєводам наказувалося вести постійне спостереження за поведінкою новоприбулих переселенців й припиняти будь-які намагання втечі зі служби. Завдяки узгодженим діям, випадків масового відходу українських переселенців із Валуйок більше не було. Однак, втечі невеликими групами тривали й надалі. Так, у 1644 р. згадуваний отаман С. Волошенин подав чолобитну цареві для прохання про виплату річного жалування "для бедности великой". Під грамотою підписалася 71 особа [18, с. 394]. При цьому, в 1641 р. зі С. Волошенином значився 101 переселенець. Таким чином, за три роки з Валуйок тільки із однієї групи переселенців утекло "в Литву" або у польські міста 30 осіб [9, с. 215; 15, с. 281].

Таким чином, Валуйки, засновані наприкінці XVI ст. на Осколі, біля гирла річки Валуй, були не тільки південним форпостом на шляхах просування кримських татарів до центральних повітів держави, а й стали ключовою ланкою у заселенні території Середнього Пооскілля у XVII ст. Поряд із російським, у краї існував й український колонізаційний потік, який значно посилювався з кінця 30-х рр. XVII ст. Активізацію міграційних процесів у зазначений період можна пояснити наступними причинами: погіршенням соціально-економічної ситуації у Речі Посполитій і початком зведення російським урядом Белгородської засічної смуги, що вимагало збільшення чисельності служилого

населення на південних рубежах, особливо у тих містах, які не входили до оборонних споруд новозбудованої смуги. Місцева адміністрація приймала переселенців на государеву службу, дозволяла селитися у приміських слободах, наділяла їх землею. Однак, незважаючи на це, частина переселенців, втративши колишню козацьку волю, залишала свої слободи і службу російському царю. В результаті чого російський уряд був змушений прийняти низку заходів, що мали регулювати службу українських переселенців. Надалі ця політика стане основою вкорінення українців на південному порубіжжі Російської держави та на території Середнього Пооскілля зокрема.

Список використаних джерел

1. Багале́й Д. И. Очерки из истории колонизации степной окраины Московского государства / Д. И. Багале́й. – М., 1887. – 614 с.
2. Филарет (Гумилевский Д. Г.) Историко-статистическое описание Харьковской епархии / (Д. Г. Гумилевский) Филарет: в 3 т. – Х., 2005 – Т. 1. – 236 с.; т. 2. – 432 с.; т. 3. – 170 с.
3. Миклашевский И. Н. К истории хозяйственного быта Московского государства / И. Н. Миклашевский. – М., 1894. – Ч. 1. – 310 с.
4. Загоровский В. П. История вхождения Центрального Черноземья в состав Российского государства в XVI в. / В. П. Загоровский. – Воронеж: ИПЦ Воронежского государственного университета, 1991. – 270 с.
5. Папков А. И. Порубежье Российского царства и украинских земель Речи Посполитой (конец XVI – первая половина XVII в.) / А. И. Папков. – Белгород: Константа, 2004. – 351 с.
6. "Валуйский историко-художественный музей", д. 252, л. 1–70.
7. Загоровский В. П. Изюмская черта / В. П. Загоровский. – Воронеж: ИПЦ Воронежского государственного университета, 1969. – 239 с.
8. Багале́й Д. И. Материалы для истории колонизации и быта Харьковской и отчасти Курской и Воронежской губернии / Д. И. Багале́й. – Х., 1890. – 420 с.
9. Папков А. И. Служилые черкасы. Новый элемент вооруженных сил Юга России позднего средневековья / А. И. Папков // Дмитрий Донской и эпоха возрождения Руси. События, памятники, традиции. – Тула: Тульский полиграфист, 2001. – С. 214–229.
10. Российский государственный архив древних актов (далі – РГАДА), ф. 210, оп. 21, д. 8, л. 50–62.
11. Акты Московского государства / [ред. Н. А. Попов]. – Т. 1. Разрядный приказ. Московский стол. 1571–1634 гг. – СПб., 1890. – 776 с.
12. Флоря Б. Н. Отношение украинского казачества к Речи Посполитой во время казацких восстаний 20–30-х гг. XVII в. и на начальном этапе народно-освободительной войны / Б. Н. Флоря // Славяноведение. – 2002. – № 2. – С. 36–46.
13. РГАДА, ф. 210, оп. 1, д. 132, л. 295–305.
14. РГАДА, ф. 210, оп. 1, д. 22, л. 205–213.
15. Челобитная атамана Я. Иваницкого и 35 украинцев-переселенцев о переводе их с береговой службы в Туле на сторожевую пограничную службу в город Валуйки от июля 1639 г. // Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы. – М.: Изд-во АН СССР, 1953. – Т. 1. 1620–1647 гг. – М., 1953. – С. 281.
16. Челобитная украинцев, переселившихся во главе с атаманом С. Волошенином в город Валуйки, о приеме их детей на сторожевую службу от февраля 1641 г. // Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы. – М.: Изд-во АН СССР, 1953. – Т. 1. 1620–1647 гг. – М., 1953. – С. 321–322.
17. Папков А. И. Упорядочение службы украинских переселенцев на территории Белгородской черты в 40-е годы XVII века / А. И. Папков // Проблемы исторической демографии и исторической географии Центрального Черноземья и Запада России. – Липецк, 1998.
18. Грамота из Разрядного приказа валуйскому воеводе П. И. Колтовскому о выплате годового хлебного жалованья украинцам, переселившимся в город Валуйки во главе с атаманом С. Волошенином 1644 г. // Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы. – М.: Изд-во АН СССР, 1953. – Т. 1. 1620–1647 гг. – М., 1953. – С. 394–395.

Сергей Кушнарев

ЗАСЕЛЕНИЕ СРЕДНЕГО ПООСКОЛЬЯ УКРАИНСКИМИ ПЕРЕСЕЛЕНЦАМИ В ПЕРВОЙ ПОЛОВИНЕ XVII В.

В статье рассмотрен один из примеров заселения южных рубежей Российского государства украинскими переселенцами в первой половине XVII в. На материалах отдельного историко-географического региона показано особенности и этапы освоения Поля, взаимодействие переселенцев с местной администрацией.

Ключевые слова: казаки, колонизация, переселение, порубежье, Среднее Поосколье.

Sergei Kuschnarev

THE SETTLEMENT OF SEREDNIE POOSKILLA BY UKRAINIAN SETTLERS IN EARLY SIXTH CENTURY

This article deals with one of the examples of settlement of the South borders of the Russian State by Ukrainian settlers in early XIXth century. On the materials of the particular historical-geographical

region there were defined the specifics and periods of the settlement of the area of Pole, as well as interaction of settlers with the local administration.

Key words: cossacks, colonization, settlement, border, Serednie Pooskillia.

УДК 572.71 (477.82) "16/19"

Юрій Долженко

КРАНІОЛОГІЯ ПОХОВАНИХ ПІД КАФЕДРАЛЬНИМ КОСТЕЛОМ СВ. ПЕТРА І ПАВЛА У ЛУЦЬКУ В XVII–XX СТ.

У статті проаналізовано залишки осіб, похованих під кафедральним костелом Петра і Павла у Луцьку в XVII–XX ст. Проведено порівняльний аналіз морфологічних комплексів цієї вибірки із населенням Східної і Західної Європи XVII–XX ст. Визначено, що, згідно із даними краніометрії, простежується зв'язок чоловічої досліджуваної вибірки із Сумами, Луцьким братством, Вишгородом. Жіноча група із кафедрального костелу Св. Петра і Павла, згідно із даними краніометрії, статистично близька до широколицької серії Луцького братства.

Ключові слова: краніологія, антропологія, Луцьк, кафедральний костел, історія.

Історія антропологічного вивчення населення західних регіонів України козацьких часів та сучасності розпочата В. Бушковичем [33] і продовжена В. Алексеєвим [1, с. 51, 331–332]. Останнім опрацьовано і об'єднано в одну групу XVIII–XIX ст. 17 чоловічих та 6 жіночих черепів представників західних українців. Деякі черепи із Волині досліджувалися і за етнічною краніоскопією О. Козинцевим. Вони увійшли до збірної серії українців [21, с. 9]. Вивчаючи територіальні варіації антропологічних особливостей у східнослов'янського населення XX ст., Т. Алексеєва відмітила, що на території Волині, правобережжі Дніпра й волинського Полісся, Підляшшя, виокремлюється більш широколиций варіант, ніж на територіях над Дніпром, на Лівобережжі, Прикарпатті та Закарпатті [4, с. 241]. Враховуючи те, що до досліджуваної вибірки ймовірно потрапила й невелика частина черепів XX ст., слід згадати й соматологічні дослідження В. Дяченка [17–18], у яких антрополог, проаналізувавши склад українського народу, виокремив п'ять антропологічних типів. На Волині дослідник виділив волинський варіант центральноукраїнської антропологічної області, до якої відніс Волинську, південь Рівненської та північні райони Тернопільської і Львівської областей [17, с. 72]. Нещодавно опублікована стаття із краніології черепів із церкви Луцького братства [14]. Таким чином, наша робота суттєво доповнить дослідження населення міста і західного регіону в цілому.

Загалом досліджено 31 поховання із крипти римо-католицького костелу, придатне для краніометрії, з них – 21 чоловічий і 9 жіночих черепів. Статеві-вікові визначення та виміри антропологічного матеріалу проводилися безпосередньо у підземеллі. Виміри черепів здійснювалися за стандартною краніологічною методикою, у якій нумерація ознак вказувалася за Р. Мартіном, а назомаллярний та зигмаксиллярні кути горизонтального профілювання обличчя вираховувалися за допомогою номограми [3, с. 55; 39]. Визначення краніометричної точки лямбда проводилося за методом Л. Бакстона та Г. Моранта [34]. У таблицях лінійні розміри вказані у міліметрах, кути – у градусах. Параметри позначені наступним чином: n – число випадків, M – середня арифметична величина, m (M) – помилка середньої арифметичної, σ – середні квадратичні відхилення, m_s – помилка середнього квадратичного відхилення.

Для оцінки вимірювальних ознак використовувалися таблиці з межами середніх величин ознак, складені Г. Дебецем [3]. Стаття похованих визначалася виключно за особливостями будови черепа, позаяк кістяк департизований. Вік встановлювався комплексно за ознаками на черепі, черепних швах, зубах [32; 42]. Для характеристики краніологічної серії XVII–XX ст. із Луцька, використана методика, яка відноситься до однієї із галузей расознавства – етнічної краніоскопії, запропонованої доктором історичних наук О. Козинцевим [21–22]. При інтерпретації даних використовувалися комп'ютерні програми, створені Б. та А. Козинцевими у 1993 р., а також А. Громовою у 1996 р.

За результатами дослідження нами виявлено, що розвиток м'язового рельєфу чоловічих черепів помірний. Надперенісся розвинуті середньо – бал 3 виявлений тільки у двох випадках із 18. Помірно розвинуті й надбрівні дуги. Серія із 21 черепа характеризується помірною довжиною та великою шириною черепної коробки і складається з п'яти мезокранних та десяти брахікранних черепів, у середньому за черепним індексом (82) вона брахікранна. Доліхокранні краніологічні типи відсутні. Горизонтальна окружність черепів через краніометричну точку офріон за абсолютними розмірами дорівнює великим абсолютним розмірам (табл. 1). За висотно-поздовжнім показником (при вимірюванні черепа від краніометричної точки базіон) чоловічі черепи відносяться до групи ортокранів (середньо-високі), а за висотно-поперечним належать до тайпенокранного варіанту

(низькі черепа). Вушна висота – велика на межі з помірними категоріями розмірів. Довжини основи, виміряні у 13 черепів, відноситься до класу середніх величин.

Ширина чола велика у фронтальному відділі, а в дорсальному – дуже велика. Ширина потилиці велика, при чому великі розміри даної ознаки переважають (63,6 %).

Середня ширина обличчя є помірною на межі з великими категоріями. Середній розмір виличного діаметру великий (139 мм). Варіація відчутна: від 131 мм у черепа № 28 до 144 мм у черепа № 4 (різниця досягає 13 мм). Величина середнього квадратичного ухилення – 3,7, що є меншим за середні величини. Лицевий скелет помірної висоти добре профільований на рівні орбіт і альвеолярного виростку. Верхній лицевий індекс еурійський (47,6) і вказує на широке обличчя в групі. Довжина основи обличчя виміряна на 10 черепах і, як встановлено, в середньому вона помірна. Верхня ширина обличчя велика, цей діаметр варіює від малих (101,5 мм у черепа № 26) до дуже великих (117 мм у черепа № 2) і являється крайнім абсолютним розміром лицевого скелету за світовими стандартами [3, с. 114]. Відносна висота орбіт помірна (мезоконхія). Грушоподібний отвір середньої ширини і висоти за індексом – помірний (мезоринія). Перенісся низьке за симотичним і високе за дакріальним індексом, що вказує на диспропорцію носових кісток. Розвиток передньоносової ості – помірний. У нижньому краї грушоподібного отвору визначено тільки 42,8 % черепів з антропінною формою, решта 57,1 % мають передносові ямки. Кут виступу носа, виміряний на 13 черепах, – великий (32°).

Порівняння квадратичних відхилень 59 основних ознак (без максиллофронтальних вимірів і покажчика) та індексів черепів із римо-католицького костелу зі стандартними показало, що чоловічі черепа відрізняються підвищенням мінливості за 26 ознаками (44 %) і пониженням за 21 ознакою (35,5 %). Стандартні становлять тільки 12 ознак (20,3 %) від досліджених п'ятдесяти дев'яти (табл. 1), що свідчить про певну неоднорідність серії.

Нами досліджено 8 черепів жінок. Рельєф у ділянці перенісся, потилиці, виразність соскоподібних виростків та надбрівних дуг незначні (табл. 3). Більшість жіночих черепів (п'ять) мають мезокранну форму, і тільки три черепа – брахікранну. У цілому серія мезокранна на межі з брахікранією, індекс складає 79,8. Горизонтальна окружність черепів через краніометричну точку офріон за абсолютними розмірами – велика. Відносна висота черепів у цілому за висотно-поздовжнім покажчиком вказує на високі черепа у групі (гіпсікранія), а відповідно до висотно-поперечного індексу ці черепа – помірні (метріокранія). Широтний лобний покажчик чола потрапляє до категорії малих величин цієї ознаки. Ширина потиличної кістки велика, а потиличний широтно-поздовжній індекс перебуває за межею дуже малих величин (88).

Обличчя за середнім діаметром вилиць, який дорівнює 125,3 мм, потрапляє до категорії середніх величин. Верхня висота обличчя дуже мала, а повна – помірна. У цілому за верхньолицьовим індексом (46,1) обличчя широке (еурійське). Орбіти малої високі, за покажчиком відносна висота орбіт помірна (80,1). Горизонтальне профілювання обличчя в середньому помірне як на верхньому рівні, так і на середньому, хоча два черепа (7 і 13) мають дещо сплющене обличчя на рівні орбіт, і три (6, 7, 32) – на рівні передньо-носового шипа, тому можна констатувати, що жіноча серія із костелу загалом дещо неоднорідна за враженістю горизонтального профілювання обличчя. Носовий отвір характеризується малою висотою та шириною, носовий індекс підпадає під широку категорію розмірів (хамеринія) на межі з помірними покажчиками. Виступ носа помірний (23,6°).

Порівняння квадратичних відхилень 61 основної ознаки черепів із римо-католицького костелу зі стандартними показало, що жіночі черепа відрізняються підвищенням мінливості за 23 ознаками (37,7 %) і пониженням за 28 ознаками (45,9 %). Стандартні становлять тільки 10 ознак (16,3 %) від досліджених 61 (табл. 3), що свідчить про певну неоднорідність серії.

У цілому за краніологічними ознаками жіночі черепа належать до великої європеїдної раси. При цьому жіноча серія неоднорідна у своєму складі, частина черепів має послаблене горизонтальне профілювання, також виявлено, що черепа відрізняються підвищеною мінливістю за 23 ознаками.

Таблиця 1

Середні розміри та індекси чоловічих черепів з римо-католицького костелу м. Луцька XVII–XX ст.

№ за Р.Мартіном	Ознаки	♂						
		M	n	σ	m(M)	ms	min.	max.
1	Повздовжній діаметр	181,1	16	5,6**	1,39	0,99	172,0	190,0
8	Поперечний діаметр	148,3	16	6,1*	1,53	1,09	134,0	156,0
17	Висотний діаметр	134,5	13	8,1*	2,25	1,59	120,0	149,0
5	Довжина основи черепу	102,4	13	3,8**	1,06	0,75	95,0	108,0
9	Найменша ширина лоба	100,1	21	4,6	1,01	0,71	92,5	112,0
10	Найбільша ширина лоба	127,1	19	6,1*	1,40	0,99	114,9	137,2
11	Ширина основи черепа	132,3	7	3,6**	1,36	0,96	126,5	137,0
12	Ширина потилиці	112,2	11	6,0*	1,81	1,28	103,0	120,0
45	Виличний діаметр	139,0	11	3,7**	1,12	0,79	131,0	144,0
40	Довжина основи обличчя	101,0	11	4,6	1,44	1,02	95,0	108,0
47	Висота обличчя	116,8	5	8,7*	3,89	2,75	108,0	130,5
48	Верхня висота обличчя	67,5	13	4,4*	1,22	0,86	61,0	79,0
43	Верхня ширина обличчя	108,7	11	4,8*	1,46	1,03	101,5	117,0
46	Середня ширина обличчя	99,0	10	3,7**	1,17	0,82	92,6	104,0
55	Висота носа	51,7	14	2,0**	0,54	0,34	49,0	56,0
54	Ширина носа	25,5	13	2,3*	0,65	0,46	21,0	28,8
51	Ширина орбіти	42,4	16	1,4**	0,35	0,25	41,0	44,8
52	Висота орбіти	32,7	16	2,8*	0,69	0,49	27,0	37,5
20	Вушна висота	117,3	9	5,4*	1,79	1,26	107,7	123,7
SC (57)	Симотична ширина	10,6	16	1,8	0,45	0,32	7,0	12,5
SS	Симотична висота	4,6	16	1,4*	0,35	0,25	1,7	7,0
MC (50)	Максифронтальна ширина	21,2	15	2,6	0,67	0,47	17,0	25,5
MS	Максифронтальна висота	7,7	15	1,4	0,36	0,25	5,6	10,5
DC (49a)	Дакріальна ширина	25,4	15	2,5*	0,63	0,45	21,0	29,0
DS	Дакріальна висота	11,8	15	1,8*	0,46	0,32	9,0	15,0
FC	Глибина іклової ямки	6,0	12	2,0*	0,57	0,40	3,5	8,0
75(1).	∠ Кут виступання носа	32,0°	13	6,8*	1,90	1,34	16,0°	43,0°
77.	∠ Назо-малярний кут	138,0°	15	4,2	1,09	0,77	131,0°	144,5°
∠ Zm.	Зигомасиллярний кут	129,4°	12	3,7**	1,08	0,76	123,0°	134,4°

№ за Р.Мартіном	Ознаки	Луцьк (римо-католицький костел)						
		♂						
		M	n	σ	m(M)	ms	min.	max.
	Надперенісся	2,0	18	0,8	0,20	0,14	1,0	4,0
	Надбрівні дуги	1,9	19	0,3	0,07	0,05	1,3	2,0
	Зовнішній потиличний бугор	1,5	14	0,9	0,25	0,18	0,0	3,0
	Соскоподібний відросток	2,5	15	0,8	0,20	0,14	1,0	3,0
	Передньо-носова ость	2,7	14	0,6	0,15	0,11	2,0	5,0
23а	Горизонтальна окружність через офріон	528,1	10	14,8*	4,67	3,30	493,0	548,0
24	Поперечна дуга <i>por-breg-por</i>	331,6	8	11,0*	3,90	2,76	313,0	345,0
25	Сагітальна дуга	362,5	9	12,4**	12,4	4,14	346,0	383,0
26	Лобна дуга	125,2	14	8,6*	2,22	1,57	113,0	140,0
31	Потилична хорда	97,0	12	4,6**	1,32	0,93	87,0	102,0
60	Довжина альвеолярної дуги	57,0	7	5,1**	1,93	1,37	53,0	68,0
61	Ширина альвеолярної дуги	65,2	7	3,2	1,19	0,84	59,0	67,5
7	Довжина потиличного отвору	35,8	10	2,3**	0,72	0,51	31,0	38,5
16	Ширина потиличного отвору	30,7	12	2,5*	0,72	0,51	27,5	36,0
	Висота вигину чола	24,7	19	2,4*	0,56	0,40	20,0	29,7
OS	Висота вигину потилиці	27,7	12	2,5	0,73	0,52	24,0	31,0
Індекси:								
8:1	Черепний	82,0	15	3,2	0,84	0,59	75,3	88,1
17:1	Висотно-повздовжній	74,5	13	4,6*	1,26	0,89	68,8	85,6
17:8	Висотно-поперечний	90,9	12	6,1*	1,77	1,25	82,1	100,7
9:8	Лобно- поперечний	67,7	15	2,5**	0,65	0,46	65,2	72,9
20:1	Висотно-повздовжній	65,1	9	2,7	0,89	0,63	62,2	70,7
20:8	Висотно-поперечний	79,3	8	3,7*	1,30	0,92	74,2	84,7
10:8	Коронарно-поперечний	85,8	16	2,9	0,71	0,50	80,6	91,6
9:10	Широтний лобний	78,9	18	3,4	0,79	0,56	73,8	85,8
45:8	Поперечний фаціо-церебральний	93,4	9	2,2**	0,74	0,52	90,1	97,2
48:17	Вертикальний фаціо-церебральний	48,1	11	3,2	0,96	0,68	44,6	56,4
9:45	Лобно-виличний	72,7	11	1,8**	0,55	0,39	68,9	79,4
10:45	Коронарно-виличний	95,7	9	1,6**	0,54	0,38	84,6	97,8
40:5	Виступання обличчя	91,4	10	2,0**	0,63	0,44	90,0	102,5

48:45	Верхній лицевий	47,6	10	0,1**	0,02	0,02	44,4	55,6
47:45	Загально лицевий	80,3	5	4,5**	2,02	1,43	77,1	90,6
54:55	Носовий	49,3	13	5,1*	1,41	1,00	37,5	54,9
DS:DC	Дакріальний	46,7	15	7,9**	2,03	1,43	35,2	61,9
SS:SC	Симотичний	43,4	16	12,8	3,19	2,26	22,2	70,0
MS:MC	Максифронтальний	36,5	15	7,8	2,02	1,43	26,7	50,0
52:51	Орбітний	77,2	16	6,1*	1,52	1,08	60,3	85,8
63:62	Піднебінний	79,6	7	4,4**	1,65	1,17	73,5	86,4
61:60	Щелепно-альвеолярний	123,4	7	9,4*	3,55	2,51	115,5	142,6

M – середні величини, n – число випадків, σ – середні квадратичні відхилення, m(M) – помилка середньої арифметичної, ms — середня помилка сигми, * перевищує середні величини квадратичного відхилення. ** менше за стандартні величини середнього квадратичного відхилення.

Таблиця 2

Середні величини та показники мінливості ознак у чоловічих серіях XVII–XX ст.

№ з/п	№ за Р.Мартіном	♂	Луцьк, римо-католицький собор (зазначена праця)	Луцьке братство Хресто-Воздвиженська церква XVII–XIX ст. Ю. В. Долженко О. В. Бірюліна	Білгород (Росія) XVII–XIX ст. В. І. Безбородих Ю. В. Долженко 2014	Українці центральні XVII–XVIII В. П. Алексеев, 2008	Вишгород, перша половина XVII ст. Т. О. Рудич, 2009	Київський Михайлівський монастир XVII–XVIII ст. Т. О. Рудич, 2008	Білоруси Полісся Л.І.Тєгако, А.І.Микулич, І.І.Саливон XVIII–XIX ст. 1978
		Ознаки / n	11–21	11–21	29–36	15–32	7–14	5–14	18–51
1.	1.	Повздовжній діаметр	181,1 (16)	180,3 (21)	178,4 (36)	179,2 (32)	178,3	180,8	174,1 (51)
2.	8.	Поперечний діаметр	148,3 (16)	147,7 (21)	143,9 (35)	146,0 (32)	145,1	147,6	142,9 (46)
3.	8:1.	Черепний індекс	82,0 (15)	82,0 (21)	81,1 (35)	81,6 (32)	81,5	81,4	81,5 (47)
4.	17.	Висотний діаметр (<i>b-br</i>)	134,5 (13)	135,7 (16)	136,2 (34)	133,2 (32)	134,3	141,2	133,4 (40)
5.	5.	Довжина основи черепа	102,4 (13)	102,5 (16)	101,6 (33)	101,1 (32)	98,8	104,9	98,1 (38)
6.	9.	Найменша ширина лоба	100,1 (21)	99,4 (19)	96,8 (36)	98,4 (32)	99,0	97,2	95,2 (51)
7.	20.	Вушна висота (<i>p-br</i>)	117,3 (9)	116,0 (15)	115,0 (32)	113,7 (31)	116,9	117,5	–
9.	45.	Виличний діаметр	139,0 (11)	137,8 (15)	133,6 (34)	135,2 (32)	135,0	135,6	131,5 (33)
10.	48.	Верхня висота обличчя	67,5 (13)	67,3 (14)	67,6 (33)	67,9 (27)	67,1	70,6	66,4 (33)
11.	48:45.	Верхній лицевий індекс	47,6 (10)	49,7 (12)	50,6 (33)	50,5 (27)	49,8	51,9	50,9 (23)
12.	54.	Ширина носа	25,5 (13)	24,9 (14)	24,4 (33)	24,9 (31)	23,4	25,0	49,7 (44)
13.	55.	Висота носа	51,7 (14)	51,2 (14)	51,2 (33)	50,9 (31)	49,8	52,6	24,3 (41)
14.	54:55.	Носовий індекс	49,3 (13)	49,3 (13)	47,8 (33)	49,3 (15)	47,3	46,7	49,4 (41)
15.	51.	Ширина орбіти від <i>mf</i>	42,4 (16)	42,0 (15)	41,0 (33)	42,6 (32)	41,9	42,4	39,8 (45)
16.	52.	Висота орбіти	32,7 (16)	33,3 (15)	32,5 (33)	32,3 (32)	32,4	32,9	30,6 (46)

17.	52:51.	Орбітний індекс від <i>mf</i>	77,2 (16)	79,4 (15)	79,4 (33)	76,8 (17)	78,1	78,9	78,4 (45)
19.	75(1).	Кут виступання носа	32,0 (13)	30,2 (13)	31,2° (32)	30,5° (20)	30,0°	31,7°	28,8 (18)
20.	77.	Назо-малярний кут	138,0 (15)	137,7 (14)	139,4° (32)	139,1° (32)	142,0°	140,8°	138,4 (47)
21.	$\angle Zm'$.	Зигмаксилярний кут	129,4 (12)	128,5 (11)	127,9° (31)	127,8° (30)	130,1°	123,4°	127,3 (33)
22.	SS.	Симотична висота	4,6 (16)	4,4 (16)	4,5 (33)	4,8 (32)	4,3	4,7	4,9 (44)
23.	SC.	Симотична ширина	10,6 (16)	9,6 (16)	9,2 (34)	9,3 (32)	10,9	9,8	9,5 (44)
24.	SS:SC.	Симотичний індекс	43,2 (16)	46,4 (16)	46,0 (33)	53,1 (32)	42,8	47,9	52,2 (43)
25.	DC.	Дакріальна хорда	25,4 (15)	25,2 (14)	24,1 (32)	21,5 (31)	24,0	21,4	21,6 (38)
26.	DS	Дакріальна висота	11,8 (15)	12,4 (14)	11,7 (30)	12,8 (31)	13,2	13,3	13,0 (36)
27.	DS:DC.	Дакріальний індекс	46,7 (15)	49,8 (14)	48,8 (30)	60,5 (31)	58,7	62,1	60,6 (36)

n – кількість черепів

Таблиця 3

Середні розміри та індекси жіночих черепів римо-католицького костелу в м. Луцьку XVII–XX ст.

№ за Р.Мартіном	Ознаки	♀							
		M	n	σ	m(M)	ms	min.	max.	
1	Повздовжній діаметр	172,2	8	3,9**	1,37	0,97	166,0	176,0	
8	Поперечний діаметр	137,4	8	3,3**	1,18	0,83	132,0	142,4	
17	Висотний діаметр	131,0	7	2,9**	1,11	0,79	125,0	134,0	
5	Довжина основи черепа	97,2	7	2,8**	1,04	0,74	91,7	99,8	
9	Найменша ширина лоба	94,2	9	4,1**	1,37	0,97	90,0	102,5	
10	Найбільша ширина лоба	118,8	8	4,4**	1,56	1,10	112,0	124,0	
11	Ширина основи черепа	119,3	7	3,6**	1,35	0,96	115,0	126,0	
12	Ширина потилиці	109,4	7	3,7**	1,39	0,98	105,0	115,7	
45	Виличний діаметр	125,3	7	4,1**	1,55	1,09	120,0	133,0	
40	Довжина основи обличчя	91,5	7	3,7**	1,40	0,99	87,0	96,0	
47	Повна висота обличчя	107,9	3	12,8*	7,38	5,22	97,0	122,0	
48	Верхня висота обличчя	58,3	8	4,8*	1,71	1,21	53,0	66,0	
43	Верхня ширина обличчя	101,5	7	4,3*	1,64	1,16	94,0	107,0	
46	Середня ширина обличчя	89,3	7	3,1**	1,18	0,83	85,2	95,5	
55	Висота носа	45,9	8	2,4**	0,85	0,60	42,0	50,0	
54	Ширина носа	23,4	18	2,8*	0,99	0,70	20,0	28,0	
51	Ширина орбіти	40,0	8	2,0*	0,71	0,50	38,0	43,5	
52	Висота орбіти	32,0	8	1,9	0,68	0,48	29,0	34,1	
20	Вушна висота	116,0	5	8,5*	3,80	2,68	105,6	126,5	
SC (57)	Симотична ширина	9,7	8	3,3*	1,15	0,81	6,9	15,0	

SS	Симотична висота	3,5	8	0,5**	0,18	0,13	3,0	4,0
MC (50)	Максифронтальна ширина	18,6	8	2,4	0,85	0,60	15,9	23,6
MS	Максифронтальна висота	7,0	8	0,7	0,25	0,17	6,0	8,0
DC (49a)	Дакріальна ширина	22,1	8	2,3	0,81	0,57	19,0	26,5
DS	Дакріальна висота	10,2	8	1,7	0,59	0,41	7,0	12,0
FC	Глибина іклової ямки	6,0	7	1,7*	0,65	0,46	3,0	8,0
75(1).	∠ Кут виступання носа	23,6°	7	4,5	1,70	1,20	16,0°	30,0°
77.	∠ Назо-малярний кут	140,1°	8	3,8**	1,34	0,95	135,3°	145,4°
∠ Zm.	Зигмаксиллярний кут	133,2°	7	4,8**	1,82	1,29	126,3°	137,7°
	Надперенісся	1,2	8	0,4	0,13	0,09	1,0	2,0
	Надбрівні дуги	1,0	8	0,5	0,19	0,13	0,0	2,0
	Зовнішній потиличний бугор	0,4	7	0,5	0,20	0,14	0,0	1,0
	Соскоподібний відросток	1,3	6	0,5	0,21	0,15	1,0	2,0
	Передньо-носова ость	4,0	7	1,0	0,38	0,27	3,0	5,0
23a	Горизонтальна окружність через офріон	500,0	7,0	12,3**	4,65	3,29	476,0	513,0
24	Поперечна дуга	317,5	6	12,0*	4,90	3,46	301,0	332,0
25	Сагітальна дуга	352,5	6	10,0**	4,08	2,89	336,0	361,0
26	Лобна дуга	122,2	6	4,0**	1,62	1,15	115,0	126,0
27	Тім'яна дуга	116,7	6	8,0	3,28	2,32	106,0	129,0
28	Потилична дуга	113,7	6	7,8*	3,20	2,26	103,0	125,0
29	Лобна хорда	106,9	8	3,8**	1,35	0,95	102,0	114,0
30	Тім'яна хорда	108,3	7	7,1*	2,68	1,89	99,0	121,0
31	Потилична хорда	96,6	7	4,9	1,72	1,22	90,0	102,5
60	Довжина альвеолярної дуги	48,3	3	3,8*	2,19	1,55	44,0	51,0
61	Ширина альвеолярної дуги	59,0	3	5,0*	2,89	2,04	54,0	64,0
7	Довжина потиличного отвору	35,0	4	1,4**	0,71	0,50	34,0	37,0
16	Ширина потиличного отвору	28,7	5	2,2	0,97	0,69	25,0	30,0
Sub. NB	Висота вигину лоба	25,1	8	2,0	0,69	0,49	22,0	27,0
OS	Висота вигину потилиці	26,9	7	3,4	1,28	0,90	23,0	33,0
Індекси:								
8:1	Черепний	79,8	8	2,5**	0,89	0,63	76,1	83,8
17:1	Висотно-повздовжній	76,4	7	2,4**	0,91	0,65	73,5	80,1
17:8	Висотно-поперечний	95,1	7	3,8**	1,44	1,02	87,8	100,8
9:8	Лобно- поперечний	68,8	8	3,0**	1,04	0,74	64,7	72,0
20:1	Висотно-повздовжній	66,2	5	3,3*	1,46	1,03	61,3	70,4
20:8	Висотно-поперечний	82,5	5	3,6*	1,61	1,14	77,7	87,0
10:8	Коронарно-поперечний	86,2	7	2,0**	0,76	0,54	82,7	89,2

9:10	Широтний лобний	79,2	8	3,8	1,33	0,94	72,6	83,7
45:8	Поперечний фаціо-церебральний	90,9	7	3,0**	1,12	0,79	86,3	93,9
48:17	Вертикальний фаціо-церебральний	44,0	7	3,3	1,26	0,89	40,6	49,3
9:45	Лобно-вличний	75,2	7	2,5**	0,93	0,66	70,7	77,8
10:45	Коронарно-вличний	94,9	7	5,1*	1,93	1,37	88,4	103,3
40:5	Виступання обличчя	94,2	7	4,0	1,50	1,06	87,9	100,0
48:45	Верхній лицевий	46,1	7	4,6*	1,74	1,23	39,8	53,2
54:55	Носовий	51,0	8	5,5*	1,94	1,37	44,7	59,6
DS:DC	Дакріальний	46,2	8	7,9**	2,79	1,97	34,0	57,1
SS:SC	Симотичний	39,4	8	13,9*	4,91	3,48	21,4	58,0
MS:MC	Максифронтальний	38,1	8	6,2	2,30	1,63	27,5	50,3
52:51	Орбітний	80,1	8	4,1**	1,46	1,03	74,4	87,2
63:62	Піднебінний	80,5	4	8,3*	4,14	2,93	70,7	90,9
61:60	Щелепно-альвеолярний	122,2	3	6,2**	3,56	2,52	115,7	128,0

М – середні величини, n – число випадків, σ – середні квадратичні відхилення, m(M) – помилка середньої арифметичної, ms – середня помилка сигми, * перевищує середні величини квадратичного відхилення. ** менше за стандартні величини середнього квадратичного відхилення.

Таблиця 4

Середні величини та показники мінливості ознак в деяких жіночих серіях XVI–XX ст.

№ з/п	№ за Р.Мартіном	♀	Луцьк-2, римо-католицький собор XVII–XIX ст. (зазначена праця)	Луцьк-1, Луцьке братство Хресто-воздвиженська церква XVII–XIX ст. 2014 Ю.В.Долженко О.В. Бірюліна	Лютенька XVII–XVIII ст. Ю.В. Долженко 2012	Київський Михайлівський монастир, перша половина XVII – початок XVIII ст. Т.О. Рудич 2008	Чигирин XVI ст. Т.О. Рудич 2000	Білоруське Полісся Л.І.Тєгако, А.І. Микулич І.І.Саливон XVIII–XIX 1978	Вишгород перша половина XVII ст. Т.О. Рудич 2009
		Ознаки / n	5–9	8–13	13–21	7–12	8–29	22–49	7–12
1.	1.	Повздовжній діаметр	172,2 (8)	172,5 (13)	167,4 (20)	172,0	171,5 (24)	169,5 (41)	170,3
2.	8.	Поперечний діаметр	137,4 (8)	140,0 (14)	140,3 (20)	141,3	139,8 (26)	139,4 (41)	138,8
3.	8:1.	Черепний індекс	79,8 (8)	81,2 (13)	83,8 (20)	81,8	81,5 (23)	81,3 (39)	81,2
4.	17.	Висотний діаметр (b-br)	131,0 (7)	130,2 (11)	129,6 (17)	128,4	130,7 (21)	126,7 (31)	128,4
5.	5.	Довжина основи черепу	97,2 (7)	95,6 (11)	95,9 (17)	98,0	97,5 (19)	94,6 (33)	94,5
6.	9.	Найменша ширина лоба	94,2 (9)	94,0 (13)	92,0 (20)	94,6	95,9 (29)	93,8 (49)	95,7
7.	20.	Вушна висота (p-br)	116,0 (5)	110,8 (10)	111,0 (18)	111,2	112,6 (20)	—	110,7

9.	45.	Виличний діаметр	125,3 (7)	126,2 (12)	126,9 (19)	127,9	124,1 (21)	121,6 (30)	127,0
10.	48.	Верхня висота обличчя	58,3 (8)	59,9 (10)	65,6 (19)	65,6	66,9 (29)	62,8 (34)	65,0
11.	48:45.	Верхній лицевий індекс	46,1 (7)	47,8 (9)	51,7 (18)	51,1	54,1 (19)	53,5 (23)	50,4
12.	54.	Ширина носа	23,4 (8)	24,2 (11)	23,7 (20)	24,4	24,7 (28)	23,7 (40)	22,9
13.	55.	Висота носа	45,9 (8)	47,8 (12)	48,6 (20)	49,0	48,9 (30)	47,6 (39)	47,3
14.	54:55.	Носовий індекс	51,0 (8)	50,9 (11)	48,9 (20)	50,8	50,8 (27)	50,1 (38)	49,2
15.	51.	Ширина орбіти	40,1 (8)	40,3 (12)	41,1 (21)	41,8	41,0 (30)	36,2 (38)	40,8
16.	52.	Висота орбіти	32,0 (8)	32,2 (12)	31,9 (21)	32,5	31,6 (29)	32,0 (39)	31,4
17.	52:51.	Орбітний індекс від mf	80,1 (8)	80,1 (11)	77,7 (21)	77,7	76,8 (28)	82,7 (39)	77,4
19.	75(1).	Кут випинання носа	23,6 (7)	29,0 (11)	26,8° (12)	22,0°	23,1° (7)	24,3° (22)	22,6°
20.	77.	Назо-малярний кут	140,1 (8)	140,0 (11)	142,7° (18)	136,0°	141,1° (26)	138,4° (47)	141,3°
21.	$\angle Zm.$	Зигмаксилярний кут	133,2 (7)	129,5 (8)	130,0° (18)	128,6°	127,0° (21)	126,3° (33)	128,9°
22.	SS.	Симотична висота	3,5 (8)	4,2 (11)	4,0 (17)	3,2	3,7 (26)	4,0 (45)	2,7
23.	SC.	Симотична ширина	9,7 (8)	9,5 (11)	9,1 (17)	8,5	10,2 (27)	9,5 (44)	9,7
24.	SS:SC.	Симотичний індекс	39,4 (8)	44,4 (11)	45,8 (17)	37,6	37,8 (23)	46,7 (44)	28,5
25.	DC.	Дакріальна хорда	22,1 (8)	22,2 (11)	21,3 (18)	22,8	22,8 (16)	21,3 (41)	23,4
26.	DS	Дакріальна висота	10,2 (8)	10,4 (11)	9,7 (18)	12,2	12,0 (15)	11,6 (41)	12,2
27.	DS:DC.	Дакріальний індекс	46,2 (8)	47,3 (11)	45,5 (18)	53,5	53,7 (14)	54,8 (41)	53,4

Таблиця 5

Коефіцієнт статевого диморфізму черепів з римо-католицького костелу м. Луцька

№ за Р.Мартіном	Ознаки	Луцьк-2	Середні величини	Межа середніх величин
1	Поздовжній діаметр	1,052	1,049	1,044–1,054
8	Поперечний діаметр	1,079*	1,037	1,032–1,042
17	Висотний діаметр	1,027**	1,047	1,043–1,053
20	Вушна висота	1,011**	1,046	1,042–1,050
9	Найменша ширина лоба	1,062*	1,032	1,026–1,038
45	Виличний діаметр	1,109*	1,072	1,067–1,077
48	Верхня висота обличчя	1,158*	1,076	1,069–1,083
55	Висота носа	1,127*	1,061	1,054–1,068
54	Ширина носа	1,089*	1,041	1,032–1,050
51	Ширина орбіти	1,059*	1,041	1,034–1,048
52	Висота орбіти	1,022*	1,005	0,999–1,011
SC (57)	Симотична ширина	1,093*	1,000	0,994–1,006
SS	Симотична висота	1,317*	1,207	1,199–1,215
DC (49a)	Дакріальна ширина	1,148*	1,056	1,049–1,063
DS	Дакріальна висота	1,158*	1,113	1,105–1,121
12	Ширина потилиці	1,036	1,038	1,033–1,043
40	Довжина основи обличчя	1,094*	1,042	1,037–1,047
46	Середня ширина обличчя	1,115*	1,054	1,049–1,059
43	Верхня ширина обличчя	1,071*	1,040	1,035–1,045
60	Довжина альвеолярної дуги	1,181*	1,047	1,041–1,053
61	Ширина альвеолярної дуги	1,107*	1,054	1,048–1,060

* коефіцієнти перебільшують стандартні межі; ** коефіцієнти нижче за стандартні межі.

Для виявлення аналогів серед близьких до сучасності груп, виконано співставлення вивченої серії із широким колом порівняльних матеріалів XVI–XVIII ст. із території Східної Європи. Як до канонічного [12, с. 212–230], так і до кластерного аналізу залучалися: Козино [19, с. 433–440], Чигирин, Київський Михайлівський монастир, Вишгород [27, с. 381–391; 28, с. 75–77; 29, с. 49–54; 30, с. 55–61], білоруси, росіяни, Себеж, Стара Ладога, українці (східні, південні, центральні та західні) XVIII–XIX ст. [1, с. 311–336], Лютенька, Суми XVIII–XIX ст. [6, с. 208–214; 13, с. 487–507]; Луцьк-1 (Луцьке братство) [14], білоруси Полісся XVIII–XIX ст. [26, с. 27–28], латиші, які представлені чотирма серіями, дослідженими Р. Денисовою; Тервете IV–XVII ст., Селпілс XVI–XVII ст., Леймани XVII–XVIII ст., Мартиньсали IV–XVII ст. [11, с. 241–243; 36, с. 223–228, 249–255] та трьома групами XVIII–XIX ст., опрацьованими В. Алексєєвим: Латиші-1, Латиші-2 та Латиші-3 [1, с. 226–231]. Молдавани представлені однією вибіркою XVII–XIX ст. – Варатік [7, с. 141–142]; Білгород [5]; Ярославль [9, с. 206].

Для дослідження використано 14 краніологічних ознак, які мають найбільшу таксономічну цінність: три основних діаметри черепної коробки, найменша ширина лоба, вилична ширина, верхня висота обличчя, висота і ширина носа, висота і ширина орбіти, кути горизонтального профілювання, симотичний індекс та кут випинання носа.

За I канонічним вектором (далі – KB) (47,6 % загальної дисперсії) можна відмітити статистичну подібність досліджуваної вибірки, що знаходиться з від'ємним значенням KB (-0,068) до черепів із м. Суми (-0,079) (рис. 2). На розподіл чоловічих серій, згідно із даним KB найбільш вплинули такі краніометричні ознаки, як поздовжній діаметр черепної коробки, висота і ширина орбіти, носа та меншою мірою ширина лоба (табл. 6).

Таблиця 6

Коефіцієнти кореляцій I–III канонічних векторів серед 30 чоловічих груп XIV–XX ст. з території Східної Європи

Ознака	KB I	KB II	KB III
1. Поздовжній діаметр	0,847	0,080	-0,333
8. Поперечний діаметр	0,024	0,444	0,612
17. Висотний діаметр (<i>b-br</i>)	0,033	0,030	0,439
9. Найменша ширина лоба	0,310	0,126	-0,291

45. Виличний діаметр	0,149	0,459	0,280
48. Верхня висота обличчя	0,431	-0,563	-0,056
55. Висота носа	0,299	0,295	-0,197
54. Ширина носа	0,306	-0,125	-0,135
51. Ширина орбіти	0,884	-0,129	0,325
52. Висота орбіти	0,705	0,317	-0,124
77. Назо-малярний кут	-0,049	-0,349	0,383
$\angle Zm\Gamma$. Зигмаксиллярний кут	-0,097	0,214	0,088
SS:SC. Симотичний індекс	-0,198	-0,511	0,014
75(1). \angle Кут випинання носових кісток	0,338	0,496	0,273
Внесок в загальну дисперсію (%)	47,698	31,211	21,091

За II КВ (31,2 % загальної дисперсії) простежується зв'язок досліджуваної луцької серії (1,538) з додатними значеннями КВ до черепів першої групи із церкви Луцького братства (1,434) та меншою мірою до литовців (1,318). Але слід зауважити, що литовська група зібрана переважно із Каунаса. За припущенням В. Алексеєва, у XVIII–XIX ст. литовці не склали більшості населення Каунаса, у якому на той час було багато поляків та євреїв [1, с. 41]. Найбільш значимими ознаками у другому КВ, які вплинули на розташування серій, є верхня висота обличчя, симотичний індекс (від'ємні значення КВ), кут випинання носових кісток до лінії профілю обличчя (додатні значення), назомаллярний і зигмаксиллярні кути.

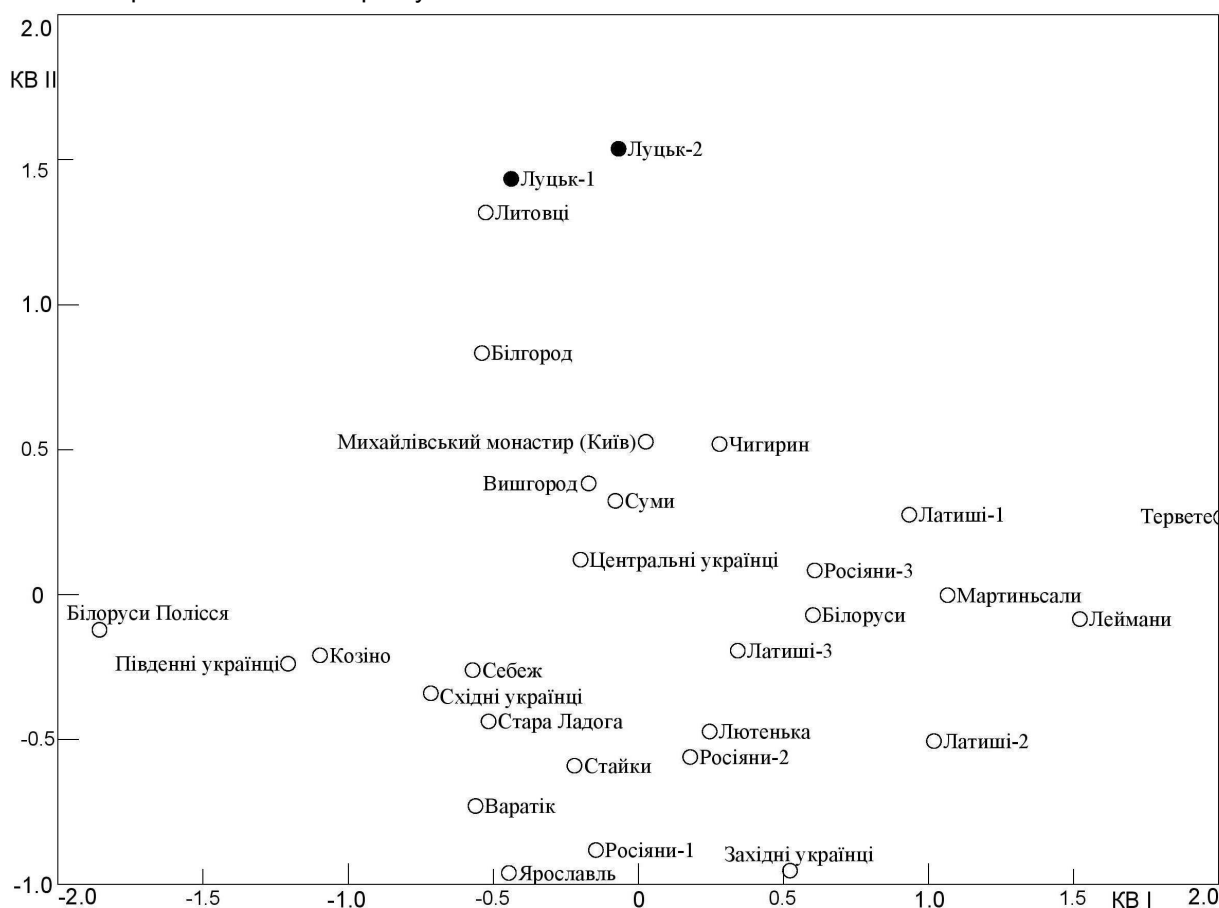

Рис. 1. Результати канонічного аналізу. Співставлення 30 чоловічих груп XIV–XVIII ст., з луцькими вибірками (Латиші-1 – Дурбе; Латиші-2 – Західні; Латиші-3 – Східні Латиші із Лудзи). Росіяни-1 (Курська губернія); Росіяни-2 (Південні колонії); Росіяни-3 (Одеса); Росіяни-4 (Орловська губернія)

Найбільш значимі ознаки у третьому КВ – поперечний і висотний діаметри черепної коробки й вилична хорда. Згідно із даним КВ (21 % загальної дисперсії), досліджувана серія із римо-католицького костелу із додатними значеннями (0,159) проявляє свою подібність із вибіркою із Вишгорода (0,158), меншою мірою з черепами із Себежа (0,116) та збірної групи українців із центральної України (0,177). Таким чином, у тривимірному просторі спостерігається зв'язок чоловічої досліджуваної луцької вибірки із брахікранними широколицими черепами Луцького братства.

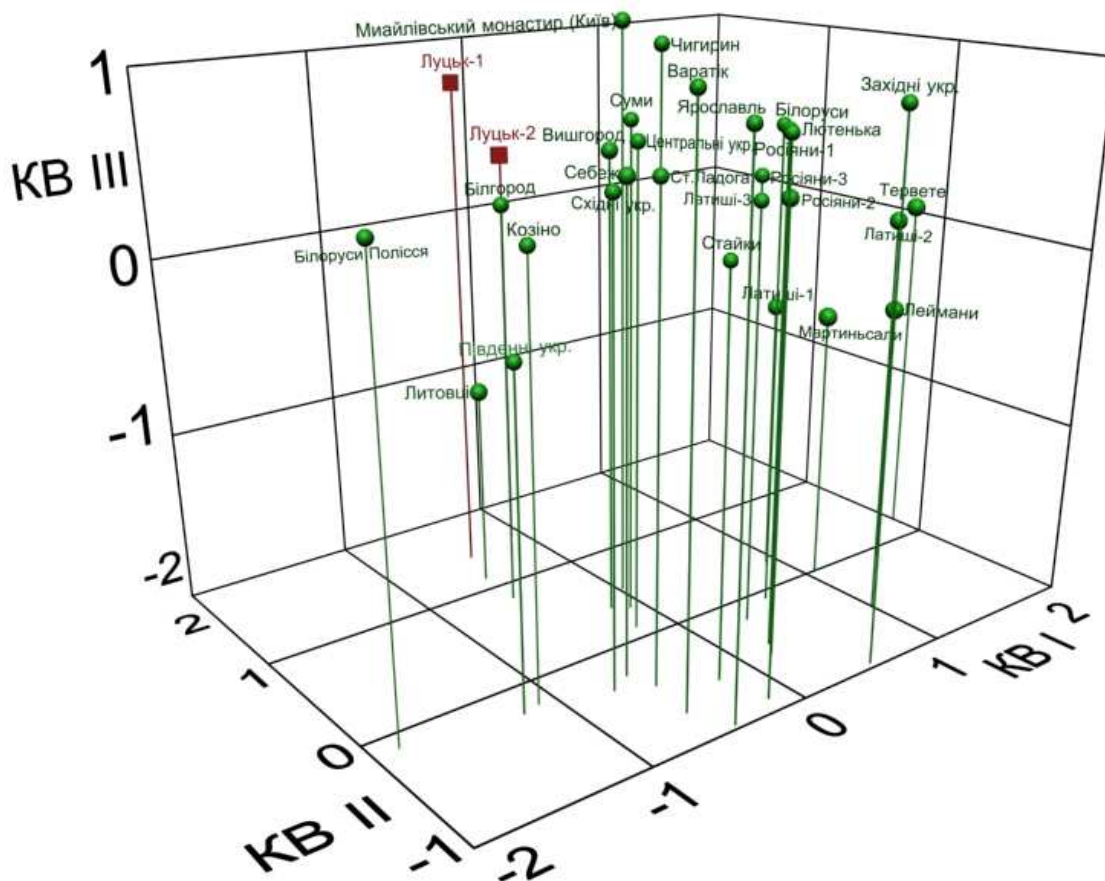

Рис. 2. Результати канонічного аналізу.

Співставлення 30 чоловічих груп у тривимірному просторі.

Здійснивши кластерний аналіз, встановлено, що черепи двох серій із Луцька також є подібними між собою, щоправда, це проявляється на помірній дистанції Махаланобіса (DC2) і тільки на п'ятнадцятому кроці кластеризації (0,222). При її аналізі використовувався аналогічний метод за допомогою 14 краніометричних ознак, описаних вище. До порівняльного матеріалу додано дві вибірки: Куркійоки [31, с. 220–221] та Макіта XV–XVII ст. [36, с. 199]. На розташування жіночих серій, за першим KV, приходиться 45,7 % загальної мінливості. Найбільші значення тут мають верхня висота обличчя з від'ємними значеннями, зигмаксиллярний кут обличчя з додатними значенням, висотний діаметр черепної коробки та меншою мірою Симотичний індекс (табл. 7). За I KV, жіноча група католицького костелу з додатними значеннями вектора (2,110) статистично подібна до черепів із Луцького братства (1,978).

Таблиця 7

Коефіцієнти кореляцій I–III KV серед 28 жіночих груп XIV–XX ст. з території Східної Європи

Ознака	KV I	KV II	KV III
1. Поздовжній діаметр	-0,156	0,805	0,248
8. Поперечний діаметр	0,091	-0,432	0,050
17. Висотний діаметр (<i>b-br</i>)	0,521	0,202	0,102
9. Найменша ширина лоба	-0,157	0,303	-0,096
45. Виличний діаметр	0,206	-0,101	0,492
48. Верхня висота обличчя	-0,822	-0,088	0,306
55. Висота носа	-0,212	-0,092	0,263
54. Ширина носа	-0,293	0,367	-0,216
51. Ширина орбіти	-0,201	0,336	0,729
52. Висота орбіти	-0,160	0,357	0,181
77. Назо-малярний кут	0,028	-0,479	-0,083
∠Zm'. Зигмаксиллярний кут	0,678	-0,047	0,404
SS:SC. Симотичний індекс	-0,260	0,258	-0,166
75(1). ∠ Кут випинання носових кісток	0,186	0,205	-0,346
Внесок в загальну дисперсію (%)	45,719	30,881	23,400

Таблиця 8

Частоти краніоскопічних ознак в краніологічних серіях XVII–XX ст. Луцька (%)

№ з/п	Серія	Століття	ПІ	ПОВ II	ЗВШ	КВШ	ІППШ	НО
1.	Луцьк-1 (братство)	XVII–XX	3,1 (61)	46,4 (28)	0 (35)	45 (93)	42,5 (40)	29,4 (68)
2	Луцьк-2 (римо-католицький костел)	XVII–XX	6,6 (45)	51,3 (37)	4,7 (42)	54,4 (88)	61,5 (39)	30,3 (56)

Умовні позначення. Тут та далі: ПІ – потиличний індекс, КВШ – клиноподібний-верхньощелепний шов, ЗВШ – задньовиличний шов, ПОВ-II – під орбітний візерунок типу II, ІППШ – індекс поперечного піднебінного шва, НО – надорбітні отвори. У дужках вказано загальну кількість спостережень.

Згідно із II КВ, на який випадає 30,8 % мінливості, можна відмітити такі ознаки, як: поздвожній (додатні значення) і поперечний діаметр черепної коробки (від'ємні значення), назомалярний кут обличчя, ширина носа, висота орбіти та меншою мірою ширину лоба.

Згідно із даним II КВ (рис. 3), також можна відмітити близькість досліджуваної жіночої групи (0,474) до Луцького братства (0,448) та меншою мірою до росіянок-2 (0,531).

Третій КВ розподіляє серії переважно за шириною орбіт, виличним діаметром, висотою носа (додатні значення вектора) та кутом випинання носових кісток (від'ємні значення).

Згідно із III КВ (рис. 4), жіноча група із римо-католицького костелу в м. Луцьку з додатними значеннями вектора (0,306) статистично подібна до Латишок із Селпілса (0,395), яка походить з лівого берега ріки Даугава Екабпілського району і характеризується мезокранною черепною коробкою на межі з брахікранією, помірно широким обличчям та сильним випинанням носових кісток [11, с. 36–39]. Меншою мірою ця група наближена до вибірки Куркійокі (0,222).

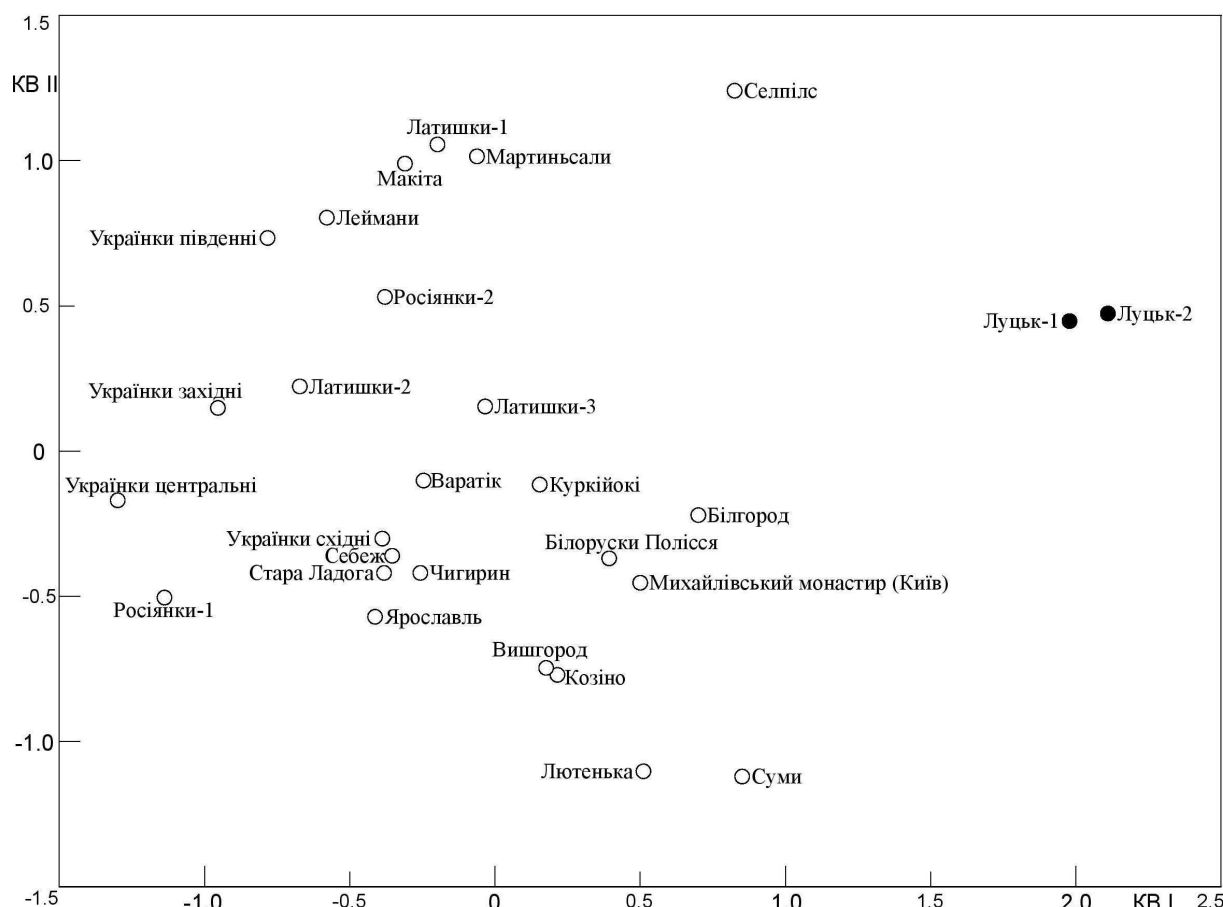

Рис. 3. Результати канонічного аналізу. Співставлення 28 жіночих груп у просторі I–II головних компонент.

У просторі I–II КВ досліджувана жіноча вибірка наближена до першої луцької групи (рис. 3). Вони розміщуються у правому куті координатного поля. У тривимірному ж просторі з даного ракурсу (рис. 4) можна спостерігати певну статистичну подібність луцької жіночої серії із костелу,

що розташувалася у такому порядку 2,110, 0,474, 0,306, до вишгородської вибірки XVI–XVII ст., щоправда тільки за III KB (0,176, -0,746, 0,579).

Щодо жіночої вибірки Луцького братства (1,978, 0,448, -0,569), то на даному етапі у тривимірному просторі відмічається її слабка подібність до росіянок із с. Козіно (0,251, -0,770, -0,254) та м. Білгорода (0,700, -0,220, -0,537) частково за I і III KB.

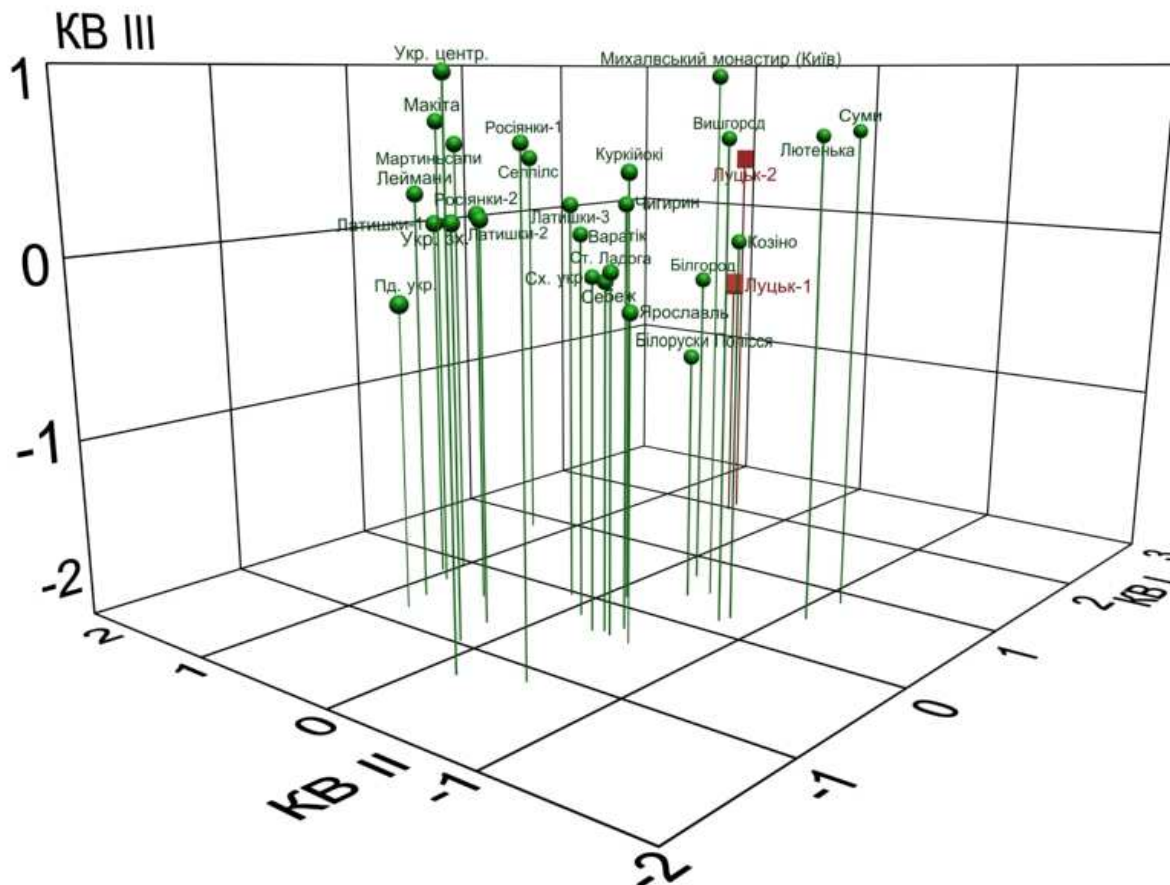

Рис. 4. Результати канонічного аналізу. Співставлення 28 жіночих груп у тривимірному просторі.

Після кластерного аналізу черепи двох жіночих серій із Луцька також виявляють подібність між собою, щоправда на помірній дистанції Махаланобіса (DC2) і тільки на дев'ятнадцятому кроці кластеризації (0,503).

Щодо досліджуваної групи, то ми бачимо відмінність її від усіх груп, залучених до порівняльного аналізу за висотою обличчя. Це свідчить про те, що ця ознака є особливою в луцькій серії, позаяк відмічено найнижче обличчя (58,3 мм). Підтверджує наш висновок порівняння групи з жіночими черепами Хрестовоздвиженської церкви або Луцького братства (табл. 4). Отже, ця особливість не є притаманною прихожанам костелу, а належить місту Луцьк загалом.

На другому етапі дослідження в канонічному порівняльному аналізі не використовувалися такі важливі краніометричні ознаки, як кути горизонтального профілювання обличчя, симотичний індекс та кут випинання носа у зв'язку із тим, що західні антропологи подають до публікації тільки 10 ознак. До названих чоловічих серій були додані польські групи: Якшіце [40, с. 126], собор Св. Марії Магдалени, Познань, Варшава [38, с. 32], Слободжеве, Лекно, Колобжег [40, с. 156–157]. Також залучено одну румунську групу XVI–XVIII ст. із собору Св. Миколая Гіурчі [40, с. 191], з території Латвії – Пургайлі XVIII ст. [11, с. 255–258] та невеличку серію XVIII ст. із Санкт-Петербурга [20, с. 45–46].

За I KB простежується подібність вибірки черепів із римо-католицького костелу, яка знаходиться із від'ємним значенням вектора (-0,154) до російської сільської групи Козіно (-0,312). За II KB Луцьк-2 отримав слабкі від'ємні значення (-0,006). Найбільша подібність за цим вектором проявилася до Сум (-0,029). За III KB черепи з римо-католицького костелу отримали додатні значення (0,986) і найбільше подібні до польської серії із Познані (0,718). Візуально помітно, що відстань між двома луцькими вибірками існує, але недостатньо велика (рис. 5). Братство отримало наступні значення трьох векторів 0,179; -0,161; 1,751, а римо-католицький костел у свою чергу - 0,154; -0,006; 0,986. Найбільш близькими виявилися значення III KB.

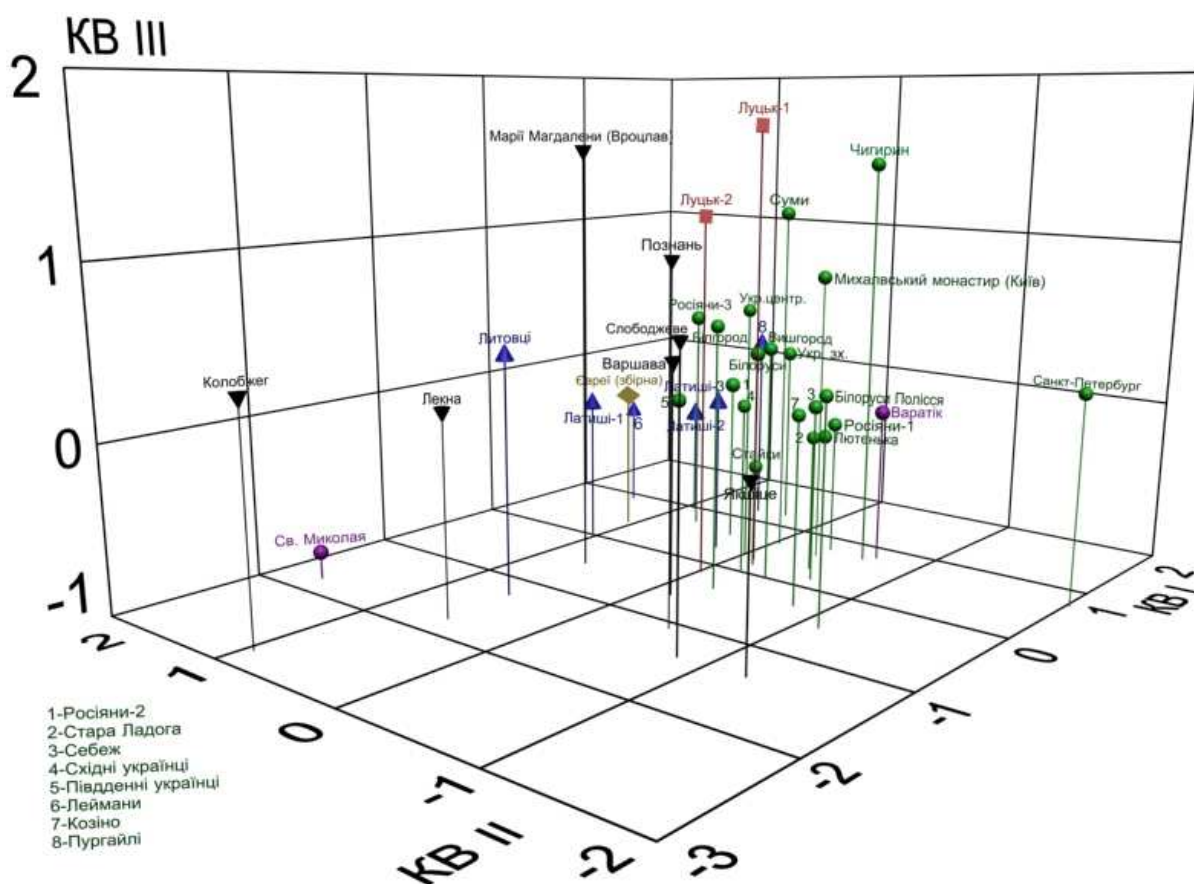

Рис. 5. Співставлення 38 чоловічих груп у тривимірному просторі за 10-а краніологічними ознаками.

На черепах враховувалися шість краніоскопічних ознак: індекс поперечно-піднебінного шва (далі – ІППШ), клиноподібний верхньощелепний шов (далі – КВШ), задньовиличний шов (далі – ЗВШ), підорбітний візерунок типу II (ПОВ-II), надорбітні отвори (далі – НО), потиличний індекс (далі – ПІ). Чоловічі та жіночі черепа розглядаються спільно. Для ПІ, ЗВШ, ПОВ-II, ІППШ та НО дані склалися без урахування статі, для КВШ вираховувалося півсуми чоловічих та жіночих значень. Частоти ознак аналізованих груп подані у таблиці 8.

Потиличний індекс (ПІ) у черепів з римо-католицького костелу за відсотковою часткою низький (6,6). Задньовиличний шов (далі – ЗВШ) на черепах із римо-католицького костелу трапляється мало, лише у 4,7 % випадків. КВШ загалом трапляється частіше у європеїдів, ніж у монголоїдів [21, с. 55]. Виявлено, що досліджувана серія із показником КВШ у 54,4 % має дещо підвищені відсотки у групі. Подібні результати спостерігаються у козацькій серії с. Лютенька (Гадяцький район Полтавська область) [15]. Статевий диморфізм у серії скерований на підвищення значень КВШ у чоловічій частині популяції, де зафіксовано 38 ознак, на відміну від протилежної статі, виявлено 13 ознак клиноподібного верхньощелепного шва. Частота підорбітного візерунку типу II (ПОВ-II) на черепах із крипти більша за помірну – 51,3 % і свідчить про північний напрям зв'язку. Індекс ІППШ трохи занижений (61,5 %), оскільки незважене середнє для європеїдів дорівнює 70,5 %, а для монголоїдів – 49,9 % [21, с. 110]. Відсотки надорбітних отворів (далі – НО) [21, с. 119–128] на черепах із римо-католицького костелу м. Луцька помірні (табл. 8).

Таким чином, за п'ятьма ознаками краніоскопічної системи серія римо-католицького костелу м. Луцька демонструє поєднання ознак, що свідчать про її європеїдність, але слід звернути увагу на індекс поперечно-піднебінного шва.

Оскільки краніоскопічні ознаки практично не мають значимих кореляцій на внутрішньогруповому рівні, для міжгрупового аналізу був застосований метод головних компонент (далі – ГК) [12, с. 76–117]. У якості порівняльного матеріалу використано дані близьких до сучасності 20 груп: латиші, литовці (Гелува, Каварскас), поляки, болгари, шведи, фіни, росіяни зі Ст. Ладоги та Себежу [21, с. 8–9; 22, с. 220; 10], Білгород [5], Арсенал, Стайки [15, с. 11–17], Суми [6], Батурич [16], Берестечко [23], Лютенька [13], Юрківська, Ярославська (Київський поділ) [8]; Луцьк-1 (Луцьке братство) [14]. Результати подано у таблицях 9–10.

Розглянемо міжгрупові зв'язки дискретно-варіюючих ознак на внутрішньо популяційному рівні (табл. 9). Найбільш сильний зв'язок (близько 0,4 за абсолютною величиною) об'єднують тільки три ознаки: ПОВ II, КВШ та ПІ. На рівні близько 0,2 до них приєднуються ще одна – НО. Таким чином, ЗВШ, ІППШ до цього набору не входять. Вони протиставляються названим трьома ознакам слабким зв'язком. Таким чином, у даному аналізі потиличний індекс, клиноподібний-верхньощелепний шов та підорбітний візерунок типу II є найбільш диференціюючими расовими ознаками.

Таблиця 9

Коефіцієнти кореляції між дискретно-варіюючими ознаками у слов'янських та балтійських серіях пізнього середньовіччя та сучасності (чоловіки та жінки)

Ознаки	ПІ	КВШ	ЗВШ	ПОВ-II	ІППШ	НО
ПІ	–					
КВШ	0,096	–				
ЗВШ	0,157	-0,008	–			
ПОВ-II	0,485	-0,465	0,194	–		
ІППШ	0,120	-0,051	0,169	-0,106	–	
НО	0,281	0,053	-0,177	-0,161	-0,072	–

* $P < 0,05$

На першу ГК приходить 28,4 % загальної мінливості (табл. 10). Із вихідних ознак найбільш вагомі – ПОВ-II (кореляція додатна) і КВШ (кореляція від'ємна). Це знайшло відображення і в розподіленні груп вздовж ГК I (рис. 6). Згідно із даними, римо-католицький костел м. Луцька з від'ємними значеннями (-0,641) проявляє подібність до двох груп Лівобережжя Дніпра Батурина (-0,619) та меншою мірою Лютеньки (-0,762).

На II ГК приходить близько 21,9 % загальної мінливості. Вона визначається в основному двома ознаками – НО та ПІ (кореляція додатна). За II ГК римо-католицький костел в м. Луцьку із додатними значеннями компонентів (0,504) подібний до росіян Старої Ладogi (0,509) та Білгорода (0,499).

Таблиця 10

Коефіцієнти кореляції між вихідними ознаками та значеннями перших трьох головних компонент для 22 групи (чоловіки та жінки)

Ознаки	I ГК	II ГК	III ГК
ПІ	0,616	0,687	0,174
КВШ	-0,531	0,398	0,461
ЗВШ	0,450	-0,174	0,602
ПОВ-II	0,902	-0,025	-0,274
ІППШ	0,128	-0,072	0,697
НО	-0,125	0,805	-0,193
Власне число	1,709	1,315	1,204
Частка загальної мінливості, %	28,487	21,918	20,060

Третя ГК також визначається двома ознаками – ІППШ та ЗВШ і на неї приходить близько 20 % мінливості. Найближчою групою за цією ГК до другої луцької вибірки (-0,013) є польська серія (-0,089).

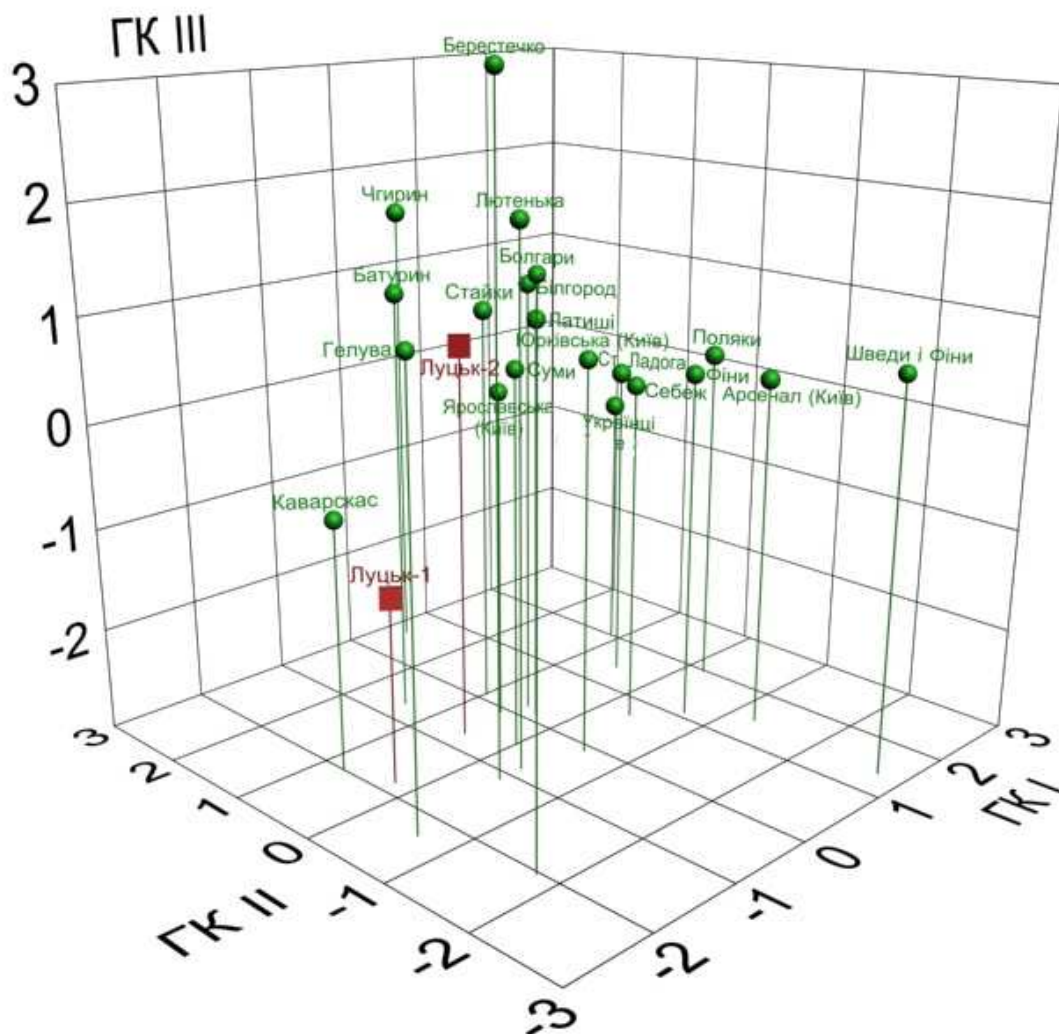

Рис. 6. Результати аналізу ГК. Співставлення 22 груп у тривимірному просторі (чоловіки і жінки).

Результати проведеного дослідження свідчать про те, що чоловіча вибірка XVII–XX ст. із кафедрального костелу Св. Петра і Павла у Луцьку помірно брахікранна. У середньому широколиця із помірно високим, добре профільованим на рівні орбіт і альвеолярного виростку обличчям. Орбіти – помірної висоти. Ніс – середній, кут його випинання – високий.

Жіноча серія характеризується брахікранією, помірною шириною та дуже низьким обличчям, у цілому широколиця. Відносна висота орбіт помірна. Ніс широкий, на межі з помірними показниками, кут його випинання середній. Особливою ознакою в досліджуваній жіночій серії є дуже низьке обличчя. Визначено, що ця особливість не є притаманною прихожанам костелу, а належить місту Луцьк загалом.

Згідно із даними краніометрії, при співставленні досліджуваних груп методом багатовимірного канонічного аналізу у тривимірному просторі простежено зв'язок першої луцької чоловічої вибірки (братство) із Ярославлем, литовцями, римо-католицьким костелом у Луцьку та збіркою групою західних українців, а другої вибірки (римо-католицький костел) – із Сумами, Луцьким братством, Вишгородом.

Жіноча група із кафедрального костелу Св. Петра і Павла, згідно із даними краніометрії, статистично близька до широколицької серії з Луцького братства. За дискретно-варіюючими ознаками, де чоловіки і жінки розглядалися разом, специфічними для досліджуваної вибірки виявилися порівняно низькі частоти індексу поперечно-піднебінного шва. У тривимірному просторі при застосуванні багатовимірного факторного аналізу спостерігається слабке тяжіння серії до Батурина, Білгорода, Старої Ладого та польської збіркої групи.

У цілому, чоловічі і жіночі групи із Луцька, за даними краніометрії, в однаковій мірі подібні між собою. За даними краніоскопії відчувається більша різниця між черепами із Луцького братства та римо-католицького собору, особливо за задньовиличним швом та індексом поперечного піднебінного шва.

Список використаних джерел

1. Алексеев В. П. Избранное / В. П. Алексеев. – М.: Наука, 2008. – Т. 4. – 343 с.
2. Алексеев В. П. Очерк происхождения тюркских народов Восточной Европы в свете данных краниологии / В. П. Алексеев // Вопросы этногенеза тюркоязычных народов Среднего Поволжья, КФАН СССР. – Казань, 1971. – С. 232–271.
3. Алексеев В. П. Краниометрия. Методика антропологических исследований / В. П. Алексеев, Г. Ф. Дебец. – М.: Наука, 1964. – 127 с.
4. Алексеева Т. И. Этногенез восточных славян / Т. И. Алексеева. – М.: Издательство МГУ, 1973. – 330 с.
5. Безбородых В. И., Долженко Ю. В. Палеоантропология городских жителей Белгорода XVII–XIX вв. / В. И. Безбородых, Ю. В. Долженко. Антропологический форум. – Режим доступа: <http://anthropologie.kunstkamera.ru/07>.
6. Білінська Л. І. Населення Сум другої половини XVII–XVIII ст. за результатами археологічних та антропологічних досліджень пізньосередньовічного цвинтаря / Л. І. Білінська, Ю. В. Долженко // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. Київ-Нікополь. – 2013. – Вип. 22. – С. 208–214.
7. Великанова М. С. Палеоантропология Прутско-Днестровского междуречья / М. С. Великанова. – М.: Наука, 1975. – 284 с.
8. Вікторова П. В., Долженко Ю. В. Краниологія населення Київського Подолу XVI–XVIII ст. / П. В. Вікторова, Ю. В. Долженко // (у друці).
9. Гончарова Н. Н. Формирование антропологического разнообразия средневековых городов: Ярославль, Дмитров, Коломна / Н. Н. Гончарова // Вестник антропологии. Научный альманах. – 2011. – Вып. 19. – С. 202–216.
10. Громов А. В. Краниоскопия населения Западной и Южной Сибири: География и Хронология / А. В. Громов, В. Г. Моисеев // Расы и народы. – Т. 30. – М., 2004. – С. 216–249.
11. Денисова Р. Я. Этногенез латышей (по данным краниологии) / Р. Я. Денисова. – Рига, 1977. – 360 с.
12. Дерябин В. Е. Курс лекций по многомерной биометрии для антропологов / В. Е. Дерябин. – М.: МГУ, биологический факультет, 2008. – 332 с.
13. Долженко Ю. В. Антропологічні матеріали могильника козацького часу Лютецька / Ю. В. Долженко // Проблеми дослідження пам'яток археології східної України (пам'яті С. Н. Братченка), 2012. – С. 487–507.
14. Бірюліна О. Історико-антропологічний нарис про похованих у крипти луцької Хрестовоздвиженської (братської) церкви / О. Бірюліна // Старий Луцьк. Науково-інформаційний збірник. Випуск Х. Матеріали Х ювілейної наукової конференції "Любартівські читання", м. Луцьк, 22–23 травня 2014 р. – Луцьк: ФОП Сікачова В. А., 2014. – С. 111–123.
15. Долженко Ю. В. Неметричні ознаки на черепах похованих із Київського Арсеналу XVII–XVIII ст. / Ю. В. Долженко // Болховітіновський щорічник. – К.: Фенікс, 2011. – С. 118–134; Долженко Ю. В. До питання про неметричні ознаки на черепах похованих із Київського Арсеналу XVII–XVIII ст. / Ю. В. Долженко // Лаврський Альманах. – К.: Фенікс, 2010. – № 25. – С. 11–17; Долженко Ю. В. Неметрические признаки на черепах из могильника Стайки времен казачества / Ю. В. Долженко // Вестник Антропологии – Вып. 19. – 2011. – С. 169–181.
16. Долженко Ю. В. Краниологічна характеристика населення Батурина XVII–XVIII ст. / Ю. В. Долженко // (у друці).
17. Дяченко В. Д. Антропологічний склад українського народу / В. Д. Дяченко. – К., 1965. – 130 с.
18. Дяченко В. Д. Антропологический состав Украинского народа в связи с некоторыми вопросами его этногенеза: автореф. дис. ... канд. б. наук. / В. Д. Дяченко. – М., 1961. – 17 с.
19. Евтеев А. А. Краниологическая серия XVIII века из некрополя села Козино (Московская обл.): внутригрупповая изменчивость и предварительные результаты межгруппового анализа / А. А. Евтеев // Археология Подмосковья. Материалы научного семинара. – М., 1962. – Вып. 7. – С. 433–440.
20. Казарницкий А. А. Краниологические материалы из раскопок кладбища начала XVIII вв. на Большой Посадской улице / А. А. Казарницкий, И. Г. Ширококов. – Санкт-Петербург, 2011. – С. 42–46.
21. Козинцев А. Г. Этническая краниоскопия: Расовая изменчивость швов черепа современного человека / А. Г. Козинцев. – Л., 1988. – 165 с.
22. Козинцев А. Г. Краниоскопия и расовая классификация / А. Г. Козинцев // Советская Энциклопедия. – 1987. – Вып. 2. – С. 12–31.
23. Мінейко О. В., Долженко Ю. В. Дискретно-варіюючі ознаки на черпах людей, які загинули у битві під Берестечком / О. В. Мінейко, Ю. В. Долженко // (у друці).
24. Пашкова В. И. Очерки судебно-медицинской остеологии / В. И. Пашкова. – М., 1963. – 156 с.
25. Потехіна І. Д. Краниометрична характеристика чоловічих черепів з могильника Стайки / І. Д. Потехіна // Наукова збірка: Історична антропология України в екологічному контексті. – К., 2013 (у друці).
26. Тегако Л. И. Антропология Белорусского Полесья / Л. И. Тегако, А. И. Микулич, И. И. Саливон. – Минск: Наука и техника, 1978. – 158 с.
27. Рудич Т. К вопросу об антропологическом составе населения Украины XVI–XVII вв. / Т. Рудич // Степи Европы в эпоху средневековья. – Донецк, 2000. – Том 1. – С. 381–392.
28. Рудич Т. О. Антропологические материалы из раскопок 1991–1996 годов в Вышгороде / Т. О. Рудич // Старожитності Вишгородщини. Збірка тез доповідей і повідомлень 13-ої науково-практичної конференції присвяченої "Дню пам'яті Ярослава Мудрого" 24–25 травня 2007 року в м. Вишгород. –

Вишгород, 2009. – С. 75–79. 29. Рудич Т. О. Антропологічні матеріали з розкопок цвинтаря на території Михайлівського Золотоверхого монастиря / Т. О. Рудич // Археологія. – 2008. – Вип. 4. – С. 49–54. 30. Рудич Т. О. Антропологічний склад населення м. Чигирини XVI–XVII ст. (за матеріалами козацького цвинтаря) / Т. О. Рудич // Запорозьке козацтво в пам'ятках історії та культури. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції. Секція I, II. – Запоріжжя, 1997. – С. 55–61. 31. Хартанович В. И. К краниологии населения Северо-Западного Приладожья XIX – начала XX в. / В.И. Хартанович // Балты, Славяне, прибалтийские Финны. Этногенетические процессы. – Рига: 1990. – С. 216–229. 32. Brothwell D. R. Digging up bones / D. R. Brothwell. – London, 1972. – 194 p. 33. Bushkowitsch W. Crania Ucrainica, r.1 / W. Bushkowitsch // Український медичний архів. – X., 1927. – № 2–3. 34. Buxton L. H. D., Morant G. D. Essential craniological technique / L. H. D. Buxton, G. D. Morant. – J. Roy. Anthropol. Inst.: 1933. – V. 63. – P. 19–47. 35. Dwight T. The Size of the Articular Surface of the Long Bones as Characteristics of Sex. An Anthropological Study / T. Dwight // American Journal of Anatomy – 1905. – V. 4. – P. 19–32. 36. Hearpost L. On anthropology of the population in south-east Estonia in XIII–XVII cc. (on the basis of paleoanthropological material of Makita cemetery) / L. Hearpost // Горизонты Антропологии. Труды международной научной конференции памяти академика В.П. Алексеева. – М., 2003. – С. 198–202. 37. Kozintsev A. Homo. Ethnic epigenetics: A new approach / A. Kozintsev // Ethnische Epigenetik: vol. 43/3. – Jena, New York, 1992. – P. 213–244. 38. Kwiatkowska B. Charakterystyka antropologiczna szczatkow kostnych z cmentarza przy kosciele sw. Marii Magdaleny we Wroclawiu (XVI–XVIII w.) / B. Kwiatkowska, D. Nowakowski // Biologia i hodowlazwierzat LX III. – 2011. – S. 25–43. 39. Martin R. Lehrbuch der Anthropologie. In systematishker dastellung. Mit besonderer beruckesichtigung der anthropologischen methoden fur studierende, arzte und forschungsreisende. Zweite, vermenrte auflage / R. Martin. – Jena, Gustaf Fisher. Bd. II. – 1928. – 1062 s. 40. Piontek J. The crania from modern cemeteries in Jaksice (Kujawsko-Pomorskie Province, Poland) and craniometric relationships among medieval and modern Central European populations / J. Piontek, B. Iwanek, Z. Czaplá // Studies in Historical Anthropology – 2004 (2006). – Vol. 4. – P. 123–135. 41. Rightmire G. P. On the computation of Mahalanobis generalized distance (DC2) / G. P. Rightmire // American Journal of Physical Anthropology. – 1969. – Vol. 30. – № 1. – P. 157–160. 42. Vallois H.V. La duree de la vie chez l'homme fossile / H. V. Vallois // L'Anthropologie. – 1937. – 47. – P. 499–532.

Юрий Долженко

КРАНИОЛОГИЯ ПОХОРОНЕННЫХ ПОД КАФЕДРАЛЬНЫМ КОСТЕЛОМ СВ. ПЕТРА И ПАВЛА В ЛУЦКЕ В XVII–XX ВВ.

В статье проанализированы останки людей, похороненных под кафедральным костелом Св. Петра и Павла в Луцке в XVII–XX вв. Проведен сравнительный анализ морфологических комплексов этой выборки с населением Восточной и Западной Европы XVII–XX вв. Определено, что, по данным краниометрии, прослеживается связь мужской исследуемой выборки с Сумами, Луцким братством, Вышгородом. Женская группа из кафедрального костела Св. Петра и Павла, по данным краниометрии, статистически близка к широколицей серии Луцкого братства.

Ключевые слова: краниология, антропология, Луцк, кафедральный костел, история.

Yuriy Dolzhenko

CRANIOLOGY OF BURIED HUMANS UNDER ST. PETER AND PAUL CATHEDRAL IN LUTSK IN XVII–XX CENTURIES

Remains of people, who had been buried under St. Peter and Paul Cathedral in Lutsk in XVII–XX cent., are analyzed in the article. Contrastive analysis of morphological complexes of this sample and population of Eastern and Western Europe of XVII–XX centuries is made. It is determined, that some connection between searched sample and Sumy, Lutsk Bratstvo (Fellowship), Vyshgorod is observed according to the craniometrical data. The female group of St. Peter and Paul Cathedral is approximate to Lutsk Bratstvo broad-faced series according to the craniometrical data.

Key words: craniology, anthropology, Lutsk, cathedral, history.

УДК 94 (477.4): 262.2 "17/18"

Віталій Левицький, Богдан Сидяга

ІНКОРПОРАЦІЯ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ ДО РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ ТА ЇЇ ВПЛИВ НА РОЗВИТОК ЦЕРКОВНОГО ЗЕМЛЕВОЛОДІННЯ

У статті розглянуто приєднання Правобережної України до Російської імперії та його вплив на соціальний і економічний розвиток краю та розвиток церковного землеволодіння у кінці XVIII – початку XIX ст.

Ключові слова: інкорпорація, секуляризація, маєток, товарно-грошові відносини, оброк.

Однією із характерних рис аграрного ладу Правобережної України кінця XVIII – початку XIX ст. було тривале збереження в структурі землеволодіння церковних маєтків. Церковне землеволодіння було найбільш стабільним, порівняно із поміщицьким та селянським. Церковне господарство хоча й поступалося за своїми масштабами поміщицькому, проте відіграло важливу роль в аграрному, промисловому й торгово-лихварському розвитку краю. І тільки з політичних міркувань зазнавали репресій католицькі кляштори й костели, уніатські монастирі та церкви. Значна кількість їх ліквідовувалася, а ті, що залишалися, позбавлялися земельних угідь.

Об'єктом дослідження є включення Правобережної України до Російської імперії та його вплив на еволюцію форм церковного землеволодіння на Правобережній Україні в кінці XVIII – першій половині XIX ст.

Предметом дослідження є церковне землеволодіння та землекористування на Правобережній Україні кінця XVIII – початку XIX ст.

Мета дослідження полягає у тому, щоб дослідити еволюцію форм і розмірів церковного землеволодіння та землекористування духовенства.

Для досягнення поставленої мети необхідно вирішити такі завдання: визначити особливості розвитку землеволодіння духовенства Правобережної України; з'ясувати місце церковної економіки у соціально-економічному розвитку Правобережної України кінця XVIII – початку XIX ст. та вплив на неї політичних складників; встановити основні чинники, які впливали на еволюцію поземельних відносин; виявити закономірність у розвитку законодавства Російської імперії стосовно землекористування та землеволодіння католицького, православного та уніатського духовенства.

Приєднання Правобережної України до складу Російської імперії призвело до істотних змін у становищі Церкви, особливо економічному. Історіографічні праці розглядають Церкву як релігійно-політичну організацію, без врахування її впливу на соціально-економічне життя Правобережної України кінця XVIII – першої половини XIX ст. Якщо деякі тогочасні дослідники й аналізували питання розвитку церковного землеволодіння, то обмежувалися лише кількісними характеристиками. Однією із перших спроб упорядкування історичних відомостей про суспільно-політичне та економічне життя Церкви було дослідження М. Сімашкевича [17]. Автор приділив деяку увагу питанню земельного володіння римо-католицьких костелів і монастирів упродовж XVIII – першої половини XIX ст. та Уніатської церкви у XVIII ст. – В. Семевський [16]. У фундаментальній праці він згадує про передачу маєтків духовенства західних губерній Російської імперії до державної казни і пов'язує вилучення церковної власності з політикою самодержавства у селянському питанні на Правобережжі.

Особливе значення для дослідження церковного землеволодіння на Правобережній Україні має монографія М. Дружиніна, яка на фактичному матеріалі розкриває особливості становища державного села [1]. Автор обґрунтовує концепцію державного феодалізму та показує зміни у складі державних селян упродовж XVIII – першої половини XIX ст., розглядає розширення меж цього соціального стану. В. Смолій побіжно показав деякі аспекти економічної діяльності Церкви на Правобережжі у другій половині XVIII ст. та роль церковного питання у політичних відносинах царської Росії й Речі Посполитої упродовж трьох поділів останньої [18].

Значним кроком у подоланні стереотипів із цього питання стала праця О. Крижанівського [7]. Автор проаналізував масштаби й характер господарської діяльності Церкви на Правобережній Україні у XVIII ст., коли умови її економічного життя були відносно незалежними та першої половини XIX ст. – періоду поступового взяття Церкви під державний контроль після включення Правобережжя до складу Російської імперії.

Важливі відомості щодо церковного землеволодіння та соціально-економічного становища Церкви на Правобережній Україні в XVIII та XIX ст. знаходимо у монографії А. Зінченка [2]. В основу характеристики соціально-економічних відносин у церковних маєтках покладено аналіз системи

господарства, що ґрунтувалася не лише на відносинах типу "власник (орендар) – користувач", але й на соціально-політичній організації самого суспільства.

Після першого поділу Речі Посполитої, у 1772 р. російський уряд, виходячи із політичних міркувань, пообіцяв надалі не втручатися у церковну політику польського сейму [18, с. 114]. Духовенство у Речі Посполитій було тісно пов'язане із дворянством за соціальним походженням та майновим становищем. Політичний союз духовенства (католицького та уніатського) й дворянства зберігся й після включення Правобережної України до складу Російської імперії. Це змусило царський уряд діяти у системі певного компромісу у відносинах із керівними станами колишньої Речі Посполитої: за дворянством і духовенством Правобережної України була збережена значна частина їх станових привілеїв [4, с. 426–427].

Ці чинники давали можливість шляхті та католицькому духовенству переводити православні церкви в уніатські, що було особливо помітно на Брацлавщині та Київщині, де з'явилося багато католицьких і уніатських монастирів. Лише у 1776 р. на Правобережжі "обернено" в унію понад 800 православних церков. З 19 католицьких монастирів, що існували наприкінці XVIII ст. у Київській єпархії, 13 з'явилося там у другій половині XVIII ст. [20, арк. 317]. Загалом, на Брацлавщині та Київщині, у яких, у першій половині XVIII ст., поширення католицизму стримувало сусідство із Російською державою та Запорозькою Січчю, у 1788 р. нараховувалося понад дві тисячі римо-католицьких та уніатських монастирів і костелів [7, с. 15]. Дідичі схиляли своїх селян до унії не лише погрозами, але й за допомогою економічних санкцій, зокрема, збільшували феодалські повинності для православних селян [18, с. 41].

Із переходом Правобережної України до складу Російської імперії, статус церковної власності, яка збереглася в руках духовенства, значно змінився. На відміну від Речі Посполитої, у якій Церква мала сильні позиції й помітно впливала на державні справи, у Російській державі її роль була не настільки ваговою. Починаючи із першої чверті XVIII ст., у Росії Церква остаточно втрачає самостійність, перетворюється на специфічну державну установу [21, арк. 162]. Іншою важливою відмінністю було те, що у другій половині XVIII ст. церковне землеволодіння в Росії було остаточно секуляризоване. Указами Катерини II від 26 лютого 1764 р. вилучено у казенне управління маєтки духовенства у власне російських губерніях, а 10 квітня 1786 р. і 25 квітня 1788 р. на Лівобережжі та Слобідській Україні і в прилеглих до неї російських губерніях. У 1795 р. рішення про секуляризацію прийнято щодо Правобережної України і проводилося згідно із царським указом лише у 1841–1843 рр. упродовж 20 років [19, с. 27].

Крім звуження приватновласницьких можливостей, католицьке та уніатське духовенство втрачало і свої попередні політичні позиції, припинялася експансія католицизму на східнослов'янські землі. Звузилася сфера впливу Греко-католицької церкви, оскільки значна кількість уніатів у кінці XVIII ст. перейшла у православ'я. До того ж, католицизм і уніатство втратили державну підтримку й опинилися у стані боротьби із Православною церквою, яка у межах Російської держави оголошувалася панівною і мала беззаперечні прерогативи [9, с. 163]. Усе це посилювало політичну опозиційність католицького та уніатського духовенства. Воно поділяло орієнтацію польського дворянства на відновлення Речі Посполитої, розраховуючи повернути втрачені привілеї.

Із приєднанням Правобережної України до складу Російської імперії в кінці XVIII ст., польська шляхта і католицьке духовенство розраховували посилити свій вплив на цих землях. Однак, на заваді цьому стали російський царизм, спротив із боку православного духовенства та українських селян. Опір католицизму нерідко змушував правобережних поміщиків (передусім на Придніпров'ї, де національно-визвольна боротьба вирувала особливо сильно) послаблювати тиск на православ'я, повертати православним їх храми та земельні володіння. У зв'язку із цим, уряд Катерини II домігся від поляків відкриття у Слуцьку православної архієрейської кафедри, підлеглої Синоду, погодившись зі свого боку, на відкриття у Полоцьку (тобто, на території Білорусії, включеної у 1772 р. до складу Російської держави) уніатської архієпископської кафедри [10, с. 114].

Важливе значення для встановлення статусу церковної власності мала "Жалувана грамота" від 6 лютого 1774 р., згідно із якою засновувалася Білоруська католицька єпархія. Вона підтверджувала, що усі католицькі церковні організації "з приналежним їм рухомим і нерухомих маєтком повинні бути недоторканими в усій цілісності їхніх давніх володінь і установ, а також рухомого і нерухомого майна" [14, с. 913]. Білоруській католицькій єпископській кафедрі були підпорядковані усі костели, що перебували у Російській імперії. Її центром визначався Могилів-на-Дніпрі [13, с. 912]. Загальний порядок управління Римо-католицькою та Уніатською церквами визначався "Регламентом Петербурзької католицької церкви", виданим 12 лютого 1769 р. [11, с. 833].

Реорганізацію церковного землеволодіння, як і церковно-політичного життя на Правобережній Україні, царський уряд здійснював непослідовно. Із приєднанням Правобережжя до складу

Російської імперії, питання про церковне землеволодіння вирішувалося шляхом політики компромісу із дворянством. Церковні маєтки залишалися у руках духовенства. За дворянством і духовенством зберігалася переважна частина їх привілеїв. Проте була визначена царським урядом і межа поступок. Зокрема, умовою збереження за духовенством їх маєтків стало складання присяги на вірність російському престолу. В іменному указі на генералів М. Каховського та М. Кречетникова імператриця Катерина II писала: "Про монастирі ви зробите розгляд: 1. Ті монахи, які нам не захочуть присягати, але підуть за кордон, залишивши монастирі порожніми, тих монастирів села звелите взяти в казенне управління. 2. Те ж вчините з селами тих монастирів, які є за кордоном. 3. Інші залиште в управлінні їхніх маєтків до дальшого про це визначення" [12, с. 507–508].

Після другого й третього поділів Речі Посполитої (1793 і 1795 рр.), внаслідок яких до складу Російської імперії включено Правобережну Україну, царизм щодо церковного землеволодіння використовував попередню практику. Іменний царський указ від 8 грудня 1792 р. про порядок управління новими територіями у частині, що стосувалася церковної власності, повторював аналогічні положення відповідного травневого акту 1772 р.: маєтки закордонного духовенства і тих духовних осіб, які відмовилися присягати імперії, переходили у казенне управління. Духовенство, яке залишилося у межах країни й присягнуло на вірність престолу, зберігало за собою населені маєтки [15, с. 389].

У квітні 1793 р. на Правобережній Україні створено православну єпархію, а у квітні наступного року проголошено там православ'я державною релігією і заборонено шляхті чинити перешкоди для переходу уніатів у православ'я. Водночас уряд категорично зобов'язував правобережне селянство коритися панам, що давало останнім можливість трактувати масовий перехід селян у православ'я як бунт і погрожувати їм розправами. Як стверджував В. Смолій, духовна консисторія, не розібравшись чого, власне, домагається уряд, в середині 90-х рр. XVIII ст. обнародувала декілька указів, згідно із якими, селянам заборонялося зрікатися унії [18, с. 168–169].

Проте, незважаючи на неприхований саботаж шляхти і католицького духовенства урядових заходів щодо відновлення панівних позицій Православної церкви на Правобережжі, з осені 1794 р. розпочався процес переходу церков і парафіян у православ'я. У 1795 р. він набув масового характеру і в основному закінчився у 1796 р. Найраніше на Поділлі це сталося у Вознесенській церкві села Солобківці Ушицького повіту (вересень, 1794 р.) [3, с. 119]. У Брацлавській та Ізяславській губерніях упродовж 1795–1796 рр. у православ'я повернулося майже 1,5 млн селян, відновили колишню віру понад 2,6 тисяч поуніачених церков [8, с. 100–101].

Зменшилася на Правобережжі також і кількість уніатських монастирів. Частина їх (зокрема у Кам'янці-Подільському в 1776 р.) "обернено" у православ'я. 6 вересня 1795 р. російська імператриця Катерина II наказала подільському генерал-губернаторові Т. Тутолміну закрити уніатські монастирі, які не мають публічних шкіл і богодільень, а тому "не приносять суспільству ніякої користі". Цей монарший рескрипт призвів до ліквідації 145 василіанських монастирів на Правобережній Україні та Білорусії [7, с. 17].

У кінці XVIII ст. правобережні польські поміщики й посесори скориставшись тим, що парафіяльні церкви перейшли у православ'я, відбирали церковні землі або обмінювали їх. Землевласники при обміні церковних земельних наділів дробили їх на декілька частин з метою позбутися гірших земельних ділянок. Цей процес відбувався переважно у селах, де церква не мала ерекції або фундушу, або священик-уніат відмовлявся переходити у православ'я і його замінювали на іншого, чи помирав парох і на парафію замість нього присилали іншого. Упродовж 10–15 років сільські церкви втратили багато земельних наділів або вони стали гіршими за якість.

У цей же час вирішувалися судові тяганини священиків із поміщиками, які під приводом зміни церковних ґрунтів наділяли церкві менше встановлених норм і гіршої якості землі. За російським законодавством, поміщики взагалі не мали права замінювати церковні землі (навіть на кращих для церкви умовах). Але іноді це дозволялося робити, наприклад, для усунення черезсмужного володіння землею селянами.

Особливо гостро стояло питання про землю під час проведення російським урядом політики передачі церковних маєтків від Римо-католицької та Уніатської церков Православній церкві. Коли певна церква переходила до православних, то поміщики намагалися відібрати у неї земельні угіддя, аргументуючи це тим, що земля належить їм і вони її у свій час подарували церкві.

12 квітня 1795 р. вийшов імператорський указ про передачу усіх земельних володінь навколо міста Кам'янця-Подільського, які належали Кам'янецькому францисканському кляштору, архієрейському (православному) будинку (резиденція православного архієпископа заснована у Кам'янці-Подільському в 1799 р.) – (16 десятин 715 сажнів). Це зроблено на підставі того, що ще у 1787 р. цей кляштор перевели у Грудецький монастир Брацлавського воєводства. Фільварки Голосків та Довжок в 1795 р. подарували у складі кам'янецького староства, графу Аркадію Моркову. Згідно із цим указом, усі уніатські монастирі перетворювалися на православні [6, арк. 1–5].

Землі, відібрані у парафіяльних церков поміщиками або посесорами, згідно із імператорським указом від 18 березня 1797 р., поверталися (із засівами) священикам, якщо їх право на ці угіддя підтверджували свідки [5, арк. 4].

Незважаючи на зазначені дії, повністю ліквідувати землеволодіння церкви уряд із політичних міркувань тоді ще не наважився. У 1797 р. католицьким монастирям влада визначила квоту в розмірі 30 десятин польової землі. Указом Павла I від 18 грудня 1797 р. лишки землі слід було віддати на користь державної скарбниці. Католицьких та уніатських єпископів переведено на посадовий оклад у розмірі 6 тис. крб. сріблом. Цей імператорський указ не забороняв польській шляхті та Католицькій церкві будувати нові костели та наділяти причетів землею.

Земельні володіння Католицької та Уніатської церков складали економічну основу їх політичної могутності. Тому не випадково, що після приєднання Правобережної України до складу Російської імперії, царський уряд почав здійснювати значні скорочення земельної власності церкви. Секвестровані маєтки пожалувано дворянству та включено у систему державної оренди. Часткове скорочення церковного землеволодіння зумовлено двома політичними розрахунками російського уряду: бажанням провести "умовне", незначне обмеження кількості землі, що перебувала у руках духовенства; прагненням створити в особі католицького духовенства союзника, а не ворога. Землі, які перебували у володінні духовенства, належали їм лише на час займання ними посад і законодавчо були у державній власності. Тому російський уряд стежив за тим, щоб церковні маєтки не розорялися і не розпорозувалися. Це становище було узагальнене у системі законодавчих положень про католицьке духовенство в цілому.

Отже, з кінця XVIII ст., у зв'язку із включенням Правобережної України до складу Російської імперії, Церква опинилася у нових економічних умовах. Це пояснювалося контролем сильної централізованої держави, поліцейсько-чиновницький апарат якої захищав економічні та політичні інтереси духовенства набагато краще, ніж державна система Речі Посполитої. Відтоді ліквідовано численні митні кордони – серйозну перешкоду для торгової діяльності Церкви, змінено мір і ваг на території Правобережжя, запроваджено новий адміністративно-територіальний поділ. Російський царизм придушував свавілля шляхти, яке давалося взнаки й Церкві, посилив боротьбу із антикріпосницькими виступами селян церковних маєтків.

Таким чином, статус феодалного землеволодіння Римо-католицької та Уніатської церков на Правобережній Україні, після включення її до складу Російської держави, визначався умовами компромісу, запропонованого російським самодержавством. У нових умовах Церква зберігала за собою населені маєтки, але вона не змогла набувати нових володінь, маєтки, що належали їй розглядалися як державні, передані духовенству як корпоративному власнику, в користування із обмеженням прав розпоряджатися ними. Після інкорпорації Правобережної України до складу Російської імперії розпочинається новий етап соціально-економічної історії Церкви, яка була тісно пов'язана із тими очевидними перевагами й неминучими втратами, які давала їй опіка з боку сильної централізованої держави.

Список використаних джерел

1. Дружинин Н. М. Государственные крестьяне и реформа П. Д. Киселева / Н. М. Дружинин. – М.-Л.: Изд. и 2-я тип. Изд-ва Акад. наук СССР в Моск., 1946. – Т. 1. Предпосылки и сущность реформы. – 635 с.
2. Зінченко А. Л. Церковне землеволодіння в політиці царизму на Правобережній Україні наприкінці XVIII – першій половині XIX ст. / А. Л. Зінченко. – К.: ОП "Білоцерківська друкарня", 1994. – 180 с.
3. Исторические сведения о приходах и церквях. – Каменец-Подольский, 1883. – Вып 2. – С. 147–189.
4. Історія Української РСР: У 8 т., 10 кн. – Т. 2. Визвольна війна і возз'єднання України з Росією. Початок розкладу феодалізму та зародження капіталістичних відносин. (Друга половина XVII–XVIII ст.) – К.: Наук. думка, 1979. – 615 с.
5. Державний міський архів Кам'янця-Подільського, ф. 227, оп. 1, спр. 115, 23 арк.
6. Державний міський архів Кам'янця-Подільського, ф. 227, оп. 1, спр. 207, 45 арк.
7. Крижанівський О. П. Церква у соціально-економічному розвитку Правобережної України (XVIII – перша половина XIX ст.) / О. П. Крижанівський. – К.: Вища школа, 1991. – 127 с.
8. Материалы для истории Подольской губернии (1792–1796 гг.). – Каменец-Подольский, 1885. – Вып. 1. – 318 с.
9. Никольский Н. М. История русской церкви / Н. М. Никольский. – М.: Политиздат, 1983. – 3-е изд. – 448 с.
10. Памятники православия и русской народности в Западной России в XVII–XVIII вв.: В 3 т. – К., 1905. – Т. 3. – 234 с.
11. Полное Собрание законов Российской империи: (Собр. 1-е): В 45 т. – СПб., 1830. – Т. 18. – № 13252 "Регламент, данный Петербургской римо-католической церкви". – 12. 02. 1769. – 1035 с.
12. Полное Собрание законов Российской империи: (Собр. 1-е): В 45 т. – СПб., 1830. – Т. 19. – № 13808 "Указ, данный ген.-майорам Кричетникову и Каховскому о том как они должны поступать при исправлении должностей губернаторов в присоединенных от Польши губерниях". – 28. 05. 1772. –

1081 с. 13. Полное Собрание законов Российской империи: (Собр. 1-е): В 45 т. – СПб., 1830. – Т. 19. – № 14121 "О причислении Могилевской епархии ко второму класу и о производстве на содержание епархиального дома по 6000 руб. на год". 6. 02. 1774. – 1081 с. 14. Полное Собрание законов Российской империи: (Собр. 1-е): В 45 т. – СПб., 1830. – Т. 19. – № 14122 "Жалованная грамота на установление Белорусской католической епархии". – 6. 02. 1774. – 1081 с. 15. Полное Собрание законов Российской империи: (Собр. 1-е): В 45 т. – СПб., 1830. – Т. 23. – № 17090 "О распоряжениях в Польских областях, занятых российскими войсками" – 8. 12. 1792. – 965 с. 16. Семевский В.И. Крестьянский вопрос в России в XVIII и первой половине XIX в. – Т. 2. Крестьянский вопрос в царствование императора Николая I. – М., СПб., 1888. – 625 с. 17. Симашкевич М. Римское католичество и его иерархия в Подолии / М. Симашкевич. – Каменец-Подольский, 1872. – 528 с. 18. Смолій В. А. Возз'єднання Правобережної України з Росією / В. А. Смолій. – К.: Наук. думка, 1978. – 191 с. 19. Фартушняк Ю. Православна церква і розвиток сільського господарства Подільської губернії в XIX ст. / Ю. Фартушняк // Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету ім. В. Гнатюка. Серія: Історія. – Вип. 11. – Тернопіль, 2000. – С. 26–29. 20. ЦДІАК України, ф. 442, оп. 435, спр. 78, 34 арк. 21. ЦДІАК України, ф. 2073, оп. 1, спр. 12, 125 арк.

Виталий Левицкий, Богдан Сидяга

ИНКОРПОРАЦИЯ ПРАВОБЕРЕЖНОЙ УКРАИНЫ К РОССИЙСКОЙ ИМПЕРИИ И ЕЕ ВЛИЯНИЕ НА РАЗВИТИЕ ЦЕРКОВНОГО ЗЕМЛЕВЛАДЕНИЯ

В статье рассмотрено присоединения Правобережной Украины к Российской империи и его влияние на социальное и экономическое развитие края и развитие церковного землевладения в конце XVIII – начале XIX вв.

Ключевые слова: инкорпорация, секуляризация, имение, товарно-денежные отношения, оброк.

Vitaliy Levytskyi, Bogdan Sydyaga

BY INCORPORATION OF THE RIGHT-BANK UKRAINE RUSSIAN EMPIRE AND ITS IMPACT ON DEVELOPMENT CHURCH LANDS

In the article the question of the accession of Ukraine to the Right Bank of the Russian Empire and its impact on social and economic development of the region and Roswitha zemlevolodeniya church in the late XVIII – early XIX century.

Key words: incorporation, secularization, estate, commodity-money relations, the rent.

УДК 94(470+571): 355

Анатолій Скрипник

ОСОБЛИВОСТІ КВАРТИРУВАННЯ РОСІЙСЬКИХ ВІЙСЬК НА ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XIX СТ.

У статті розглянуто основні засади розташування підрозділів збройних сил Російської імперії на теренах південно-західних губерній у першій половині XIX ст. Висвітлено правила і принципи розміщення військових частин різних родів військ та пов'язані із цим проблеми й протиріччя у відносинах із населенням краю. З'ясовано позитивні та негативні впливи російської військової присутності на економічний і соціальний стан й подальший розвиток соціуму регіону.

Ключові слова: армія, квартирування, взаємовідносини, адміністрація, населення.

У ході війн Російської імперії із Туреччиною та поділів Речі Посполитої наприкінці XVIII – на початку XIX ст., на Правобережній Україні перебувала значна кількість регулярних військ. Одразу ж, на анексованих територіях, російське військове командування зіштовхнулося із майже повною відсутністю необхідної мілітарної інфраструктури для тривалого перебування: як-то казарми, стайні, склади, приміщення штабів тощо. Це спричинило низку проблем і протиріч, які потрібно було вирішувати швидко й ефективно. Перспектива належного розміщення та утримання військ мала два шляхи подальшого розвитку: по-перше, розбудова необхідної кількості будівель військового призначення, що потребувало часу й коштів; по-друге, налагодження системи їх повного забезпечення шляхом покладання повинностей на місцеве населення. Потрібно зазначити, що обидва шляхи вирішення цих завдань, в розумінні командування, ніяким чином не мали стати причиною зниження загальної боєздатності чи готовності військ до бойових дій.

Об'єктом дослідження є військові формування Російської імперії на Правобережній Україні.

Предмет дослідження – специфіка квартирування російських військ у Правобережній Україні в першій половині XIX ст.

Мета дослідження – проаналізувати особливості квартирування російських військ у Правобережній Україні в першій половині XIX ст.

Проблема розташування частин російських збройних сил у регіоні упродовж згаданого періоду була і є предметом наукових досліджень українських і зарубіжних істориків, яка з часом набула достатньої наукової багатовекторності. Одним із таких напрямків стало питання розміщення військових підрозділів у населених пунктах регіону та подальший вплив цієї історичної реалії на стан і розвиток соціально-економічної ситуації у XIX ст.

Перші розвідки, що стосуються окремих питань базування військ, з’явилися наприкінці XIX – на початку XX ст. У них розглядалися соціально-побутові та історико-правові аспекти розквартирування військ у Російській імперії упродовж окресленого періоду. Проте, окремі дослідники пішли далі й постаралися у межах своїх студій висвітлити і загальний стан справ. Загалом ці роботи мають описовий характер, але містять значну кількість фактичного матеріалу. До таких розвідок відноситься праця П. Агап’єва, опублікована на сторінках журналу “Військовий збірник” [1, с. 408–426]. Більша частина цієї роботи присвячена історії квартирування військових частин у Росії в XVIII – на початку XIX ст. У тому ж напрямку працювали М. Ляпідевський та О. Редігер, які звертали увагу на стан казарменого будівництва в контексті проблеми вимушеного квартирування військ та обтяжливих повинностей населення [2, с. 151].

Заслужують на увагу окремі розвідки істориків радянсько-російського періоду 80–90-х рр. XX ст. (В. Неупокоев, С. Карпушенко, С. Волков, В. Лапан), у яких вбачається намагання об’єктивного дослідження стану мілітарного житлового фонду і загального побуту імператорської армії у різних регіонах імперії [3]. Серед сучасних українських науковців згаданою проблематикою займалися А. Філінюк та Н. Мацко [4], які фокусували увагу на дослідження місць дислокації полків, їх стану та кількості, підрозділів та команд на усій території Правобережної України впродовж першої половини XIX ст.

Розташування російських регулярних військ на території Правобережжя мало одну важливу на той час складову воєнного буття – це періодичне перебазування батальйонів чи полків з одного місця на інше. Явище чи елемент підготовки, яке у тодішній військовій доктрині було настільки звичайним, поширеним і необхідним, що не може залишитися поза увагою нашого дослідження.

Насамперед варто з’ясувати причини таких переміщень військ та ступінь їх ефективності. Крім того, їх доцільно розділити на дві категорії: загальні (масові) та локальні (часткові). До перших належать ті, які стали результатом: по-перше, заходів, пов’язаних із посиленням боєздатності у зв’язку із загрозою війни із Францією 1806–1807 рр., російсько-турецької війни 1828–1829 рр., польського повстання 1830–1831 рр., початком кримської кампанії 1853–1855 рр. мобілізаційні заходи у 1870–1871 рр.; по-друге, наслідком загального переформування армійської піхоти, регулярної кавалерії і артилерії, які тривали упродовж 1807–1808 рр., 1833–1834 рр., 1862–1863 рр., із уведенням нових статутів і норм; по-третє, зосередження значної кількості військ на місцях царських оглядів, зокрема, у 1822–1823 рр. під Тульчином корпусів 2-ї армії, а у 1837 р. корпусу резервної кавалерії і зведеного кавалерійського корпусу разом із резервними і запасними військами, укомплектованими відпускними солдатами, біля міста Вознесенська Катеринославської губернії Ці частини прибували зі своїми обозами, усім тиловим господарством для належного облаштування табором на певний термін; по-четверте, передислокації піхотних корпусів із одного району розташування до іншого. Наприклад, 5-го піхотного корпусу напередодні походу до Угорщини 1848 р., з міста Єлизаветграду – центра військових поселень – на територію Подільської і Волинської губерній. Без урахування власного тилового транспорту, полкам корпусу було додатково потрібно 889 обивательських коней та 695 возів [5, с. 1].

Локальні переміщення відбувалися набагато частіше і мали більше причин для цього. Основною із них було переконане бачення командування в необхідності і користі періодичної передислокації окремих полків з метою відпрацювання швидкої готовності виступу у похід з усім тиловим господарством та порядку пересування стройових підрозділів та руху обозів. Зокрема, у кавалерії це вважалося необхідним для тренування вершників, коней, відпрацювання порядку руху ескадронів на марші, що входило у “систему військового виховання рухливості військ”. Відтак, на одному місті полк гусарів чи драгунів перебував біля двох років, а потім вирушав на “нові призначені квартири”. Зі спогадів колишнього солдата довідуємося, що “Ми завжди були готові до виступу в похід. Солдатський багаж перевозився на артільних конях. Тому переходи з одних квартир на інші були для нас не обтяжливими” [6, с. 54, 215].

Звичайною практикою у першій половині XIX ст. для військ 4-го і 5-го піхотних корпусів, розташованих на Правобережній Україні, стали ротації кожних три роки окремих частин у Царстві

Польському. Вважалося, що знаходження у "ворожому оточенні" мало тримати російські війська у постійній готовності та стимулювати вишкіл.

Для ефективної і раціональної передислокації військ з 1811 р. у військовому міністерстві, штабах армій, корпусів і дивізій користувалися спеціальною маршрутною картою європейської Росії на 31 аркуші. Крім природного ландшафту, особливі позначки мали місця ночівлі військ та відстані між ними, нанесена мережа шляхів, які поділялися на три розряди, позначено кількість населення у містах і селах. У 1851 р. карту модернізували із урахуваннями змін, що відбулися і вона була поширена в усіх цивільних губернських установах з метою координації зусиль із військовим керівництвом [7, с. 79–81].

У першій половині XIX ст. кожен із російських самодержців та його військово оточення мали своє бачення змісту й ролі військ на місцях дислокації. Якщо Катерина II доручила це питання розв'язати своїм фельдмаршалам і генералам, то наступні монархи самі вирішували, що робити військам у мирний час. Ці бачення часто носили суб'єктивний характер і не дотримувалися єдиної стратегічної концепції. Так, імператор Павло I, прихильник прусської військової доктрини, значну уваги приділяв кавалерії. З лютого 1797 р., згідно із його указом, перебування військ "на квартирах" передбачало передачу "полкових підйомих", тобто тяглових і обозних коней, на утримання місцевого населення, ще й з виплатою так званих "ремонтних грошей" [8, с. 349–350]. Казенні й поміщицькі селяни отримали право використовувати коней і гроші на власний розсуд, однак під контролем місцевого начальства, з умовою перевезення на них провіанту із магазинів до полків і утримання їх у належному стані. У Подільській губернії на 308710 осіб з одного гусарського і шести мушкетерських полків видано 1278 коней і 1917 карбованців (далі – крб.) відповідно; у Волинській – на 260050 мешканців з двох кірасирських і трьох мушкетерських видали 908 коней на суму 1362 крб.; і у колишній Брацлавській, та Київській губерніях на 521599 мешканців із одного гусарського, двох гренадерських полків, двох артилерійських батареї і понтонної роти видали 2682 коней та суму 9004,5 крб. [9, с. 15–19].

Із настанням літа кавалерійським полкам були потрібні місця для випасу коней. Військова комісія визначала "за вимогою полків для випасання стройових коней на пасовиськах та інших місцях... в інспекціях Українській, Дністровській і Київській" термін – упродовж двох місяців. У цей період елітним кірасирським полкам винаймалися луки для покосу сіна та гроші на його вивезення. Гусарські ж і драгунські коні мали випасатися на селянських луках і вигонах. Кавалеристи пригадували: "Наприкінці травня ескадрони з полкового збору розходяться на "траву". "Трава" – це кавалерійські канікули. Починаються вільні часи для коней і людей. І ті, і інші, протягом шести тижнів, а іноді цілих два місяці відпочивають від фронтової служби: не потрібно одягати ні зброї, ні мундирів, ні амуніції – тільки доглядай за конем і коси сіно. Коні в цей час розковані і не отримують овес, а їдять свіжу траву, яка необхідна для них в гігієнічному відношенні як кровоочисний засіб..." [10, с. 134].

Подекуди перебування у населеному пункті кавалерійської частини було справжнім лихом для його мешканців. З 1803 р. передбачалося опікування над військовими стайнями селянських громад власним коштом, "утримання та ремонт їх, тому що, вони звільняються від перебування коней у своїх обісцях". Набагато гіршою була ситуація, якщо таких стаєнь у селі не було. Тоді браві кавалеристи розташовували своїх коней у селянських стайнях та хлівах, а худоба господарів опинялася на вулиці. Іноді повітовому начальству вдавалося знаходити компроміси із військовими, залагоджувати протиріччя та нівелювати принципи розбіжності. Коли усіх все влаштовувало, наступав спокій, а потім й симпатія: "Дворянство Вінницького повіту користувалося дружнім ставленням офіцерів Харківського драгунського полку і зразковою поведінкою нижніх чинів під час дворічного перебування". Коли полк виступав на нові квартири зібралось проводити майже усе дворянство на чолі з предводителем Якубовським [11, с. 3].

Олександр I через Міністерство внутрішніх справ наказав губернському начальству разом з шефами (командирами) полків віднайти можливості для побудови стаєнь там, де їх не було, в обов'язковому порядку: хоча б "з подвійного тину, сіна, солом'яних чи очеретяних дахів" до наступної зими [12, с. 496]. Крім цього, надалі законодавчо регламентовано, що має будуватися на кошти "міських і сільських обивателів", а саме: караульні будинки, будки і шлагбауми; конюшні для стройових коней; караульні хатки; "чулани для амуніції"; та полкові лазарети [13, с. 210–214]. Більше того, центральна влада намагалася залучити місцеве дворянство до утримання й доглядання за стайнями. Планувалося призначити за вибором дворянства доглядача із правом витрачання коштів на ремонт і утримання [14, с. 750–753].

Щодо квартирного постю у міського населення, то на початку XIX ст. вироблено низку правил і норм. Насамперед перебування на квартирах поділялися на зимове ("вінтер-квартири") та літнє ("кантонір-квартири"), за терміном на постійні (довготривалі) чи тимчасові (короткотривалі). У холодну пору року війська мали знаходитися в обладнаних і утеплених приміщеннях, а із

настанням тепла виводилися у польові табори чи біля населених пунктів. У такому разі кількість квартирантів безпосередньо залежала від майнового стану обивателя: чим більша будівля, тим більше розташовували солдатів. Генерали і старші офіцери мали право на декілька кімнат чи окремих будинки, зі стайнею і погребом, солдатів селили максимально щільно, як дозволяли розміри приміщень. На кожного рядового виділялося по 3 сажени (64 сантиметри ширини – примітка автора) спального місця. Крім того, при наявності, передбачалося облаштування на квартирах офіцерських і солдатських дружин і дітей, їх майна та худоби. У разі виступу частини у похід за ними зберігалося помешкання та виплачувалися квартирні гроші [15, с. 253–254].

Господар мав надавати дрова і свічки, а також відро, велику миску, лопати, сокиру та стіл зі стільцями. Так звані “ротні двори”, музиканти, барабанщики, флейтисти, швальні (швейні чи чоботарні майстерні – примітка автора) мали розташовуватися в окремих будинках. Там, де розташовувалися штаби, потрібно, за рахунок обивателів, забезпечити приміщення столами, стільцями, шафами та іншими меблями [16, арк. 7–14]. З початку XIX ст. в обов’язок населення усіх губернських і повітових міст входило постачання дров за рахунок міських коштів чи добровільних внесків [17, арк. 51–52].

Солдати-ветерани пригадували: “На квартирах стояти було добре: справжнім господарем був солдат, а не обиватель. Якщо на квартирі щось сталося: то іди одразу ж до ескадронного командира і кажи чисту правду, тоді щоб не трапилося – будеш правий, а якщо не прийшов і не доповів про інцидент, а господар поскаржиться командирю – тоді біда, покарають строго” [6, с. 55, 214].

“Сама краща стоянка для солдата – це один взвод в глухому селі. Начальство над ним – один вахмістр, і служба на багато легше. Прийде солдат на зимову квартиру, і поселиться в знайомого господаря, в якого він був і минулої зими, і позаминулої. Тут він своя людина... Чим можуть, тим годують, а квартирант допомагає по господарству, дрова порубає, води наносить – так й живуть хлоп з солдатом дружно... У вільний від служби час майструє чоботи чи по кравецькій справі, чи столярне виробляє, таким чином грошенята по трохи заробляє” [10, с. 71–72]. Командир 36-го егерського полку рапортував начальству: “Обивателі Чигиринського повіту Київської губернії, поміщики і казенні селяни, де розташований полк, за спокійне квартирування поводяться з нами не як з гостями, а як з друзями своїх сімей. Добровільно відмовилися взяти платню у червні за провіант, сіно і крупи, бажаючи спрямувати кошти 6027 руб. в артіельну солдатську касу” [18, с. 3].

Звільнялися від постою помешкання священиків усіх конфесій, медичні заклади, службові споруди поліції та місцевих гарнізонів. Місцева шляхта, запобігаючи прогнозованому свавіллю військових, представники місцевої влади заздалегідь писали рапорти губернаторам із проханням “звільнити їх будинки від солдат на підставі Височайших привілеїв і Жалуваних грамот” [19, арк. 1]. Міщанам дозволялося відкуплятися від цієї повинності, згідно зі складеним квартирною комісією і затвердженого військовим губернатором табелем. Ще одним шляхом вирішення проблеми була ініціатива Олександра I до керівництва Міністерства внутрішніх справ щодо можливостей пільгових кредитів губернським магістратам на будівництво військових казарм. Зокрема, держава була готова надати у 1820 р. керівництву Києва 1,5 млн крб. під невисокі відсотки, терміном до 8 років [20, арк. 2].

Будівель, звичайно, не вистарчало, тому тривали справжні “паперові” баталії за кожен дім. Власники шукали об’єктивні причини уникнути такої повинності, а влада майже нічого не намагалася змінити. Так, вдова одного капітана писала: “Залишившись після смерті чоловіка з двома малолітніми дітьми, без засобів існування, прохаю звільнити дім від постою”. Київський військовий губернатор Княжнін відповідав: “Звільнити до отримання пенсії на чоловіка”. З труднощами задовольнили прохання економа Києво-Печерської лаври про звільнення господарських будівель від артилерійських обозів. Разом із тим, декому взагалі не потрібно було про таке турбуватися. Звільнялися від постою генерали, що проживали у Києві. Їх квартирна комісія вносила до списків “недоторканих”. При потребі чиновники комісії іноді самостійно подавали губернаторам рапорти про звільнення від квартирування місцевих обивателів за різними причинами: хвороби членів сімей, чиновники провідних установ, чини поліції і жандармів. Можна припустити, що така ініціатива часто мотивувалася корупційною складовою чи особистими зв’язками. На прохання і скарги селян і міщан у комісіях майже не звертали уваги. Найчастіше просили звільнити від постою “та інших тягарів, у зв’язку з занепадом власного господарства” та від незаконних самовільних поселень офіцерів у помешканнях обивателів. Чиновники виїжджали на місце і на власне бачення вирішували питання [21, арк. 3; 12–14, 24–27, 34, 54, 86].

Зі значними труднощами, після тривалої бюрократичної війни між військовими і губернським начальством, за фактом остаточної розбудови і налагодження занять в університеті Св. Володимира, його та інші навчальні заклади Києва, у 1839 р. вдалося звільнити від постійної

повинності. Фінансові втрати від несплати земського збору військовим склали 9980 крб. щороку, за що військова адміністрація вимагала компенсації у вигляді нових будівель [22, с. 431–433].

Іноді усі встановлені правила й норми квартирування не дотримувалися в силу неузгодженості планів і дій військового і цивільного губернського начальства. Тобто, виходячи із військової необхідності, командування армій планувало розташувати полки там, де для них не існувало необхідних умов, не повідомивши і не погодивши це із місцевим начальством. Так, М. Кутузов у жовтні 1807 р. доповідав військовому міністру С. В'язмітінову про невдало складені розташування військ, призначених до перебування у Київській губернії, а саме: деяким полкам призначено квартири там, де не було необхідних військових будівель (стайні, караульні, лазарети тощо); "в ті міста і повіти де облаштовані місця для кавалерійських полків прибули піхотні, і навпаки; там де має перебувати один ескадрон призначено три, а в інших містечках і селах де є стайні, нікого немає" [23, арк. 9–12].

Від неналежної діяльності штабів і квартир'єрів страждали солдати та населення й в наступні десятиріччя. Особливо при пересування значних мас військ. Рішення про облаштування штабу і квартир військових чиновників 2-го піхотного корпусу в Кременці на початку жовтня 1834 р. приймалося без врахування житлового фонду. Виявилось, що частина будинків не придатна для проживання напередодні зими. Причина полягала у тому, що власники помешкань втратили значну частину своїх прибутків після закриття Кременецького ліцею і відмовлялися їх ремонтувати. Прохання командира корпусу до київського генерал-губернатора В. Левашова нагадувало волянн про допомогу. Тільки після приведення у дію усієї бюрократичної вертикалі, місцевий поліцмейстер і квартирна комісія за казенні 550 крб. сріблом та кошти обивателів, розпочали ремонт. Також виявилось, що до цих пір мешканці міста не несли постійної повинності взагалі [24, арк. 1–2, 5–14]. У рапорті васьківського городничого до військового губернатора наприкінці жовтня 1830 р. йшлося про те, що: "За наказом Головнокомандуючого до міста прибув Олександрівський піхотний полк, який вимагає квартир і приміщень. Однак в місті стоїть другий полк – Пензенський піхотний, який займає усі квартири". Згідно із наказом генерал-квартирмейстера 1-ї армії, останній передислокували до Києва [25, арк. 1–1 зв, 4].

Поступове поширення і розгалуження на Правобережжі мережі корчм та шинків стало наслідком значної концентрації військовослужбовців у населених пунктах. Якщо військова частина була повністю укомплектованою і перебувала довго на постої, гендлярі прагнули поставити корчму якомога ближче до казарм чи стаєнь, при цьому порушуючи й ігноруючи, відведену законом відстань у 300 сажнів [26, с. 401]. З 1848 р. заборонялося облаштовувати такі заклади ближче ніж 150 сажнів від казарм, кадетських корпусів, батальйонів військових кантоністів та шпиталів. За словами військового міністра "...існування шинків поблизу, утруднює контроль за моральністю нижніх чинів..." [27, с. 591–592].

З іншого боку, втрачати свою постійну клієнтуру господарям теж не хотілося. Такий бізнес приносив непогані прибутки, хоча і був дещо небезпечним через торгівлю алкоголем і ментальність солдатів. Коли полк виступав у похід, то для власників шинків це була справжня трагедія, але коли він повертався – велике свято! Про це писали газети так: "Гайсинський купець 3-ї гільдії Ізраель Розінг, від радості з нагоди счасливого закінчення Компанії проти заколотників Венгрів, вгостив ... нижніх чинів Вознесенського Уланського полку, що повернувся з походу до міста Гайсина, по чарці горілки, по пів фунта м'яса, булці та кухлю пива кожному". За що отримав особисту подяку від Миколи I [28, с. 1]. Після цього він знову міг розраховувати на нових відвідувачів для своєї корчми, хизуючись увагою імператора як рекламою.

З точки зору шинкарів, якщо потенційним клієнтам забороняють і обмежують можливість відвідування, то потрібно бути максимально близько до них у будь-який спосіб та час. Влітку, коли війська знаходилися у таборах чи на зборах для оглядів, неподалік і навколо, виникали трактирчики зі всякою всячиною, необхідною у польових умовах, і звичайно із алкоголем. Починаючи із весни 1852 р., у таборах під Києвом, місцева влада й податкові органи з дозволу начальства почали обкладати податком та регламентувати їх торгівлю. Більше того, дозволялося на території табору шинкарям відкривати маркітантські столи для офіцерів, але для цього потрібно було виграти торги у губернських казенних палатах [29, с. 91–92].

На початок 30-х рр. XIX ст. поступово з'являється постійна військова інфраструктура, що вимагала належного догляду й утримання по лінії інженерного відомства. У губернських центрах забудовувалися "вільні від використання землі" для освоєння під нові військові будівлі. У Києві з весни 1827 р. тривала побудова цілого містечка: "...біля річки Либіді, по Малій Васильківській дорозі, не на далекій відстані від недавно побудованого ділового (ремісничого – примітка автора) двору і стаєнь, обрано Військовим міністерством місце для облаштування слободи майстрів Київського Арсеналу" [30, арк. 36–38]. Планувалося опанувати 11 десятин землі, за які київський магістрат отримував орендну платню у розмірі 4183 крб. 5 коп. щороку [31, арк. 2–9].

3 січня 1835 р. наказано не поселяти, і не дозволяти покидати підрозділам казарм без належного прийому здачі, згідно із інвентарними описами між місцевим комендантом та командиром частини. Такі заходи посилили відповідальність за збереження майна, що зумовило скорочення витрат на їх ремонт [32, с. 57]. Військові були зацікавлені у поселенні в якісні будівлі. Так, призначені зимові квартири у Сквирі й Махнівці Київській губернії лейб-гвардії уланському і кінно-егерському полкам, де до них розташовувалася 3-тя гусарська дивізія, спочатку оглядали спеціально призначені офіцери [33, арк. 1–1 зв., 4]. У лютому поточного року посилили відповідальність за дотриманням чистоти й порядку в казармах з метою запобігання розповсюдження хвороб серед солдатів та "збереженню самих казарм, на будівництво і утримання яких витрачаються досить значні кошти..." [34, с. 164].

Економічна неспроможність жителів частини міст і містечок Правобережної України утримувати військових власним коштом призводила до скарг і звернень до влади. "Міста Радомисля Міщанське Християнське і єврейська громади, а також громада євреїв містечка Чорнобиль звертається з проханням: зважаючи на бідне становище ми не в змозі сплачувати казенні податки, виконувати обтяжливий військовий постій і переходи військ, постійне квартирування полкового штаба і систематичне надання возів". Згідно із поданням городничого, вони просили хоча б зараховувати до податків отримані квитанції про постій і "зрівняти повинності між усіма мешканцями". Представник від громади міста Радомисля на початку 1830 р. писав: "Полегшіть хоч трохи військові повинності, особливо від лейб-гвардії Гренадерського полку. Господарство, торгівля і ремесла занепадають, мешканці на межі розорення" [35, арк. 1–2].

У місті Острозі Волинської губернії населення жило у таких злиднях, що солдатів Охотського егерського полку, який перебував там на караулах, за відсутністю коштів, місцева влада не змогла забезпечити дровами для приготування їжі та випікання хліба. Певний час нижчі чини змушені були витрачати власні "артільні гроші" на харчування, до тих пір, поки не надійшли додаткові кошти із губернських земських зборів [36, с. 698]. Єврейське товариство міста Ратно офіційно відмовилося сплачувати свічковий збір за 1846–1847 рр., нарікаючи на бідність. Ковельському земському суду наказали стягнути податок, а у разі не виплати, позбавити усіх прав [37, арк. 2–18]. Поміщик Київської губернії Казимир Мазаркевич писав губернатору: "Моє вотчинне містечко Махнівка розташоване поблизу двох губерній – Волинської і Подільської, і стоїть на перехресті партикулярних і казенних шляхів, і від цього страждає. Тому що безперервно, роками, має постій, переходи військ, супроводження арештантів, надання возів, постачання в'язниці соломи і свічок, ремонт доріг, гребель і мостів, доставка шуб для вартових та ліжок, матраців і халатів до шпиталю...". К. Мазаркевич намагався пояснити, що без власних прибутків від господарської діяльності мешканці просто не виживуть, його скарги до цивільного губернатора, губернського правління і міністра юстиції залишилися поза увагою, і тому просив придбати у нього до казни Махнівку, "бо має від неї лише збитки" [38, арк. 1–5]. Іноді військові втікали із таких депресивних населених пунктів, особливо елітні підрозділи, що звикли жити у комфортних умовах. Так, генерал Дотшомп повідомляв М. Кутузова "За наказом царя про дозвіл як умога зручніше розташовували полки Інспекції, я перемістив два ескадрони Глухівського кірасирського полку з Новомиргорода по навколишнім селам, через бідність мешканців" [39, арк. 3].

Прикладом гармонійного співіснування військових і місцевих мешканців у Києві на початку XIX ст. став Московський гренадерський полк, який, перебуваючи у місті біля десяти років (1798–1808 рр.), "доброю поведінкою заслужив вдячність мешканців" [40, арк. 15]. У Ямпільському повіті Подільської губернії у 1817–1818 рр. перебував Олонецький піхотний полк. Солдати і офіцери висловлювали щире подяку поміщикам і мешканцям за "дружне відношення". При виступі полку на нові квартири командир, полковник Краснокутський, отримав від повітового маршала Домановського разом з квитанцією, листа із позитивними відгуками [41, с. 2]. Аналогічну ситуацію можна було спостерігати у деяких віддалених від основних шляхів містечках. Згідно із рапортом земського справника містечка Ржищева, мешканці погодилися добровільно прийняти у себе Саратовський піхотний полк. Представники єврейського кагалу пообіцяли належним чином влаштувати штаб, лазарет, обози, похідну барабанну школу, гауптвахту, столярню зі шварнею. Усього 13 будівель. За наказом київського губернатора, із коштів казенної палати власникам за утримання виплатили 50–900 крб. щороку [42, арк. 1–8]. Такі випадки завжди ставилися у приклад і набували широкого розголосення. У 1842 р. подяку царя отримала 6-та легка кавалерійська дивізія "за тривале, багатолітнє перебування в Київській губернії набула визнання в населення і начальства" [43, с. 331–332].

На початку 50-х рр. XIX ст. існували два види постійної повинності населення: грошові збори або натуральна повинність. У разі відсутності казармених приміщень, місцеві квартирні комісії були зобов'язані винаймати для військ придатні будівлі зі всіма необхідними солдатам меблями й речами. Комплектування покладалося на Міністерство внутрішніх справ. Зберігалася процедура прийому і здачі, згідно з описом усіх речей і приміщення між військовим командуванням і владою.

Більше того, інвентарні відомості не були уніфікованими, а склалися із врахуванням перебування частин різних родів військ [44, с. 330–331]. Зміни у правилах і нормах диктували порядок взаємовідносин між чиновниками двох міністерств – внутрішніх справ і військового. Поступово створилося певне відомче бюрократичне протистояння, у якому військові наказували й нагадували що робити, а цивільні, не маючи ресурсів, не охоче виконували. Так, деякі батареї бригад (10-ї, 11-ї і 12-ї) 4-ї артилерійської дивізії, розташовані у правобережних губерніях, не мали необхідних будівель. Військовий міністр у зверненні нагадував київському генерал-губернатору "Завжди порохові погребі і сараї для артилерійських гармат відводилися в місцях квартирування Армії від Цивільного відомства чи будувалися за рахунок земських зборів. Нещодавно Цивільне відомство відмовило у презентуванні таких приміщень, за їх відсутністю". Тому, ще з 1846 р. за наказом царя, кожній такій батареї видавалося 57 крб. 15 коп. на рік для облаштування необхідних погребів і сараїв. Зазвичай, гармаші на ці кошти винаймали потрібні приміщення у поміщиків та міщан, тому що земські будівлі були не придатними для використання [45, с. 1–2].

Отже, напередодні Кримської війни більша частина регулярних військ Російської імперії, які перебували на теренах Правобережної України, продовжували квартирувати переважно в будівлях місцевого населення. Тільки відносно незначна кількість полків і батальйонів розташовувалася у обладнаних казармах, зазвичай, у губернських й повітових містах. У першій половині XIX ст. самодержавство не зуміло остаточно вирішити питання належного розміщення військ у обладнаних для цього приміщеннях, не була облаштована необхідна господарська інфраструктура та уніфікована система забезпечення. Весь тягар утримання російської військової присутності на Правобережній Україні ліг на плечі місцевого населення, що вплинуло на економічну складову та соціальну сферу.

Список використаних джерел

1. Агапьев П. Квартирное расположение русской армии / П. Агапьев // Военный сборник. – 1896. – № 4. – С. 408–426.
2. Ляпидевский Н. История казарменного помещения войск в России / Н. Ляпидевский // Инженерный журнал. – 1881. – № 4. – С. 304–350; 1882. – № 2. – С. 151; Редигер А. Ф. Комплектование и устройство вооруженной силы / А. Ф. Редигер. – СПб., 1900. – 319 с.
3. Неупокоев В. И. Государственные повинности крестьян Европейской России в конце XVIII – начале XIX вв. / В. И. Неупокоев. – М., 1987. – 286 с.; Карпущенко С. В. Как оберегали армию // Быт русской армии XVIII – начала XX века / С. В. Карпущенко. – М., 1999. – 366 с.; Волков С. В. Русский офицерский корпус / С. В. Волков. – М., 1993. – 440 с.; Лапан В. В. Постоянная повинность в России / В. В. Лапан // "Английская набережная, 4". Ежегодник Санкт-Петербургского научного общества историков и архивистов. – СПб., 2000. – С. 147.
4. Філінюк А. Правобережна Україна наприкінці XVIII – на початку XIX століття: тенденції розвитку і соціальні трансформації: монографія / А. Г. Філінюк. – Кам'янець-Подільський, 2010. – 728 с.; Мацко Н. Військова політика Російської імперії на Правобережній Україні (1792–1874 рр.): дис. канд. істор. наук 07.00.01 / Н. Мацко. – Тернопіль, 2012. – 331 с.
5. Ведомость о числе подвод и лошадей потребных для войск 5-го пехотного корпуса при следовании из Елизаветграда в свои квартиры с показанием по какому пути, для каких частей и сколько нужно заготовить подвод // Подольские Губернские Ведомости. – 29 августа 1848 г. – К. – № 35. – С. 1.
6. Годунов В. История 3-го Уланского Смоленского Императора Александра III полка. 1708–1908 / В. Годунов, А. Королев. – Либава, 1908. – 101 с.
7. Полный свод законов Российской империи (далі – ПСЗ). – Собр. 2. – Т. XXVII. – Отд. 1. – № 25952. – СПб., 1853. – 801 с.
8. ПСЗ. – Собр. 1. – Т. XXIV. – № 17829. – СПб., 1830. – 869 с.
9. ПСЗ. – Собр. 1. – Т. XLIII. Ч. 1. Книга штатов. – Отд.1. – К № 17829. – СПб., 1830. – 156 с.
10. Крестовский В. В. Очерки кавалерийской жизни / В. В. Крестовский. – С-Петербург. 1892. – 406 с.
11. Изъявление благодарности // Русский инвалид. – 16 ноября 1818 г. – № 267. – С. 3.
12. ПСЗ. – Собр. 1. – Т. XXVII. – № 20656. – СПб., 1830. – 1122 с.
13. ПСЗ. – Собр. 1. – Т. XXVIII. – № 21209. – СПб., 1830. – 1328 с.
14. ПСЗ. – Собр. 1. – Т. XXX. – № 25422. – СПб., 1830. – 1404 с.
15. ПСЗ. – Собр. 2. – Т. XXIX. – Отд. 1. – № 28024. – СПб., 1855. – 910 с.
16. ЦДІАК України, ф. 442, оп. 66, спр. 429, арк. 7–14.
17. Держархів міста Києва, ф. 1, оп. 2 а, спр. 30, арк. 51–52.
18. Патриотическое приношение // Русский инвалид. – 1 октября 1818 г. – № 227. – С. 3.
19. ЦДІАК України, ф. 533, оп. 1, спр. 79, арк. 1.
20. Державний архів міста Києва, ф. 1, оп. 2а, спр. 243, арк. 2.
21. ЦДІАК України, ф. 533, оп. 3, спр. 824, арк. 3, 12–14, 24–27, 34, 54, 86.
22. ПСЗ. – Собр. 2. – Т. XIV. – Отд. 1. – № 12332. – СПб., 1840. – 1185 с.
23. Российский государственный военно-исторический архив (далі – РГВИА), ф. 26, оп. 152, д. 405, л. 9–12.
24. ЦДІАК України, ф. 442, оп. 66, спр. 429, арк. 1–2; 5–14.
25. Там само, ф. 533, оп. 5, спр. 533, арк. 1–1 зв; 4.
26. ПСЗ. – Собр. 1. – Т. XXX. – № 25114. – СПб., 1830. – 1404 с.
27. ПСЗ. – Собр. 2. – Т. XXIII. – Отд. 1. – № 22598. – СПб., 1849. – 664 с.
28. О похвальном поступке Гайсинского купца Розинга // Подольские Губернские Ведомости. – 29 июня 1850 г. – К № 15-му. –

С. 1. 29. ПСЗ. – Собр. 2. – Т. XXVI. – Отд. 2. – № 25714. – СПб., 1852. – 213 с. 30. ДАК. ф. 1, оп. 2, спр. 1310, арк. 36–38. 31. Держархів Київської обл., ф. 2, оп. 1, спр. 2646, арк. 2–9. 32. ПСЗ. Собр. 2. – Т. X. – Отд. 1. – № 7773. – СПб., 1836. – 918 с. 33. ЦДІАК України, ф. 533, оп. 3, спр. 365, арк. 1–1зв; 4. 34. ПСЗ. – Собр. 2. – Т. X. – Отд. 1. – № 7891. – СПб., 1836. – 918 с. 35. ЦДІАК України, ф. 533, оп. 3, спр. 26, арк. 1–2. 36. ПСЗ. Собр. 2. – Т. XXV. – Отд. 1. – № 24409. – СПб., 1851. – 762 с. 37. Держархів Волинської обл., ф. 229, спр. 218, арк. 2–18. 38. ЦДІАК України, ф. 533, оп. 3, спр. 368, арк. 1–5. 39. Там само. оп. 1, спр. 281, арк. 3. 40. РГВИА, ф. 9190, оп. 165, Св. 53, д. 2, л. 15. 41. Изъявление благодарности // Русский инвалид. – 11 августа 1818 г. – № 175. – С. 2. 42. ЦДІАК України, ф. 533, оп. 5, спр. 1241, арк. 1–8. 43. ПСЗ. – Собр. 2. – Т. XVII. – Отд. 1. – № 15556. – СПб., 1843. – 915 с. 44. ПСЗ. – Собр. 2. – Т. XXVI. – Отд. 1. – № 25165. – СПб., 1852. – 752 с. 45. ЦДІАК України, ф. 422, оп. 81, спр. 292, арк. 1–2.

Анатолій Скрипник

ОСОБЕННОСТИ КВАРТИРОВАНИЯ РОССИЙСКИХ ВОЙСК НА ТЕРРИТОРИИ ПРАВОБЕРЕЖНОЙ УКРАИНЫ В ПЕРВОЙ ПОЛОВИНЕ XIX В.

В статье рассмотрены основные принципы расположения подразделений вооруженных сил Российской империи на территории юго-западных губерний в первой половине XIX в. Освещены правила и принципы размещения воинских частей различных родов войск и связанные с этим проблемы и противоречия в отношениях с населением края. Выявлено положительные и отрицательные влияния российского военного присутствия на экономическое и социальное состояние и дальнейшее развитие социума региона.

Ключевые слова: армия, квартирование, взаимоотношения, администрация, население.

Anatoly Skrypnyk

FEATURES OF THE HOSTING RUSSIAN TROOPS ON THE TERRITORY OF THE RIGHT-BANK UKRAINE IN THE FIRST HALF OF THE XIX CENTURY

The article considers the main principles of the arrangement of the divisions of the armed forces of the Russian Empire in the South-Western provinces in the first half of the nineteenth century. Illuminated rules and principles of military units of various arms and related problems and contradictions in the relations with the population of the region. Found a positive and negative impact of the Russian military presence on the economic and social status and further development of society in the region.

Key words: army, billeting, relations, administration, population.

УДК 94(477.4)''177/183''

Ігор Фицик

ОСВІТА ЯК ПРОЯВ САМОРЕАЛІЗАЦІЇ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ ШЛЯХТИ У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XIX СТ.

У XVIII ст. Річ Посполита потрапила у сферу геополітичного впливу Росії. Російський вплив і втручання у внутрішні справи сусідньої держави особливо посилилися після 1768 р., що закінчилося участю імперії Романових у трьох поділах Речі Посполитої (1772, 1793, 1795 рр.). Нові суспільно-політичні умови, у яких опинилася шляхта Правобережної України, поступово вплинули і на таку сферу, як освіта. Саме тому у першій половині XIX ст. боротьба за деполонізацію освіти у трьох губерніях Правобережної України велася російською владою із особливою впертістю й послідовністю. Це здійснювалося під патріотичними гаслами зміцнення держави, влада спекулювала почуттям громадянського обов'язку й формувала громадську думку, що ініціатива у закритті шкіл, заборона польської мови йшла від поляків. Проте, варто відзначити, що фактично до 1830 р., ці спроби були малоефективними та носили локальний характер. Польські школи функціонували, і щоб якимось чином компенсувати відсутність навчальних закладів, вирішено проводити русифікацію освіти шляхом створення російських шкіл у повітових центрах.

Ключові слова: шляхта, Правобережна Україна, Російська імперія, Кременецький ліцей, освіта.

Актуальність проблематики ґрунтується на тому, що в сучасній українській науці відсутні комплексні дослідження, які розкривають питання самореалізації шляхти Правобережної України в галузі освіти.

Наукова новизна полягає у тому, що у публікації на основі об'єктивного і комплексного підходу, робиться спроба окреслити основні напрямки освітньої самореалізації правобережної шляхти.

У XVIII ст. Річ Посполита черговий раз потрапила у сферу геополітичних інтересів Російської імперії. Російський вплив і втручання у внутрішні справи сусідньої держави особливо посилилися після 1768 р. (Коліївщина), що закінчилося участю імперії Романових у трьох поділах Речі Посполитої (1772, 1793, 1795 рр.) [1].

Нові суспільно-політичні умови, у яких опинилася шляхта Правобережної України, поступово вплинули і на таку важливу сферу, як освіта. Освіта й релігія – це ті основні сфери суспільного життя, які формують світогляд особистості, прищеплюються ідеали й переконання. Саме тому в першій половині XIX ст. боротьба за деполонізацію освіти у трьох губерніях Правобережної України велася російською владою з особливою впертістю й послідовністю [2]. Це здійснювалося під патріотичними гаслами зміцнення держави, влада спекулювала почуттям громадянського обов'язку й домагалася того, щоб ініціатива закриття шкіл, заборона польської мови йшли власне від самих поляків. Усі верстви населення приєднаних територій повинні були влитися до соціальної структури російського суспільства. Проте варто відзначити, що фактично до 1830 р. ці спроби були малоефективними та носили локальний характер.

Об'єктом дослідження є освіта шляхти Правобережної України.

Предметом дослідження є різні формати самореалізації шляхти Правобережжя в навчальних закладах Російської імперії.

Хронологічні межі охоплюють кінець XVIII – першу половину XIX ст.

Основна мета статті полягає у висвітленні ролі освіти як прояву самореалізації шляхти Правобережної України.

Завдання дослідження ґрунтуються на аналізі чинників та прикладів самореалізації освітньої правобережної шляхти в умовах імперської політики Росії у регіоні. Зокрема, акцентується увага на особливостях цього процесу до і після 1830 р.

Основу історіографічної та джерельної бази статті складають публікації авторів XIX–XXI ст., а також архівні матеріали. Певні аспекти досліджуваної проблематики знайшли відображення у сучасних історичних дослідженнях, як в Україні, так і за кордоном. В українській історичній науці анексію Російською імперією правобережних губерній та освітні процеси в регіоні на основі широкої архівної джерельної бази досліджували історики Ю. Войтенко, Т. Гладченко, Б. Гудь, І. Кривошея, О. Крисовський, Н. Щербак [3–8]. Український дослідник В. Свербигуз вивчав еволюцію та особливості взаємовідносин між органами державної влади й місцевим дворянством українських губерній [9].

Зростання наукового інтересу до історії привілейованого стану Правобережної України спостерігаємо також у наукових студіях закордонних істориків, зокрема у французького ученого Д. Бовуа. Відомий дослідник висвітлює процес поступового згортання під тиском царської адміністрації шляхетської освіти на Правобережжі у першій половині XIX ст. Особливу увагу ученого привертають процеси в освітній сфері після Листопадового повстання (1830–1831 рр.) [10–11].

Серед польських сучасних дослідників варто згадати Т. Епштайна та Л. Заштовта, які у своїх дослідженнях розкривають специфіку функціонування навчальних закладів на теренах правобережних губерній [12–13].

Цікавий підхід щодо висвітлення процесів в освітній сфері репрезентують праці російського ученого Л. Горизонтова, котрий акцентує увагу на неможливості розв'язання "польського питання" на інкорпорованих територіях через суперечливість заходів імперського уряду щодо інтеграції/асиміляції польського населення [14]. Важливе значення для розуміння соціокультурних процесів має праця Б. Миронова [15].

У другій половині XVIII ст. в освітній сфері Речі Посполитої відбувалися серйозні реформи. Після заборони діяльності єзуїтів (1773 р.) усе майно ордену передано спеціальній едукативній комісії, яка мала використати його для подальшого розвитку системи навчальних закладів. Із десяти навчальних округів Речі Посполитої два локалізувалися на території Правобережної України: Волинський – із центром у Кременці та Український – із центром у Вінниці. Усі школи керувалися Головною краківською школою, яка була своєрідним координуючим осередком [16].

До Волинського округу входили одна окружна академічна школа у Кременці та сім підокружних шкіл: три академічні (Кам'янець-Подільський, Луцьк, Олиця) та чотири василіанських (Володимир-Волинський, Острог, Шаргород, Бар). Натомість Український округ об'єднував окружну академічну у Вінниці та п'ять підокружних шкіл: академічну (Житомир) та чотири василіанських (Любар, Овруч, Канів, Умань) [16, с.485].

Ситуація, що склалася на правобережних українських землях, суттєво вплинула і на розвиток освітньої сфери. Усі дослідники відзначають важливу роль двох освітніх закладів першої половини

XIX ст. – Віленського університету й Кременецького ліцею, випускники яких стали уособленням та славою польської культурної еліти й зробили вагомий внесок у розвиток культури польсько-української пограниччя. Разом із тим зазначимо, що до вступу в лицей чи університет, потенційний абітурієнт повинен був мати певний рівень освіти, яку він здобував або у домашніх умовах, навчаючись із приватними учителями, або у таких навчальних закладах, як приватні пансіони, монастирські школи чи повітові гімназії.

Польські школи, відкриті в Україні й задумані як осередки, у яких формувалася та консервувалася ідея польськості, викликали підозру у російської адміністрації. Ця тенденція посилилася після наполеонівських війн, а після Листопадового повстання вона набула катастрофічного характеру для усієї шляхетської освіти. Адже терміни “шляхтич” та “поляк” сприймалися імперськими чиновниками як слова-синоніми. У той же час слід усвідомлювати, коли за ініціативи А. Чарторийського й Ф. Плятера, які сповідували теорію елітарності, задумавши відкрити лицей у Кременці, суспільство Російської імперії сприймало освіту як загрозу соціальній стабільності [17].

У результаті реалізації освітніх реформ в Росії, станове походження домінувало над освітою; як наслідок, система навчальних закладів, здатна вивести суспільство на новий рівень розвитку, перетворювалася на “марево”. Незважаючи на той факт, що у школах, гімназіях, пансіонах та лицейх України навчалися видатні та яскраві особистості, у цілому, тогочасна система освіти не сприяла створенню нової соціальної групи – інтелігенції. У 1828 р. В. Сперанський вказував на надмірну схильність населення до навчання у колишніх “польських губерніях” [10, с.301].

Класична освіта, яку здобували учні гімназій, монастирських шкіл, приватних пансіонів та лицей у Кременці, а також наукові зацікавлення багатьох із них зумовили формування поглядів у молодій генерації правобережної шляхти, що еволюціонували у романтичних літературних і філософських течіях. Зокрема, такі знані поети, як М. Гославський, Ф. Ковальський, А. Мальчевський, Т. Олізаровський та С. Вітвіцький вступили до “Товариства учнів Волинського лицейу”, у якому навчалися “порядного мовлення й писання” [17]. Названі літератори після закінчення навчання у лицейі стали активними польськими патріотами і, незважаючи на загрозу для життя, згодом боролися за відродження Речі Посполитої. Крім того, вони відмовилися від просвітницького світогляду та прийняли нові ідейно-мистецькі взірці.

Д. Бовуа називав Тадеуша Чацького – польського поміщика на Правобережній Україні – найактивнішою особистістю в культурному й суспільному житті України. Він запропонував власну схему фінансування мережі шляхетських/польських шкіл, яка полягала в тому, щоб, не звертаючи особливої уваги на достатньо скромні бюджетні засоби, які виділялися Петербургом на усі середні навчальні заклади імперії, скористатися фінансовою допомогою великих землевласників польського походження [10, с.252]. Зібраної коштом меценатів суми вистарчило, аби відкрити Кременецьку гімназію (згодом – лицей), яка стала центром польської культури в Україні [17].

Вагомий слід у шляхетській/польській культурі Правобережжя залишив Йоахім Лелевель, життя якого тісно пов'язане із Україною. У 1809–1811 рр. він прибув до Кременця працювати викладачем у місцевому лицейі, який ще називали “Волинськими Афінами”. Конфлікт із керівником лицейу, польським освіченим магнатом, ерудитом та колекціонером Т. Чацьким (той ставився трохи зверхньо до молодого науковця), завадив його успішній педагогічній кар'єрі [19, с. 51–66].

Згодом, із 1815 р. Й. Лелевель викладав курс лекцій із польської історії у Віленському університеті, а з 1821 р. він – ординарний професор історії цього ж університету. Тут, у стінах університету він познайомився із А. Міцкевичем, який навчався на одному із факультетів і належав до когорти романтиків у польській літературі. Представників романтичного напрямку першої половини XIX ст. відносять до “української школи” у польській літературі [20, с. 324]. Їх творчість формувалася під впливом історичних подій в Україні, її фольклору, довілля. Представники цієї школи тривалий час проживали на українській території, тому їх твори, на нашу думку, є складовою культури України. “У той же час, – як вважав І. Кривошея, – “українська школа” – прояв польсько-української культурної взаємодії, яка відбувалася в межах своєрідної релігійної конверсії” [6, с.6]. Проте, на думку І. Франка, вона не була монолітною школою, “а групою талантів зовсім різнорідних” [21, с.197].

Уперше термін “українська школи” у польській літературі запровадив відомий літературний критик О. Тичинський у 1837 р., визнавши українську школу однією із основних у польській літературі. Того ж року видатний літературний критик М. Грабовський, що вважався теоретиком школи, присвятив їй статтю “Про українську школу поезії” (1837 р.). Основоположниками цієї школи вони вважали тріаду оригінальних поетів – Ю. Залеського, А. Мальчевського і С. Гоцинського, які за твердженням М. Грабовського, “змальовували три цілком різні України: Гоцинський – Україну гайдамацьку, Залеський – Україну козацьку й лише Мальчевський – Україну польську, шляхетську” [21, с.195].

Значний внесок у розвиток польської науки та культури, а також у зміцнення польсько-українських зв'язків у XIX ст. зробили й випускники Кременецького ліцею. Поповнюючи ряди літераторів, вони працювали над темами, натхненними українською історією та фольклором. Окрім письменників, випускниками Кременецького ліцею було багато діячів культури, науки, освіти.

Із-поміж них відомий громадський діяч, професор медицини – К. Качковський (1797–1867 рр.), громадський діяч, що брав активну участь у створеному в 1833 р. у Львові демократичному "Товаристві друзів народу", М. Буджинський (1811–1864 рр.), маршалок Брацлавської губернії Т. Рутковський (1809–1881 рр.), маршалок Київської губернії, поет, публіцист Г. Олізара (1798–1865 рр.), учитель З. Красинського, педагог, перекладач, математик П. Хлембовський (1799–1868 рр.), математик, педагог, вихователь сина Т. Чацького – О. Лєвоцький (1787–1854 рр.), юрист, відомий у колі філоматів під прізвиськом "Кудрявий", М. Пясецький (1796–1840 рр.), поет, перекладач, товариш Ю. Словацького – К. Петровський (1790–1863 рр.), історик, літератор, видавець, автор книг "Поділля. Волинь. Україна. Образи міст і часів" у 4-х томах – О. Пшезджецький (1814–1871 рр.), художник, літограф, портретист, педагог, директор Варшавської художньої школи К. Каневський (1805–1867 рр.) та інші [4, с. 10–11].

Випускники Кременецького ліцею своєю діяльністю сприяли розвитку прогресивної суспільно-громадської думки в Україні та за її межами, відродженню української мови, національної самосвідомості, культури, освіти. Плани Т. Чацького сягали далі відкриття Кременецької гімназії – він мав на меті згодом перетворити її на університет. Разом із тим, Т. Чацький переживав за те, що Києво-Могилянська академія, яка готувала священнослужителів для усїєї імперії, раніше стане університетом, зруйнувавши тим самим його амбіційні мрії [19].

Особливо переймався Т. Чацький питанням, на якій мові варто навчати студентів. Про це свідчить його лист-скарга до А. Чарторийського: "Хто ж тоді, якщо притримуватися пропорції, має право на навчання на рідній мові? Ми маємо право надіятись, що наша мова не загине. Київ – це давнє руське місто, яке тягнеться на багато верст, частина за Дніпром належить до [навчального] округу в Харкові, але більша західна частина належить Польщі" [10, с. 257].

Однак, після придушення Листопадового повстання, правобережна шляхта зазнала відчутних втрат на у сфері релігії, культури й освіти. Із 1831 р. навчання в усіх польських школах переведено на російську мову викладання, але основою програми духовної деполонізації Південно-Західного краю було зменшення й обмеження впливу католицької та уніатської конфесій [6, с.17]. Так, у середині XVIII ст. на території Речі Посполитої функціонувало 148 василіанських монастирів, із них 122 – на українських землях [23], у першій чверті XIX ст. царат не тільки переслідував уніатські монастирі, але й намагався їх ліквідувати. На пропозицію А. Чарторийського щодо підвищення у 1822 р. рангу василіанських училищ до гімназій у містах Овручі, Любарі, Журовицях, Умані, міністр народної освіти О. Голіцин відмовив, посилаючись на рішення 1810 р. про те, що василіани не виконують своєї педагогічної місії, адже переважна більшість учнів була шляхетського походження [11, с.181–183]. Схильність шляхти до здобуття освіти непокоїла царат, адже порушувала культурну, соціальну й таку вразливу національну рівновагу в Російській імперії [10, с.278].

У 1827 р. прийнято рішення скоротити кількість уніатських монастирів. При цьому Уманський монастир вирішено залишити через значну кількість учнів, до більш раціонального облаштування освітньої справи на Правобережній Україні [24, с.12–13]. В Умані, як відомо, навчалися уже згадані представники "української школи" – М. Грабовський, Ю. Залеський, С. Гоцинський. Одночасно із ними студіювали наукові праці також "Йозеф Мянєвський (1804–1879 рр.) – доктор медицини, громадський діяч, іменем якого названо польський фонд підтримки науки "Каса ім. Йозефа Мянєвського" (1881 р.), а також Ян Кароль Сенькевич (1792–1860 рр.) – відомий історик-біографіст та перекладач творів англійських і французьких літераторів, який разом із тим публікував вірші під іменем "Кароля з Каліновки" [6, с.17].

Василіанські монастирі та училища були ліквідовані, але потреба в освіті дворянства (шляхти) на Правобережжі була настільки значною, що на місці цих шляхетських навчальних закладів засновували повітові дворянські училища, наприклад у Каневі, які мали слугували русифікації регіону [25, арк.4 зв.].

У навчальних закладах Правобережної України були поодинокими випадки прийому на навчання різночинців, тоді як у інших регіонах імперії це спостерігалось частіше. Д. Бовуа наводить такі факти: у навчальних закладах Петербурзького, Московського, Харківського, Казанського й Дерптського учбових округів із 4309 учнів 1691 – це сини дворян, включаючи придворних вельмож, інші були дітьми чиновників, купців, міщан, ремісників, солдатів, православних священників, вільних селян і навіть декількох кріпаків. У Віленському учбовому окрузі шляхтичів нараховувалося 1952 на 2224 гімназисти. Серед нечисленних простолюдинів тут були переважно міщани (121 учень), сини священників, швидше за все уніатських (65 учнів), і селяни (85 учнів) – найвірогідніше литовські, а не українські. Ситуація, що склалася вимагала вирішення, і після 11 березня 1814 р. боротьба із

плебейством стає інтенсивнішою. Починаючи із цього часу, від абітурієнта вимагали у обов'язковому порядку підтвердження дворянського звання [10, с. 281].

Після 1831 р. шкільну освіту намагалися русифікувати, але тим не менше вона давала можливість просування соціальними щаблями, незважаючи ні на що, допомагала консервації польської культури, оскільки сприяла єднанню учнів/студентів, більшість із яких була шляхтичами й поляками від народження.

Новий міністр народної освіти С. Уваров 21 березня 1833 р. заявив про себе новою політикою русифікації освіти у регіонах. У його листі від 21 квітня 1833 р. до попечителів навчальних округів наголошувалося на тому, що “Загальний наш обов'язок полягає в тому, щоб народна освіта, згідно з Найвеличнішими намірами Найяснішого Монарха, здійснювалася в об'єднаному дусі православ'я, самодержавства й народності [звісно, російської – примітка автора]. Я впевнений, що кожен із професорів і наставників <...> використає всі сили, щоб стати гідним знаряддям уряду й заслужити його повну довіру” [10, с. 474].

Незважаючи на тиск із боку російської влади, масового опору польської аристократії не спостерігаємо. Це продиктовано, з одного боку, страхом втратити те, що поляки ще мали, а з іншого – бажанням вибороти собі не останнє місце в суспільстві. Тому зрозуміло, що шляхту важко зневажити тими привілеями, які надавалися дворянству після закінчення російської гімназії. Атестат про закінчення середнього навчального закладу надавав переваги при вступі на державну службу, окрім того, дворяни, які довели своє походження, після року служби отримували чин 14-го класу. Натомість багато поляків, особливо заможних магнатів, не бачили у цьому необхідності, адже вони були самодостатніми у своїх “міні-державках”. Родина Сангушків, наприклад, не дала згоди на відкриття школи у містечку Заславі, який їй належав. Тільки Б. Потоцький із Немирова у Подільській губернії погодився за власні кошти відкрити гімназію [26, с. 301–308].

Наступним етапом репресивної політики імперського центру була ліквідація приватних польських пансіонів. Адже у державних навчальних закладах формували свідомість юнацтва за російським взірцем, а приватні пансіони зберігали зв'язок учнів із рідними й світом, близьким їм із дитинства. Приводом до ліквідації пансіонів став той факт, що власник одного із київських пансіонів П. Боровський, вихідець із Кременця, який брав участь у відомій змові Ш. Конарського, створив студентський гурток “Віра, Надія, Любов” [10, с. 480].

30 жовтня 1841 р. Герольдія довела до відома Київської центральної ревізійної комісії, що декласована шляхта позбавлялася права державної служби в адміністративних органах і навчання у школах, підвідомчих Міністерству народної освіти. Як наслідок, закрито Кременецький ліцей та 245 польських навчальних закладів, близько 100 католицьких та уніатських монастирів і приходів [27, с. 3–4; 28, с. 49].

Найбільше негативне враження справило закриття найпрестижнішого навчального закладу – Кременецького ліцею. Незважаючи на те, що, як нам відомо, деякі сучасники визнавали поверховий характер знань, які у ньому надавалися, цей заклад, створений Т. Чацьким і підтриманий волинською шляхтою, був важливим чинником польської культури, а ліквідація перетворила його у міф про “золотий вік” польської культури в Україні. Закриття Кременецького ліцею – найбільшого осередку польської культури на Правобережжі – сприйнято як величезне приниження [19, с. 51–66].

Значну частина фондів навчального закладу передано у Київ, де невдовзі мав відкритися університет. У трьох губерніях ліквідовано не тільки польські школи й відомий ліцей, але й приватні польські пансіони. Польській шляхті довелося переконатися у тому, що вивчення рідної мови й культури стало абсолютно неможливим [10, с. 475].

Російську владу серйозно турбувало збільшення кількості польських студентів у Київському університеті. У середині 60-х рр. XIX ст. вони складали третину від усіх студентів, “не можна не передбачити, що всі ці обставини відгукнуться великою шкодою для загальноросійських інтересів краю, які ще не достатньо укріпились й об'єдналися, щоб власною вагою дати успішну відсіч ворожим впливам” [10, с. 813–814].

Отже, початкова та середня освіта (монастирські школи, приватні пансіони та повітові гімназії) заклала фундамент, у якому важливу роль відіграло викладання польською мовою. Продовження навчання у Кременецькому ліцеї, а також у Віленському університеті, а згодом – у Київському університеті Св. Володимира, свідчило про той факт, що панівна верства Правобережної України успішно скористалася зі своєї гегемонії у сфері освіти. Попри усі заходи російського царату, закриття та ліквідацію польських навчальних закладів, досягти мети, що полягала у всеохоплюючій русифікації освіти в першій половині XIX ст. йому так і не вдалося.

Список використаних джерел

1. Смолій В. А. Воз'єднання Правобережної України з Росією / В. А. Смолій. – К.: Наукова думка,

1978. – 192 с. 2. Поліщук Ю. Приєднання Правобережної України до Російської імперії та доля польського населення (кінець XVIII – початок XIX ст.) / Ю. Поліщук // *Ucrainika Polonica*. – Київ-Житомир: Видавничий центр Київського національного лінгвістичного університету, 2009. – Т. 3. – С. 12–19. 3. Войтенко Ю. М. Становище шляхти на Правобережній Україні за правління Олександра I (1801–1825 рр.) / Ю. М. Войтенко // *Наукові записки з української історії: Збірник наукових статей*. – Вип. 18. – Тернопіль: Видавництво Астон, 2006. – С. 41–45. 4. Гладченко Т. М. Польське студентство в культурному і суспільно-політичному житті Правобережної України (1793–1833 рр.): дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Т. Б. Гладченко. – Черкаси, 2011. – 235 с. 5. Гудь Б. Українсько-польські конфлікти новітньої доби: етносоціальний аспект / Б. Гудь. – Харків: Акта, 2011. – 472 с. 6. Кривошея І. І. Уманський василіанський монастир (1765–1834) / І. І. Кривошея. – Умань: ПП Жовтий, 2009. – 28 с. 7. Крисовський О. Кременецький парнас у період діяльності гімназії та ліцею / О. Крисовський // *Волинські Афіни. 1805–1833: Збірник наук. праць*. – Тернопіль, 2006. – С. 88–110. 8. Щербак Н. О. Національне питання в політиці царизму на Правобережній Україні (кінець XVIII – початок XX століття): Монографія / Н. О. Щербак. – К.: ПЦ "Ризографіка", 2005. – 616 с. 9. Свербигуз В. Шляхетська бесіда / В. Свербигуз. – К., 2000. – 32 с. 10. Бовуа Д. Гордиев узел Российской империи: Власть, шляхта и народ на Правобережной Украине (1793–1914) / [Авторизованный перевод с французского Марии Крисань] / Д. Бовуа. – М.: Новое литературное обозрение, 2011. – 1008 с. 11. Daniel B. Szkolnictwo polskie na ziemiach litewsko-ruskich 1803–1832. – Т. II. Szkoły podstawowe i średnie / B. Daniel. – Lublin, 1991. – 238 s. 12. Epsztejn T. Edukacja dzieci i młodzieży w polskich rodzinach ziemiańskich na Wołyniu, Podolu i Ukrainie w II połowie XIX wieku / T. Epstein – Warszawa: PWN, 1998. – 233 s. 13. Zasztowt Z. Kresy 1832–1864. Szkolnictwo na ziemiach Litewskich i Ruskich dawnej Rzeczypospolitej / Z. Zasztowt. – Warszawa: Instytut Historii Nauki PAN, 1997. – 456 s. 14. Горизонтов Л. Е. Парадоксы имперской политики: поляки в России и русские в Польше (XIX – начало XX в.) / Л. Е. Горизонтов. – М.: Индрик, 1999. – 272 с. 15. Миронов Б. Н. Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX в.): [в. 2 т.]. – Т. 1. / Б. Н. Миронов. – СПб.: Дмитрий Буланин, 2003. – 548 с. 16. Крыжановский Е. Учебные заведения в русских областях Польши в период ее разделов / Е. Крыжановский // *Киевская старина*. – 1882. – № 2. – С. 485. 17. Тихоміров А. Віленські імпресії: книга Даниеля Бовуа. – Режим доступу: www.historians.in.ua/index.php. 18. Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. В 2 т. Т. 1 / [Пер. з англ. М. Бадік, У. Гавришків, Я. Грицака, А. Дешиці, Г. Киван, Е. Панкеево] / І. Лисяк-Рудницький. – К.: Основи, 1994. – 554 с. 19. Даниляк П. Тадеуш Чацький та його роль у розвитку освіти на Правобережній Україні / П. Даниляк // *Український історичний журнал*. – 2009. – № 2. – С. 51–66. 20. Антологія польської поезії / [Перекл. з польськ.; упоряд. В. Ведіної; передм. Я. Івашкевича]. – К.: Дніпро, 1979. – 463 с. 21. Франко І. Я. Нові причинки до історії польської суспільності на Україні в XIX ст. / І. Я. Франко // *Зібрання творів*. В 50-ти тт. – К.: Наукова думка, 1986. – Т. 47: Історичні праці (1898–1913). – С. 191–241. 22. Уманський краєзнавчий музей. – НВФ – 349. 23. Петров Н. Очерк истории Базилианского ордена в бывшей Польше / Н. Петров // *Труды Киевской духовной академии*. – 1871. – № 2. – С. 25–28. 24. К.И.Т-ій. Краткий очерк истории города Умани / К.И.Т-ій // *Киевская старина*. – 1888. – Т. XXII. – С. 12–13. 25. Держархів Черкаської обл., ф. 117, оп. 1, спр. 26, арк. 4 зв. 26. Кривошея І. І. Три несхожих пагони одного родового дерева: непростя доля Олександра, Мечислава і Болеслава Потоцьких герба "Пілява" (Тульчинська лінія) / І. І. Кривошея // *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.* – К.: Інститут історії України, 2007. – Вип. XIV. – С. 301–308. 27. Левицкий О. Из жизни учебных заведений Юго-Западного края в 1840 г. / О. Левицкий // *Киевская старина*. – 1906. – С. 3–4. 28. Волынские губернские ведомости. – 1892. – С. 49.

Игорь Фицик

ОБРАЗОВАНИЕ КАК ПРОЯВЛЕНИЕ САМОРЕАЛИЗАЦИИ ПРАВОБЕРЕЖНОЙ ШЛЯХТЫ В ПЕРВОЙ ПОЛОВИНЕ XIX В.

В XVIII в. Речь Посполитая попала в сферу геополитического влияния России. Российское влияние и вмешательство во внутренние дела соседнего государства особенно усилились после 1768 г., что в итоге закончилось участием империи Романовых в трех разделах Речи Посполитой (1772, 1793, 1795 гг.). Новые общественно-политические условия, в которых оказалась шляхта Правобережной Украины, постепенно повлияли и на такую отрасль, как образование. Именно поэтому в первой половине XIX в. борьба за деполонизацию образования в трех губерниях Правобережной Украины велась российскими властями с особой настойчивостью и последовательностью. Это осуществлялось под патриотическими лозунгами укрепления

государства, власть спекулировала чувством гражданского долга и обставляла дела так, что инициатива закрытие школ, запрета польского языка исходили бы от самих поляков. Однако стоит отметить, что фактически до 1830 г., эти попытки были малоэффективными и носили локальный характер. Польские школы было ликвидировано, и чтобы как-то компенсировать нехватку учебных заведений, решено было путем русификация создавать русские школы в уездных центрах.

Ключевые слова: шляхта, Правобережная Украина, Российская империя, Кременецкий лицей, просвещение.

Igor Fytsyk

EDUCATION AS A MANIFESTATION OF SELF-REALIZATION OF THE RIGHT-BANK GENTRY IN THE FIRST HALF OF THE 19TH CENTURY

In the 18th century, the Polish-Lithuanian Commonwealth was under Russian geopolitical influence. Russian influence and interference in the internal affairs of a neighboring state had been especially intensified after 1768. It was ended with the participation of the Romanov Empire in three divisions of Lithuanian-Polish state (1772, 1793, 1795). That new social and political environment gradually affected such branch as education. However, it should be noted that in fact until 1830, those efforts were ineffective and had a local character. Polish schools were eliminated, and to compensate the lack of educational establishments, it was decided to proceed as follows. First goal was ruthless Russification of education through the creation of Russian schools in the district centers.

Key words: gentry, Right-Bank Ukraine, Russian Empire, Kremenets Lyceum, education.

УДК 94(477.4)

Богдан Луговий

СИСТЕМА УПРАВЛІННЯ КИЄВО-ПОДІЛЬСЬКИМИ ВІЙСЬКОВИМИ ПОСЕЛЕННЯМИ

У статті висвітлюється система управління військових поселень Київської та Подільської губерній. Аналізується управлінська структура та її зміни. Розкривається специфіка управління військовими поселеннями.

Ключові слова: військові поселення, поселянин, округ, волость, головний начальник.

Основним ресурсом для створення військових поселень на території Київської і Подільської губернії стали конфісковані маєтки шляхти, яка підтримала польське повстання 1830–1831 рр. Система управління у військових поселеннях не повністю вивчена на сьогоднішній час. Тому це обумовлює перспективу для майбутніх досліджень. Для повного відтворення історії українського народу це питання є актуальним, оскільки в сучасний період прослідковуються аналогічні тенденції. Серед праць, які висвітлюють систему управління у військових поселеннях Київської і Подільської губерній, можна відзначити праці К. Ячменіхіна [17]. Значний масив документів знаходиться в архівах Києва, Черкас. Найбільш повне та упорядковане зібрання матеріалів знаходиться у ф. 442. "Канцелярия киевского, подольского и волынского генерал-губернатора", ф. 445 "Управление Киево-Подольскими войсковыми поселениями" Центрального державного історичного архіву України в м. Києві [13–16] та ф. 696. "Уманский уездный землемер" Державного архіву Черкаської області [5]. Доповнюють архівні матеріали законодавчі акти, а саме "Полное Собрание законов Российской империи" [1–4; 8–10].

Об'єктом дослідження є система управління у військових поселеннях Київської і Подільської губерній.

Предметом вивчення виступає управлінська структура та її тогочасна діяльність.

Метою цього дослідження є визначення ролі керуючого апарату в становленні та функціонуванні військово-поселенської системи Київської та Подільської губерній.

Києво-Подільські військові поселення були поділені на 5 округів і називалися округами маєтків військового відомства. До складу кожного округу входило три волості. Волость складалася із сусідніх сіл. Відповідно до адміністративного поділу сформовано апарат управління. Військові поселення склалися із двох частин: діючої і поселеної. До першої належали військовослужбовці, що знаходилися у поселеннях. До другої частини входило усе населення зі всією землею, угіддями і господарськими будівлями [11, с. 152].

Загалом, управління маєтками було багаторівневою системою. Воно складалося із наступних ланок: головне, окружне, у відокремленій волості, волосне та сільське. Головний начальник та Головна господарська контора були вищими керуючими органами, які здійснювало нагляд за діяльністю нижчих структурних ланок. Під управління головного начальника маєтків входили: штаб-офіцер, два чиновники, бухгалтер і необхідна кількість писарів [16, с. 12]. До компетенції головного начальника та його канцелярії належали: загальний нагляд за благоустроєм маєтків; створення умов для розвитку галузей господарства, промислів, ремесел та торгівлі; нагляд за ліквідацією боргів; контроль за діяльністю підзвітних управлінь; проведення ревізій; підбір кадрів та їх нагородження; подання військовому міністерству звітів щодо стану маєтків [2, с. 262–263].

Керівництво Головної господарської контори складалося з голови (чин генерала), двох членів (штаб-офіцерських чинів), одного стряпчого, одного управителя справами, двох столоначальників та двох їх помічників, контролера, бухгалтера, скарбника, землеміра і чотирьох помічників [16, с. 30]. При цій установі знаходилася канцелярія, яка поділялася на п'ять відділів: поліцейський, господарський, бухгалтерський, ревізійний і військово-судовий [2, с. 264].

Наступною ланкою управління були окружні контори. Вони складалися із голови (штаб-офіцерський чин), трьох членів, діловода, бухгалтера, стряпчого, трьох помічників і землеміра [16, с. 30]. Вони займалися тією ж діяльністю, що й Головне управління, тільки на рівні округів. Управителем у відокремленій дільниці був начальник дільниці. У його розпорядженні була канцелярія. Волостю керували волосні управи, що складалися із волосного начальника, двох суддів та писаря. Волосні управи та сільські управи виконували ідентичні функції, тільки у компетенції перших була волость, а других – сільські населені пункти. Сільське управління складалося із старости, збирача податків, десятника [2, с. 266–267]. Також у це управління входили два засідателі, два судді та писар [16, с. 30].

Усі ці ланки управління мали звітувати про свою діяльність. Головне управління подавало звіти щомісяця та у кінці року військовому міністру та Департаменту військових поселень. Останній складався із шести відділів: військових поселень, іррегулярних військ, військово-навчальних закладів, проектів і кошторисів, будівельного й рахункового [1, с. 332]. У місячних звітах містилася інформація про чисельність населення, рівень розвитку скотарства, розбудову господарських установ, становище запасних зернових магазинів та інших економічних резервів. Річний звіт складався із таких частин: характеристика стану маєтків, головні розпорядження щодо їх управління, звіт планування щодо покращення ведення господарства. Головна господарська контора звітувала Департаменту військових поселень. Підведення підсумків відбувалося щомісяця, що півроку та у кінці року про господарсько-фінансовий розвиток маєтків. Окружна контора звітувала Головній господарській конторі, волосне правління звітувало лише у кінці року [2, с. 278–279].

Головна господарська контора знаходилася в м. Умані. Очолював управління округами поселень Київської і Подільської губернії з 1836–1841 рр. начальник штабу 2-го резервного поселеного кавалерійського корпусу, генерал-майор А. Фохт. У цьому йому допомагали полковник Українського уланського полку А. Піхельнштейн, обер-вагенмейстр 2-го резервного кавалерійського корпусу, підполковник П. Гнедич, поручик полку княгині Єлени Павлівни С. Ликін, поручик Новоархангельського уланського полку І. Трекутько, поручик Новомиргородського уланського полку Д. Борисенко та корнет Єлисаветградського уланського полку Т. Зиноватий [16, с. 536].

Зі створенням Головної господарської контори під управлінням генерал-майора А. Фохта переходив уманський землемір Ващинський. Він за короткий час мав підготувати усі відомості про кількість земель, сінокосів та лісових угідь, які перейшли у військове відомство на території Уманщини [5, с. 56]. Перебуваючи на цій посаді, А. Фохт надзвичайно жорстко поведився із поселеннями, за що його звільнили [7, с. 38]. Розслідування щодо зловживань розпочалося ще у 1839 р. Його провадив генерал-майор М. Ізюмов (з 1844 р. – начальник 5-ти округів Києво-Подільського військового поселення). Свідчення бралися як у військових поселеннях, так і у простого населення, тому участь у слідстві брав і представник цивільної влади. Ця справа була під контролем інспектора резервної кавалерії тимчасового відділу військових поселень у Київській та Подільській губерніях в м. Чугуєво [15, с. 1–6]. У 1838 р. при передачі конфіскованих маєтків у військове відомство спостерігалися зловживання офіцерами, що служили у поселеннях. До них можна віднести махінації із запасами зернових магазинів, примусова праця поселенців в угіддях офіцерів, урізання розмірів поселенського наділу тощо [17, с. 182].

У грудні 1837 р. видано наказ про перетворення сіл військового відомства у "військові поселення Київської та Подільської губернії" [17, с. 77]. Адміністративний розподіл залишався незмінним. Однак відокремлені ділянки 3-го (Ладижинського) і 4-го (Меджибіжського) округів були приєднані до них. Однак відбулися зміни в управлінській структурі. Головна господарська контора перейменовувалася у "Штаб п'яти округів військових поселень Київської та Подільської губернії".

Окружні контори кожного округу ставали окружними комітетами. Посада головного начальника маєтків військового відомства скасовувалася. Головне управління округами військових поселень Київської та Подільської губерній передавалося інспектору усієї поселеної кавалерії. Безпосереднє керівництво округами здійснював командир зведеного кавалерійського корпусу. Тогочасний керівник Головної господарської кантори ставав начальником 5-ти округів Києво-Подільського військового поселення. Селян, згідно цього наказу, перейменовували у військових поселенців.

Головним органом управління військових поселень у Київській та Подільській губерніях став Департамент військових поселень відповідного міністерства. Під його керівництво підпадали усі військові поселення, регулярні війська поселень, військові заклади, казарми, лікарні та інші заклади військових поселень, а також усі витрати на утримання військових та ін. [4, с. 263–264]. Військово-управлінська структура військових поселень була безпосередньо пов'язана з їх господарською діяльністю. Департамент військових поселень не був найвищою ланкою керівництва. Він був одним із підрозділів військового міністерства, який підпорядковувався головному штабові, що управлявся безпосередньо імператором. Керівництво Департаменту військових поселень здійснював директор. Його помічниками були віце-директор із військових поселень і військово-навчальних закладів, а інший – з питань будівельної сфери [6, с. 160]. Така ієрархія управління військовими поселеннями була дуже недосконалою. Накази вищого керівництва до відома поселенців доводилися швидко, а різноманітні прохання поселенців, керівників нижчих рангів розглядалися надзвичайно довго.

Департамент військових поселень займався облаштуванням міст, що належали до військових поселень, приміщень штабів військ, казарм, шпиталів та інших споруд. До загального складу Департаменту входили ще канцелярія, казначейство, архів, типографія і літографія [11, с. 32–38]. Департаменту військового міністерства підпорядковувалися такі підрозділи забезпечення, як провіантський, комісаріатський, артилерійський, інженерний і військових поселень [12, с. 8–12].

Вищою ланкою управління військовими поселеннями у Київській і Подільській губернії був головний начальник військових поселень, який очолював головний штаб військових поселень. На 1840 р. склад штабів був остаточно не сформований [3, с. 126]. Цій установі були передані усі справи Головної господарської кантори, у тому числі й боргові зобов'язання переданих маєтків та хід їх ліквідації. Також були переведені усі судові справи та торгові операції. Перед головним штабом поставлена вимога зберегти такий же порядок діяльності, як і у господарській канторі [9, с. 11]. Для завершення ліквідаційних справ у штабі інспектора резервної кавалерії залишалися: один столоначальник, його помічник, три старші і три молодші писарі. У штабі начальника усіх округів Київської і Подільської губерній з цією ж метою були два штаб-офіцери, бухгалтер, два його помічники, два старші і два молодші писарі [3, с. 126]. У наступному році, на прохання інспектора резервної кавалерії, в штаб п'яти округів додано такі посади, як одного старшого ад'ютанта, одного помічника бухгалтера, по два старших та молодших писарі й одного ветеринара. У окружні комітети додали ще по два писарі у кожен округ, а у волосні комітети – по одному писареві. Усі витрати на оплату праці здійснювалися із коштів округів військового поселення певного регіону [10, с. 41].

Округи військових поселень Київської і Подільської губерній знаходилися під віданням інспектора резервної кавалерії, якого призначав імператор. Для безпосереднього управління в округах призначалися спеціальні начальники у чині генерал-майора чи генерал-лейтенанта. Один начальник очолював чотири останні округи Новоросійського військового поселення та п'ять Київської та Подільської губерній. Найпершим їх обов'язком було допомагати корпусним командирам в управлінні округами військового поселення кавалерії. Його штаб знаходився у Вознесенську [8, с. 99]. Керівником призначено генерала кавалерії графа Нікітіна. Під його керівництвом перебував штаб резервної кавалерії із військових справ і військових поселень. Начальником штабу був генерал-лейтенант В. фон-дер Лауніц, якому підпорядковувалися безпосередньо начальники округів військових поселень 4-х Новоросійської (9–12 округи) і всіх 5-ти округів Київської і Подільської губерній [13, с. 8]. Йому належала влада корпусного командира. Він мав право вирішувати питання цивільного губернатора, а також рекрутських наборів і визначав солдатів, які за вислугу років, мали право залишити службу у військових поселеннях. Під його керівництвом був штаб, до складу якого входили два старших ад'юнкти, офіцер корпусу, топограф, інженерний офіцер, обер-аудитор, аудитор і старший лікар. Управляючим 5-ти округами військових поселень Київської і Подільської губерній міг бути генерал або полковник на правах начальника дивізії з рекрутських наборів. Йому належали повноваження цивільного губернатора. Ця посада називалася так: начальник 5-ти округів Києво-Подільського військового поселення. Під його керівництвом були старший ад'ютант, інженерний офіцер, аудитор, бухгалтер, його помічники, старший і молодший землеміри та старший лісничий [14, с. 8].

Управлінням кожного округу здійснював штаб-офіцер, який називався командиром округу. Він входив до складу окружного комітету, що налічував сім членів. До складу окружного штабу входили старший в окрузі священник, волосні начальники, два обер-офіцери й аудитор. Керівництво волостю

здійснював штабний або обер-офіцер, який називався волосним начальником. Він також здійснював керівництво волосним комітетом, членами його були вибрані представники із військових поселенців. Кожна волость складалася із декількох поселень. Управляли поселеннями прикажчики. Сільський приказ складався із голови, двох суддів і одного скарбника, якого було дозволено вибрати селянам-господарям. Вибрані голови залишалися на своїх посадах аж до смерті, судді і скарбники вибиралися терміном на три роки. Керівники, судді, скарбники та їх сім'ї звільнялися від податків, суспільних робіт. Крім того за свою роботу вони отримували платню. У кожному поселенні знаходився сотник, збирач податків, наглядач за сільським магазином резервів і десятник [7, с. 38].

Отже, із початку створення військових поселень формувалася система їх управління. У процесі становлення та функціонування змінювалася структура цього інституту. У військових поселеннях зміни управлінської структури відбувалися тричі. Проте ці перетворення не покращували ефективності управління, а лише створювали видимість реформ.

Список використаних джерел

1. Высочайше утвержденное образование Департамента Военных Поселений // Полное Собрание законов Российской империи (далі – ПСЗ РИ). II. – СПб., 1844. – Т. XVIII. – Отделение первое. – 1843. – № 16863. – С. 330–339.
2. Высочайше утвержденное положение об управлении именными военного ведомства в Киевской и Подольской губерниях // ПСЗ РИ. II. – СПб., 1838. – Т. XII. – Отделение первое. – 1837. – № 10178. – С. 262–279.
3. Высочайше утвержденное предположение об устройстве округов военного поселения Киевской и Подольской губерний // ПСЗ РИ. II. – СПб., 1841. – Т. XV. – Отделение первое. – 1840. – № 13244. – С. 119–129.
4. Высочайше утвержденные Учреждение Военного Министерства // ПСЗ РИ. II. – СПб., 1837. – Т. XI. – Отделение первое. – 1836. – № 9038. – С. 247–347.
5. Держархів Черкаської обл., ф. 696, оп. 1, спр. 2, арк. 66.
6. Добровольский А. Основы организации центрального военного управления в России в важнейших западноевропейских государствах / А. Добровольский. – СПб.: Военная типография, 1901. – 419 с.
7. Липовская Т. Д. Социально-экономическое положение военных поселенцев на Украине: Учебное пособие / Т. Д. Липовская. – Днепропетровск: ДГУ, 1982. – 84 с.
8. О изменениях в управлении военного поселения кавалерии // ПСЗ РИ. II. – СПб., 1851. – Т. XXV. – Отделение первое. – 1850. – № 23895. – С. 99–100.
9. О переименовании имений военного ведомства в Киевской и Подольской губерниях в округи военного поселения // ПСЗ РИ. II. – СПб., 1839. – Т. XIII. – Отделение второе. – 1838. – № 10775а. – С. 10–12.
10. О прибавке чинов в управление округами военного поселения Киевской и Подольской губерний // ПСЗ РИ. II. – СПб., 1842. – Т. XVI. – Отделение второе. – 1841. – № 15019. – С. 41.
11. Свод Военных постановлений. Ч. 1. Образование военных учреждений. – СПб., 1838. – 408 с.
12. Свод Военных постановлений. Ч. 4. Устав хозяйственный. К. 1. О заготовлении снабжении. – СПб., 1839. – 556 с.
13. ЦДАК України, ф. КМФ 12, оп. 1, спр. 107, арк. 44.
14. ЦДАК України, ф. КМФ 12, оп. 1, спр. 111, арк. 44 к.
15. ЦДАК України, ф. 442, оп. 148, спр. 864, арк. 6.
16. ЦДАК України, ф. 445, оп. 1, спр. 2, 620 арк.
17. Ячменихин К. М. Армия и реформы: военные поселения в политике российского самодержавия / К. М. Ячменихин. – Чернигов: Сіверянська думка, 2006. – 444 с.

Богдан Луговой

СИСТЕМА УПРАВЛЕНИЯ В КИЕВО-ПОДОЛЬСКИХ ВОЕННЫХ ПОСЕЛЕНИЯХ

В статье изображена система управления в военных поселениях Киевской та Подольской губерний. Анализируется управленческая структура и её изменения. Раскрыта специфика управления военными поселениями.

Ключевые слова: военные поселения, поселенцы, округ, волость, главный начальник.

Bogdan Lugovyi

REGULATION SYSTEM OF KYIV-PODILYA MILITARY SETTLEMENTS

Given article deals with regulation system of Kyiv-Podilya provinces. It is analysed regulation structure and its changes. It is revealed regulation peculiarity of military settlements.

Key words: military settlements, settler, district, volost, commander.

УДК 94(47)08: 631.115 “1861/1905”

Ірина Жиленкова

СЕЛЯНСЬКА ГРОМАДА В АГРАРНІЙ ПОЛІТИЦІ УРЯДУ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ: ОЦІНКИ ТА ЗАКОНОДАВЧІ ІНІЦІАТИВИ

Проаналізовано ставлення урядових кіл Російської імперії до селянської громади у пореформений період. Охарактеризовано аргументи прибічників та противників цього звичаєвого інституту. Простежено еволюцію поглядів вищих урядових чиновників та зміни законодавчих актів щодо вказаного питання. На основі конкретних прикладів доведено архаїчність громади та констатовано необхідність здійснення реформування сільського господарства Російської імперії з огляду на загальну ринкову кон'юнктуру та внутрішні економічні тенденції.

Ключові слова: селянська громада, землеволодіння, кругова порука, сільське господарство, Російська імперія.

Для соціально-економічного розвитку України останнього десятиліття характерні глибокі інституційні та структурні зміни в усіх сферах промисловості та сільського господарства. У таких умовах особливо важливим було те, щоб, базуючись на вітчизняних практичних напрацюваннях та враховуючи сучасні реалії, здійснити конструктивне планування шляхів подальшого розвитку, визначити ефективність та доцільність тієї чи іншої моделі.

Насамперед, слід вказати на те, що вітчизняна історіографія зосереджувала свої зусилля переважно на суспільних відносинах у сільському господарстві України, як і усієї Російської імперії, що було надзвичайно обтяжене кріпосницькими пережитками після селянської реформи 1861 р. Досліджувалися найперше динаміка і структура землеволодіння, різноманітні чинники, що впливали на розвиток продуктивних сил, а найбільше – вороже ставлення селян до уряду й поміщиків. Проте дослідження ставлення громадськості й урядових кіл до громадського землеволодіння до виходу указу від 9 листопада 1906 р., наслідком якого стало поступове руйнування селянської громади, було недостатнім. Вказане обумовлює історіографічну актуальність пропонованого дослідження.

Історіографічна база студії сформована працями дореволюційних (В. Анісімов [5], В. Гурко [10], Г. Сазонов), радянських (Б. Ананьїч [11], М. Симонова [8]) та сучасних науковців (О. Сокирко [3, с. 22–25]); джерельна – забезпечена залученням архівних матеріалів, спогадів сучасників (С. Вітте) [1] та публікацій періодичних видань.

Загальний соціально-економічний розвиток Російської імперії пореформеного періоду характеризувався нерівномірністю й суперечливістю. Саме в останній чверті XIX ст. дедалі помітнішим ставало втручання держави в економічне життя. Українською сільське господарство країни впливала світова аграрна криза, що розпочалася у другій половині 1870-х рр. Через падіння врожайності та зниження цін на продукцію землеробства на світовому ринку, прибуткова частина бюджету зменшувалася. Разом із тим, після аграрної реформи 1861 р., сільське господарство Російської імперії характеризувалося наявністю великого латифундистського землеволодіння й селянського малоземелля. Рівень та ефективність агрокультури як першого, так і другого був заниженим, наслідком чого була низька врожайність зернових та інших культур. При цьому періодичним явищем був голод, особливо на власне російських теренах. За визначенням графа С. Вітте, у роки правління імператора Олександра III напрям урядової політики щодо селянства був суто реакційним. Він відзначав, що правляча бюрократія країни прагнула підняти не добробут народних мас, а “земельних приватних власників і переважно нашого заборгованого і штучно підтримуваного дворянства” [1, с. 514]. Причому піклування про поміщицьке землеволодіння подавалося як опікування усім сільським господарством.

В урядовій аграрній політиці, починаючи від реформи 1861 р. і – до падіння імперії Романових у лютому 1917 р., можна прослідкувати два діаметрально протилежні періоди. Упродовж першого (1861–1905 рр.) уряд докладав значних зусиль для збереження консервативної селянської громади, розглядаючи її як надійний оплот правлячого режиму. За ініціативою міністра фінансів М. Бунге засновано Селянський банк, що мав здійснювати операції на користь малого землеволодіння. Проте, його діяльність всіляко обмежувалася. Лобісти великих аграріїв в урядових колах побоювалися, що це може призвести до послаблення поміщицького землеволодіння. Як наслідок, розвиток продуктивних сил у сільському господарстві був надзвичайно уповільненим, що стримувало зростання добробуту населення.

Натомість у ході революції 1905–1907 рр. і після імператорського указу від 9 листопада 1906 р. (другий етап) ставлення уряду до вирішення аграрного питання кардинально змінилося. Прем'єр-міністром П. Столипініним та керівником Головного землеробського відомства О. Кривошеїним ставилося завдання ліквідації селянської громади й розвитку сільського господарства винятково на основі особистої власності. Наполегливо декларувалася необхідність збільшення виробництва аграрної продукції шляхом "ставки на сильних" у селянському середовищі та прискорення переходу громадських земель у приватну власність. Водночас проурядова преса пропагувала прагнення центральної влади надавати допомогу дрібним селянським господарствам.

Проте, урядова аграрна політика своє головне завдання, як і раніше, вбачала у збереженні великого землеволодіння – опори монархічного устрою. "Наше велике землеволодіння, – об'єктивно відзначав часопис гірничопромисловців Донбасу й Придніпров'я, характеризуючи суть урядової аграрної політики, – користувалося винятковими турботами уряду. Вся політика Дворянського і Селянського банків, наша фіскальна система, наше місцеве обкладання, зрештою організація місцевого самоуправління – усе пристосоване для того, щоб протегувати великому землеволодінню. І коли уряд заявляє, що він і далі сприятиме розвитку сільського господарства, для всіх зрозуміло, яким буде це сприяння" [2, с. 6461].

Земельна реформа 1861 р. супроводжувалася суперечками щодо перспектив розвитку громадського землеволодіння. Упродовж наступних десятиліть пореформеного періоду вони тільки посилювалися і стали чинником гострих дискусій у суспільстві, особливо у роки природних катаклізмів і зниження врожайності сільськогосподарських культур. Захисниками селянської громади виступали прихильники застарілих форм життя на місцях. Більшість вищих урядовців Російської імперії й особливо поліцейські адміністратори вважали, що колективом керувати легше, ніж кожним її членом окремо. Натомість, із часом активними захисниками громади стали прибічники соціалістичної доктрини. Останні вбачали у ній практичне застосування останнього слова економічної теорії і навіть майбутній осередок соціалізму. С. Вітте вказував на те, що у ставленні до цієї проблеми почуття брали гору над розумом, хоча головним чинником подальшого збереження селянської громади була політика правлячої бюрократії, зацікавленої в "адміністративно-стадному управлінні" селянством [1, с. 491, 494–495, 538].

Значно глибше і масштабніше оцінюють роль і значення громади сучасні історики й економісти. Інститут селянської громади вони розглядають як осердя економічної системи Російської імперії, що гарантувала поміщикам і державі справну працю залежного чи напівзалежного селянства. На думку американського історика С. Гока, громада "була передусім механізмом взаємного соціального контролю всередині самого російського селянства, який діяв за принципом зрівнялівки й виробляв специфічну трудову етику: бути, як усі (якщо ти не належиш до привілейованої категорії старост, старшин або прикажчиків), і водночас слухняним, працювати в міру потреб" [3, с. 23].

Слід відзначити, що у системі поземельних відносин в Україні були певні відмінності порівняно із власне російськими губерніями, що сприяло більш прискореному руйнуванню громади. Якщо у європейській частині Росії громадське землеробство становило на початку ХХ ст. 83,4 %, то в українських губерніях спостерігалася дещо інша ситуація, що відображала зростання подвірного землеволодіння. Питома вага останнього у Подільській губернії становила 94,6 %, Полтавській – 84,1 %, Київській – 83,3 %, Волинській – 77,9 %, Чернігівській – 48,3 %, Херсонській – 11,2 %, Харківській – 4,7 %, Катеринославській – 3,5 %. Але навіть в останніх трьох, у яких переважала селянська громада, її землі практично не були передільними і переходили у звичайне подвірне землекористування [4, с. 10]. Та все ж інститут селянської громади, мав виразно поліцейські функції й був вигідний державі, як важіль контролю над землеробами. Він гальмував господарську ініціативу українського селянина, що "заважало розвитку дрібнотоварного підприємництва" [3, с. 24]. Відтак сільське господарство упродовж тривалого часу залишалося "ахіллесовою п'ятою" тодішньої економіки. Ані деяке підняття продуктивності сільського господарства, ані зусилля, скеровані на переселення частини селянства у глибини азіатської Росії, не послабили гостроти аграрного питання. Якщо безпосередньо після скасування кріпосного права у європейській частині Російської імперії було близько 25 % трудових малоземельних господарств, то напередодні Першої світової війни їх частка перевищувала 50 % [5, с. 114].

За цих обставин розвиток імперського суспільства після 1861 р. характеризувався безперервним протистоянням між прибічниками й противниками сільської громади. Разом із цим інститутом, останні критикували економічний, соціальний і навіть побутовий устрій держави. На їх переконання, громада блокувала прогресивний шлях розвитку "стомільйонного народу". Звинувачення урядових кіл з боку громадськості набули ще більшої гостроти після голоду 1891 р., який охопив низку переважно російських губерній європейської частини імперії.

Звинувачення щодо гальмуючої ролі сільської громади в економічному і соціальному розвитку країни зводилися переважно до таких аспектів. По-перше, існування громади призвело до виснаження ґрунтів і падіння врожайності. В умовах періодичного перерозподілу земель між окремими сім'ями, залежно від їх чисельності, жодне підвищення продуктивності сільськогосподарських культур неможливі; по-друге, громада пригнічувала творчу ініціативу в селянському середовищі, сприяла поглибленню майнової диференціації, посилила податковий тиск внаслідок кругової поруки та призвела до зубожіння й переселення селян на азійські простори імперії; по-третє, розподіляючи власність, вона сприяла деградації сім'ї, падінню віри серед селян та посиленню зневаги до Церкви; по-четверте, громада формувала серед народу впевненість у тому, що, тримаючись усією масою, кожен її член невразливий і безкарний до тих правопорушень, які він дозволяв собі щодо чужої власності. Зрештою, вона вже виявила зародки аграрних заворушень і являла собою зло, що акумулювалося після скасування кріпосного права [6, с. 202].

Однак прибічники сільської громади використовували власні аргументи на її захист. На їх переконання, цей інститут захищав селян від безземелля і тим самим перешкоджав виникненню й розвитку земельного пролетаріату, з чим слід було рахуватися. Більше того, прибічники громади (зокрема, публіцист Г. Сазонов) надмірно славословили подальше її існування як "свідчення переваги Росії над Західною Європою з її індивідуалізмом і егоїзмом, як гарант держави від можливих грізних катастроф" [6, с. 266].

Говорячи про фактичний стан речей, слід вказати, що після реформи 1861 р. громадський устрій залишався "в повній силі". Зі 109 млн десятин землі в європейській частині Російської імперії 90 млн перебувало у громадському володінні [7, арк. 67]. Отже, воно було "узаконене" майже на 5/6 надільної селянської землі. У громаді почали вбачати не пережиток кріпосного права, що підлягав ліквідації у недалекому майбутньому, а специфічну особливість, притаманну саме російському народові. Відтак ідеологи громади розглядали її як систему, що містила у собі зародки найбільш досконалої форми селянського землеволодіння і гарантію добробуту землероба. З цього випливало, що завдання уряду полягало не у послабленні чи ліквідації громадського начала, а у його захисті.

Помилки тих економістів, які були на захисті громади, виходячи із народницького світогляду, полягали у тому, що вони не враховували перспектив економічного розвитку сільського господарства, які неминуче призводили до руйнування цього звичаєвого інституту. Тим більше, що в Україні, як і більшості інших регіонів європейської частини Російської імперії, чисельність землеробського населення у пореформену добу настільки зросла, що збільшення обсягів сільськогосподарської продукції, розвиток продуктивних сил у землеробстві був можливий тільки завдяки переходу до більш інтенсивного господарювання. За цих обставин примусове збереження громади призводило до занепаду дрібного господарства.

Економічні процеси щороку засвідчували, що ідеалізація існуючого устрою не має надійного ґрунту, що громада не тільки не сприяє раціональному розвитку господарства, а радше гальмує його. Саме регулюючи в особі мирської сходки весь порядок розподілу й користування землею, вона пригнічувала будь-яку підприємницьку ініціативу. Кожна сім'я, володіючи відведеною їй у тимчасове користування землею, не мала достатніх мотивів ані до її ретельного обробітку та підживлення, ані, тим більше, до вдосконалення прийомів польового господарства, розрахованих на довготривалу перспективу. Кожен господар на маленьких ділянках і смугах, відведених йому після перерозподілу в різних місцях, в умовах трипільної системи з випасом худоби по пару й стерні, мав підкорятися загальній сівозміні й задовольнятися посівом одних і тих самих зернових та коренеплодів.

Усе це неодмінно відображалось на продуктивності надільних селянських земель. Валовий збір головних хлібних культур з однієї десятини упродовж 1899–1906 рр. становив у середньому 34 пуди, а з урахуванням парового поля – тільки 23 пуди. Збір збіжжя у приватновласницьких господарствах перевищував урожайність на громадських землях на 20–25 %. У дещо кращих умовах було селянське господарство на землях подвірного землеволодіння, розташованих переважно в українських губерніях. Але й ця форма володіння землею не була позбавлена аналогічних хиб з огляду на черезсмузжя, далекоземелля, примусову сівозміну й спільний випас худоби селянами по пару та стерні [7, арк. 67].

Через негаразди у сільському господарстві в урядових колах проявилися розбіжності у поглядах й оцінках селянської громади. Відомо, що ставлення С. Вітте до цього суспільного інституту не було однозначним. Але ставши міністром фінансів (1892–1903 рр.), він, під впливом М. Бунге, почав усвідомлювати, що головне гальмо економічного розвитку країни – це середньовічна за своєю суттю громада [1, с. 499]. Проте, більшість вищих урядовців і зокрема керівництво впливового Міністерства внутрішніх справ, висловлювалися за подальше зміцнення сільської громади. Зокрема, товариш міністра внутрішніх справ В. Плеве вважав кругову поруку в

громаді "найбільш надійним засобом стягнення всіх недоїмок" [8, с. 178]. Отже, позиція низки вищих урядовців зумовлювалася суто фіскальним інтересом.

Наприкінці 1880-х – на початку 1890-х рр. уряд виступив із законодавчими ініціативами, скерованими на зміцнення громадського устрою. Законом 1886 р. обмежено право сімейних розподілів землі у селян – членів громади. У 1889 р. запроваджено інститут земських начальників – для посилення дворянського контролю над органами селянського місцевого самоуправління. Більше того, законом від 8 липня 1893 р. мінімальний термін щодо земельних переділів у громаді обмежувався 12-ма роками під контролем земських начальників. Зрештою, указом від 14 грудня 1893 р. взагалі заборонено вихід із громади, без згоди мирської сходки, навіть за умов дочасного погашення викупного боргу, а також заборонено продаж, дарування або віддачу у заставу земельних наділів [9, с. 228–229].

Подальші спроби вирішення питань, що стосувалися майбутнього громади, супроводжувалися гострими суперечками в урядових колах. Деякі міністри, серед них і С. Вітте, під впливом кар'єрних та інших мотивів, змінювали своє ставлення до громадського устрою на селі. Спочатку він був прихильником сільської громади і підтримував законопроект, який забороняв вихід із неї, без згоди двох третин домовласників, обмежував заставу й продаж виділених у власність земельних наділів. Пізніше, долаючи спротив Міністерства внутрішніх справ (далі – МВС), С. Вітте, головуючи у комітеті міністрів, сприяв скасуванню за законом від 12 березня 1903 р. кругової поруки і посилив паспортний режим, який ускладнював переміщення селян [1, с. 530].

Внаслідок загострення суперечностей в суспільстві, особливо після селянських заворушень на Лівобережній Україні 1902 р., змінювалося й ставлення окремих чиновників до селянської громади. Зокрема, керівник земського відділу МВС В. Гурко зарекомендував себе противником відповідної системи землеволодіння [10, с. 32]. Щоправда, цілковито незмінним залишалось їх ставлення до громади, як оплоту самодержавного устрою.

Заслугують на увагу й деякі суперечливі результати роботи редакційної комісії МВС у 1903 р. Одним із її висновків стало визнання заможного селянства "найбільш надійним оплотом існуючого у країні порядку". Водночас у матеріалах комісії захист найбідніших селян визнавався одним із головних державних завдань, що засвідчило відсутність єдності погляду на цей аспект проблеми у самому відомстві. Тим більше, що редакційна комісія визнавала закономірний характер розшарування селянства й піддавала осуду традиційно поширений в урядових колах погляд на його заможну частину, як на "шкідливий елемент населення під назвою куркулів і глитаїв" [11, с. 67].

Отже, сільська громада надалі розглядалася авторами проекту редакційної комісії МВС, як інститут, здатний захистити інтереси найбіднішого селянства й запобігти його подальшій пролетаризації. Ще однією новацією у діяльності вказаного органу стало визнання хутірської системи найбільш досконалою й перспективною формою ведення господарства. Відтак, проект передбачав усунення тих обмежень, що були перепорою для виходу селянина із громади. Після скасування кругової поруки втратило сенс правило, згідно із яким, для виходу із громади необхідно було сплатити не менше половини викупного боргу, тоді, як за іншу його частину мала відповідати громада [11, с. 67]. Загалом, зміст матеріалів редакційної комісії засвідчував неспроможність уряду Миколи II здійснити навіть половинчасте реформування аграрного устрою напередодні революції 1905–1907 рр. Водночас слід відзначити, що попри усю суперечливість висновків редакційної комісії, деякі із них стали своєрідними провісниками майбутньої столипінської аграрної реформи, що здійснювалася під контролем МВС.

Таким чином, наприкінці XIX – на початку XX ст. економічний розвиток Російської імперії гальмувався кризою, яка поступово трансформувалася у затьяжну депресію й виокремила вади попередньої внутрішньої політики уряду. Спроба створити потужну індустрію, яка могла б забезпечити власне населення необхідними товарами й водночас успішно конкурувати на зовнішніх ринках виявилася невдалою. Соціальне становище загострювалося щорічним демографічним приростом – понад 2 млн осіб, а слабка промисловість була неспроможною створити для усіх робочі місця. Саме за таких обставин значна частина правлячої верхівки схилялася до необхідності активного сприяння сільському господарству й, зокрема, до реформування селянського землекористування шляхом ліквідації селянської громади.

Список використаних джерел

1. Витте С. Ю. Воспоминания: в 3 т. / С. Ю. Витте. – М.: Соцэґиз, 1960. – Т. 2 (1894 – октябрь 1905). – 573 с.
2. Горно-заводское дело. – 1912. – № 51/52. – С. 6461–6462.
3. Сокирко О. Імперсько-радянський феодалізм / О. Сокирко // Український тиждень. – 2013. – № 27 (295). – С. 22–25. – Режим доступу: <http://tyzhden.ua/Economics/83745/PrintView>.
4. Витанович І. Аграрна політика українських урядів: 1917–1920 / І. Витанович // Український історик. – Нью-Йорк; Мюнхен, 1967. – № 3/4. – С. 5–60.
5. Анисимов В. И. Экономическая география России: Лекции, чит. в Моск. коммер.

ин-те в 1909–1910 акад. г. / В. И. Анисимов. – Москва: Кн. маг. "Высш. шк.", т-ва студ. М.К.И., 1915. – Вып. 1. – 175 с. 6. Сазонов Г. П. Быть или не быть общине? Доклад 3-му отделению Императорского вольного экономического общества 22 ноября 1893 года / Г. П. Сазонов // Труды Императорского вольного экономического общества. – СПб., 1893. – Т. 2. – С. 202–266. 7. ЦДІАК України, ф. КМФ-12, оп. 1, спр. 347, арк. 67. 8. Симонова М. С. Отмена круговой поруки / М. С. Симонова // Исторические записки: историческая литература. – М.: Наука, 1969. – Т. 83. – С. 159–195. 9. Чернышев И. В. Аграрно-крестьянская политика России за 150 лет / И. В. Чернышев. – Пг.: [б.и.], 1918. – 384 с. 10. Гурко В. И. Устои народного хозяйства России: Аграрно-экономические этюды / В. И. Гурко. – СПб.: Тип. А. С. Суворина, 1902. – 201 с. 11. Кризис самодержавия в России, 1895–1917 / [Б. В. Ананьич, Р. Ш. Ганелин, Б. Б. Дубенцов; Ред. В. С. Дякин]. – Л.: Наука. Ленингр. отд-ние, 1984. – 664 с.

Ирина Жиленкова

КРЕСТЬЯНСКАЯ ОБЩИНА В АГРАРНОЙ ПОЛИТИКЕ ПРАВИТЕЛЬСТВА РОССИЙСКОЙ ИМПЕРИИ: ОЦЕНКИ И ЗАКОНОДАТЕЛЬНЫЕ ИНИЦИАТИВЫ

Проанализировано отношение правительственных кругов Российской империи к крестьянской общине в пореформенный период. Охарактеризованы аргументы сторонников и противников этого института. Прослежена эволюция взглядов высших правительственных чиновников и изменения законодательных актов по этому вопросу. На основе конкретных примеров доказана архаичность общины и констатирована необходимость осуществления реформирования сельского хозяйства Российской империи, учитывая общую рыночную конъюнктуру и внутренние экономические тенденции.

Ключевые слова: крестьянская община, землевладение, круговая порука, сельское хозяйство, Российская империя.

Iryna Zhilenkova

RURAL SOCIETY IN AGRARIAN POLICY OF RUSSIAN EMPIRE GOVERNMENT: ESTIMATION AND LEGISLATIVE INITIATIVES

Attitude of Russian Empire government circles towards rural society after reforms is analyzed. Arguments of supporters and opponents of this institute is characterized. Evolution of views of the upper governmental officials and changes of legislative acts concerning mentioned questions are traced. On the base of concrete examples it is proven that society was archaic and leaning on internal economic tendencies it is established that there was necessity in reforming of Russian Empire agriculture.

Key words: Rural society, landowning, circular bail, agriculture, Russian Empire.

УДК 930:94(3):378.4 (477-25)''18''

Антон Крижевський

ОСОБЛИВОСТІ ВИКЛАДАННЯ АНТИКОЗНАВЧИХ ДИСЦИПЛІН В УНІВЕРСИТЕТІ СВ. ВОЛОДИМИРА У КІНЦІ ХІХ СТ.

У статті розглядаються особливості викладання антикознавчого комплексу дисциплін в університеті Св. Володимира у кінці ХІХ ст. Проаналізовано значення університетського статуту 1884 р. для розвитку історико-філологічної освіти в цілому та антикознавства зокрема. Детально розглянуто навчальні плани 1886 і 1890 рр., простежено їх особливості, різницю між ними та наслідки їх впровадження. Встановлено, що класична філологія та суміжні предмети займали привілейоване становище на факультеті. Охарактеризовано основні положення програм іспитів із антикознавчих дисциплін. Висвітлено організацію практичних занять із класичної філології.

Ключові слова: університет Св. Володимира, історико-філологічний факультет, антикознавство, університетська освіта, статут 1884 р.

Кінець ХІХ ст. позначився ревізією університетського законодавства з метою впорядкування управління вищими навчальними закладами Російської імперії. Упровадження нового статуту 1884 р. та багатьох його реакційних норм спричинило різкі зміни в організації навчального процесу на історико-філологічному факультеті у цілому, та у статусі антикознавчих дисциплін зокрема. Тому аналіз навчальних планів, постанов Міністерства народної освіти та норм університетського статуту дозволить висвітлити особливості викладання антикознавства у кінці ХІХ ст.

Варто зазначити, що цілісного наукового дослідження, присвяченого викладанню антикознавчих дисциплін в університеті Св. Володимира немає. Дотичні праці можна поділити на декілька груп. Першу становлять роботи, присвячені аналізу положень статуту 1884 р. та наслідкам його запровадження [1–2]. До другої групи варто віднести історію Київського університету [3–5] та дослідження особливостей функціонування всієї університетської системи Російської імперії [6–7]. Третю групу становлять нариси з історії розвитку вищої освіти в Російській імперії [8–11] та на українських землях [12]. У зазначених роботах питання, пов'язані із антикознавством, розглядаються побіжно. Тому цю розвідку можна вважати першою спробою окреслити специфіку викладання антикознавчих дисциплін в університеті Св. Володимира.

На розвиток антикознавства у розглядуваний період впливали декілька чинників, однак одним із найважливіших був новий університетський статут, затверджений 23 серпня 1884 р. [13]. Його прийняття стало першим досвідом перегляду ліберальних реформ 1860-х рр. законодавчим шляхом. Він скасував університетську автономію, надану ліберальним статутом 1863 р. (вибори ректора радою професорів) і передав призначення професорів, деканів та ректора у відомство міністра освіти [1, с. 65; 2, с. 114–115]. Статут передбачав введення особливого гонорару на користь викладачів. Студенти платили 5 крб. за півріччя на користь університету і по 1 крб. на користь викладачів за ті лекції та практичні заняття, на які вони записалися [11, с. 105–106]. Статутом 1884 р. скасовано поділ історико-філологічного факультету на відділення та об'єднано кафедри римської й грецької філології в одну – кафедру класичної філології. Крім неї на історико-філологічному факультеті в університеті Св. Володимира існувало ще десять кафедр: філософії, порівняльного мовознавства та санскриту, російської мови та словесності, всесвітньої історії, російської історії, географії та етнографії, історії західноєвропейських літератур, історії церкви, теорії та історії мистецтв. Штат історико-філологічного факультету налічував 12 ординарних і 5 екстраординарних професорів [13, с. 463]. Штатну професуру повністю ліквідовано, проте інститут приват-доцентства залишився.

Статут також змінив форми підсумкового контролю знань студентів. Нові екзаменаційні вимоги, розроблені у строгій відповідності із ним, регламентували обсяг викладання на кожному факультеті. Нова екзаменаційна система передбачала скасування курсових іспитів, які замінялися звичайними зарахуваннями семестрів. Це мало б сприяти студентам у зосередженні на заняттях, а не відволікатися постійно на підготовку до іспитів [2, с. 110–111]. У кінці навчання студент складав державні іспити тільки із основних предметів, що негативно відображалося на професійній підготовці фахівців. Державні іспити слугували кінцевою перевіркою не тільки для студентів, але й професорів [8, с. 60–61]. У своєму первинному вигляді статут проіснував лише декілька років, і на початку 90-х рр. XIX ст. певні його статті піддали ревізії.

Найбільшої "шкоди" статут 1884 р. завдав історико-філологічній освіті. Одним із його творців був голова вченого комітету Міністерства народної освіти А. Георгіївський. Він відстоював тезу про те, що класична філологія – "альфа" і "омега" усіх гуманітарних дисциплін, що вона запорука благ і порятунку Росії, яка, на його думку, після 1 березня 1881 р. стояла на краю загибелі. Зразковим навчальним закладом для А. Георгіївського була Лейпцизька російська філологічна семінарія, і він мріяв перетворити історико-філологічні факультети російських університетів в аналогічні семінарії, або, за висловом С. Жебелева, "оранжереї", у яких мала б процвітати єдина історико-філологічна дисципліна – класична філологія [8, с. 62]. Віддзеркаленням цієї ідеї слід вважати новий навчальний план, який вступив в дію з осені 1886 р.

При складанні навчальних планів, історико-філологічний факультет керувався, з одного боку, вказівками міністерства, а з іншого – міркуваннями щодо можливості втілення цих вказівок на практиці [14, арк. 117]. Відповідно до міністерських постанов, факультет розділив предмети на загальноосвітні (були обов'язковими для усіх студентів) і спеціальні (відвідувалися студентами окремих груп спеціалізації). Таких груп факультет виокремив п'ять: словесну, лінгвістичну, філософську, класичну та історико-географічну із додатковим поділом на історичну та географічну [14, арк. 117]. Класична група не була передбачена вказівками міністерства, але факультет вважав її необхідною. Наявність цієї групи дозволила б студентам присвятити себе вивченню стародавнього світу та зосередитися на всебічному ознайомленні з антикознавчим комплексом дисциплін.

У кожній групі спеціальних предметів факультет відділив основні дисципліни від додаткових. Основні предмети були обов'язковими, а додаткові можна було відвідувати за бажанням. Основні предмети, аналогічно як і загальноосвітні, читалися в установленому факультетом порядку, тоді як додаткові, вивчалися студентами у зручний для них час [14, арк. 117 зв.]. У навчальному плані факультет детально вказував порядок та обсяг викладання загальноосвітніх та основних предметів. Додаткові дисципліни були лише перераховані за окремими групами, без будь-яких вказівок щодо обсягів викладання.

Розглянемо більш детально навчальний план на прикладі класичної та історичної груп спеціалізації. До загальноосвітніх предметів, відвідували усі без винятку студенти, відносили латинську та грецьку мову, історію римської та грецької літератури і стародавню історію. Вивчення мов відбувалося упродовж усіх семестрів. Вказівки міністерства передбачали по 3 год. тижнево упродовж всього терміну навчання. Керівництво ж факультету вирішило наступним чином: по 4 год. тижнево на перших чотирьох семестрах і по 2 год. на 5–8 семестрах. Стародавня історія читалася на молодших курсах, а історія античної літератури – на старших. Крім цього, кожен студент упродовж часу перебування в університеті мав відвідувати практичні заняття із класичної філології [14, арк. 115–116 зв.].

До основних предметів класичної групи віднесли грецьку і латинську граматику, історію стародавньої філософії та мистецтва, греко-римські старожитності та ще низку спеціальних занять із класичних мов. До списку додаткових предметів цієї спеціалізації входили такі дисципліни, як порівняльне мовознавство, історія Росії та російської літератури, логіка, санскрит, історія римського права та інші дисципліни (метрика, епіграфіка, діалектологія) [14, арк. 115–116 зв.]. Відзначимо, що студенти з цієї спеціальності мали право не слухати величезну кількість коліс обов'язкових предметів – логіку, психологію, історію Росії та інші. Основними предметами історичної підгрупи були російська та всесвітня історія, історія слов'ян та Церкви. До додаткових відносили римські та грецькі старожитності, історію російської та західноєвропейської літератур, історію філософії та російської мови, державне право та політекономію і статистику [14, арк. 115–116 зв.].

У навчальному плані організацію практичних занять обійшли стороною. Було лише зазначено, що детальні вказівки щодо їх проведення розроблятимуться найближчим часом, а самі заняття проводитимуться з кожного загальноосвітнього та основного предмету [14, арк. 117]. Інша ситуація склалася із практичними заняттями з класичних мов – обов'язкових для усіх студентів. Під час розробки традиційного огляду викладання на 1886–1887 навчальний рік, з міністерства надійшли детальні інструкції для організації практичних занять із класичної філології, які й були повною мірою реалізовані на практиці [15, арк. 114–114 зв.]. Згідно із ними, усіх студентів розділили за рівнем їх знань класичних мов (грецької та латини) на три групи: молодшу, середню та старшу. Кожній групі призначали двох керівників: одного із грецької і одного із латинської мови. На практичні заняття відводилося 4 год. тижнево, по 1 год. передбачалося на тлумачення грецького та римського автора, 1 год. відводилася на усні та письмові переклади із російської на латинську мову, 1 год. – на такі ж переклади на грецьку мову. Тлумачення авторів проходили із залученням до письмових робіт студентів, які готували реферати та опонували один одному.

На жаль, копія розглянутого навчального плану не містить вказівок про кількість годин навантажень із додаткових предметів. Це не дозволяє реконструювати повну картину навчання студента кінця 80-х рр. XIX ст. Проте, можна зробити висновок, що на усіх курсах (крім одного семестру четвертого курсу, коли відбувалася підготовка до іспиту в комісії) з 18 год. на тиждень (мінімально допустима кількість) 14 год. становили обов'язкові заняття із класичної філології: 6 год. виділено на читання та коментування античних авторів, 4 год. – на практичні заняття із класичних мов і 4 год. лекцій – на "реалії" (стародавню історію та античну літературу). Ці заняття вимагали від студентів ґрунтовної домашньої підготовки. Тому у багатьох не вистарчало ні сил, ні часу відвідувати допоміжні курси із обраної групи. Таким чином, новий навчальний план допускав неможливий із загальноосвітньої точки зору аспект, коли випускник факультету міг успішно закінчити університет, не прослухавши ні логіки, ні психології, ні історії російської літератури чи історії Росії і тому подібних дисциплін.

Нарешті, навчальний план негативно впливав на стан класичної філології на факультеті. Хоча сама ідея створення класичного відділення, де в повній мірі був представлений антикознавчий комплекс дисциплін, дозволила б підготувати антикознавців із високим рівнем фахової підготовки. Навчальний план 1886 р. та "фундаментальна" організація практичних занять із греки і латини потребували додаткових годин навантаження. Тому факультет, при підтримці міністерства, активно почав заповнювати вакансії на кафедрі класичної філології та залучати приват-доцентів. З 1889 р. на кафедрі працювало два ординарних (Ю. Кулаковський та Й. Леціус) і один екстраординарний професори (А. Сонні). Останній, після захисту докторської дисертації, у 1897 р., затверджений на посаді ординарного професора. Кількість приват-доцентів постійно змінювалася. У розглядуваний період певний час на кафедрі класичної філології читали необов'язкові курси та проводили практичні заняття С. Бех, Н. Фокков, В. Петр, А. Поспішиль та І. Семенов [16, арк. 24–28; 17, арк. 6–8 зв.; 18, арк. 2–4].

Переформатування історико-філологічних факультетів викликало гостру дискусію між чиновниками Міністерства освіти та професорами різних університетів. Але поки тривали дискусії, історико-філологічні факультети університетів імперії почали підготовку спеціалістів за новими правилами. І вже чотирирічне застосування на практиці нового навчального плану (1886–1890 рр.)

поставило історико-філологічні факультети у скрутне становище. На початок 90-х рр. XIX ст. студентство історико-філологічного факультету університету Св. Володимира збідніло як у кількісному відношенні, так і у якісному. На факультет перестали вступати обдаровані молоді люди, вони не хотіли присвячувати себе виключно класичній філології та учительській діяльності. Якщо до прийняття статуту 1884 р. на факультеті навчалося близько 10 % студентів від їх загальної кількості [19, арк. 4 зв.], то з прийняттям нового навчального плану в 1886 р., їх відсоток починає різко скорочуватися. Негативну динаміку не вдалося покращити й після прийняття іншого навчального плану в 1890 р., який був покликаний дещо знівелювати перевагу антикознавчих дисциплін над рештою предметів факультетського курсу наук [3, с. 22–23]. Таким чином, уже в 1893 р. кількість студентів на факультеті не перевищувала 2,5 % [19, арк. 4 зв.], а на класичне відділення записувалися одиниці.

Відзначимо, що після прийняття статуту 1884 р. кількість студентів в університеті і на усіх факультетах, крім історико-філологічного, постійно збільшувалася. З 1294 у 1882 р. – до 2353 у 1894 р. На історико-філологічному ж факультеті, на усіх відділеннях і курсах, у 1882 р. навчалося 134, а в 1894 році – 53 студента [3, таб. 3].

Загроза дезорганізації навчальної роботи історико-філологічних факультетів, відтік студентів та невдоволення професорів, змусили міністерство у 1889 р. відступити, і спеціалізація на двох старших курсах була відновлена (відділень було три: класичне, словесне або слов'яно-російської філології та історичне, і лише у Санкт-Петербурзькому університеті існувало четверте відділення романо-германської філології). Розподіл студентів відбувався після другого року навчання.

З 1890–1891 рр. на історико-філологічних факультетах імперії впровадили навчальний план, розроблений професорами Петербурзького університету І. Помяловським і М. Владиславльєвим, який мав дещо зняти різницю у навантаженні між антикознавчими дисциплінами і рештою предметів [3, с. 22]. Викладання класичної філології на загальних курсах (1–4 семестри) скорочено до 8 год. (12 год. за планом 1886 р.) на тиждень: по 2 год. на роботу із грецькими і римськими авторами і по 2 год. на практичні заняття із кожної класичної мови [20, арк. 23]. Під час спеціалізації (5–8 семестри) усі студенти, незалежно від приналежності до відділення, відвідували заняття із грецької та латинської мови по 2 год. в тиждень [20, арк. 20–22зв.], а практичні заняття із класичних мов проводилися лише для класиків (по 2 год.) [20, арк. 20 зв.]. Зазначимо, що серед переліку загальноосвітніх предметів (викладалися на перших чотирьох семестрах і були обов'язковими для усіх) залишалася стародавня історія (по 4 год. на історію Греції та Риму) та історія стародавньої філософії [20, арк. 23 зв.].

При вступі на класичне відділення, студенти упродовж чотирьох семестрів відвідували грецькі та римські старожитності (по 4 год. в тиждень), історію класичного мистецтва (6 год.), детальний аналіз основних робіт Платона та Аристотеля (по 2 год.), історію грецької (6 год.) та римської (6 год.) літератур, порівняльне мовознавство (4 год.), санскрит (4 год.), додаткові курси (по 2 год. в тиждень кожного семестру) [20, арк. 20]. На історичному відділенні серед дисциплін, що належали до антикознавчих, студентам пропонували відвідувати практичні заняття з історії греко-римської цивілізації та низку спецкурсів [20, арк. 22 зв.].

Одночасно із розробкою нового навчального плану, внесено корективи у систему іспитів. Перші екзамени в історико-філологічній комісії показали, що студентам не під силу скласти одночасно матеріал всього університетського курсу. Тому міністерство, не задумуючись про полегшення вимог і програм державного іспиту, ввело постановою від 22 серпня 1889 р. півкурсіві іспити [21, с. 11], проведення яких винесли на кінець року. Ці іспити складалися із частини загальнообов'язкових предметів, і перше місце серед них займали стародавні мови. Однак, у відповідності з програмою півкурсівих випробувань, студенти екзаменувалися не з того, що їм викладали в університеті, а з тих грецьких і латинських текстів, які студенти самі вибирали. Зрозуміло, якими міркуваннями керувалися студенти: більшість вибирала те, що менше і що здавалося легше, а головним чином те, що було так чи інакше пройдено у старших класах гімназії. Матеріал, що викладався на університетських лекціях, більшість слухачів залишало без жодної уваги, бо на іспит це не було потрібно. Таким чином, для значної частини студентів заняття класичної філологією зводилося до відновлення у пам'яті, за декілька днів до іспиту, гімназійного курсу [8, с. 67].

Після впровадження такої екзаменаційної системи, іспит із класичних мов студенти складали тричі: на першому курсі, на другому і в комісії. Іспит зі стародавньої історії складав кожен студент, а студенти історичного відділення двічі: під час півкурсівого іспиту і в комісії. Так само екзамен зі стародавньої філософії був обов'язковим для усіх студентів, а для класиків він повторювався в історико-філологічній випробувальній комісії. Таким чином, дещо зменшивши кількість годин із класичної філології, навчальний план залишив домінування антикознавчих дисциплін над рештою факультетських предметів, що не дозволило збільшити кількість студентів на факультеті.

Варто детально зупинитися на вимогах та програмах іспитів в історико-філологічній комісії, у відповідності із якими проводилося викладання тієї чи іншої дисципліни. На кінець 80-х рр. XIX ст. міністерство підготувало спеціальну брошуру, у якій виклало правила, вимоги та програми випробувань у комісії. У подальших редакціях цих брошур змін зазнавали, зазвичай, правила і в меншій мірі вимоги, при цьому програма залишалася незмінною. Після прийняття навчального плану 1890 р., міністр освіти 10 грудня 1890 р. затвердив уточнені вимоги й програми для іспитів в історико-філологічній комісії, які згодом декілька раз перевидавалися [22].

Згідно із правилами, студенти відділення класичної філології складали два іспити із грецької та два із латинської філології (по кожній мові інтерпретація прозаїка і поета у поєднанні із випробуванням по історії літератури і старожитностям). До цього потрібно додати екзамен з історії стародавньої філософії, мистецтва та порівняльного мовознавства чи історії західноєвропейських літератур. У підсумку – 7 оцінок з усіх іспитів [22, с. 7]. Крім цього кожен студент складав ще два письмових екзамени (переклад з російської на латинську мову та переклад з російської на грецьку з інтерпретацією на латинській) та захищав наукову роботу [22, с. 6–7].

На історичному відділенні складалися іспити із грецької та латинської мов, історії Росії, стародавньої середньовічної та нової історії, а також з історії слов'янських народів, Церкви та з історії нової філософії. У підсумку – 9 оцінок з усіх екзаменів [22, с. 7], до яких додавалися дві за письмові іспити (по одній відповіді по всесвітній та вітчизняній історії) та захист наукової роботи [22, с. 6–7].

Вимоги до складання іспиту з класичних мов для класиків та студентів інших відділень відрізнялися. Випускники відділення класичної філології вибирали двох грецьких (прозаїка та поета) і двох римських авторів та коментували їх твори, показуючи знайомство з історією та особливостями написання тексту, використовуючи прийоми філологічної критики та екзегетики. Студент мав пояснити вибраний уривок з точки зору граматики, стилістики, історії літератури, старожитностей, міфології, а поетичні твори ще й з боку метрики [22, с. 11].

Студенти історичного відділення, складаючи іспит із класичних мов, вибирали по одному автору із числа істориків. При поясненні уривків демонстрували свої знання граматичних та лексичних особливостей, коментуючи описувані у творі історичні події [22, с. 33].

Успішне складання іспиту із грецької та римської літератур вимагало ґрунтовного знайомства з історичним розвитком кожного літературного жанру (епос, лірика, драматургія, історіографія та красномовство). Відповідаючи на запитання стосовно конкретного автора, студент мав продемонструвати знайомство не тільки із часом його життя, біографією та змістом творів, але й із тогочасною літературною критикою та найкращими виданнями. Програма складалася зі списку жанрів літератури та переліку представників кожного із них [22, с. 14].

Програма із грецьких старожитностей складалася з двох частин. До першої (державні старожитності) входили моменти, пов'язані із соціально-економічним розвитком Греції у гомерівський, архаїчний та класичний періоди. Окремими блоками були питання, присвячені Афінам та Спарті. Акцентувалася увага на соціальному складі населення, правах та обов'язках усіх членів суспільства, політичному устроєві, судочинстві, законодавстві та військовій справі. Друга частина (приватні старожитності) вимагала від студентів знань особливостей організації побуту, весілля, різноманітних свят, фізичного та розумового виховання, функціонування господарства та інших аспектів [22, с. 17].

Аналогічно була побудована програма із римських старожитностей. Перша частина складалася із декількох блоків. До першого із них відносили питання з початкового етапу римської історії (територія та населення, народні збори, сенат, влада царя, реформи Сервія Тулія). Другий блок складали питання державного устрою римської республіки: організації влади (магістратури, сенат, коміції), територіального устрою, соціального складу населення, військової справи. До третього блоку входили питання організації та функціонування Римської імперії (управління провінціями, імператорський культ, функціонування колишніх та нових органів влади тощо). Приватні римські старожитності розглядалися за аналогічною до грецьких схемою [22, с. 18–19].

Іспит зі стародавнього мистецтва проводився за ілюстраціями пам'яток, за вибором випробувальної комісії. Студент мав розповісти короткий нарис епохи, до якої відноситься пам'ятка, висвітлити її історію, якщо вона відома, вказати її значення в історії мистецтва та пояснити її складові частини й особливості, у порівнянні з іншими однорідними пам'ятками. При поясненні архітектурних об'єктів необхідно було показати знайомство із термінологією будівельних і декоративних частин та їх призначенням [22, с. 21].

У програму входили питання із архітектури, скульптури, художнього ремесла та живопису. Також студенти мали продемонструвати знайомство із основними центрами та школами, їх особливостями та досягненнями. Декілька питань стосувалися античних пам'яток Північного Причорномор'я. Варто зазначити, що грецькому мистецтву приділялося значно більше уваги, ніж

римському. Навіть визначні пам'ятки римської архітектури не були включені до переліку питань [22, с. 20–21].

Випробування зі стародавньої філософії ґрунтувалося на текстах Платона й Аристотеля. Від студентів вимагали фундаментальних знань одного із діалогів Платона ("Феетет", "Федон", "Федр" чи "Софіст") і частини (не менше однієї книги) одного із трактатів Аристотеля ("Органон", "Метафізика", "Етика" чи "Про душу"). Студенту необхідно було чітко знати хід думок, докази тих чи інших тверджень, найважливіші філософські питання, що подавалися у творі, найбільш складні місця конкретного філософського твору та їх пояснення. Окрім того, студент мав продемонструвати знайомство із найосновнішими філософськими вченнями у стародавній Греції [22, с. 22].

Програма із стародавньої історії ділилася на три частини. Першу становила історія Стародавнього Сходу, другу – історія Греції, а третю – історія Риму. Питання першої частини стосувалися лише Єгипту, Месопотамії, Фінікії та Ірану, географічного положення, населення, політичної історії, соціально-економічного розвитку, державного устрою, культури та релігії. Програми з історії Греції та Риму вимагали від студента досконалого знання фактів політичної історії та особливостей античної цивілізації [22, с. 34–36].

Упроваджена на початку 90-х рр. XIX ст. організація навчального процесу на історико-філологічному факультеті без суттєвих змін проіснувала до революції 1905–1907 рр. Проте, певні спроби змінити навчальні плани [23], реорганізувати структуру факультету [24], запровадити додаткові заняття [25] та інші дії, покликані поліпшити якість факультетської освіти, неодноразово здійснювалися.

Таким чином, із прийняттям статуту 1884 р. та запровадження нового навчального плану в 1886 р., історико-філологічний факультет перетворюється на "класичну школу". На усіх курсах і спеціальностях головним предметом стала класична філологія та суміжні із нею дисципліни. Засилля антикознавчих дисциплін викликало невдоволення професорів університету та сприяло стрімкому падінню кількості бажаючих вступати на історико-філологічний факультет. Хоча навчальний план 1890 р. і зменшив кількість обов'язкових занять із класичної філології, проте складну ситуацію на історико-філологічному факультеті він не вирішив. Талановита молодь не бажала присвячувати себе історико-філологічним наукам, а на класичне відділення взагалі записувалися одиниці. Така організація навчального процесу негативно впливала на становище антикознавства на факультеті.

Список використаних джерел

1. Чесноков В. И. К вопросу о влиянии устава 1884 года на университетское историческое образование в России / В. И. Чесноков // Российские университеты в XVIII–XX веках. – Воронеж: Изд-во Воронежского государственного университета, 1999. – Вып. 4. – С. 50–70.
2. Щетинина Г. И. Университеты России и устав 1884 года / Г. И. Щетинина. – М.: Наука, 1976. – 232 с.
3. Университет Св. Владимира в царствование Императора Александра III: 1881–1894. – Киев: Типография Императорского Университета Св. Владимира Н. Т. Корчак-Новицкого 1900. – 36 с.
4. Історія Київського університету. 1834–1959: до 125-річчя з дня існування / [Відп. ред. Олександр Жмудський]. – Київ: Видавництво Київського університету ім. Т. Г. Шевченка, 1959. – 628 с.
5. Киевский университет (1834–1984) / [Ответ. ред. М. Белый]. – Київ: Издательство при Киевском университете "Вища школа", 1984. – 203 с.
6. Эймонтова Р. Г. Русские университеты на грани двух эпох: От России крепостнической к России капиталистической / Р. Г. Эймонтова. – М.: Наука, 1985. – 350 с.
7. Посохов С. Образи університетів Російської імперії другої половини XIX – початку XX ст. в публіцистиці та історіографії / С. Посохов. – Х.: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2006. – 368 с.
8. Басаргина Е. Ю. Вице-президент Императорской Академии наук П. В. Никитин. Из истории Русской Науки (1867–1916) / Е. Ю. Басаргина. – СПб: Издательство Санкт-Петербургского ИИ РАН "Нестор-История", 2004. – 468 с.
9. Змеев В. Эволюция высшей школы Российской империи / В. Змеев. – М.: ЛАТМЭС, 1998. – 242 с.
10. Иванов А. Высшая школа России в конце 19 – начале 20 века / А. Иванов. – М., 1991. – 392 с.
11. Высшее образование в России: Очерк истории до 1917 года / [Под ред. В.Г. Кинелева]. – М.: НИИ ВО, 1995. – 352 с.
12. Левицька Н. М. Вища гуманітарна освіта Наддніпрянської України (друга половина XIX – початок XX ст.) / Н. М. Левицька. – К.: НУХТ, 2012. – 395 с.
13. Общий Устав Императорских российских университетов от 23 августа 1884 г. // Полное Собрание законов Российской империи. – Собрание III. – Т. IV. – 1884. – СПб., 1887. – № 2404. – С. 456–474.
14. Держархів міста Києва, ф. 16, оп. 323, спр. 237, 246 арк.
15. Там само, оп. 324, спр. 151, 228 арк.
16. Там само, оп. 324, спр. 121, 42 арк.
17. Там само, оп. 334, спр. 175, 20 арк.
18. Там само, оп. 340. спр. 101, 44 арк.
19. Там само, оп. 334, спр. 100, 11 арк.
20. Там само, оп. 469, спр. 162, 26 арк.
21. Бубнов Н. Учебные правила и программы Историко-филологического факультета Императорского университета Св. Владимира / Н. Бубнов. – Киев: Типография

императорского университета Св. Владимира Акц. общ. Н. Т. Корчак-Новицкого, 1911. – 134 с. 22. Правила, требования и программы испытания в комиссии историко-филологической. – Санкт-Петербург: Типография В. С. Балашева и Ко, 1896. – 64 с. 23. Держархів міста Києва, ф. 16, оп. 334, спр. 100, 11 арк. 24. Там само, оп. 340. спр. 122, 7 арк. 25. Там само, оп. 474, спр. 21, 28 арк.

Антон Крижевский

ОСОБЕННОСТИ ПРЕПОДАВАНИЯ ПРЕДМЕТОВ АНТИКОВЕДЕНИЯ В УНИВЕРСИТЕТЕ СВ. ВЛАДИМИРА В КОНЦЕ XIX В.

В статье рассматриваются особенности преподавания антиковедческого комплекса дисциплин в университете Св. Владимира в конце XIX в. Проанализировано значение университетского устава 1884 г. для развития историко-филологического образования в целом и антиковедения в частности. Детально рассмотрены учебные планы 1886 и 1890 гг., подчеркнуты их особенности, различия между ними и последствия их применения. Установлено, что классическая филология и смежные предметы занимали привилегированное положение на факультете. Охарактеризованы основные положения программ по антиковедческим предметам. Рассмотрена организация практических занятий по классической филологии.

Ключевые слова: университет Св. Владимира, историко-филологический факультет, антиковедение, университетское образование, устав 1884 г.

Anton Kryzevskiy

THE FEATURES OF TEACHING CLASSICS DISCIPLINES IN SAINT VLADIMIR UNIVERSITY AT THE END OF XIX CENTURY

The article considered the features of teaching complex of Classics disciplines at the St. Vladimir University at the end of the XIX century. It analyzes the value of the statute of the University in 1884 for the development of the historical-philology education in general and of Classics Studies in particular. There is considered in detail the curriculum 1886 and 1890 emphasize the particular differences between them and the consequences of their application. The article established that classical philology and related subjects occupied a privileged position in the faculty. The author of this article described the programs of Classic subjects. The article considered the organization of practical training in classical philology.

Key words: Saint Vladimir University, Faculty of History and Philology, Classics, university education, Statute of 1884.

УДК 94(477)

Іван Зуляк

КАЛЕНДАРІ "ПРОСВІТИ" – ВАЖЛИВА СКЛАДОВА ВИДАВНИЧОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ТОВАРИСТВА (1869–1939 РР.)

У статті проаналізовано важливу складову видавничої діяльності "Просвіти" – видання й поширення календарів упродовж 1869–1939 рр. Проаналізовано чинники, які сприяли популяризації календарів товариства серед широкого загалу, охарактеризовано механізм його поширення й передплати.

Ключові слова: "Просвіта", товариство, календар, видавнича діяльність, передплата.

Актуальність досліджуваної проблеми має важливе наукове значення, оскільки дає можливість проаналізувати складову видавничої діяльності "Просвіти" – видання й поширення календарів товариства.

Наукова новизна статті ґрунтується на тому, що у публікації крізь призму аналізу видавничої діяльності товариства упродовж 1869–1939 рр. досліджено змістове наповнення календаря, особливості його поширення серед широкого загалу, місце й роль серед тогочасних аналогічних видань тощо.

Об'єктом дослідження є видавнича діяльність товариства "Просвіти" – як важливий суспільний чинник консолідації українства, формування національної свідомості й популяризації ідей товариства.

Предмет дослідження – видання й популяризація календарів "Просвіти" упродовж 1869–1939 рр.

Мета статті – проаналізувати важливу складову видавничої діяльності "Просвіти" – видання й поширення календарів упродовж окресленого періоду.

Завдання статті ґрунтується на тому, щоб охарактеризувати видавничу працю "Просвіти"; визначити чинники, які сприяли популяризації календарів товариства серед широкого загалу; охарактеризувати механізм його поширення й передплати.

Незважаючи на певні здобутки науковців у дослідженні діяльності "Просвіти", поза межами наукових досліджень залишається чимало важливих нерозв'язаних проблем. Зокрема, це видання й поширення календарів товариства упродовж 1869–1939 рр.

Науковий доробок дослідників із задекларованої проблематики обмежується публікаціями І. Франка "Календар тов. "Просвіти" на рік 1887" [1, с. 272], В. Лукича "Календарі "Просвіти" мого укладу" [2, с. 48–55], С. Шаха "Календар "Просвіти" [3, с. 200–213], А. Середяк [4], Ж. Ковби [5], М. Алексієвця, І. Зуляка [6], І. Зуляка [7], Т. Андрусика [8, с. 165–177] та інших дослідників.

Зазначені автори в основному звертають увагу на аналіз окремо взятих календарів, або ж видань тих років, редакторами яких вони були, узагальнено аналізують видавничу працю інституції або ж характеризують окремі аспекти тієї чи іншої проблематики. Однак окреслена нами проблема не знайшла ґрунтовного висвітлення у наукових публікаціях, тому аналіз історіографії проблеми дає змогу зробити зважений висновок про те, що на сьогодні у науковій літературі відсутні праці, що ґрунтуються на дослідженні зазначеної проблеми, у яких було б з'ясовано видання й поширення календарів товариства упродовж 1869–1939 рр.

Джерельною базою слугують власне календарі "Просвіти", видані упродовж 1869–1939 рр., архівні матеріали ЦДІАЛ України.

Видавнича діяльність "Просвіти" упродовж окресленого періоду кардинально змінювалася, тим не менше, незважаючи на це, важливим чинником у зазначеній сфері залишалася, по-перше, соціальна диференціація і змістове наповнення календарів, по-друге, попит і збут друкованої продукції, по-третє, отримання прибутку від реалізації календарів.

Особливо важливе місце у видавничій праці "Просвіти" посідало видання календарів, які користувалися упродовж усієї культурно-просвітньої роботи товариства незмінним успіхом. Календарі "Просвіти" займають почесне місце у його видавничій діяльності, і у цьому насамперед заслуга редакторів О. Партицького, Ю. Целевича, Ю. Романчука, В. Лукича, К. Паньківського, П. Огоновського, К. Левицького, О. Борковського, І. Франка, К. Студинського, В. Білецького, Я. Весоловського, Г. Хоткевича, Ю. Балицького, Ф. Федорціва, В. Левицького, С. Шаха, В. Мудрого, А. Курдидика, Ф. Дудко, І. Брика, Ю. Шкрумеляка. Чільне місце у календарях посідали твори І. Нечуя-Левицького, О. Кониського, Д. Млаки, І. Грабовича, В. Барвінського, Д. Лепкого, Л. Мордовціва, С. Руданського, пісні М. Лисенка, історичні статті М. Костомарова, О. Барвінського, літературні праці О. Огоновського та інших авторів. Деякі твори друкувалися під псевдонімами. Зокрема, свої твори І. Франко підписував псевдонімом "Мирон" [9, с. 45].

Перший календар "Просвіти" ухвалено видати у 1869 р. на 1870 р., який складався з таких частин: "часть лікарську, уладжену через п. Романчука; часть господарську через О. Партицького; дальше історичній образень "Битва Полтавська" наконець Устав дотично почть, желізниць, о належностяхъ и т.д. Сушкевича, уложеня части балетристичной и забавной препоручено П. Партицькому и передано томужь конечну редакцию календаря" [10, арк. 11–12].

"Просвіта" не була першою у започаткуванні видання календарів. Ще у 1864 р. періодичний випуск календарів розпочав Ставропігійський Інститут у Львові, який називався "Временникъ Ставропігійского Института съ Месяцесловом" [11, с. 923], був зразком для видання календарів "Просвіти". Він складався із таких частин: а) "всесвітна літопись"; б) "русская" літопись; в) церковне числення; г) про затьміння сонця і місяця; е) "місяцеслов" з жидівським календарем; є) родословіє австрійського пануючого двору; ж) стемпелева табеля і почтова тарифа; з) виділ Ставропігійського Інституту; и) устав церковний; відтак літературна часть, обявлення, анонси" [11, с. 923].

"Временникъ" редаговано "язичієм", однак оповідання у "літературній частині" подавалися народною мовою. Окрім того, у 1867 р. на Закарпатті видавався календар "Товариства святого Василя Великого" під назвою "Місяцесловъ, на Буковині виходив календар товариства "Руська бесіда", який називався "Місяцесловъ буковинко-руській", у якому друкували твори С. Воробкевича, Г. Купчанко, К. Ганкевича та інших авторів. Як відзначав С. Шах, що їх доволі складно називати власне календарями, позаяк "... перші наші видавці і письменники боялися мабуть цього слова через те, що його ухвалили поляки; хотіли тому створити своє власне слово, що однаке менше відповідало нашим поняттям ніж латинське "календар", яке стало міжнароднім". Автор робить висновок про те, що назву "календар" у загальний вжиток серед українців запровадила "Просвіта" [3, с. 200–213].

Перший календар "Просвіти" не зміг витримати конкуренції зі Ставропігійським "Временникомъ", тому не дивно, що вартість календаря із 35 австрійських корон знижено. На

засіданні Головного виділу "Просвіти" від 17 липня 1870 р., К. Сушкевич озвучив таку ухвалу, що "...календаря народного на рік 1870, виданого товариством: подь 1000 примірників лежить на складі іменно для того що календарь за пізно на світь появил ся, однакь кошта вернули ся, и "Просвіта" страти не має, кількадесят роздано межі біднійшу молодіжь безплатно. Оставшіся примірники рішено продавати до 1 вересня с.р. по зниженій ціні 10 кр., а відтакь виймити часть белетрестично (лікарську і господарську), дати до того окремі складки и продавати яко книжочку (читанку) по 5 кр. ав." [10, арк. 25].

Зазначена ухвала Головного виділу товариства щодо видання народного популярного календаря за низькою ціною щорічно, незважаючи на усі фінансові негаразди, продовжувалася. На 1871 р. календаря не видано, хоча й призначено редактором О. Партицького. Жодних доказів цьому не знаходимо ні у протоколах засідань Головного виділу, ні у звітах з діяльності "Просвіти".

Виданням календаря на 1872 р. Головний виділ зайнявся вчасно, і це питання розглядалося на його засіданні від 8 березня 1871 р., "календар для сільського люду и інтелегенції, має бути видрукований в Вересни великого об'єму 3–4 аркуші" [10, арк. 47]. Ціна календаря становила 35 корон, однак її знижено до 20 корон, тому його видання було для товариства збитковим, тим не менше, календар видавали. До речі, за один аркуш, який коштував "23 золотих, авторам Ф. Заревичові, В. Барвінському і іншим заплачено по 12 золотих, редакторові Ю. Целевичові – 50" [10, арк. 47].

Незважаючи на збитковість і низьку якість перших календарів, "Просвіта" все ж таки їх видавала з тим, щоб "...дати своїм членам свій календар, якщо не хотілося допустити до того, щоби члени "Просвіти" купували з конечности календарі інших видань, які вже тоді зачали появлятися..." [3, с. 203–204]. Особливо цікавою у цьому виданні календаря була стаття Ю. Целевича "Гетьман Полуботок", у якій розповідалося про славного козацького ватажка, боротьбу козацтва проти ворогів. Тим не менше, у цілому цей календар також ще не зміг витримати конкуренції з іншими календарями, які видавалися у Східній Галичині. До речі, у 1873 р. І. Наумович видав "Місяцесловь-русскій народний", який виходив у Коломиї. Під його редакцією у 1877 р. вийшло два календарі, один з яких призначався для селянства і друкував публікації на господарську тематику, інший – для інтелігенції.

Насправді, у перших календарях "Просвіти" було доволі складно подати матеріал, цікавий як для селянства, так й інтелігенції, тому що його видання виступало "...необходимим подручником інформаційним, щобь сею публікацією могь хоснуватись заровно селянинь и міщанинь, учитель, урядник и священник" [12, с. 1]. Редактор мав так редагувати календар, щоб "...був відповідний для народа – щоб містив там такі статті котріб селянству подавали ся, що ему знати потрібно" [13, арк. 6].

Календарі "Просвіти", як і інші популярні видання, знаходили масового читача серед українського населення Східної Галичини. Видавати два окремих календарі для селян і інтелігенції товариство не наважувалося, мабуть з огляду на те, що будуть проблеми з їх поширенням. Хоча календарі розповсюджувалися за рахунок сплаченого щомісячного членського внеску. Як зазначалося у "Звіті з діяльності Головного Виділу товариства "Просвіта" за час від 1 січня до 31 грудня 1913 р.", що "...приєднування членів Товариства при помочи календаря і книжок є що найменше анахронізмом" [14, с. 112]. У зв'язку з тим, що "Просвіта" не наважувалася видавати два календарі одночасно, від їх редагування відмовився В. Лукич.

З 1881 р. розпочинається новий період у виданні народних календарів, завдяки активній діяльності В. Лукича, письменника і громадського діяча, редактора популярного довідника для селянства "Руський правотар домовий" (1885 р.), альманаху "Ватра" (1887 р.) журналу "Зоря" (1890–1896 рр.), у якому він уперше ввів фонетичний правопис і зробив його всеукраїнським журналом, також редактора "Вісника Державних Законів ЗУНР" (1919 р.), почесного члена "Просвіти" (1925 р.), дійсного члена НТШ з 1926 р. до речі, ним відредаговано календарі на 1881–1886 рр., 1891–1894 рр., 1916–1918 рр. і на 1920 р.

У календарі, виданому на 1881 р., подано церковний устав, що було досить важливим аспектом, тому що календарем зацікавилася й духовенство, що в свою чергу збільшувало кількість читачів, видання стало своєрідним літературним альманахом. З календаря на 1881 р. зроблено передруки й видано такі літературні збірники, як "Квітка", "Рідний зільник", "Левада", "Рідна стріха". Окрім того, у ньому уведено "пам'ятний календар народний руський", у якому зустрічаємо такі пам'ятні дати, як: святкування ювілею визначного поета і громадського діяча Т. Шевченка, провідного східногалицького патріота С. Качали, матеріали про скасування панщини. Літературно-ідейна цінність календаря поєднувалася із розвитком національно-культурного руху. У тому ж таки календарі вміщено портрет Т. Шевченка, його вірш "Учітєся!", цитату із поезії "В своїй хаті, своя правда і сила і воля", що сприяло поширенню творів Кобзаря на східногалицькій землі, пропагуванню його ідей [15, с. 1–2].

В. Лукич намагався зробити календар "Просвіти" популярним серед широкого загалу, тому вводив певні новації, що, звичайно, не усі сприймали позитивно. Зокрема, він поділяв редаговані ним календарі на три категорії: до першої він відносив ті календарі, які відредатовано у Болехові (1881–1886 рр.), і у них за змістом переважали передруки; до другої – належали календарі, які відредатовано у Станиславові (1891–1894 рр.), у них містилися додатки, такі, як: "Смішне"; до третьої категорії належали календарі, відредатовані у Львові (1916–1918 рр.) й в еміграції (1920 р.), у яких літературна частина містила твори відомих українських письменників [2, с. 48].

Ним, у календарях, які видавалися упродовж 1881–1883 рр., змінено імена святих і назви релігійних свят із церковнослов'янської мови на українську, що викликало масу нарікань та незадоволень серед вищого греко-католицького духовенства. На засіданні Головного виділу від 15 березня 1884 р. ухвалено "П. Лукачеви зладження календаря "Просвіти" на рік 1885 з тою увагою, щоби імена Святих були напечатані цілком по церковному і щоби в руску літопись ввійшла дата смерті Григорія Яхимовича" [10, арк. 56].

Редакційна колегія, очолювана В. Лукичем, намагалася проводити певні соціологічні опитування українського населення з метою якомога кращого відображення тих тем, які його цікавили. У 1882 р. з метою поліпшення змісту популярних видань проведено таке опитування [16, с. 8] і складено програму завдяки діяльності комісії у складі О. Барвінського, А. Вахнянина, Є. Олесницького. Згідно із програмного "Плану видань" щомісячні видання поділялися на 8 категорій, одна із яких включала й видання календаря, що дало можливість товариству не тільки підняти на значно вищий щабель видання популярного змісту, але й збагатити та систематизувати видавництво із урахуванням економічних, соціальних та культурних потреб широкого загалу українства [16, с. 8]. Незважаючи на реорганізацію популярних видань товариства, розсилання їх членам "Просвіти" за сплачений членський внесок, це все ж таки стримувало вільний вибір книг, тому що як малограмотне, так і освічене українство отримувало одні й ті ж популярні видання, без врахування потреб і запитів читачів.

З 1887–1890 рр. редактором календарів був К. Паньківський, котрий дотримувався у виданнях зразків, започаткованих В. Лукичем, додаючи при цьому популярні розділи на господарську тематику. І. Франко так описував появу календаря на 1887 р. "Календар тов[ариства] "Просвіти" на рік 1887 вийшов уже в друкарні Тов[ариства] ім. Шевченка в об'ємі 17 аркушів з ілюстраціями. Крім календарської і інформаційної частини, містить він типик, обширну частку господарську і частку белетристичну в об'ємі 5 аркушів. Ся частку містить між иншим поезії Руданського, Н. Устияновича, Н. Шрама, Могильницького і Федьковича, повість І. Нечуя "Два приятелі" (з київського збірника "Луна"), Д. Лепкого "Чари", Селецького "В читальні", студію Коломийчука "Громадські порядки на Україні", промову д-ра О. Огоновського на вечерку Шевченка у Львові сього року, статтю "В XXV роковини літературної діяльності О. Федьковича", в кінці життєписи: єп[ископа] Пелеша, Ст. Руданського, А. Могильницького, Н. Устияновича, О. Федьковича і Н. Шрама (Гр. Воробкевича). До всіх сих біографій долучені й портрети" [1, с. 272].

У календарі на 1888 р. надруковано "Провідник по Львові" з адресами усіх українських товариств та інституцій, часописів, адвокатів, лікарів, архітекторів, художників. На той час це перший у Східній Галичині "путівник" такого змісту, у якому подавалися дані про українські товариства, їх склад, осіб тощо. Календарі, видані К. Паньківським, не втратили своєї історико-культурної цінності і в сучасних умовах, тому що важливе місце редактор відводив поданню різних статистичних даних щодо стану шкіл у Східній Галичині, відсотковому обчисленню населення, кількісному відношенню українського населення до польського, єврейського тощо. Вважаємо, що особливою цінною була стаття "Децо про вибори", у якій пояснюється значення виборів для українського населення Східної Галичини, про обов'язки виборців, їх національну гідність та честь. У літературній частині друкувалися твори С. Руданського, Ю. Федьковича, М. Старицького, К. Устияновича, У. Кравченко, вміщено біографію першого українського єпископа у Станиславові, активного члена "Просвіти" Ю. Пелеша.

З 1891 р. редактором народних календарів товариства знову був В. Лукич, а господарсько-торгівельну частину редагував К. Паньківський. Саме із початком 1890-х рр. відбувається прискорений розвиток суспільно-політичних і національно-патріотичних сил. Ще у 80-х рр. XIX ст. відбувається політизація східногалицького українства, внаслідок чого ставляться виразні вимоги соціально-політичних та культурно-освітніх потреб. Тому календар став "...тим ударним тараном, що промощував дорогу до забитих темнотою безпросвіття селянських курних хат" [3, с. 207], виконуючи першочергове завдання "просвітою будити наш український нарід до горожанської самосвідомости, помагати йому до дальшого духовного і піддержати патріотичне почуття, – уважаючи нарід підставою нашої сили" [17, с. 259].

У 1895 р. редакторами календаря були П. Огоновський і К. Левицький. У календарі були цікаві статті про участь українців у крайовій виставці, яка проходила у Львові, подавалася інформація про українську пресу та інші матеріали.

Редакторам календарів, виданих “Просвітою” у наступних роках до 1906 р., були О. Борковський, І. Франко, К. Студинський, В. Білецький. Цей період у виданні календарів характеризується різноманітністю матеріалу, який стосується передусім поданням інформації про створення читальняних крамниць, кас, молочарень, шпихлірів, пропаганді різних штучних мінеральних добрив, які давали змогу збільшувати врожайність тощо. Матеріали, які друкувалися на сторінках календарів, обговорювалися на засіданнях видавничої комісії, участь у діяльності якої, крім членів Головного віділу, брали такі визначні діячі українського суспільно-політичного і національно-культурного руху, як М. Грушевський, Є. Олесницький, Л. Кульчицький, А. Чайковський, З. Скварко, К. Малицька, В. Шухевич, І. Франко, М. Возняк, В. Дорошенко, І. Крип'якевич, В. Радзикович, І. Раковський, Ю. та Ф. Федорців [18, арк. 4–15].

Календарі, які видавалися упродовж 1903–1905 рр. називалися “Товариш” ілюстрований календар товариства “Просвіта”, виходили за рахунок коштів приватних осіб і нагадували польський календар “Przyjaciel Zolnierza”. До речі, упродовж 1903–1905 рр. видано 27 тис. примірників “Товариша”. У них друкувалися матеріали про хід англо-бурської, пізніше, російсько-японської війни у рубриці “Зі світа”. Календар користувався популярністю серед читачів, про що свідчить попит на видання, а також “...численні письменні та усні слова признання, яких діждав ся перший річник “Товариша”, були для нас доказом, що публіка наша зрозуміла добре і оцінила по справедливості наше видавництво” [19, с. 236].

Особливо важливим періодом у виданні календарів “Просвіти” був 1908 р. Саме на цей рік припадав ювілей, присвячений 40-ій річниці заснування товариства. Календар видано збільшеним форматом у загальній кількості 15 тис. примірників, кожен із яких видрукувано на 252 аркушах з 31 ілюстрацією. До цього часу жодне українське товариство або інституція такого календаря ще не видавали. Календар складався із чотирьох частин: “часть календарська, часть інформаційна, часть літературна, оголошення і список ілюстрацій”. Редактором календаря був співпрацівник газети “Діло” Я. Весоловський. Завдяки активній праці якого у виданні вміщено перебіг подій із політичного життя краю, статті про хід і результати виборів до австрійського парламенту з фотографіями галицьких та буковинських депутатів, “анкета депутатів товариств з 1912 р. рішила перевести спеціалізацію у виданнях календарів; супротив цього бажання булоб, щоби календар “Свободи” подавав передовсім матеріал політичний, коли календар “Просвіти” дає культурний і науковий” [20, арк. 96].

У 1909–1914 рр. редагував календарі товариства Ю. Балицький, який теж намагався подавати у них різноманітний матеріал, насичений ілюстраціями, детальними описами сільськогосподарських знарядь, техніки тощо. Загалом, за нашими підрахунками, упродовж 1869–1914 рр. видано 38 випусків календарів, враховуючи 2 стінні календарі, видані у 1881 р. та у 1890 р., у загальній кількості 345400 примірників на 9616 аркушах з 635 ілюстраціями, 9 портретами та 2 планами.

Звичайно, що упродовж Першої світової війни, “Просвіта” не мала змоги не лише видавати календарі, але й проводити свою діяльність. Після завершення Першої світової війни, товариство намагалось налагодити видавничу справу загалом, і випуск календаря зокрема. У цей час інституція мала серйозні фінансові проблеми, пов’язані із наслідками Першої світової війни, тому основний прибуток від видавничої діяльності товариство одержувало від розпродажу календарів, зміст яких значну увагу приділяв різноманітним проблемам. Видавнича комісія ухвалила рішення, згідно з яким прибутки, отримані із видавничої діяльності, скеровувати лише на видавництво і оплату витрат на адміністрацію [21, арк. 13]. М. Галушинський зазначав, що товариство щорічно видає календар, який приносить значні прибутки, що покривають видатки [22, с. 3].

Календар на 1919 р. не було видано через те, що на 1 листопада 1918 р. редактор В. Левицький підготував до друку лише 10 аркушів, уклавши календарну й інформаційну частини, і не повністю літературну [3, с. 212]. Під час облоги Львова не було змоги його друкувати, тому що польські війська конфіскували запаси паперу, призначені на друк календаря [3, с. 212]. С. Шах писав, що жодна філія у Східній Галичині за часів існування української влади, не бажала друкувати календар “Просвіти” на 1919 р., тому матеріал увійшов до календаря на 1920 р., який редагував Ф. Федорців [23, с. 374].

Окрім того, до змісту календаря додано огляд подій за останні роки. Власне, Ф. Федорців редагував календарі на 1922 і 1926 рр., подаючи огляди політичних подій, запрошуючи до співпраці молодих українських письменників [3, с. 212]. Календарі на 1921, 1923–1925 рр. і календарно-інформаційну частину на 1926 р. редагував С. Шах, який орієнтувався на календарі, редаговані у свій час В. Лукичем [3, с. 212]. Календарі, редаговані С. Шахом, тяжіли до перших календарів товариства, у яких подавався кількісний стан осередків “Просвіти”, програма праці тощо [3, с. 212].

До речі, 2 квітня 1923 р. на загальних зборах ухвалено пропозицію щодо видання календаря "Просвіти" латинськими буквами, яку не було затверджено [24, арк. 20].

Календарі на 1927 і 1928 рр., редагував В. Мудрий, надавши календареві на 1928 р. соборного характеру [3, с. 212]. У календарях "Просвіти" як фізичні особи, так і юридичні установи мали змогу розміщувати рекламні оголошення. Зокрема, у календарі на 1923 р. одна сторінка оголошення коштувала 34000 марок (далі – м.), $\frac{1}{2}$ – 18000 м., $\frac{1}{4}$ – 10000 м., $\frac{1}{8}$ – 8000 м. [25, с. 249]. 14 січня 1930 р. директор канцелярії "Просвіти" повідомляв фірму "Блокнер" у Загребі про надсилання двох календарів за 1930 р. на доказ того, що реклама їх фірми подана у виданні товариства [26, арк. 2].

За зібрані оголошення до календаря на 1939 р. філії отримували 25 % від загальної вартості оголошень. Ціла сторінка оголошення складала 300 злотих (далі – зл.), половина – 160 зл., чверть – 90 зл., одна восьма – 50 зл., одна шістнадцята – 30 зл. [27, арк. 41]. Для порівняння вартість реклами у V річнику календаря "Сільського господаря" на 1933 р. становила: за одну сторінку 14 x 20 см – 300 зл., за $\frac{1}{2}$ сторінки 10 x 14 см – 170 зл., за $\frac{1}{4}$ сторінки 7 x 10 см – 90 зл., за $\frac{1}{8}$ 5 x 7 см – 50 зл., за $\frac{1}{16}$ сторінки 2.5 x 7 см – 30 зл. [28, арк. 47]. У "Господарсько-кооперативному часописі" вартість однієї сторінки складала 100 зл., $\frac{1}{2}$ ст. – 55 зл., $\frac{1}{4}$ ст. – 30 зл., $\frac{1}{8}$ ст. – 17 зл., "Кооперативній республіці" – 1 ст. – 80 зл., $\frac{1}{2}$ ст. – 45 зл., $\frac{1}{4}$ ст. – 25 зл., $\frac{1}{8}$ ст. – 15 зл. [29, арк. 109].

Календарі товариства користувалися попитом, їх із задоволенням брали на комісію книгарні Львова та інших міст. Лише їх можна було розповсюджувати шляхом комісійного розпродажу. За підрахунками автора, упродовж 1921–1923 рр. лише у канцелярії "Просвіти" їх реалізували біля 18 тис. Всього тираж календаря на 1923 р. розкупили, тому "Просвіта" зверталася до своїх членів купувати календар "Червоної Калини" і "Холмський православний календар" [3, с. 212]. До речі, у 1924 р. в Східній Галичині видавалося дванадцять різних календарів, тому витримати конкуренцію видавничій комісії "Просвіти" було досить складно [30, с. 4]. С. Шах у ювілейному виданні календаря на 1928 р. писав, що українських календарів видавалося п'ятнадцять [3, с. 212]. Під аналогічною назвою видавався календар "Просвіти" у США в 1919 р. (і на інші роки – примітка автора), що жодного стосунку до діяльності товариства не мав [31]. Певні побоювання, що наклад тиражу буде важко реалізувати були небезпідставні. Можливо, й тому М. Возняк вносив ухвалу щодо видання окремого популярного календаря для широкого загалу, але це питання так і не було у кінцевому варіанті розв'язано. Хоча це питання доручили проаналізувати С. Шахові і А. Гап'яку [20, арк. 122].

Головний відділ дотримувався думки, що видання календаря "Просвіти" було збитковим, у зв'язку із постійною конкуренцією з іншими календарями, що змушувало його "... навіть сходити з вищого освітнього рівня. Бо коли цього не зробимо, тоді назвуть наш календар мертвим, неінтересним, або ставитимуть питання, для кого властиво виданий наш календар..." [32, арк. 13].

21 березня 1921 р. редактор Ф. Федорців зазначав, що у календар "Просвіти" на 1922 р. варто додати белетристику сентиментального характеру, ілюструвати його, довести зміст видання до тридцяти восьми пунктів [20, арк. 130 зв–131]. До речі, згідно з ухвалою прокуратури, весь наклад календаря на 1922 р. конфісковано [33, арк. 10]. 24 квітня 1922 р. у зверненні до українських письменників, Головний відділ наголошував на тому, що видавнича комісія збирає матеріали до календаря на 1923 р. й просить їх надсилати статті, обсягом не більше 6 сторінок друку формату 80, які є платними, згідно з ухвалами товариства [34, с. 162].

У листі голови філії "Просвіти" у Тереховлі С. Годованого від 29 січня 1930 р. до видавництва "Червона Калина" вказувалося на поверненні п'ятдесяти календарів на 1929–1930 рр. на загальну суму 50,94 зл. [35, арк. 2]. До речі, згадана філія не реалізувала й календарі за 1926 і 1928 рр., тому просила Головний відділ надсилати їх до редакції, чи роздати до фондів окремих читальняних бібліотек [35, арк. 1]. Видавнича комісія стикалася з таким ганебним явищем, що у бібліотечних фондах окремих читальень не було навіть Кобзаря, не кажучи про твори І. Франка, О. Кобилянської, М. Коцюбинського, В. Винниченка та інших українських авторів [32, арк. 13].

Звичайно, що товариство мало проблеми із реалізацією й надсиланням календарів до передплатників. Делегат загальних зборів "Просвіти" у 1925 р. М. Рибак із Глинян повідомляв про те, що філія розпродала у жовтні 800 книжок, з них 58 календарів на 1926 р. [36, с. 15]. До речі, у листі від 2 січня 1926 р. А. Чайковський до канцелярії "Просвіти" писав, що "... не дістав дотепер авторського примірника "Календаря". Канцелярія тут[ешньої] філії не дістала щодо того жадного розпорядку" [37, с. 412].

Розпродажем календарів "Просвіти" займалися й інші українські установи і товариства. Зокрема, 18 листопада 1922 р. між "Просвітою", видавцем календаря на 1923 р. і інспектором І. Ліщинським, директором "Взаємної помочі українському вчителюству" (далі – ВПУВ), укладено угоду щодо перепродажу календарів товариства на 1923 р. Зокрема, угода передбачала, що І. Ліщинський бере на себе зобов'язання реалізувати 3000 примірників календаря зі зниженням ціни на 25 %, що на листопад поточного року становила 2,50 зл. за примірник, забезпечити рекламу,

надсилання поштою, доставку, виплату товариству коштів готівкою між 1 і 15 числом кожного місяця, останній розрахунок – до 31 січня 1923 р. [38, арк. 1]. Через інфляційні процеси, Головний виділ підвищив вартість календаря з 2500 м. – до 3300 м., з надсиланням – 3500 м., про що повідомляв І. Ліщинського 9 грудня 1923 [38, арк. 3]. На грудень ВПУВ розпродала лише 2000 примірників календаря [38, арк. 5]. "Народна торгівля" повідомляла "Просвіту" про свою згоду на реалізацію календарів, однак хотіла знати на яких умовах [39, арк. 21]. Часопис "Українське слово" повідомляло, що подорожчання було перешкодою будь-якого розвитку, в даному випадку й видання календаря [40, арк. 38].

8 жовтня 1925 р. "Народна торгівля" і Центросоюз уклали договір про товариську співпрацю на користь кооперативної організації на умовах ведення спільних розрахунків, кредитування тощо [39, арк. 2–4]. 6 лютого 1926 р. "Народна торгівля" запропонувала "Просвіті" співпрацю у поширенні культурно-освітньої праці [39, арк. 6]. Календарі "Просвіти" на 1926 р. були надіслані до усіх філій "Народної торгівлі", окрім Збаража, по 25 примірників з прибутком для них 25 % з кожного [39, арк. 13]. Випадково надіслані 25 примірників календарів до Борислава, було повернуто до Снятина, Луцька, Турки [39, арк. 15, 22–23].

12 березня 1926 р. "Народна торгівля" повідомляла Головний виділ про те, що за проданий 151 примірник календарів вартістю 5,50 зл. отримала менше як 30 % прибутку, тобто 3,85 зл., коли загальна сума становить 58135 зл. [39, арк. 7]. 16 березня 1926 р. "Просвіта" просила "Народну торгівлю" не повертати нереалізовані календарі, а продавала їх за ціною 4 зл. за примірник зі зниженням ціни на 25 % [39, арк. 8]. Незважаючи на зниження ціни продажу вартості календарів до 4 зл., "Народна торгівля" все ж таки надіслала нерозпроданих 93 календарі, з яких повернули: Борщів – 15 примірників, Броди – 5, Городенка – 7, Дрогобич – 17, Золочів – 3, Коломия – 9, Косів – 15, Рогатин – 13, Сянік – 3, Тернопіль – 8 [39, арк. 9]. 11 жовтня 1929 "Народна торгівля" зверталася до "Просвіти" про надсилання календарів товариства на 1930 р. за ціною по 3 зл. за примірник з прибутком 25 % на кожному примірнику. Усього "Народна торгівля" для реалізації отримала 305 примірників календарів, з них Турка – 15, Сянік – 15, Перемишль – 10, Станиславів – 10, Коломия – 15, Луцьк – 15, Снятин – 15, Дрогобич – 10, Золочів – 15, Самбір – 15, Стрий – 10, Рогатин – 10, Сокаль – 10, Тернопіль – 20, Броди – 20, Городок – 20, Борщів – 20, Зборів – 20, Косів – 20, Мостиська – 20 [39, арк. 29]. З 305 календарів було розпродано лише 153 примірники на загальну суму 34425 зл. Нерозпроданих 137 календарів повернули 12 філій: 116 примірників скерували на адресу "Просвіти" три філії, 21 примірник безпосередньо управа "Народної торгівлі" [39, арк. 30]. Календарі на 1931 р. "Народна торгівля" розпродала лише 79 штук вартістю 3 зл. за один примірник [39, арк. 35].

Матеріали до календарів подавалися завчасно, тому свідченням був рапорт службовця редакції видань А. Петренка від 19 липня 1934 р. до директора канцелярії, у якому він повідомляв, що складено 3,5 аркушів календаря, однак ще жодного аркуша не надруковано, завершено подання адрес надсилання календарів до читалень, вміщено рекламні оголошення на суму 1611 зл., він просив вирішити питання із обкладинкою календаря, на яку необхідно замовити папір і кліше [40, арк. 38].

На адреси філій "Просвіти" надсилалися календарі для усіх читалень товариства. Так, було розіслано календар на 1937 р. вартістю 1,50 зл., хоча окремим читальням у районах філій Янова, Рудок, Нового Санчу висилися календарі безпосередньо [41, с. 151]. Наприклад, філії у Теребовлі надіслано 100 примірників календаря "Просвіти", з яких вона отримувала зниження його вартості на 20 % (30 зл.), решту суми 120 зл. надіслала до 1 грудня 1936 р. До того ж Головний виділ зобов'язував філію розпродати усі надіслані календарі [42, арк. 30].

На загальних зборах 2 квітня 1923 р. ухвалено рішення, за яким філії мали поширювати видання товариства, закупаючи їх за готівку, кожна читальня зобов'язувалася 50 % від суми з аматорських вистав призначати на закупівлю книг до бібліотеки [43, арк. 73]. Загальні збори "Просвіти", які відбувалися у 1926 р., дещо уточнили попередню ухвалу, тобто 50 % прибутку із вистав, товариських забав мали жертвувати лише ті читальні, які мали власні приміщення [44, с. 23].

25 травня 1938 р. директор канцелярії товариства С. Магальяс звертався до філій із тим, що вони можуть отримати від видань товариства – 30 %, від інших видань – 25 %, від календарів – 20 %, від виплачених сум за книги – 15 %. Загальні збори філії "Просвіти" у Теребовлі, які відбувалися 22 червня 1937 р. у присутності 67 делегатів читалень, ухвалили звернення до Головного виділу з тим, що виділ філії не може більше замовити календарів, оскільки ще не розпродано 25 примірників з 1937 р., тому що читальні не заплатили кошти за календарі [45, арк. 5]. До речі, друк лише календаря "Просвіти" на 1937 р. у друкарні НТШ коштував товариству 2000 зл., інших творів – 8000 зл. [46, арк. 3–4].

У "Обіжнику до Хвального Виділу Філії Т-ва "Просвіта" в Тереховлі" від липня 1936 р. зазначалося, що календар товариства повинен бути не лише у читальні, але й у всіх українських установах і свідомих громадян. Звичайно, саме цим зумовлено те, що календарі надсилалися на адреси філій, щоб вони сприяли його поширенню. Власне, на цьому наполягав Головний виділ у зверненні до виділів філій і читалень від 28 вересня 1929 р. ч. 4749/29 [47, арк. 9]. До речі, як повідомлялося у звіті Головного виділу, що весь наклад тиражу календаря на 1929 р. реалізовано. Однак, 10 квітня 1930 р. голова філії "Просвіти" С. Мохнацький у Тереховлі повідомляв Головний виділ про повернення нереалізованих 32 календарів на суму 80,10 зл., з них 12 примірників з 1926 р. (вартістю 35,10 зл.), 13 – з 1928 р. (29,25 зл.), 7 – з 1929 р. (15,75 зл.) [35, арк. 15].

1 березня 1929 р. М. Галушинський, голова "Просвіти" й І. Раковський, керівник видавничої комісії товариства, планували видати календар на 1930 р. у збільшеному форматі й суттєво розширити мережу його реалізації. Тому зверталися до громадськості щодо доцільності подачі того чи іншого матеріалу до календаря, внесення змін тощо. Необхідну інформацію потрібно було подати до початку друку календаря, тобто до серпня 1929 р. [48 арк. 18]. Видавнича комісія у "Обіжнику до всіх філій "Просвіти" в справі календаря на р. 1930" особливо наголошувала на тому, щоб у відповідях подавати окремі міркування інтелігентів, робітників і селян. Календар на 1930 р. особливо користувався популярністю серед духовенства [35, арк. 19]. Однак поступове обмеження видавничої діяльності призвело до того, що календар на 1933 р. "Просвіта" не видала, натомість на прохання "Сільського господаря" філіям і читальням рекомендувала придбати сільськогосподарський календар вартістю 1,50 зл. [49, арк. 4]. Наприклад, календарі на 1938 р. отримали 119 читалень у кількості 369 примірників на загальну суму 509,35 зл., з них лише 70 читалень оплатили його вартість на суму 345,05 зл., для 49 читалень заборгованість становила 434,50 зл. [50, ар. 1–3].

Зважаючи на незаконність дій поліції й окружних судів щодо конфіскації літератури для поширення ювілейного видання календаря на 1938 р., 3 березня 1938 р. "Просвіта" у зверненні "До виділів філій" зазначала, що згідно із постановою § 486, яка зобов'язувала проведення карної процедури у справах преси і конфіскації друку, конфіскацію може провадити лише той окружний суд, на адміністративній території якого видано той чи інший твір. Тому календар товариства на 1938 р., виданий у Львові й окружний суд Львова його не конфіскував. Окрім того, календар пройшов апробацію Міністерства внутрішніх справ, до якого звернулося міське староство Львова щодо уточнення деяких сумнівних місць у змісті. Календар пройшов цензуру окружного суду Львова, отже поширювався в усій Польщі, за винятком Волині, з уваги на специфічні місцеві умови [51, арк. 80].

Однак на теренах Тернопільського воєводства фіксувалися випадки, коли державна поліція конфісковувала календарі товариства на 1938 р., зважаючи на те, що вони заборонені. "Просвіта" двічі зверталася до Тернопільського воєводства у цій справі й кожного разу начальник відділу безпеки запевняв товариство, що державна поліція не має права конфісковувати календарі товариства, доручав усім староствам воєводства припинити незаконні конфіскації, а календарі наказував повернути [51, арк. 80].

Через конфіскацію календаря на 1938 р., "Просвіта" звернулася до прокурора найвищого суду у Варшаві щодо законності рішення окружного суду Луцька від 21 жовтня 1937 р. про конфіскацію часопису [52, арк. 21–23]. Для масового поширення календаря серед громадськості, Головний виділ планував організувати розпродаж календарів на 1939 р. так, щоб у кожному селі розкупили 25–30 примірників, оскільки товариство мало б видавати не 50 тис., а 200 тис. примірників календаря щороку [53, арк. 41]. 8 серпня 1939 р. канцелярія товариства звернулася до виділів філій щодо розпродажу календаря на 1940 р. вартістю 1,20 зл. за примірник. Передбачалося реалізовувати по 10–20 примірників у кожному селі [54, арк. 32]. До речі, Ревізійний союз українських кооператив (далі – РСУК) звертався до Головного виділу, що у календарі на 1939 р. не було жодних згадок про кооперацію, зауважуючи, що співпраця з "Просвітою" базується лише на матеріальній допомозі [55, арк. 214]. Зауваження РСУК були безпідставні, тому що у календарі подавалася інформація про українські кооперативи [55, арк. 215–218].

Поширенню видань товариства за кордоном і календаря зокрема, сприяли в основному українські книгарні Канади. Певний відсоток книжок розпродано до США через фірму К. Багрія у Нью-Йорку. Хоча товариство надсилало свої видання й безпосередньо читальням у Канаді [56, с. 291]. Для налагодження тісних стосунків між книгарнею "Український базар" у Вінніпезі й "Просвітою", власник книгарні В. Казанівський надіслав до канцелярії товариства 2 долари США, з них 1 долар США як внесок і 1 долар США на розвиток українського театру [57, арк. 2]. 23 березня 1928 р. книгарня "Український базар" у Вінніпезі зверталася до редакції часопису "Життя і знання" з проханням надіслати п'ять примірників кожного видання часопису, 150 календарів й замовила видань товариства на 225 доларів США, вартість яких оплатила у Земельному банку м. Львова [57,

арк. 8–9]. За нашими підрахунками, всього книгарня "Український базар" замовила 150 різних творів у 1672 примірниках з них 150 примірників календаря на 1929 р. [57, арк. 10–15].

Найбільша українська книгарня Західної Канади в Едмонтоні у листі, датованому 29 грудня 1923 р., замовила видань на суму 50 доларів США, за що отримали 60 календарів "Просвіти" [57, арк. 20]. 8 грудня 1927 р. "Українська книгарня" із Торонто повідомляла Головний відділ, що надіслала 13 доларів США за календарі [57, арк. 21, 23]. "National Book Store" від 16 січня 1928 р. перевів на рахунок товариства 39 доларів США за календарі [57, арк. 35]. 13 жовтня 1932 р. гурток українських студентів із Чикаго звертався до Головного відділу з проханням продажу 50 примірників календаря "Просвіти" на 1933 р., оскільки "... ціль гуртка працювати для користі свого народу..." [58, арк. 2–2 зв.]. 6 грудня 1932 р. Головний відділ повідомляв гурток українських студентів у Чикаго, що календар на 1933 р. не видавався через збитковість видання [58, арк. 1]. Автори покажчика видань 1868–1939 рр. зазначають, що з різних причин календар на 1933 р. не з'явився [59, с. 8]. Основною, на нашу думку, була фінансова проблема, нестача коштів через низьку купівельну спроможність просвітніх осередків.

Отже, Головний відділ намагався забезпечити читачів календарями, виданими "Просвітою", зміст яких охоплював різноманітні сфери суспільного життя, таким чином сприяти розширенню світогляду і всебічному розвитку українства. Не менш важливим питанням, пов'язаним із видавничою сферою, була проблема реалізації друкованої продукції, яка призводила до збитковості видань. Проблема поширення календарів товариства пов'язана із певною соціальною диференціацією й тематикою творів. Оскільки в одному календарі було достатньо важко врахувати побажання різних суспільних верств українського населення. Для збільшення продажу видань необхідно було серйозно займатися вивченням попиту й ринку збуту друкованої продукції.

Список використаних джерел

1. Франко І. Календар тов. "Просвіти" на рік 1887 / І. Франко // Зоря. – 1886. – № 15–16. – 8 (20) серпня. – С. 272.
2. Лукич В. Календарі "Просвіти" мого укладу / В. Лукич // Шістьдесят літ: 1868–1928. Ювілейний альманах Товариства "Просвіта" у Львові. – Львів, 1927. – С. 48–55.
3. Шах С. Календар "Просвіти" / С. Шах // Історичний огляд видавництва з нагоди 50-літнього ювілею / Шістьдесят літ: 1868–1928. Ювілейний альманах Товариства "Просвіта" у Львові. – Львів, 1927. – С. 200–213.
4. Нарис історії "Просвіти" / [Р. Іванчук, Т. Комаринець, І. Мельник, А. Середяк]. – Львів-Краків-Париж: Просвіта, 1993. – 232 с.
5. Ковба Ж. М. "Просвіта" – світло, знання, добро і воля українського народу / Ж. Ковба. – Дрогобич: Видавнича фірма "Відродження", 1993. – 128 с., іл.
6. Алексієвець М., Зуляк І. Діяльність "Просвіти" у національно-культурному відродженні Східної Галичини (1868–1914) / М. Алексієвець, І. Зуляк. – Тернопіль, 1999. – 184 с.
7. Зуляк І. С. Діяльність "Просвіти" у Західній Україні в міжвоєнний період (1919–1939) / І. С. Зуляк. – Тернопіль: "Воля", 2005. – 946 с.
8. Андрусяк Т. Правова проблематика на сторінках календарів "Просвіти" австрійський період / Т. Андрусяк // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Вип. 19. – НАН України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. – Львів, 2010. – С. 165–177.
9. Календар Товариства "Просвіта" на рік звичайний 1889. – Львів, 1888. – С. 45.
10. ЦДІАЛ України, ф. 348, оп. 1, спр. 7628, арк. 11–12, 25, 47, 56.
11. Енциклопедія Українознавства. Перевидання в Україні / [Гол. редактор проф. д-р Володимир Кубійович]. – Львів, 1994. – Т. 4. – С. 923.
12. Sprawozdane z działalności centralnego Wydziału Towarzystwa "Pросвіта" за рік 1881. – С. 1.
13. ЦДІАЛ України, ф. 348, оп. 1, спр. 7630, арк. 6.
14. Звіт з діяльності Головного Відділу товариства "Просвіта" за час від 1 січня до 31 грудня 1913 // Письмо з Просвіти. – Ч. 4. – 1914. – С. 112.
15. Календар "Просвіти" на рік звичайний 1881. – Л., 1880. – С. 2–4.
16. Sprawozdane z działalności centralnego Wydziału Towarzystwa "Pросвіта" за рік 1888. – Львів, 1887. – С. 8.
17. Левицький К. Історія політичної думки галицьких українців 1848–1914 на підстав споминів / К. Левицький. – Львів: Накладом власним з друкарні оо. Василян у Жовкві, 1926. – 736 с.
18. ЦДІАЛ України, ф. 348, оп. 1, спр. 6500, арк. 4–15.
19. Від видавців першого річника "Товариша" // Товариш. Ілюстрований календар Товариства "Просвіта" на рік звичайний 1903. – Кн. 1–2. – Ч. 272–273. – Л., 1903. – С. 236.
20. ЦДІАЛ України, ф. 348, оп. 1, од. зб. 6503, арк. 96.
21. Держархів Тернопільської обл., ф. 294, оп. 1, спр. 71, арк. 13.
22. Галущинський М. Ще про видавничу діяльність "Просвіти" / М. Галущинський // Діло. – 26 липня 1923. – С. 3.
23. Шах С. Календарі "Просвіти" (з нагоди появи 45-го річника) / С. Шах // Письмо з Просвіти. – Ч. 47–48. – Львів: Накладом Товариства "Просвіта", 1 грудня 1922. – С. 374.
24. ЦДІАЛ України, ф. 348, оп. 1, спр. 163, арк. 20.
25. Для реклами // Письмо з Просвіти. – Ч. 31–32 (подвійне). – Львів: Накладом Товариства "Просвіта", 1 серпня 1922. – С. 249.
26. ЦДІАЛ України, ф. 348, оп. 1, спр. 6551, арк. 2.
27. Там само, спр. 214, арк. 41.
28. Там само, спр. 463, арк. 47.
29. Там само, спр. 466, арк. 109.
30. С-кий Ол. Дещо про календарі / Ол. С-кий // Діло. – 20 лютого 1924. – С. 4.
31. Місяцеслов Календар Просвіти на 1919

обыкновенный годъ, имеющій 365 дней. Выданный: Просвета Выдават. Сполечностію и для Собр.анія Греко Католическихъ Братствъ и для Американского Угро-Русского греко-католического народа. – McKeesport, Pa. – 250 с. 32. Держархів Тернопільської обл., ф. 317, оп. 1, спр. 26, арк. 11, 13, 15. 33. ЦДАВО України, ф. 3695 с, оп. 1, спр. 44, арк. 10. 34. Письмо з Просвіти. Ч. 19–20 (подвійне). – Львів: Накладом Товариства "Просвіта", 1 мая 1922. – С. 162. 35. Держархів Тернопільської обл., ф. 317, оп. 1, спр. 30, арк. 1, 2, 19. 36. Галушинський М. Справа членської вкладки на 1926 рік. (Загальні Збори 1925) / М. Галушинський // Народня Просвіта. – Рік (XIV). IV. Січень-лютий. – Ч. 1–2. – Львів, 1926. – С. 15. 37. Лист А. Чайковського до "Просвіти" від 5 травня 1926 р., Коломия // Андрій Чайковський. Спогади. Листи. Дослідження: У 3 т./ Мін. освіти і науки України, Львівський національний університет імені Івана Франка, Наукова бібліотека; Національна академія наук України, Інститут українознавства імені Івана Крип'якевича; Наукова фундація Андрія Чайковського / Упорядкування Б. З. Якимовича за участю З. Т. Грень, О. В. Сідляра; Редкол.: Б. З. Якимович (голова) та ін. – Львів, 2002. – Т. 2. – С. 412. 38. ЦДАЛ України, ф. 348, оп. 1, спр. 454, арк. 1, 3, 5. 39. Там само, спр. 476, арк. 2–4, 6–9, 13, 15, 21–23, 29, 30, 35. 40. ЦДАВО України, ф. 3695 с, оп. 1, спр. 164, арк. 38. 41. До всіх філій і читалень "Просвіти" в краю // Просвіта. – Ч. 6–7. – Львів, вересень-жовтень, 1936. – С. 151. 42. Держархів Тернопільської обл., ф. 317, оп. 1, спр. 55, арк. 23, 30. 43. ЦДАЛ України, ф. 348, оп. 1, спр. 152, арк. 73. 44. Делегат Стефаник з Дрогобича // Народня Просвіта. – 1926. – С. 23. 45. Держархів Тернопільської обл., ф. 317, оп. 1, спр. 77, арк. 5. 46. ЦДАЛ України, ф. 348, оп.1, спр. 839, арк. 3–4. 47. Держархів Тернопільської обл., ф. 294, оп. 1, спр. 27, арк. 9. 48. ЦДАЛ України, ф. 348, оп.1, спр. 179, арк. 18. 49. Держархів Тернопільської обл., ф. 317, оп. 1, спр. 38, арк. 4. 50. ЦДАЛ України, ф. 348, оп. 1, спр. 6356, арк. 1–3. 51. Там само, спр. 255, арк. 80. 52. Там само, спр. 251, арк. 21–23. 53. Там само, спр. 214, арк. 41. 54. Там само, спр. 220, арк. 32. 55. Там само, спр. 466, арк. 214–218. 56. Письмо з Просвіти. – Ч. 35–36 (подвійне). – Львів: Накладом Товариства "Просвіта", 10 вересня 1922. – С. 291. 57. ЦДАЛ України, ф. 348, оп. 1 т, спр. 382, арк. 2, 8–15, 20, 21, 23, 35. 58. Там само, спр. 416, арк. 1, 2–2 зв. 59. Товариство "Просвіта" у Львові: покажчик видань 1868–1939 / [Укладачі: О. Г. Бербека, Л. В. Головата]. – Львів: Національна Академія наук України, Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаніка, 1996. – 580 с.

Иван Зуляк

КАЛЕНДАРИ "ПРОСВИТЫ" – ВАЖНАЯ СОСТАВЛЯЮЩАЯ ИЗДАТЕЛЬСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ОБЩЕСТВА (1869–1939 ГГ.)

В статье проанализировано важную составляющую издательской деятельности "Просвиты" – издание и распространение календарей на протяжении 1869–1939 гг. Проанализированы факторы, которые способствовали популяризации календарей общества среди широкой общественности, охарактеризованы механизм его распространения и подписки.

Ключевые слова: "Просвіта", общество, календарь, издательская деятельность, подписка.

Ivan Zuliak

"PROSVITA'S" CALENDARS ARE AN IMPORTANT PART OF PUBLISHING COMPANY (1869–1939)

The article analyzes publication and distribution calendars during 1869–1939 as an important part of publishing company. The article analyzes the factors that helped to popularize the calendars's company among the audience. The article describes the mechanism of distribution and subscription.

Key words: "Prosvita", a company, a calendar, publishing, subscription.

УДК 94/ 477.4 (438) 6

Ольга Білобровець

ДІЯЛЬНІСТЬ ПОЛЬСЬКИХ ОРГАНІЗАЦІЙ НАЦІОНАЛІСТИЧНОГО СПРЯМУВАННЯ НА ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.

На Правобережній Україні після буржуазно-демократичної революції 1905–1907 рр. виникають польські громадські об'єднання націоналістичного спрямування у середовищі поміщиків, інтелігенції, студентської та шкільної молоді. Основним завданням товариств стає виховання польської молоді у національному та патріотичному дусі, підготовка до участі у збройному повстанні під час війни між Австрією та Росією з метою відновлення державної незалежності Польщі.

Ключові слова: “Ліга відродження Польщі”, товариства “Соколів”, карцери, Правобережна Україна, польські громадські об’єднання.

Втіленням свобод, завойованих в результаті буржуазно-демократичної революції 1905–1907 рр. стало утворення численних організацій націоналістичного спрямування. У суспільно-політичному житті поляків Правобережної України громадську активність проявили усі свідомі верстви населення: поміщики, інтелігенція, студентство. Головним завданням більшості товариств було національне, патріотичне виховання молоді, підготовка до відродження польської державності. Основними методами – легальна й нелегальна просвітницька діяльність, створення бойових організацій та проведення підготовчої, організаційної роботи до боротьби за незалежність під час можливих воєнних дій між Австро-Угорщиною і Росією.

Громадське життя поляків Правобережної України від буржуазно-демократичної революції – до початку Першої світової війни досліджувалося як українськими, так і польськими істориками. Зокрема, це праці О. Поліщук [17], Х. Герговської [18], С. Янковського [20], Г. Яблонського [19]. Актуальність цих наукових праць полягає у можливостях використання переломних моментів у житті народів для реалізації національних завдань. Дослідження діяльності польських громадських утворень націоналістичного спрямування допоможе створити загальну картину суспільно-політичного життя поляків напередодні Першої світової війни.

Першими почали виникати товариства націоналістичного спрямування у середовищі поміщиків, інтелігенції та молоді. У 1905–1906 рр., згідно із агентурними даними, у Київській губернії один з дрібних поміщиків Ягелло Сорочинський організував націоналістичний гурток, що складався із багаточисленної родини і поставив за завдання відокремлення Правобережної України від Росії. Був утворений комітет, секретарем якого обрано Бидловського. Активно велось листування із Варшавою, великими поміщиками Польщі. Однак, мрії на революцію не здійснилися, оскільки Я. Сорочинський помер. Проте, його справу продовжили родичі, які вели активне листування із Австрією і Німеччиною у питаннях проголошення незалежності Польщі. На чолі групи стали Бидловський, що проживав у с. Новобіличі і навчався за кордоном; Янковський, що проживав у с. Чагове та ін. [2, арк. 100].

Організації, що ставили метою збройну боротьбу за незалежність утворюються у Галичині, звідки поширювали свою діяльність і на територію Російської імперії. Згідно із повідомленнями поліції, наприкінці 1909 р. у Галичині виник “Союз активної боротьби”. Метою якого була підготовка кадрів організаторів й інструкторів, здатних керувати повстанськими загонами під час повстання поляків у випадку виникнення війни Росії із Австрією. Діяльність організації зосереджувалася у Кракові та Львові, де функціонували школи цього осередку, обладнані необхідними засобами для вивчення військового мистецтва [15, арк. 385]. Згідно із даними поліції, у 1909 р. на конгресі у Кракові 42 представники старовинних польських родів, що проживали у Росії, сформувавши петицію австрійському імператору Францу-Йосипу, пропонуючи йому на випадок війни із Росією свої послуги. Поляки виробили план, за яким у великих маєтках, де службовці і населення складалося виключно із поляків, вони мали підготувати населення до повстання шляхом конфіденційної пропаганди із утворенням партизанських загонів. При цьому передана Австрією зброя повинна зберігатися у поміщицьких маєтках, а підготовкою військового характеру мали б займатися військові інструктори із запасних австрійських солдат і офіцерів, які проживати там під виглядом сільськогосподарських службовців, економів, управляючих і т. п. [10, арк. 1].

У Галичині організовувалися також бойові дружини, яких навчали стрільбі й військово-мистецтву австрійські офіцери, легалізовані австрійським урядом. Вони організовувалися наступним чином: село давало, так звані “барташові дружини”, ремісники – “дружини Кілінського”, при товариствах “Соколів” існували стрілецькі роти, які комплектувалися із інтелігенції. Керівним центром Південно-Західного краю був Київ [8, арк. 358–368].

Згідно із даними поліції, відділення “Союзу” існувало у м. Шепетівці Волинської губернії, центр якого знаходився в адміністрації цукрового заводу графа Йосипа Понятовського. У виключно польській організації участь брали навколишні поміщики і селяни. Під виглядом вечірок у Шепетівці відбувалися збори у будинку єврея Хальбена на вул. Суделковській. Граф Понятовський дозволив поспіхом зводити спеціальний будинок під приводом громадського клубу. На збори “Союзу” поляки приїжджали з-за кордону і Варшави, маючи при собі важкі валізи. Під час зібрань виставлялася власна поліцейська охорона. Шепетівська організація тяжіла до Антонополя – резиденції графа Потоцького [6, арк. 216].

Упродовж 1910–1911 рр. у Волинській губернії поліція виявила членів “Ліги відродження Польщі”. Зокрема, до неї належав поміщик Вікентій Шиміот із села Зеленці Грицевської волості Ізяславського повіту, поміщики Леон і Казимір Сумовські із с. Бейзими Ізяславського повіту, С.Заблоцький із с. Драчі та ін. [12, арк. 22].

У 1911 р. поліція виявила існування у Південно-Західному краї "Związek obrony krajów" ("Союз оборони окраїн"), який, як передбачалося, був відділенням "Ліги відродження Польщі". Підставою для виникнення організації була ініціатива керівника "Ліги" – Владислава Студницького, який на початку 1910 р. організував у Галичині "Związek Krejowców" ("Союз окраїнців"), який прагнув посилити у Східній Галичині еміграцію росіян й Боснію й Герцоговину, а на їх місце поселити поляків із Західної Галичини. Значну роль у "Союзі" відіграв орендатор маєтку С. Чернишова у с. Подзамче Кременецького повіту, Броніслав Скаржинський. Відомо, що 12 квітня 1911 р. відбулося зібрання, на якому були присутні Б. Скаржинський, керуючий єпархією прелат Баєвський, лікар Михаловський [10, арк. 25].

Австрія, прагнучи залучити у майбутній війні з Росією на свій бік поляків, організувала "Лігу відродження Польщі", до якої увійшла польська аристократія. Особлива активність була виявлена поляками у прикордонній смузі з Австрією – Келицькій, Волинській і Подільській губернії. Передбачалося також залучення і українського населення Волині й Поділля [14, арк. 74]. 19 вересня 1913 р. на станції Радзивилів Волинської губернії затримано прибулого із Австрії Дибчинського. При обшуку у нього виявлені витяги зі статуту "Związek odrodzenia Polski" ("Союз відродження Польщі", далі – ЗОП) – організації, що ставила завданням відродження Польщі на засадах римо-католицького віросповідання.

В Австрії існували також бойові організації "Союз", "Стрілкові дружини", "Стрілковий союз". Їх метою було відновлення Речі Посполитої на чолі із королем-президентом, який вибирався б усіма громадянами із середовища кандидатів, висунутих польським народом [3, арк. 3 зв.]. Згідно із даними поліції, у Львові, в будинку віце-президента Ротковського, було зібрання керівників об'єднання Польщі, на якому із Росії були присутні К. Дмуховський і Балицький. Головним завданням фракції "незалежників" було підняття повстання у випадку можливої війни Росії і Австрії. Головними діячами організації були В. Студницький, редактор "Нового віку", Л. Кульчицький, російський підданий, засуджений за участь в революційній організації на 7 років у Сибір і який звідти утік, і Т. Зубрицький [16, арк. 134].

Поліція повідомляла, що 18 січня 1913 р. у м. Підкамінне, в Австрії, відбулося зібрання керівників польських повстанців у кількості 15–20 осіб. У місцевому монастирі здійснено богослужіння й освячення знамен польських загонів. З настанням весни усі "соколині" партії мали намір вторгнутися у межі Росії для завоювання території, що належить Царству Польському [7, арк. 61–67].

У березні 1913 р. політичне життя у Волинській, частково Подільській і Люблінській губерніях перебувало у стані очікування. На початку 1913 р. в м. Житомир із Кракова приїжджав поляк на прізвище "Варшавяк", який читав доповідь, тема якої була повідомлена перед зборами. Зібрання відбувалося у будинку Соколовської. Туди ж приїжджала особа, яка агітувала вступати до "Сокола" і була знайома із присяжним повіреним Бржезовським [7, арк. 69].

У січні 1913 р. крім 1042 осіб австрійських підданих, які служили у маєтках поляків-поміщиків і великих землевласників у Волинській губернії, як прикордонній, проживали також поляки, які вважалися російськими підданими, але мали родинні або ділові стосунки в Австрії, а тому могли бути використаними або несвідомо втягнутими у військове шпигунство на шкоду Росії [13, арк. 442]. До поліції надходили повідомлення про те, що у деяких поміщиків зберігалася зброя на випадок війни Росії із Австрією. Зокрема, у Новоград-Волинському повіті, у звіринці "Пеляви", лісовій дачі графа Й. Потоцького, наприкінці 1912 р. були викопані погребі, у яких зберігалася зброя і які були засипані землею. Поліція провела перевірку звіринця, який займав 144 квадратних версти і був обнесений огорожею. Перевірка нічого не виявила [7, арк. 49]. У поміщика маєтку Хабне Радомисльського повіту Станіслава Хорвата, поляка, члена І Державної Думи і Державної Ради, за донесенням, у магазині зберігалися гвинтівки до 60 штук старого військового зразка. Виявилось, що вони були завезені у 1905 р. для охорони маєтку із дозволу влади. У с. Ольшани Звенигородського повіту, на цукровому заводі графині Браницької і ще у чотирьох маєтках поблизу, усі службовці були поляками і були озброєні рушницями й револьверами. За чутками, там відбувалося скуповування зерна [2, арк. 130–139].

У грудні 1913 р., в дворянина Подільської губернії Л. Лисовського, 63 років, багатого землевласника, керуючого маєтком і уповноваженого на ведення справ графа Ржевуського (Васильківський повіт) виявлено документ, який вказував на діяльність нелегального товариства "Towarzystwo krajowe polityczne" ("Товариство крайове політичне"). У ньому вказувалося, що позапартійні поляки окраїн, спільно із прихильниками Польської партії соціалістичної (далі – ППС) і Народової демократії (далі – НД) утворюють крайове політичне товариство з метою відродження польської політичної думки і створення сильної політичної сили у польському суспільстві на окраїнах. До організації належало доросле населення поляків-патріотів: літератори, видавці газет,

інженери, лікарі, залізничники, багаті й впливові фабриканти і землевласники, польські офіцери російської армії [3, арк. 28].

Товариство вважало найкращою основою для своєї організації виборну систему. Однак, в існуючих умовах згодилося на поєднання виборної і кооптаційної систем. Із членів товариства утворювалися дискусійні гуртки, не менш як 15 осіб. Вони діяли на усій території Правобережжя, представляючи собою організаційний осередок, середовище для створення спільної політичної думки серед поляків [1, арк. 86].

У багатьох містах Правобережної України існували польські гуртки націоналістичного напрямку, як у середовищі учнів, студентів, так і серед дорослих. Зокрема, про “Польський гурток” Київського комерційного інституту поліція у звітах доповідала, що неблагонадійних відомостей про нього немає, але гурток був організацією “вузько-національною”. Керівником гуртка був студент Чеслав Мадей, який брав активну участь у громадському житті. За участь у зібранні на квартирі Й. Бартошевича і за постановою керівника губернією був підданий двомісячному арешту [11, арк. 7–8].

Агенти жандармського управління в Подільській губернії доповідали, що у Вінницькому повіті, в 1910–1911 рр. функціонував гурток “польських націоналістів”, засновником і організатором його був поміщик с. Кузьменниця Гайсинського повіту Едуард Бенецький. Членами гуртка були Людвіг Любинецький, Ф. Цюнглієвський, присяжний повірений у Вінниці та інші особи. Члени гуртка з’їжджалися у Вінницю, використовуючи різні приводи: сільськогосподарські виставки, аукціони продажу худоби, справи сільськогосподарського союзу, обговорювали свої партійні справи [9, арк. 23].

Нелегальні патріотичні гуртки існували серед учнів середніх навчальних закладів. Зокрема, такий гурток був серед учнів старших класів реального та комерційного училищ м. Вінниці, названий іменем Конарського. Метою якого було “виховання молодого покоління в чисто польському національному дусі”. Керівником гуртка був відомий у місті своєю патріотичною позицією ксьондз-законовчитель Я. Левинський. Діяльність гуртка полягала у пасивному опорі існуючому режиму. Так, під час офіційного благодійного вечора на користь учнів комерційного училища, який проходив у приміщенні Вінницької управи, мав виступати хор учнів. Учні-поляки відмовилися виконувати “Боже, царя храни” і виступ хору відмінили. Гурток імені Конарського припинив своє існування за ініціативи ксьондза Я. Левинського, у зв’язку із початком Першої світової війни [17, с. 261].

У 1913 р. в м. Житомирі діяла організація “Kułko polskiego Sokoła” (“Кулко польського сокола”). Члени цієї організації носили значки: на червоному полі невеликого овалу білий сокіл, який тримав у дзьобі на ланцюжку таблицю з написом “KPS”, а вгорі овалу і збоку написано “Za wolnosce i ojczyznę” (“За волю і батьківщину”). Овал жетону ніби то був пронизаний соколиним пером. Одним із керівників організації був службовець окружного суду Влодек, 45 років, що мешкав біля кафедрального собору [7, арк. 183].

На початку 1914 р. серед молоді середніх шкіл на Правобережжі виникла ідея заснування харцерської організації. Для координування діяльності у цьому напрямку утворилася спеціальна комісія, до складу якої входили: О. Добровольський, Юзеф і Стефан Гжималовські, Ю. Кушля, В. Некраш та інші. З метою нав’язування тісних стосунків до Львова скерували С. Радомського. Улітку того ж року проходив практичний курс у школі скаутів В. Некраш. У серпні, після його повернення, мали відбутися тритижневі курси для заступників у маєтку Радловських, у с. Райківці під Проскурівим, на Поділлі. Крім київських скаутів, у ньому мали взяти участь заступники голів організацій із Кам’янця-Подільського, Житомира, Умані, Білої Церкви. Проте, плани ці не були виконані, позаяк розпочалася Перша світова війна. Комісія перейменувала себе у “Команду скаутів на Русі”. Недостатня кількість коштів позначалася на діяльності групи. Першим прибутком була позичка у розмірі 5 крб., на яку закуплено 100 поштових листівок й продано, в результаті чого одержано прибутку в сумі 55 крб. 75 коп. Під час війни були спроби зв’язатися із “варшавською командою” через посередництво С. Гжимашевської. Однак, виняткові умови війни і взяття Варшави німцями, перервали їх. Пізніше приїхав зі Львова С. Седлячек, який своїм організаційним талантом зумів організувати у харцерство біля 10 тис. молоді. Значну роль у розвитку харцерства на Правобережжі відіграв журнал “Млодеж”, заснований у 1916 р. і редактований С. Гжималовською, за участю Т. Угми, С. Седлячка. Організація на території Правобережної України існувала до 1920 р. [20, с. 136].

Польське національно-патріотичне спрямування мали численні сільськогосподарські товариства Правобережної України. У поліцейському донесенні 1913 р. вказувалося, що на “Союз сільськогосподарських службовців”, який знаходиться у Києві, покладалося завдання центру із організації діяльних учасників майбутнього повстання. Це мало бути “Головне управління” майбутньої армії повстанців, керівники сільськогосподарських робітників. Загальне ж керівництво

мало б належати австрійським полякам. Союз нараховував біля 9 тис. службовців із усього Південно-Західного краю. За чутками, частина озброєння знаходилася у маєтках князів Сангушка (м. Славута), графів Потоцьких (м. Антоніни), оскільки там сільськогосподарські робітники були найбільш організованими [10, арк. 2].

Прагнення об'єднати поляків Південно-Західного краю відобразилося у програмі організації "Союз поляків", ухваленій на зібранні сеньйорів "Полонії" у Й. Бартошевича. Передбачалося, що це буде організація поляків, які проживають на Київщині, Волині й Поділлі і ставлять своєю метою захист політичних, національно-культурних, релігійних й економічних інтересів польського суспільства, а також досягнення умов для можливості найширшого всебічного розвитку [5, арк. 83–89].

25 лютого 1914 р. в редакцію "Дженніка Кійовського" на ім'я Станіслава Рутковського прийшов документ польською мовою – статут організації "Організація груп народу". Метою організації було проголошено єднання у трьох захоплених частинах Польщі польської молоді, яка прагне виховувати у собі мужність, необхідну польському громадянину, що бореться за незалежність народу, а також діяльність у цьому напрямку, що впливатиме на усю молодь. Організація мала представляти собою братерський, товариський союз, заснований на принципах тісної солідарності, взаємної допомоги саморозвитку і впливу на оточуючих [4, арк. 214–216].

Отже, від початку буржуазно-демократичної революції 1905–1907 рр. на Правобережній Україні утворюються польські громадські об'єднання націоналістичного спрямування. Вони виникають у середовищі поміщиків, інтелігенції, студентства, шкільної молоді. Частина товариств була відділеннями організацій, утворених в Галичині та Австрії. Основні завдання яких полягали у патріотичному вихованні польської молоді, підготовці патріотів, здатних відстояти незалежність Польщі, у тому числі й зі зброєю у руках. Для цього в умовах наближення війни між Австрією і Росією використовувалися легальні та нелегальні методи, зокрема просвітницька робота та організаційна і військова підготовка за допомогою спеціальних інструкторів.

Список використаних джерел

1. ЦДІАК України, ф. 274, оп. 1, спр. 409, ч. 1, арк. 86.
2. Там само, оп. 1, спр. 2931, арк. 100, 130–139.
3. Там само, оп. 1, спр. 3271, арк. 3 зв., 28.
4. Там само, оп. 5, спр. 9, ч. 1, арк. 214–216.
5. Там само, ф. 275, оп. 2, спр. 95, арк. 83–89.
6. Там само, ф. 276, оп. 1, спр. 304, ч. 2, арк. 49, 216.
7. Там само, ф. 276, оп. 1, спр. 470, ч. 1, арк. 61–67, 69, 183.
8. Там само, ф. 276, оп. 1, спр. 470, ч. 2, арк. 358–368.
9. Там само, ф. 301, оп. 1, спр. 2857, арк. 23.
10. Там само, ф. 301, оп. 2, спр. 249, арк. 1–2, 25.
11. Там само, ф. 442, оп. 858, спр. 111, арк. 7–8.
12. Там само, ф. 1262, оп. 1, спр. 38, арк. 22.
13. Там само, ф. 1335, оп. 1, спр. 1536, арк. 442.
14. Там само, ф. 1335, оп. 1, спр. 1556, арк. 74.
15. Там само, ф. 1599, оп. 1, спр. 27, арк. 385.
16. Там само, ф. 1600, оп. 1, спр. 441, арк. 134.
17. Геровська Х. Громадське життя польського населення Поділля напередодні Першої світової війни за матеріалами жандармерії / Х. Геровська // Поляки на Хмельниччині. – Хмельницький: "Поділля", 1999. – С. 260–264.
18. Поліщук О. До питання поширення національно-визвольних ідей серед поляків Правобережної України на початку ХХ ст. / О. Поліщук // Міжнародний науковий конгрес "Історична наука на порозі ХХ ст. – Чернівці, 2001. – Т. 2. – С. 187–189.
19. Jabłoński H. Polityka polskiej partii socjalistycznej w czasie wojny 1914–1918 / H. Jabłoński. – Warszawa: PWN, 1958. – 663 s.
20. Jankowski S. O harcerstwie na Rusi i w Rosji w latach 1914–1920 / S. Jankowski // Pamiętnik Kijowski. – Т. 2. – Londyn, 1959. – S. 129–138.

Ольга Билобровец

ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ПОЛЬСКИХ ОРГАНИЗАЦИЙ НАЦИОНАЛИСТИЧЕСКОГО НАПРАВЛЕНИЯ НА ПРАВОБЕРЕЖНОЙ УКРАИНЕ В НАЧАЛЕ ХХ В.

После буржуазно-демократической революции 1905–1907 гг. на Правобережной Украине среди помещиков, интеллигенции, студенческой и школьной молодежи возникают общественные организации националистического направления. Основное задание организаций состоит в воспитании польской молодежи в патриотическом, национальном духе, в подготовке к участию в вооруженном восстании во время возможной войны между Австрией и Россией с целью возрождения государственной независимости Польши.

Ключевые слова: "Лига возрождения Польши", общества "Соколов", харцеры, Правобережная Украина, польские общественные организации.

Olga Bilobrovets

ACTIVITIES NATIONALISTIC POLISH ORGANIZATIONS INTO RIGHT UKRAINE EARLY TWENTIETH CENTURY

On the Right bank Ukraine after the bourgeois-democratic revolution of 1905–1907 there appeared Polish nationalistic associations among landowners, intellectuals, students and school children. The main task of these associations was to bring up Polish youth in national and patriotic spirit, prepare them to take part in an armed rebellion during the war between Austria and Russia for the purpose of restoration of the independence of Poland.

Key words: "The League of Polish revival", society "Sokolov", punishment cell, Right bank Ukraine, polish associations.

УДК 94(477–25):323.28“1918”

Роман Даниленко

БІЛЬШОВИЦЬКИЙ ТЕРОР У КИЄВІ В ЛЮТОМУ 1918 Р.

У статті проаналізовано особливості репресивної діяльності більшовиків у м. Києві у лютому 1918 р. [за н. ст.]. На базі архівних джерел та періодичних видань 1918 р. досліджено практику застосування більшовиками терору проти населення з метою утвердження своєї влади у м. Києві. Розглянуто використання більшовиками терору для розправи із офіцерами та українськими діячами. На основі свідчень очевидців, охарактеризовано роль М. Муравйова у розв'язанні та заохоченні терору в м. Києві. Висвітлено реакцію тогочасної української преси та очевидців на більшовицькі злочини у місті. Приділено увагу використанню більшовиками терору для пограбування населення Києва.

Ключові слова: терор, репресії, розстріли, більшовики, Київ.

Однією із найтрагічніших сторінок в історії України був період, пов'язаний із репресивною діяльністю більшовиків. У контексті сучасних подій особливо актуальним постає питання більшовицького терору на українських землях у 1918 р. під час першої українсько-радянської війни. У цей час радянська репресивна система лише розпочинала формуватися, а більшовицький терор досить часто носив стихійний характер. Одним із найжахливіших проявів більшовицького терору 1918 р. були події у м. Києві.

У радянській історіографії проблемі "червоного терору" практично не приділяли уваги, а свого висвітлення вона набула в основному у працях українських і російських діячів, що перебували в еміграції. Зокрема, велике значення для виникнення інтересу до цієї проблеми мала праця С. Мельгунова [1], яка в результаті стала класичною і справила значний вплив на інших авторів. Праця С. Мельгунова залишається однією із найбільш детальних монографій, присвячених "червоному терору". Проте, прихильність С. Мельгунова до Добровольчої армії сприяла не завжди об'єктивній оцінці подій. Важливе значення у дослідженні радянської репресивної системи в Україні мають монографії І. Біласа [2], С. Білоконя [3].

Серед російських дослідників слід виділити монографію Ю. Дойкова, один із розділів якої присвячений "червоному терору" в Україні [4]. Проте, загалом проблема "червоного терору" в Україні і, зокрема, у Києві залишається малодослідженою.

Метою статті є аналіз особливостей терору, влаштованого більшовиками у м. Києві в лютому 1918 р.

Захопивши владу в Росії, більшовики одним із головних завдань ставили поширення своєї влади і на територію України. У деяких містах України вони не зустрічали спротиву, інші їм доводилось захоплювати після важких боїв. У таких містах більшовики, зазвичай, влаштовували потім розправи. Київ, у якому знаходилися керівні органи УНР, був для більшовиків особливо важливим стратегічним центром, і тому його захоплення, яке відбулося у результаті тривалих боїв та облоги, супроводжувалося жакливим терором проти населення міста.

Командувач групою більшовицьких військ М. Муравйов ще на станції Бахмач закликав солдатів вчинити різанину в Києві після його захоплення: "Наше завдання – взяти Київ і тоді ви зможете повернутися додому. Багато вам довелось страждати, але вони кров'ю відповідатимуть за ваші страждання. Ми їм покажемо, дайте тільки дістатися до Києва. Якщо буде потрібно, не постою ні перед чим: каменя на камені не залишу в Києві. Мешканців не жаліти, вони нас не жаліли, терпіли хазяйнування гайдамаків. Ми всіх їх перестріляємо та переріжемо. Ми їм покажемо, нема чого боятися кровопускання. Хто не з нами – той проти нас" [5, с. 48].

4 лютого 1918 р. о 16 год. більшовики відкрили гарматний вогонь по місту, який тривав до ранку 8 лютого. Особливої інтенсивності канонада досягала між 16 та 20 год. 4 лютого, вранці 5 лютого та уночі 7 лютого. Місто обстрілювали з боку Печерська, Слободки, вокзалу та старокиївського району. Найбільшої кількості жертв місто зазнало в результаті обстрілу 4 і 5 лютого. Тоді населення ще не мало уявлення про те, що відбувається навкруги і що йому загрожує. Багато хто залишався у своїх квартирах на верхніх поверхах [6, арк. 10].

Незважаючи на обстріл, біля хлібопекарень, де було відновлено видачу хліба, утворилися довжелезні черги, які навіть у часи найсильнішої канонади практично не зменшувалися. Кияни чекали на хліб, якого не було у місті майже тиждень, і не розходилися навіть тоді, коли снаряди вибухали зовсім поруч, десь у сусідньому кварталі [7, с. 1].

Снаряди влучали туди й вибухали там, де їх найменше можна було очікувати. Там, де снаряди не застали людей, вони нещадно знищували майно [6, арк. 10]. У деяких місцях снаряди вибухали один за одним без жодної перерви, в інших випадках час між пострілами займав від 5 – до 15 хв. [7, с. 1].

Не було жодного закутку в місті, який би більш-менш не постраждав від канонади. Найбільшу кількість людських жертв виявлено на вулицях Кузнечній, Великій Васильківській та Володимирській, а в останній день канонади і на Подолі [6, арк. 11]. Не оминули більшовицькі снаряди й Хрещатика. Трупні звозили до будівлі семінарії на Вознесенському узвозі. Уже 6 лютого 1918 р. кількість трупів, звезених сюди, досягала декількох сотень [7, с. 1].

Найжахливішою була ніч з 7 на 8 лютого, коли люди навіть у підвалах не відчували себе у безпеці. У ту ніч багато людей божеволіли, у багатьох не витримувало серце. За цю ніч кількість жертв значно зросла [6, арк. 11–12].

Згідно зі свідченням Юрія Коцюбинського, по Києву випущено 5–6 тис. снарядів [5, с. 208]. М. Муравйов так описував обстріл Києва: "Місто палає. Наша артилерія нещадно громить місто і вдень і вночі, вороги майже зовсім придушені" [8, арк. 12]. 8 лютого більшовицькі війська захопили Київ. Відразу розпочалися розправи над офіцерами. Зокрема, у цей день більшовиками у Маріїнському парку убито штабс-ротмістрів Є. Гернгросса, Г. Скалона, М. Голіцина, Бартоломея, Р. Ремблінського, корнета князя М. Долгорукова, розстріляно корнета, князя К. Білосельського-Білозірського, полковників О. Домантовича, Чебишева, графа Армфельда, корнета Васианова, корнета Владиславлева. Убито уповноваженого представника Червоного Хреста Петра Кочубея [9, с. 1].

У радянському "Віснику Української Народної Республіки" зазначалося: "Після жорстокого артилерійського обстрілу, після відчайдушної боротьби на вулицях Києва, наші війська зайняли столицю Української Республіки. [...] І ми не боїмося ремствування обуреної буржуазії і жалісного пицання інтелігентів, що звинувачують нас у насильстві та розбої. Так, ми насильники, але над тими, кому порядок і законність потрібні для вижимання соків із ближнього" [10, с. 1].

Після захоплення міста більшовики навіть не поховали загиблих українських військових. Їх трупи пролежали в моргу аж до повернення в Київ української влади. Лише 10 березня їх поховано у братській могилі [11, с. 3]. Однією із жертв цих кривавих подій у Києві став київський митрополит Володимир. 7 лютого злочинці увірвалися у його покої, пограбували його, вивели за монастир та убили. Більшовики відразу поспішили заперечити свою причетність до цього. Ось, що заявляв М. Муравйов з цього приводу: "Не знаходжу слів обурення цій злій справі. Заявляю це від себе і всієї революційної армії, що прийму найрішучіші заходи щодо розшуку злочинців-провокаторів та їх найжорстокішого покарання" [12, с. 1]. Проте, жодних рішучих заходів прийнято не було і злочинців не спіймали. Більше того, у районі Лаври продовжувалися самочинні обшуки, насильство та пограбування громадян, про що заявляли й самі більшовики [12, с. 1–2]. Комендантом Лаври більшовики призначили матроса Петренка, який звернувся до священнослужителів із наступною промовою: "Ну, святі отці, кормив вас оцей народ (при цьому показуючи на своїх солдат) сотні років, так що тепер покорміть ви їх кілька днів. Попереджаю не прикидатися бідними, ми знаємо, які ви бідні" [13, арк. 81 зв.].

10 лютого на вулицях Києва з'явився наказ М. Муравйова, у якому сповіщалося, що в Україні встановлено владу Народного секретаріату, а в Києві – військово-революційного комітету на чолі із Г. Чудновським [14, арк. 2]. Охорону порядку в місті забезпечували частини 1-ої революційної армії під командуванням Єгорова [12, с. 1]. Для боротьби із ворогами революції, мародерами, зловживаннями промисловців і торговців, саботажем чиновників та інших службовців, створювалися революційні трибунали. На практиці вони перетворилися на основне знаряддя більшовицького терору. Кімнату в палаці, де розміщувався революційний трибунал прозвали "штаб Духоніна". Як свідчили очевидці, у цю кімнату водили усіх заарештованих "контрреволюціонерів" – офіцерів, студентів, прихильників Центральної Ради і взагалі усіх, хто був охайно вдягнений. Якщо комусь "пощасливилось" потрапити в цю кімнату, не будучи по дорозі розстріляним, із цієї кімнати

він все одно виходив засудженим до розстрілу. Вирок приводився до виконання негайно, біля огорожі Маріїнського парку. Про цю кімнату дізналися випадково. Через годину після відступу більшовиків з Києва, начальнику відділу розшуку Красовському вдалося проникнути до палацу, де все було розбито, поламано та розкидано. Він з'ясував, що в палаці залишилось четверо осіб прислуги, які й розповіли про кімнату і тих, хто у ній засідав. У кімнаті Красовський знайшов розкидані папери, зламані валізи та саквояжі, офіцерські погони від генерала – до прапорщика, пусті пляшки з-під шампанського, коньяку та різних вин. Візитки і фотокартки, листи, ділові папери і інші офіцерські формуляри – усе це належало жертвам революційного трибуналу. На підлозі були засохлі калюжі крові, якою були забризкані стіни [15, с. 2].

З'ясовано, що деякі працівники готелів вказували матросам і червоногвардійцям, де проживають "буржуї" та офіцери, ті їх арештовували й відправляли у "штаб Духоніна", де над ними чинили суд. Працівники готелів могли пожитися майном заарештованих, яке не забрали червоногвардійці [15, с. 2].

Професор Н. Могилянський згадував: "Почалася в самому прямому сенсі огидна бійня, побиття без всякого розбору, суду чи слідства російського офіцерства. [...] З готелів і приватних квартир потягли нещасних офіцерів буквально на забій в "штаб Духоніна" – іронічна назва Маріїнського парку – улюблене місце страти, де загинули сотні офіцерів Російської армії. Страчували де попало: на майданчику перед Палацом, і по дорозі на Олександрівському узвозі, а то й просто де і як завгодно. [...] Крім офіцерів страчували кожного, хто наївно показував червоний квиток – посвідчення приналежності до українського громадянства" [16, с. 77]. Свідчення члена комітету I-ої революційної армії Єфима Лапідуса: "Частина малосвідомих розбещених червоногвардійців і солдат користувалася безкарністю і навіть заохочувалась командуванням, і розстрілювала всіх зустрічних, тягнучи за собою всіх, навіть найменш розбещених. Жодного разу Муравйов, знаючи все, не подбав видати наказ про припинення подібних явищ. Навпаки, роз'їжджаючи на автомобілі, він звертався до революційних військ з гарячими закличками: "Будьте нещадні, головне – будьте нещадні, нікому пощади не давайте!" [5, с. 82].

Згадує про "штаб Духоніна" у своїх свідченнях і секретар армійського комітету I-ої революційної армії Люсіль Цвангер: "У "штаб Духоніна" відправлялися і винні й безневинні як Муравйовим, так і Ремньовим та всіма, хто б того не побажав, це не заборонялося і навіть навпаки вважалося особливим молодецтвом" [5, с. 48]. У свідченнях співробітниці політичного відділу I-ої революційної армії Наталії Лісовської зазначається, що розстріли завжди супроводжувалися й пограбуваннями жертв: "Крім розстрілів, Муравйов скрізь з собою приносив дух грабунку, мародерства, потурав пияцтву. У Києві я не бачила жодного розстріляного одягненого. Відомі випадки розстрілу буржуя через пальто" [5, с. 53]. Ці факти підтверджуються й іншими свідками. Зокрема, товариш голови армійського комітету I-ої революційної армії Сергій Коптелов свідчив: "Муравйовський порядок розстрілу був такий. Ведуть червоногвардійці чотирьох або п'ятьох чоловік (водили різну кількість) на відкрите місце, розстрілюють, і тут же знімають [з убитих] чоботи, вивертають кишені. Лежить чоловік 30 розстріляних, і всі роззуті й роздягнені. Розстріли стали переходити в особисті інтереси: вб'є, зніме годинник, або на зразок того" [5, с. 70]. Таким чином, розстріли відбувалися не стільки з метою боротьби з "буржуазією", скільки з метою власної наживи.

Роздягнених жертв вбивали пострілом у потилицю, а потім ще й добивали багнетами. У Маріїнському парку були викопані величезні ями, у які скидали трупи загиблих у боях і жертв терору. Багато тіл убитих, не маючи у Києві ні родичів, ні близьких, залишалися лежати там по декілька днів. Але розстріли відбувалися і в інших місцях: на валах Київської фортеці, в лісі під Дарницею і навіть у театрі. Тіла знаходили не тільки там, в Анатомічному театрі і моргах, але навіть у підвалах багатьох будинків [17, с. 11]. І. Тягай, член колегії з евакуації Півдня Росії, так описував події у Києві: "Терор проводився зі всією жорстокістю, яка тільки може бути. Деякі вулиці були завалені трупами вбитих гайдамаків, офіцерів, вільних козаків, а також випадкових перехожих. Кілька днів вони залишалися неприбраними. Розстрілювали і невинних тому, що зазвичай розстріли здійснювали п'яні матроси та солдати армії Ремньова за наказом п'яних начальників. Начальники штабів і коменданти мінялися щодня і часто навіть по кілька разів на добу" [5, с. 203].

Розстрілів не заперечував і М. Муравйов, щоправда не визнавав свою причетність до них: "Масові розстріли проводилися 26 січня (за н. ст. – 8 лютого. – примітка автора), причому я наказав, щоб усі випадки розглядалися штабом Ремньова, але війська мстилися і увійшли в такий азарт, що зупинити їх не було ніякої можливості" [5, с. 293].

У спогадах адвокат А. Гольденвейзер охарактеризував більшовицьке керівництво у Києві так: "На чолі більшовицьких військ стояв тоді знаменитий полковник Муравйов, який брав участь згодом у повстанні есерів і пустив собі кулю в лоб після його невдачі. При ньому був відомий кронштадтський матрос Рошаль. Це були цілком підходящі ватажки для банди, яку представляла собою армія, що нас завоювала, – жорстокі та нищівні по відношенню до ворогів, суворі та

деспотичні по відношенню до своїх підлеглих" [18, с. 206]. Особливою жорстокістю відзначався М. Муравйов. На підтвердження цього є низка свідчень. Зокрема, С. Коптелов зазначав: "І ось стали приводити їм затриманих без документів. Муравйов кричав: "Не ведіть мені всю цю наволоч, розстрілюйте їх. До тих пір не помирюся з Києвом, доки не розстріляю 3000 населення". [...] І почався розстріл в Києві. [...] Є ще один вартий уваги факт. Коли почався наступ у напрямку Хрещатика, туди приїхав Муравйов. Назустріч молодик з дамою, а саме з дружиною. Муравйов кричить червоногвардійцю: "Розстріляйте його!" [...] Червоногвардієць забрав його від дружини, яка зомліла. І молодий чоловік був розстріляний. [...] Сестра милосердя з нашого полку не змогла дивитися на цей жах розстрілу, побігла в сторону. А червоногвардієць – за нею, і приставив револьвер. Муравйов, бачачи все це, лише посміхається" [5, с. 69–70].

Ось як описував М. Муравйова, начальник штабу II-ї революційної армії Вольфганг Фейерабенд: "Загальне враження від Муравйова: всі його жести, міміка, жадлива збудженість викликали в мені враження, що переді мною ненормальна людина. У нього були різкості: то він скрикував, говорив жорстокі слова. Але через кілька хвилин ставав зовсім іншим: м'якою, великодушною, доброю людиною" [5, с. 191]. Схожу характеристику дав М. Муравйову і член комітету I-ої революційної армії Сергій Мойсеев: "Загальне враження у мене від Муравйова, що це людина надзвичайно жорстока, найнебезпечніший авантюрист, якому заради слави і почестей байдуже кому служити, людина з великою силою волі, під прикриттям якої вона може бути вкрай люб'язною, задумуючи що-небудь жорстоке. Пам'ятаю випадок, коли він в екстазі говорив про те, як він займе Київ: "Знаєте, як я буду брати Київ? Я візьму анархістів, дам їм бомби, кинджали, вони увійдуть до Києва вночі, будуть всіх різати, все підривати. А на ранок я віддам наказ, і всі заводи працюватимуть, все місто буде жити тихим життям, всі будуть вражені" [5, с. 201–202].

В. Затонський свідчив про те, що М. Муравйов зневажав українців і цим були викликані жорстокі розправи у м. Києві: "До українського народу він ставився зі зневагою. Були в його словах централістичні тенденції. Він і його солдати ставилися до Києва як до завойованого краю. У Києві творилися жахіття. Знаходили у людей квитки, написані українською мовою, і розстрілювали їх" [5, с. 222]. Таким чином, можна зазначити, що М. Муравйов був маніакально налаштованою, егоцентричною людиною, яка ненавиділа все українське, а тому він був цілком підходящою особою для реалізації більшовицького терору.

Звичайно, більшовики не вважали вбивства білогвардійців, поміщиків, буржуазії, "контрреволюціонерів" жадливим злочином. Це вважалось адекватною реакцією на багаторічне гноблення робітників та селян. Саме тому більшовицький терор набув такого розмаху, адже злочини проти "ворогів" радянської держави були не лише безкарними, але й виправдовувалися й заохочувалися більшовицьким керівництвом.

Інколи червоноармійці протестували й відмовлялися розстрілювати поранених. Завдяки цьому були врятовані життя багатьох солдат та офіцерів. Коли про це дізнався М. Муравйов він закричав: "Паршивці, такі-сякі, регулярники. Червоногвардійці, матроси і вас всіх до одного розстріляють" [5, с. 70].

Український історик, очевидець подій Д. Дорошенко писав: "... військо Муравйова не треба було аж наказами заохочувати до нищення "ворогів революції": воно складалось з елементів, які скоріше треба було би здержувати від вбивства та грабунків. Опанувавши Київ, большевики справили в ньому криваву різанину, якої місто не бачило з часів Андрія Боголюбського. Різно показують число жертв: від 2000 до 5000. В усякім разі не менше 3000 людей було розстріляно большевиками в перший же день. Переважно це були офіцери старої російської армії..." [19, с. 213].

Згідно із даними, зібраними українським революційним Червоним Хрестом, у Києві лише за 10 днів більшовицького режиму розстріляно більше 5 тис. осіб. Були розстріляні колишній міністр земельних справ, есер О. Зарудний, член Центральної Ради, есер Л. Бочковський та редактор "Народної волі" І. Пугач. Перед розстрілом над ними страшно знущалися. В усіх трьох перебиті плечові та грудні кістки. У О. Зарудного розбите усе обличчя, розчавлений ніс. У І. Пугача вибиті зуби, перебитий ніс і пробита багнетами голова. У Л. Бочковського вибите око і розбите обличчя. Усі троє роззуті та роздягнені до білизни [20, с. 2].

8 лютого 1918 р. у готелі "Континенталь" більшовики арештували куплетиста-гумориста Сергія Сокольського, який у своїх виступах висміював більшовиків. Згодом його розстріляли у Маріїнському парку [21, с. 2]. Чутки про розстріли у Києві доходили і до інших міст України. Інспектор чернігівських в'язниць Дмитро Країнський у щоденнику так описував події у Києві: "Щоденно приносились звістки про розстріл десятків і сотень офіцерів та приватних осіб, про обшуки, пограбування і насильства... [...] Виловлювались з приватних квартир військові та буржуї і їх цілими групами розстрілювали та вбивали тут же на очах публіки. На вулицях валялися неприбрані трупи, а анатомічний театр був завалений трупами. Казали, що нараховували одних офіцерських трупів до 5 тисяч" [22, арк. 57 зв.]. У Києві збільшилася кількість пограбувань та

самочинних обшуків. Грабіжники без будь-яких документів та ордерів здійснювали реквізиції, забирали товари з магазинів та складів.

Після захоплення більшовиками влади у Києві у місцевих злочинців зникла потреба у фабрикуванні документів. Злочинці, користуючись забраними у вбитих документами, під виглядом офіцерів легко проникали до багатих будинків, з'ясували, де господарі ховають дорогоцінні речі, а потім їх грабували [23, с. 2]. Ось як журналіст газети "Последние новости" описує ці жахливі дні: "Люди вставали зранку з тією ж думкою, з якою вони зустрічали безсонну ніч, з думкою про останній свій день, про неминучу загибель, про невідворотний жах. Я бачив матерів, які слізно прощались зі своїми дітьми, що виходили на вулицю, ніби вони відправлялись на ешафот. Я бачив дружин, що непритомніли, коли їхні чоловіки виходили "діставати хліб". Я бачив маленьких дітей, що збилися в купу в темному погребі і молили Бога, щоб він врятував їх від лютої смерті. І все це тривало цілі дні та тижні. Без перерви, без перепочинку, без проблиску надії. Будинки перестали бути захистом, а стали пасткою. Смерть чатувала скрізь" [24, с. 2].

Тероризовані селяни не наважувались привозити продукти в місто. Населення через декілька днів зіткнулося із нестачею провізії. Становище у місті загострювалося. Почастішали розправи, самосуди над громадянами. За однією лише підозрою у "контрреволюційності" схоплювали службовців, військових та інших, і розстрілювали без жодного суду [20, с. 2].

Ось як описувала перебування більшовиків у Києві газета "Киевская мысль": "Важко жилося і раніше, але так не жилося ніколи. Була нестача продовольства, але не було так, щоб голод стукав і в хату робітника і в маєток заможної особи. Була нестача в грошових знаках, але не було так, щоб всіх, а особливо робітників, спіткав грошовий голод. Далеко не зразковим був порядок, але не було так, щоб кримінальні злочинці цілком заволоділи містом і безкарно грабували, кого лише забажали" [25, с. 1]. Кожна ніч приносила нові напади на квартири та магазини. Член комітету I-ої революційної армії Є. Лапідус свідчив: "Часто жителі вказували на те, що в наших лавах є грабіжники і злодії, яких усі чудово знають. Ясно, що пограбування дійшли до неймовірних розмірів, грабувати почали всі, за винятком самої невеликої частини свідомих" [5, с. 82].

10 лютого М. Муравйов наклав на Київ контрибуцію у розмірі 10 млн крб., яку мали сплатити до 14 лютого. При цьому ад'ютант М. Муравйова заявляв, що покаранням за несплату грошей буде розстріл. Коли була зібрана перша половина контрибуції, до Державного банку з'явився М. Муравйов і взяв готівкою "для своїх солдат" 2 млн крб. За інформацією, яку наводила газета "Киевская мысль", деякі солдати отримали з неї по 100 крб. [20, с. 2] При цьому сам М. Муравйов пізніше свідчив, що ніколи грошима від контрибуцій не користувався [5, с. 295]. Незважаючи на погрози та терор, М. Муравйову вдалося зібрати лише половину контрибуції. Від сплати ще 5 млн крб. населення ухилялося і М. Муравйов їх не отримав [20, с. 2].

Більшовики також пограбували Київське відділення Українського державного банку. За допомогою озброєних червоногвардійців вони вивезли із банку усю готівку, золото та банківські зобов'язання. За інформацією, яку наводила газета "Киевская мысль", загалом більшовики поживилися у Києві на суму більше 70 млн крб. [20, с. 2]. В останні дні перебування більшовиків у Києві відбувалися також погроми винних погребів та складів. На вулицях міста з'явилися п'яні дебошири. І якщо вдень на вулицях ще бувало людно, то як тільки наступав вечір вулиці порожніли. У цей час, зазвичай, розпочиналися пограбування. Була спроба пограбувати і Софійський собор, але там була піднята тривога, вдарили у набат і спроба грабунку не вдалася.

Під час відступу більшовики на чолі із народним секретарем пошти та телеграфу Мартьяновим зруйнували телеграф у м. Києві. У ніч на 1 березня, коли більшовики відступали, різні бандити під гаслами більшовизму, спробували здійснити пограбування. Більшість нападів було задумано здійснити на Подолі, серед них – напад на братський монастир. Однак швидко прибула викликана зі старого міста охорона і грабіжники утекли [20, с. 2].

Після визволення Києва від більшовиків слідча комісія при штабі особливого коменданта міста Києва закликала усіх родичів і знайомих осіб, що постраждали від самосудів, насильства і пограбувань під час перебування у місті більшовиків надати комісії усі наявні свідчення та докази про ці злочини [26, с. 1].

Таким чином, події у Києві в лютому 1918 р. стали одним із найтрагічніших проявів більшовицького терору в Україні. В результаті чотириденного обстрілу місто зазнало значних руйнувань та багатьох жертв. Проте, справжній терор розпочався після вступу більшовиків до міста. Більшовики вчинили криваву розправу над офіцерами, багатіями та українськими патріотами. За менше, ніж місяць панування, знищено близько 5 тис. осіб. Розстріли відбувалися без суду й супроводжувалися пограбуваннями жертв. Часто убивства носили стихійний характер, проте відповідальність за них лежить на більшовицьких ватажках, які постійно заохочували своїх солдатів до подальшого терору. Одним із яких був М. Муравйов, який пізніше, попри чисельні свідчення, заперечуватиме свою причетність до терору в м. Києві. Більшовики діяли як справжні

злочинці, грабуючи населення, банки. Лише вимушений відступ більшовиків, під натиском австро-німецьких військ, зупинив подальший терор. У 1919 р. більшовики вдруге захопили м. Київ й поновили терор, вже більш організований і цілеспрямований.

Список використаних джерел

1. Мельгунов С. П. Красный террор в России 1918–1923 / С. П. Мельгунов. – СПб.: Изд-во С.-Петербург. ун-та, 2006. – 286 с.; Мельгунов С. П. Чекистский Олимп / С. П. Мельгунов. – М.: Айрис-пресс, 2006. – 352 с.
2. Білас І. Г. Репресивно-каральна система в Україні 1917–1953: Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз: У 2 т. / І. Г. Білас. – К.: Либідь, 1994. – Книга 1. – 428 с.
3. Білокінь С. І. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР (1917–1941 рр.): Джерелознавче дослідження / С.І. Білокінь. – К., 1999. – 447 с.
4. Дойков Ю. Красный террор. Россия. Украина. 1917–1924. / Ю. Дойков. – Архангельск, 2008. – 680 с.
5. Гриневич В. А. Слідча справа головнокомандувача радянських військ в Україні М. А. Муравйова: Документи, історія / В. А. Гриневич, Л. В. Гриневич. – К.: Ін-т історії України, 2001. – 336 с.
6. ЦДАГО України, ф. 57, оп. 2, спр. 205, 13 арк.
7. События в Киеве // Киевлянин: литературная и политическая газета юго-западного края. – 24 января 1918. – № 15. – С. 1.
8. ЦДАГО України, ф. 57, оп. 2, спр. 162, 12 арк.
9. Киевлянин: литературная и политическая газета юго-западного края. – 25 февраля 1918. – № 16.
10. К населению! // Вестник Украинской Народной Республики. – Харьков, 1918. – № 23. – 17 (4) февраля. – С. 1.
11. Похороны жертв гражданской войны // Последние новости. – К., 1918. – № 4924. – 12 марта (27 февраля). – С. 3.
12. Борьба с контрреволюцией. – 28 января 1918. – № 14.
13. ЦДАГО України, ф. 59, оп. 1, спр. 1032, 155 арк.
14. ЦДАГО України, ф. 57, оп. 2, спр. 163, 2 арк.
15. Штаб Духоніна // Последние новости. – 15 (2) марта 1918. – № 4930. – С. 2.
16. Могилянський Н. Трагедия Украины. (Из пережитого в Киеве в 1918 году) / Н. Могилянський // Архив Русской Революции, изданный И. В. Гессеном: в 22 т. – Репр. изд. – М.: Изд. центр "Терра": Политиздат, 1991. – Т. 6. – Кн. 11. – 1991. – С. 74–105.
17. Красный террор глазами очевидцев / [составл., предисл., примечания д. и. н. С. В. Волкова]. – М.: Айрис-Пресс, 2010. – 448 с.
18. Гольденвейзер А. А. Из киевских воспоминаний / А. А. Гольденвейзер // Архив Русской Революции, изданный И. В. Гессеном: в 22 т. – Репр. изд. – М.: Изд. центр "Терра": Политиздат, 1991. – Т. 3. – Кн. 6. – 1991. – С. 161–304.
19. Дорошенко Д. І. Історія України 1917–1923 рр.: В 2 т. / Д. І. Дорошенко. – К.: Темпора, 2002. – Т. 1: Доба Центральної Ради. – 320 с.
20. Большевистские дни в Киеве // Киевская мысль. – 3 марта (8 февраля) 1918. – № 16. – С. 2.
21. Большевистские дни в Киеве // Киевская мысль. – 21 (8) марта 1918. – № 30.
22. ЦДАГО України, ф. 5, оп. 1, спр. 21, 112 арк.
23. Лица с подложными документами // Последние новости. – 20 (7) марта 1918. – № 4936. – С. 2.
24. Безумие и ужас // Последние новости. – 4 марта (19 февраля) 1918. – № 4912. – С. 2.
25. Предметный урок большевизма // Киевская мысль. – 3 марта (8 февраля) 1918. – № 16. – С. 1.
26. Последние новости // Киевская мысль. – 5 марта (20 февраля) 1918. – № 4914.

Роман Даниленко

БОЛЬШЕВИСТСКИЙ ТЕРРОР В КИЕВЕ В ФЕВРАЛЕ 1918 Г.

В статье проанализированы особенности репрессивной деятельности большевиков в г. Киеве в феврале 1918 г. [н. ст.]. На базе архивных источников и периодических изданий 1918 г. исследовано практику применения большевиками террора против населения с целью утверждения своей власти в г. Киеве. Рассмотрено использование большевиками террора для расправы с офицерами и украинскими деятелями. На основе показаний очевидцев охарактеризована роль М. Муравьева в развязывании и поощрении террора в г. Киеве. Освещена реакция тогдашней украинской прессы и очевидцев на большевистские преступления в г. Киеве. Уделено внимание использованию большевиками террора для ограбления населения Киева.

Ключевые слова: террор, репрессии, расстрелы, большевики, Киев.

Roman Danylenko

THE BOLSHEVIK TERROR IN KYIV IN FEBRUARY 1918

The article is analyzed features of the repressive activities of the Bolsheviks in Kyiv in February 1918. On the basis of archival sources and periodicals of 1918 investigated the practice of the Bolshevik terror against the population in order to establish their power in Kyiv. The usage of the Bolshevik terror for massacre on officers and Ukrainian statesmen is examined. Based on the testimony of eyewitnesses the role of M. Muravyov in unleashing and promotion terror in Kiev is described. The reaction of Ukrainian press of that year and eyewitnesses on the Bolshevik crimes in Kyiv is considered. Attention is paid to the use of terror by the Bolsheviks to rob the population of Kyiv.

Key words: terror, repression, executions, the Bolsheviks, Kyiv.

УДК 94(477.43).084

Микола Олійник

АНТИРАДЯНСЬКЕ ПІДПІЛЛЯ НА ПОДІЛЛІ У 1921–1928 РР.

У статті проаналізовано документи радянських спецслужб щодо організації, складу, політичної орієнтації та діяльності антирадянського підпілля періоду НЕП на Поділлі. Досліджено відмінності між підпіллям 1921–1922 та 1927–1928 рр. З'ясовано причини антисемітизму деяких підпільних груп. Розглянуто версію відносно фальсифікації чекістами справ із організації контрреволюційного підпілля в регіоні та ймовірну мету таких фальсифікацій.

Ключові слова: підпілля, спецслужби, петлюрівці, учні, чекісти.

Актуальність статті полягає у тому, що, незважаючи на зростання уваги істориків до боротьби за волю Вітчизни у 20-х рр. ХХ ст., малодослідженими залишаються проблеми, пов'язані із антирадянським підпіллям на Поділлі.

Наукова новизна полягає у тому, що, досліджуючи документи та матеріали архівів на основі принципів об'єктивності та історизму із застосуванням мотиваційного та пропагандистського аналізу, розглянуто обставини формування патріотичного антирадянського підпілля на Поділлі, його склад, діяльність і масштаби.

Об'єктом дослідження є національно-визвольна боротьба в 1921–1928 рр. на Поділлі.

Предмет дослідження – формування, склад і діяльність патріотичного антирадянського підпілля на Поділлі в 1921–1928 рр.

Метою статті є в дослідити патріотичне антирадянське підпілля на Поділлі в 1921–1928 рр.

Завданням статті є проаналізувати обставини формування патріотичного антирадянського підпілля на Поділлі, його склад, діяльність і масштаби.

Основа джерельної бази статті складають архівні матеріали Центрального державного архіву громадських об'єднань України, Галузевого державного архіву Служби безпеки України, державних архівів Вінницької та Хмельницької областей. Значну їх частину вперше уведено у науковий вжиток.

Необхідність наукового аналізу означеної проблеми зумовлюється також тим, що наявна історіографічна база, зокрема праці К. Завальнюка й Т. Стецюк [1], Р. Ковалю [2], Д. Красносілецького та І. Рибачка [3], В. Савченка [3], Я. Сторожука [5] та інших авторів, у яких переважно досліджується повстанський рух початку 20-х рр. ХХ ст.

На початку 20-х рр. ХХ ст. Поділля стало ареною масового повстанського національно-визвольного руху. Тут діяли "найактивніші на Правобережжі банди" [6, арк.52]. Одночасно із ним у краї організувалося антирадянське підпілля. Так, у травні 1921 р. чекісти-прикордонники викрили у Вінниці підпільну повстанську організацію "петлюрівського напрямку". Її керівниками були відповідальні працівники, члени КП(б)У: голови Вінницького й Жмеринського повітових ревкомів Іван Петруня та Антон Левчинський, завідувач інформаційно-інструкторського підрозділу відділу управління Подгубревкому Георгій Шаулко, член Кам'янецького повітового виконкому Георгій Радченко та інші. Підпільники готували повстання. Для цього "повстанський штаб доручив воєнкому м. Гайсина Силицькому організувати з дезертирів і контрреволюційних елементів територіальний полк". Одним із головних гасел повстанців було: "Вільні трудові Ради". У липні 1921 р. губернське відділення Державного політичного управління (далі – ДПУ) скерувало до Гайсина спеціальний загін і він, спільно із місцевими чекістами й особливим відділом 24-ї дивізії арештував 77 підпільників. Одночасно арешти пройшли і в інших місцях. Усього арештовано 93 активних і 67 пасивних учасників організації [7, арк. 88; 8, арк. 73].

Зазначимо, що у цей же час в Ольгопільському повіті активно діяло єврейське підпілля. Проте, на відміну від українського, яке боролось за повалення влади більшовиків і відновлення незалежності України, воно намагалося уникати політики й закликала лише до виїзду в Палестину [8, арк. 74].

У вересні-жовтні 1921 р. викрито низку підпільних організацій на Поділлі. Зокрема, у Кам'янці-Подільському – організацію зі 151 члена. Її керівником був син священика з Пудловця, Вертянов на псевдо "Сашка". Видала організацію її секретар Марія Назаренко, секретна співробітниця особливого відділу. Чекісти арештували 60 осіб, 40 із яких зізналися та захопили командира "летючого" повстанського загону Петрушенка, він же Дем'яненко, із яким підтримували зв'язок підпільники. Також були арештовані організатори підпілля у Кульчиївській і Баговицькій волостях, зокрема військомом Баговицької волості Бахотик. Учасниками організації були "переважно студенти, вчителі та куркулі". У підпільників вилучили 10 гранат, 8 гвинтівок, ящик із набоями, 8 піроксилінових шашок. На думку чекістів, це свідчило про підготовку до повстання. Згідно із даними агентури, його "планували по всьому повіту числа 15–17 жовтня" [9, арк. 3].

Секретно-інформаційний відділ РНК УСРР від 25 жовтня 1921 р. повідомляв, що агентам надзвичайної комісії (далі – НК) вдалося викрити пов'язане між собою підпілля у Проскуріві та Сатанові. Проскурівська організація, керівником якої був Петько, нараховувала 400 членів. До неї входили українські патріоти "з місцевої міліції та гарнізону при 15 кулеметах". Як показало слідство, підпільники мали зв'язок із Літином, Летичевом, штабом Тютюнника за кордоном і "планували 300 козаками під червоним прапором перейти кордон з Польщею, щоб дати привід польсько-петлюрівським військам перейти радянський кордон". Сатанівською організацією керував Туз. Через Верхолу та Марковського він мав зв'язок з-за кордоном. Загалом, у слідчій справі цих організацій арештовано 150 осіб [9, арк. 3].

Тоді ж у Жмеринці викрито організацію залізничників під керівництвом Гуранда, Карпінського, Діденка, Дубовика, Ісаєвського. Вона через Проскурів і Волочиськ мала зв'язок із закордоном. Після швидкого слідства трибунал засудив 12 підпільників до розстрілу. Найбільша ж організація була викрита у Крижополі. Керував нею учитель Дібров. Навколо нього "під виглядом бойскаутів" об'єднувалася молодь. Підпільники збирали зброю, підтримували зв'язок із Бірзульською* організацією. У слідчій справі арештували 126 осіб [9, арк. 3].

Розгром повстанських загонів на Поділлі восени 1922 р. негативно позначився на підпільних організаціях. В умовах перенасичення краю військами та агентурою спецслужб, частина з них або була розгромлена, або пішла у глибоке підпілля чи припинила діяльність.

Голод 1925 р. на Поділлі [10, с. 58–63] та недостатня робота органів влади із подолання його наслідків, спровокували активізацію антирадянської боротьби на Поділлі. З відчаю селяни почали палити сільські ради. Так, у Могилів-Подільській окрузі впродовж 1926 р. вони спалили 78 сільрад [11, арк. 90]. Органи ДПУ відзначали погіршення суспільних настроїв і поширення антирадянської агітації. Одним із її проявів стало розповсюдження листівок. Зокрема, щотижневе зведення секретного відділу ДПУ УСРР № 3/13 упродовж 16–22 січня 1927 р. повідомляло про появу антирадянської листівки на Бершадському цукрозаводі Тульчинської округи. Окружне відділення ДПУ арештувало її автора. Ним виявився "комсомолец Герасименко, який служив у конторі цукрозаводу". Він роздрукував на друкарській машинці й розклеїв 12 примірників листівки, яку друкувала "під страхом смерті" друкарка Кулик. У ній йшлося про невиконання комуністами даних ними робітничому класу обіцянок і наголошувалося на тому, що "партія забезпечила лише своїх членів "теплыми місцями", а безпартійних знімають з роботи без всяких причин і ставлять на їхнє місце партійних. Ніхто не впевнений у завтрашньому дні". Відтак робився висновок: "Партія перший ворог, кат, який тримає сокиру над головою". Завершувалася листівка закликами: "Геть лицемірів, шкурників, таких комуністів, які зараз є", "Жоден крок від Жовтня", "Хай живе Червоний Жовтень – вірний справі робітників і селян", "Вся влада радам, робітникам і селянам". Підпис – "Групком № 1". Зазначимо, що Герасименко хоч і зізнався у складанні листівки, однак спільників так і не назвав [12, арк. 21 зв.].

Аналіз настроїв подолян і поява листівок змусили окружні відділення ДПУ активізувати агентурну роботу. Результати не забарилися. Щотижневе зведення секретного відділу ДПУ УСРР № 18/28 (10–17 травня 1927 р.) повідомляло про агентурну розробку "Гніздо". У її рамках в м. Лянцкорунь Кам'янець-Подільської округи виявили "антирадянське угруповання правої української інтелігенції". Вона "прагнула захопити в свої руки Лянцкорунський райвиконком і інші владні та громадські організації". Керівником був колишній український есер, у 1919 р. "петлюрівський комісар" Лянцкорунського району, "шовініст і прихильник УНР" А. Гладун. У зведенні наголошувалося на тому, що у 1926 р. він, як член Лянцкорунського райвиконкому, "підтримував близьких йому по ідеології членів угруповання та влаштовував їх у всі місцеві установи". Встановлено, що А. Гладун "листується з видним українським емігрантом Остаповичем". Викрили підпільників дві особи, яких "після нажиму" завербували чекісти. Згідно із їх даними, "угруповання захопило в свої руки місцеву кооперацію та шляхом підробок, крадіжок тощо намагалося її зруйнувати, щоб таким чином дискредитувати ідею кооперації в очах населення" [13, арк. 62]. Отримані дані дозволили у ніч на 15 травня провести обшуки та арешти. Усього арештували 13 підпільників. У них виявили газети, які видавалися в УНР. У члена організації Куцого вилучили список місцевих комсомольців. Проводилося масштабне слідство [14, арк. 26 зв. – 27].

Чи слідчі були надто прискіпливі, чи ретельно працював "сексот" "Фомін", але через рік, на початку вересня 1928 р., у Лянцкоруні виявили антирадянську групу в місцевому кредитному товаристві. Її члени вважали себе ображеними радянською владою. Тому, використовуючи своє становище, підтримували куркулів, надавали їм перевагу в кредитуванні. Так, член правління, казначей товариства Макар Войцехівський, колишній член повітової земської управи, неодноразово

* Містечко Бірзул (з 1935 р. – м. Котовськ) у той час – волосний центр Балтського повіту Одеської губернії.

заявляв біднякам, які приходили у товариство: "Хіба ви ще бідні? Землю забрали і все ще бідуєте? Ну, ми таким, хто нічого не має, кредитів не даємо" [15, арк. 148 зв.–149].

На початку 1927 р. агентура ДПУ виявила у Чеботарській профтехшколі Тульчинської округи "шовіністичне угрупування молоді". Було розпочато агентурну розробку "Демократи". У її ході агенти ДПУ виявили, що організацію очолювали учні 3-го курсу Григорій Дмитришин та Іван Розгон. Група поширювала серед учнів антирадянські вірші "власного виробництва" та вела агітацію проти "жидівського засилля на Україні". У Г. Дмитришина був шифр, з допомогою якого він листувався зі своїми однодумцями – учнями Верховської агрошколи Тульчинської округи, а в І. Розгона зберігався клаптик паперу із написом "план праці Чеботарського осередку П.О.В.У. (Політична організація визволення України від жидів – примітка автора)". Члени організації розсилали поштою листівки, записували адреси відповідальних партпрацівників, з'ясовували розташування військових частин і складів. Листівки підписували "Українська партія визволення проти жидів". До організації входило 7 членів. У кінці 1927 р. організацію ліквідували, усіх членів, крім Г. Дмитришина, арештували. У ході обшуку вилучили револьвери, друкарську машинку, надруковані відозви та інші матеріали. На слідстві арештовані в усьому зізналися [14, арк. 193–194 зв.].

У листопаді 1927 р. контррозвідка ДПУ виявила у м. Бар Могилів-Подільської округи підпільну групу із колишніх "петлюрівських старшин". Було порушено агентурну справу "Бар". Залучений до справи "сексот" "Лютій" виявив, що керівником групи був колишній жандарм Ф. Ямович, який служив у С. Петлюри чиновником інформаційно-розвідувального відділу. Члени групи обговорювали можливість використання настроїв селян "для розвитку активних дій проти влади" [16, арк. 115]. Проте, поки підпільники не проявляли активності, доти за ними лише спостерігали. Проте, як тільки у квітні 1928 р. вони через "петлюрівського агента" Бондаренка зв'язалися із закордоном і розгорнули антирадянську агітацію, групу відразу "ліквідували". Усіх сімох її учасників арештували [17, арк. 7 зв. – 8].

На підставі анонімних повідомлень, у лютому 1928 р. Кам'янець-Подільське окружне відділення ДПУ розпочало агентурну розробку "Клієнти" щодо шести колишніх петлюрівців, які створили підпільну організацію у містечку Оринин. Вони збиралися у перукарні Тимофія Мака. Чекісти завербували "сексота" на псевдо "Новий". Він повідомляв, що підпільна група дійсно існує та проводить роботу зі зриву заходів радянської влади шляхом поширення провокаційних чуток і підтримує зв'язок із Польщею через трьох контрабандистів [16, арк. 243 зв. – 244].

Активізацію "української контрреволюційної громадськості" аналітики ДПУ пояснювали погіршенням міжнародного становища та низкою економічних і політичних ускладнень усередині країни. Відтак виникнення низки розробок, на їх думку, "вказує: 1) на ріст низки угрупувань і організацій, які мають за мету підготовку до активної боротьби проти радянської влади чи її підрив з середини. 2) На поступове оформлення антирадянського активу у великі політичні організації, які поширюють свій вплив як на місто, так і на село. 3) на активне використання наших внутрішніх труднощів, зокрема, в напрямку зриву податкової кампанії тощо. 4) На посилення активності закордонної еміграції та почастищення випадків перекидання агентів УНР з метою шпигунства, шкідництва та організаційної роботи по створенню повстанських організацій, партизанських загонів і підготовки повстань. 5) На проникнення українського антирадянського впливу в армію. 6) На посилену її роботу з обробки молоді". З цього робився висновок про необхідність "енергійної відсічі зростаючій українській контрреволюції" [16, арк. 275–276].

Значного поширення у червні 1928 р. набула справа "української національної організації молоді", викритої у м. Іллінці Вінницької округи (агентурна розробка "Барометр"). Про її існування Вінницькому окружному відділу ДПУ повідомив голова Іллінецького райвиконкому. Слідство встановило, що в Іллінцях упродовж 1925–1928 рр. сформувалася група із учнів трудової школи, які потім стали учнями профтехшколи. За свідченнями її члена, Леоніда Філімонова, який виявився зрадником і видав групу завідувачу профтехшколи Шаргородському, спочатку їх об'єднувало вороже ставлення до учнів-євреїв. Це відобразилося у назві організації – "Антирадянська організація молоді" (далі – АСОМ), завданням якої була "боротьба з паразитами – жидівською молоддю". Поступово під впливом учителя профтехшколи, випускника Московського та Львівського університетів, "безпартійного націоналіста", Миколи Дегтярьова домінуючою стала ідея "самостійної України шляхом відокремлення її від СРСР". Як наслідок, 25 лютого 1928 р., згідно із рішенням бюро, АСОМ перейменували в "Українську народну організацію" (далі – УНО). У її платформі, написаній М. Дегтярьовим і затвердженій бюро, зазначалося, що "УНО прагне, щоб влада в Україні була в руках нацбільшості", що влада більшовиків – випадковість. Наголошувалося, що в Україні має бути політична свобода, парламентарна організація влади та незалежність від інших держав. Слідство встановило, що ідейним керівником УНО був М. Дегтярьов, а за усі організаційні питання відповідав учень профтехшколи Яків Куземка, зокрема й за пошук друкарні для організації. Зазначимо, Вінницький окружний відділ ДПУ, незалежно від цієї розробки, мав відомості про наявність

аналогічної організації молоді в агрошколі м. Липовець. Тому слідство шукало підтвердження зв'язків між ними, але доказів не знайшло, однак виявило спробу створити організацію УНО в Зазівській агрошколі Липовецького району та вербування учня цієї школи, сина попа Сергія Соболівського. У ході слідства арештували шістьох підпільників, а дев'ятеро встигли утекти [18, арк. 132–133 зв.; 19, арк. 25–26 зв.].

Ще одну "підпільну організацію української контрреволюційної молоді" у вересні 1928 р. виявила агентура 22-го Волочиського прикордонного загону військ ДПУ в Юринецькій українській семирічці Проскурівської округи. Тут восени 1926 р. утворилася невелика група "шовіністично налаштованих" учнів старших класів під керівництвом Павла Римара, батько якого був розстріляний органами НК за контрреволюцію. Спочатку група читала вилучену розпорядженням органів Наркомосвіти з обігу "шовіністично-петлюрівську літературу (Кащенко, Григор'єв-Наш, Панасенко та ін.)". У кінці 1927 р. – на початку 1928 р. члени групи почали активно виступати на шкільних зборах проти піонерів і комсомольців, влаштували декілька скандалів із викриками: "Геть жидів в Палестину і кацапів на Псковщину", демонстративно відмовилися від вивчення російської та німецької мов. Як повідомлялося у листі на ім'я секретаря Проскурівського окружного комітету КП(б)У Блейєра, спочатку група називалася "За вільну Україну", а потім "Богунечевці" – на честь полковників Богдана Хмельницького Богуня і Нечая. Звернімо увагу, що існування цієї організації на попередньому слідстві "не встановлено завдяки дивовижній витримці та мовчанню більшості звинувачуваних". Лише один із них дав покази про те, що у сусідньому з Юринцями селі Іванківці, була група "Богунечевців", яка нараховувала 23 членів, які проводили агітацію серед селянства проти самообкладення та купівлі облігацій селянського займу [20, арк. 16].

Співробітників ДПУ обурювало те, що на події, які відбувалися у школі, педагогічний персонал і адміністрація не реагували і проявляли "виняткову злочинну бездіяльність", а районний інспектор, член партії Іванишин, знаючи від учительки Малиновської про усе, що відбувалося у школі, жодних заходів не вживав. Крім того, слідство з'ясувало, що завідувач школи Михацький та учитель Рудько "шовіністично налаштовані". Разом із тим, після тривалих консультацій з окружним прокурором, командування 22-го Волочиського прикордонного загону військ ДПУ та керівництво Юринецького райкому та виконкому "одноставно прийшли до переконання, що притягувати до відповідальності вчителів нам політично, абсолютно не вигідно, як і взагалі не вигідно створювати процес навколо цієї справи. Тому препроводжуючи Прокурору справу із звинувачувальним висновком, ми просили його в особистому листі справи в Надзвичесію не передавати, і направити звинувачених в реформаторію як неповнолітніх". Крім того попросили секретаря Проскурівського окружного комітету КП(б)У Блейєра "вилучити в найближчий час зі школи Завшколою Михацького і вчителя Рудька" та "вжити заходи впливу по партійній лінії щодо т.т. Іванишина та Малиновської, а також звернути увагу на роботу комсомольської організації в районі" [20, арк. 16–16 зв.].

Таким чином, аналіз зазначених справ неспростовно свідчить, що важливою складовою антирадянської боротьби у 1921–1922 рр., поряд із повстанським рухом було патріотичне антирадянське підпілля. Його члени провадили агітаційну роботу, збирали зброю та готувалися до повстання. На відміну від нього, підпільні групи та організації, розкриті органами ДПУ в 1927–1928 рр., були нейтралізовані на етапі їх формування й до активної діяльності не встигли перейти.

Список використаних джерел

1. Завальнюк К. В. Червоний смерч над Поділлям / К. В. Завальнюк, Т. В. Стецюк. – Вінниця: ДП "Державна картографічна фабрика", 2008. – 248 с.
2. Коваль Р. Отаман святих і страшних / Р. Коваль. – К.: Просвіта, 2000. – 288 с.
3. Рибак І. В., Красносілецький Д. П. Антибільшовицький повстанський рух на Поділлі під проводом Я. Гальчевського: географія і хроніка подій / І. В. Рибак, Д. П. Красносілецький // Історичне краєзнавство в системі освіти України: здобутки, проблеми, перспективи. Науковий збірник. – Кам'янець – Подільський: Абетка-Нова, 2002. – С. 230–234.
4. Савченко В. А. Дванадцять воїн за Україну / В. А. Савченко. – Харків: Фолио, 2006. – 415 с.
5. Сторожук Я. Збунтоване село: повстанський рух на Поділлі в 20-х рр. ХХ ст. / Я. Сторожук. – Літин: НВФ "Синтез", 2006. – 114 с.
6. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 616, арк. 52.
7. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 1758, арк. 88.
8. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 436, арк. 73, 74.
9. Держархів Вінницької обл., ф. р. 925, оп. 8, спр. 83, арк. 3.
10. Олійник М. П. Голод 1925 року на Поділлі як передумова Голодомору / М. П. Олійник // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету ім. Володимира Гнатюка. Серія: Історія / [За заг. ред. проф. І. С. Зуляка]. У двох частинах. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2013. – Вип. 2. – Ч. 2. – С. 58–63.
11. Держархів Вінницької обл., ф. П. 31, оп. 1, спр. 103, арк. 90.
12. Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі – ГДА СБУ), ф. 13, оп. 1, спр. 370, т. 1, арк. 21 зв.
13. ГДА СБУ, ф. 13, оп. 1, спр. 370, т. 2.
14. ГДА СБУ, ф. 13, оп. 1, спр. 370, т. 3, арк. 26 зв. – 27, 193–194 зв.
15. ГДА СБУ,

ф. 13, оп. 1, спр. 370, т. 9, арк. 148 зв. –149. 16. ГДА СБУ, ф. 13, оп. 1, спр. 370, т. 5., арк. 243 зв. – 244, 275–276. 17. ГДА СБУ, ф. 13, оп. 1, спр. 370, т. 6., арк. 7 зв. – 8. 18. ГДА СБУ, ф. 13, оп. 1, спр. 370, т. 7, арк. 132–133 зв. 19. ГДА СБУ, ф. 13, оп. 1, спр. 370, т. 8, арк. 25–26 зв. 20. Держархів Хмельницької обл., ф. Р. 301, оп. 1, спр. 153, арк. 16–16 зв.

Николай Олийнык

АНТИСОВЕТСКОЕ ПОДПОЛЬЕ НА ПОДИЛИИ В 1921–1928 ГГ.

В статье проанализировано документы советских спецслужб относительно организации, состава, политической ориентации и деятельности антисоветского подполья периода НЭП на Подилии. Исследовано отличия между подпольем 1921–1922 и 1927–1928 гг. Выяснено причины антисемитизма некоторых подпольных групп. Рассмотрено версию относительно фальсификации чекистами дел по организации контрреволюционного подполья в регионе и вероятную цель таких фальсификаций.

Ключевые слова: подполье, спецслужбы, петлюровцы, ученики, чекисты.

Mykola Oliynyk

ANTI-SOVIET UNDERGROUND IN PODILLIA REGION IN 1921–1928

The author analyses documents of Soviet special services concerning organization, setting, political orientation and activities of the anti-Soviet underground in the period of new economic policy in the Podillya region. He explores differences between the underground movement of 1921–1922 and 1927–1928 and searches the reasons of anti-Semitism among some underground groups. The article also delves upon the alleged falsification by the KGB of the files concerning the underground movement organization in the region and a possible aim of such falsification.

Key words: underground, special services, petliurivtsi, students, Cheka.

УДК 061(477)(438)“19”

Вікторія Фесенко

НАУКОВІ ЦЕНТРИ ПРЕДСТАВНИКІВ ПОЛЬСЬКОЇ ЕТНІЧНОЇ МЕНШИНИ В УСРР (УРСР) У 20–30-Х РР. ХХ СТ.

Розглянуто становлення й діяльність наукових установ представників польської етнічної меншини в УСРР (УРСР) 20–30-х рр. ХХ ст., виділено наукові установи, що функціонували у досліджуваній період. Наголошується на тому, що, незважаючи на той факт, що уся науково-дослідна робота, пов'язана із життям національних меншин, була під повним контролем керівних структур, діяли науково-дослідні установи, підрозділи, відділи, кафедри, створювалися краєзнавчі гуртки, які в основу своєї роботи покладали вивчення історії, культури, побуту, духовного життя етнічних меншин.

Ключові слова: польська етнічна меншина, наука, наукові установи, Київський польський педагогічний інститут, історія Польщі.

Відродження незалежної соборної України поставило перед історичною наукою завдання заповнити істотні прогалини, що мають місце у дослідженні суспільно-політичного й економічного життя українського народу. Актуальними є питання, що стосуються національно-культурного будівництва в УСРР (УРСР) у 20–30-х рр. ХХ ст., особливо політики радянської влади щодо етнічних меншин загалом та польської зокрема, як однієї із найбільш численних, представники якої населяли територію України.

У добу розбудови демократичної незалежної Української держави значно посилюється інтерес до вивчення історії польської етнічної меншини радянської України 1920–1930-х рр. Заслужують на увагу праці таких істориків, як І. Балуба, Т. Єременка, О. Калакури [3], Б. Чирка [4], Л. Якубова [1–5] та інших, у яких висвітлюються не лише позитивні аспекти політики радянської влади щодо національних меншин, а й немало пов'язаних з нею негативних чинників. Натомість, якщо питання освіти польського населення, знайшли своє відображення у історіографії, то наукова сфера ґрунтовно не вивчена. Також слід відзначити наукові праці, що стосуються історії УРСР цього періоду, зокрема таких дослідників, як В. Даниленка, Г. Касьянова, С. Кульчицького [6–9].

Метою цього дослідження є спроба комплексно висвітлити становлення й розвиток наукових установ польської етнічної меншини УСРР (УРСР) у визначений період.

Науковий пошук мав місце у закладах мережі польської професійної, середньої та вищої спеціальної освіти. У 1924/1925 навчальному році в м. Києві створено педагогічний і механічний технікуми, а також дві сільськогосподарські професійні школи у селищах Черемошні Волинської та Макаренець Бердичівської округ [10, арк. 21, 130]. У 1931 р. в Україні діяли два польських педагогічних, чотири сільськогосподарських та один індустріальний технікуми, у яких були необхідні умови для організації наукових досліджень.

Науково-методичним центром польської освіти в Україні з підготовки національних науково-педагогічних кадрів мав стати урочисто відкритий у січні 1931 р. Польський інститут суспільного виховання (PJWS) у Києві, реформований згодом у Київський польський педагогічний інститут. Це був єдиний в СРСР вищий польський навчальний заклад, покликаний стати, за висловом Г. Петровського, кузницею кадрів польської пролетарської інтелігенції та культури. На трьох його факультетах створено 7 відділів, зокрема шкільний факультет мав історико-економічний, літературно-мовознавчий, агробіологічний та техніко-математичний відділи і ще два відділи сформовано на факультеті дитячого комуністичного руху та позашкільної освіти. За два роки діяльності Інституту кількість студентів зросла з 17 осіб – до 430. Робітничі факультети відкрито у Мархлевську, Проскуріві, Кам'янці та два у Києві. Серед студентів 32 % становили робітники, 30 % – колгоспники, 15 % – учителі, решта – вихідці з неколективізованих бідняків [3, с. 215]. На навчання скеровувалися особи польської національності з УСРР, РСФРР і БСРР.

У навчальному плані значне місце посідали дисципліни соціально-політичного циклу, але досить багато часу відводилося і на спеціальні предмети та виробничу практику. На мовно-літературному відділенні вивчалися педагогіка, курс із національної політики, польська мова і література, історія Польщі, а також літературні процеси в Україні, СРСР та світі, історія розвитку техніки. Студенти агробіологічного відділення мали опанувати курси біології, зоології, хімії, агротехніки, анатомії та ін. [3, с. 216].

На факультеті заводської освіти, на якому навчалися майбутні викладачі технікумів, фабрично-заводських училищ, робітничих факультетів, створено кафедри педагогіки, ґрунтознавства, фізики, хімії, біологічних наук, математики, функціонувала аспірантура. Частина польської молоді скеровувалася на навчання у аспірантуру до Москви та Ленінграду. У 1931 р. в аспірантурі вузів Москви навчалася 22 українці, 77 євреїв, 10 поляків. У червні 1932 р. опубліковано звернення до польських інституцій, у якому повідомлялося, що Народний комісаріат освіти Російської Федерації відкрив при педінституті ім. О. Герцена Інститут національних меншин із окремою польською секцією за спеціальністю "польська мова та література" з терміном навчання 3 роки. Для УСРР виділялося шість місць [3, с. 215–216].

Архівні документи, матеріали преси засвідчують, що чіткої концепції діяльності польського педагогічного інституту не існувало, змінювалася його назва, структура, організація навчального процесу, "перетрушувалися" кадри викладачів і співробітників. Суттєві зміни відбулися у 1933 р., після звільнення з посади директора Інституту В. Сохацького та призначення натомість О. Бодняка, який "енергійно" здійснював заміну кадрів. Термін навчання в Інституті з трьох років збільшено до чотирьох, студентами вузу могли стати випускники технікумів, робфаків, восьмирічних трудових шкіл. Було розширено заочне відділення, зміцнено матеріальну базу, обладнано навчальні кабінети, поновлено фонди бібліотеки, збільшено розмір студентської стипендії з 75 – до 125 крб., виділено 27 га землі під городи, створено молочну ферму. Внаслідок вжитих заходів до 97,3 % збільшилося відвідування занять і 87,2 % успішність студентів [3, с. 216].

У квітні 1935 р. РНК УРСР ухвалила постанову "Про будівництво Польського педагогічного інституту в м. Києві", якою передбачалося завершити до 15 серпня спорудження гуртожитку, а до 1 вересня – навчального корпусу. Проте, вже із середини червня фінансування будівництва фактично припинено. Постанова ЦК КП(б)У "Про устаткування новозбудованого учбового приміщення для Польського педагогічного інституту в Києві" від 4 липня 1935 р. передбачала певні заходи щодо поліпшення побутових умов студентів, зокрема спорудження їдальні на 1500 осіб і гуртожитку вселяла надію на збереження та розвиток закладу [11, арк. 293]. У той же час у постанові Політбюро ЦК КП(б)У "Про Польський педагогічний інститут" від 29 вересня 1935 р. вказувалося на недоцільності існування спеціального польського вузу з кількістю студентів до 700 осіб і висловлювалося міркування щодо його ліквідації та створення натомість відділення при Київському педінституті на 100 осіб [12, арк. 129]. Скасовано липневе 1935 р. рішення секретаріату ЦК КП(б)У "Про набір на польський відділ Київської комуністичної сільськогосподарської школи ім. т. Косіора", що передбачало створення польського відділення на 20 осіб з-поміж перевірених комуністів-поляків [12, арк. 6].

Одночасно із розвитком бібліотек, мережі установ освіти, для потреб національних меншин актуальним стала організація наукових установ з вивчення їх історії, своєрідності культури та побуту, а зі створенням національних відділів при вищих учбових закладах гостро постала

проблема нестачі кваліфікованих наукових працівників, які могли б організувати навчальний процес у цих відділах та згуртувати навколо себе найбільш талановитих студентів для здійснення науково-дослідної роботи.

Створюючи наукові установи для вивчення національних меншин, як, наприклад, єврейська ("жидівська") історико-археографічна комісія, створена у 1919 р. при Всеукраїнській академії наук (далі – ВУАН), діяла етнографічна комісія. Враховуючи те, що на території України проживала певна кількість представників різних національностей, комісія у листопаді 1927 р. підняла питання про організацію у її складі кабінету вивчення національних меншин. Проте він був створений лише у травні 1929 р. [4, с. 116]. Керівником кабінету, який мав координувати дослідження проблем етнічних меншин, призначено професора Є. Рихлика. Характерним було те, що управління науки не виділило для цього офіційну посаду із відповідною оплатою. Тому він виконував усю роботу лише на правах виконувача обов'язків керівника [12, арк. 50].

У Харкові упродовж 25–28 травня 1925 р. відбулася Перша всеукраїнська краєзнавча конференція. Це була спроба виявити краєзнавчі сили країни, зробити певні висновки щодо визначення тематики та поставити нові завдання перед краєзнавчими організаціями і гуртками. На конференції обрано Український комітет краєзнавства (далі – УКК). Його основним завданням стала координація усього краєзнавчого руху України для того, щоб уникнути повторюваності та паралельності етнографічних розвідок й наукового пошуку. Також було піднято питання і про дослідження кола питань, що безпосередньо стосувалися історії етнічних груп різних країв республіки [13, арк. 391].

Центральна комісія національних меншин (далі – ЦКНМ) через рік на своєму засіданні розглянула питання краєзнавчої роботи серед національних меншин. Постановою від 24 червня 1926 р. вона зобов'язувала окружні національні бюро та окружні краєзнавчі організації активізувати краєзнавчу роботу, зокрема визначила перелік проблем, які потрібно досліджувати, а саме: історія колонізації, побуту, соціально-економічні взаємини представників різних національностей, участь їх у революційному русі тощо [14, арк. 7]. Також пропонувалося залучити до краєзнавчої роботи у цьому напрямку всіх місцевих краєзнавців та працівників етнічних меншин у сфері культури, розпочати видавництво етнографічних збірників [15, арк. 77].

На виконання постанови ЦКНМ бюро національних меншин Волинського окружного виконавчого комітету спільно із Житомирським музеєм та окружною інспектурою народної освіти 23 лютого 1927 р. заснувало краєзнавчо-етнологічну комісію. Керівником якої призначено секретаря бюро нацменшин Вайльгуні [16, арк. 15]. До її складу увійшли працівники музею, установ освіти та виконкому. Комісія поставила за мету – всебічне наукове дослідження історії заснування селищ, які переважно були заселені представниками різних етносів у межах колишньої Волинської губернії. Пріоритетними визначалися питання суспільно-економічного життя громадян, культурно-історичне виникнення і розвиток селищ, навколишньої природи та використання її ресурсів. Програму та основні положення діяльності комісії розробив завідувач етнографічним відділом Житомирського музею В. Кравченко. Він подав детальні інструкції для учителів шкіл та керівників позашкільних гуртків щодо організації краєзнавчої роботи із вивчення життя національних меншин [17, арк. 4]. Таким чином, на території колишньої Волинської губернії створювалася мережа краєзнавчих гуртків, роботою яких керувала краєзнавчо-етнологічна комісія. Проте фінансування її програм майже не відбувалося, що зводило до мінімуму краєзнавчу роботу й дослідницький пошук.

Значне місце із вивчення різних аспектів життя національних меншин відігравали музеї краю. У Житомирському музеї широку роботу проводив етнографічний відділ під керівництвом В. Кравченка. Його співробітники зібрали колекцію експонатів, що безпосередньо характеризували культуру та побут поляків на території Правобережної України. У квітні 1929 р. працівники музею розпочали роботу зі створення польського кутка в етнографічному відділі. Планувалося розпочати дослідження соціально-економічного становища населення Мархлевського польського району, зокрема скляного виробництва у Биківці. З центру надійшла вказівка про організацію польського відділу, але керівництво музею не погодилося, аргументуючи тим, що вилучення експонатів з інших відділів зруйнує цілісність системи розташування експозицій [18, арк. 23].

У червні 1929 р. етнографічний відділ Житомирського музею організував наукову експедицію для вивчення польського та німецького етносів Волинської округи. На ці потреби виділено 625 крб. Експедицію очолив завідувач етнографічним відділом В. Кравченко. До її складу увійшло дев'ять осіб: п'ять аспірантів відділу, стажист відділу мистецтв, два учителі шкіл та студент Інституту народної освіти. Об'єктами досліджень обрано порцеляновий завод у Мархлевському районі, на якому працювали переважно поляки і німецький – колгосп ім. К. Лібкнехта у Старій Буді Пулинського району. Експедицією зібрано значний етнографічний матеріал – понад 500 експонатів, зроблено фотознімки, креслення, малюнки тощо. За результатами роботи експедиції управління

науки визнано за необхідне створити при етнографічному відділі музею німецького підвідділу, який експонував би зібрані матеріали [18, арк. 29].

Основні документи, що характеризували історію життя представників національних меншин Правобережжя, знаходилися у центральних та крайових архівах. У процесі розгортання досліджень у цьому напрямку створено спеціальні секції нацменшин. Вони мали на меті організувати базу для здійснення наукових досліджень [19, арк. 282].

Спільно із освітніми закладами функціонували й окремі наукові установи національних меншин. Окремі представники "нової робітничо-селянської інтелігенції" з-поміж польської людності залучалися до діяльності Всеукраїнської академії наук. У її складі з 1920-х рр. створено етнографічну комісію, яка вивчала соціально-економічне життя, побут й культуру етнічних груп населення України, у тому числі й поляків. У тематиці праць її науковців простежувалася своєрідна еволюція від української етнографії – до етнографії України. У травні 1929 р. у структурі комісії створено кабінет вивчення національних меншин. Польська секція кабінету проводила етнографічні експедиції, складала реєстраційні карти польських поселень Шепетівської округи, вивчала рукописні та інші матеріали з історії польської культури в Україні. Кабінет пов'язував свою роботу із етнографічним відділом Волинського науково-дослідного музею в Житомирі [3, с. 227–228], з музеєм у Коростені тощо. Польська секція складала основу Інституту польської пролетарської культури (далі – ІППК), створеного у грудні 1930 р. в структурі ВУАН у Києві.

У 1931 р. ІРКР, директором якого був Б. Скарбек, мав такі секції: соціально-економічну, історичну, літературну, філологічну, антирелігійну. Остання мала опрацьовувати різноманітні матеріали для вироблення напрямків і засобів боротьби із релігійним світоглядом. Колектив ІППК, крім колишніх працівників В. Добжинського, Г. Політура, С. Біржацького, поповнили учені із Москви Б. Шмідт, А. Малецький, із Харкова С. Свідзінський та ін. Перед ними ставилося завдання "під керівництвом партії озброювати теоретично польських трудящих і готувати їх до нових пролетарських битв" [3, с. 228]. Було підготовлено збірку наукових статей, зокрема Б. Скарбека "Польська пролетарська культура", В. Добжинського "Центральна Рада і польська буржуазія в 1917–1918 рр." та ін. Створення ІППК ВУАН розцінювалося як здобуток культурного будівництва в Україні, але стало й початком його кінця.

Через рік організовано "перевірку" роботи установи, замінено її керівництво, репресовано її кадри. Як писав один із тодішніх ідеологів КП(б)У, колишній приват-доцент Київського політехнічного інституту В. Затонський, "в інституті польської культури весь склад від директора до посудомийки був підібраний цілком "одностайно". Серед них дехто мав партквиток у кишені, дехто не мав, але усі вони були членами контрреволюційної організації [20, арк. 59 зв.].

20 вересня 1935 р. вище політичне керівництво ухвалило таємну постанову "Про Інститут польської культури", у якій пропонувалося "існуючий зараз у Києві Інститут польської культури реорганізувати – з тим, щоб звести його роботу до збирання польської літератури та матеріалів, як історичних документів". Секретарю ЦК КП(б)У М. Попову доручалося розробити і внести на затвердження Центрального комітету пропозиції про порядок користування матеріалами ІППК, визначити штати реорганізованого наукового підрозділу у відповідності з його новими завданнями [21, арк. 303–303 зв.].

Вжитих заходів очевидно було недостатньо, оскільки вже 5 жовтня 1935 р. Політбюро ЦК КП(б)У, на зміну попередньої постанови, ухвалило нову, що передбачала: 1. "Інститут польської культури ліквідувати. 2. Організувати при Українській Академії наук Кабінет з вивчення наукової літератури, мистецтва та історії революційного руху Польщі. 3. Доручити т.т. Кривицькому, Ашрафяну та Кіллерогу в п'ятиденний термін провести в життя постанову про ліквідацію Інституту польської культури ..." [21, арк. 303–303 зв.].

Восени 1935 р. прийнято низку інших постанов Політбюро ЦК КП(б) України, які зводили нанівець усю наукову та культурно-освітню роботу серед польського населення України [22, арк. 277–280 зв.].

Характерно, що, пропонуючи утворити замість ІППК відповідний кабінет, вище політичне керівництво знало й передбачало, що жодного подібного закладу у системі ВУАН створено не буде. Незважаючи на те, що до середини 1930-х рр. програма радянізації ВУАН була реалізована на практиці, реорганізаційні процеси, обумовлені як внутрішніми, так і зовнішніми чинниками, тривали. В умовах згортання політики коренізації, а в Україні – українізації, нищення українства репресіями й Голодомором – геноцидом 1932–1933 рр., "боротьби з троцькізмом та сіонізмом", порушення численних кримінальних справ щодо "членів підпільних контрреволюційних угруповань" поступово ліквідовувалися національні науково-дослідні установи [23, с. 289].

Отже, упродовж 20-х – початку 30-х рр. ХХ ст. на території Правобережжя діяли науково-дослідні установи, підрозділи, відділи, кафедри, які в основу своєї роботи поклали питання вивчення історії, культури, побуту, духовного життя представників етнічних меншин краю.

Радянське керівництво в руслі проголошеної національної політики, сприяло створенню таких установ та проведенню ними досліджень. Отримав можливість розвитку краєзнавчий рух. Проте, ця підтримка найчастіше була тільки формальною. Насправді, за виключенням деяких випадків, рішення про проведення наукових розвідок приймалися, але відповідне фінансування на ці потреби майже не виділялося. Науково-дослідна робота, пов'язана із життям національних меншин, була під повним контролем керівних партійних і радянських органів, адже усі наукові плани затверджувалися управлінням науки. Тому у більшості випадків, відкидаючи, на думку управління, непотрібні наукові проблеми, воно зобов'язувало включати до наукових планів питання, пов'язані із участю етнічних груп у революційному русі й акцентувати на цьому основні зусилля.

Таким чином, у 1920–1930-х рр. з ініціативи вищого політичного керівництва в радянській Україні проводилася значна та багатопланова робота із обмеження можливостей наукової та творчої інтелігенції серед представників польської національної меншини, об'єднаної в науково-дослідних, освітніх установах, громадських, творчих організаціях. Одним зі шляхів витіснення колишньої інтелігенції із закладів науки, освіти, культури, громадських організацій стала їх реорганізація, уніфікація, підпорядкування партійно-державному керівництву. Реорганізація науково-дослідних, освітніх установ, громадських, творчих організацій наштовхувалися на опір інтелігенції, що нерідко призводило до застосування жорстких репресивних заходів. Тобто, про становлення, розвиток та діяльність наукових установ серед представників польської етнічної меншини на території УРСР (УРСР) йдеться про період до 1933 р., коли розпочалася реорганізація цих закладів, а вже із 1935 р. фактично наукова діяльність серед поляків була припинилася взагалі.

Список використаних джерел

1. Балуба І. А. Проблеми культурно-освітнього розвитку польської національної меншини в Україні в 20–30-ті рр. ХХ ст. / І. А. Балуба // Посвіт. – 1999. – № 2 (23). – С. 10–12.
2. Єременко Т. І. Поляки в Україні / Т. Єременко, Б. Чирко, О. Калакура // Віче. – 1993. – № 2. – С. 119–130.
3. Калакура О. Я. Поляки в етнополітичних процесах на землях України у ХХ столітті: монографія / НАН України. Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса / О. Я. Калакура. – К., 2007. – 508 с.
4. Чирко Б. В. Національні меншини в Україні (20–30 роки ХХ століття) / НАН України, Ін-т національних відносин і політології / Б. Чирко. – К., 1995. – 215 с.
5. Якубова Л. Д. Повсякденне життя етнічних меншин радянської України у міжвоєнну добу / НАН України. Інститут історії України / Л. Д. Якубова. – К., 2011. – 339 с.
6. Даниленко В. М., Касьянов Г. В., Кульчицький С. В. Сталінізм на Україні: 20–30-ті роки / В. М. Даниленко, Г. В. Касьянов, С. В. Кульчицький. – К., 1991. – 340 с.
7. Касьянов Г. В., Даниленко В. М. Сталінізм і українська інтелігенція (20–30-ті роки) / Г. В. Касьянов, В. М. Даниленко. – К., 1991. – 95 с.
8. Культурне будівництво в Українській РСР 1928 – червень 1941 р. Збірник документів і матеріалів / [Упорядники: В. М. Даниленко, О. Г. Луговський, І. О. Молодчикова та ін.]. – К., 1986. – 413 с.
9. Кульчицький С. В. Україна між двома війнами (1921–1939 рр.) / Україна крізь віки / С. В. Кульчицький. – К., 1999. – Т. 11. – 336 с.
10. ЦДАГО України, ф. 413, оп. 1, спр. 381, арк. 21, 130.
11. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 16, спр. 12, арк. 293.
12. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 7, спр. 384, арк. 129.
13. ЦДАГО України, ф. 413, оп. 1, спр. 255, арк. 50, 51.
14. Там само, спр. 104, арк. 391.
15. Там само, спр. 156, арк. 7, 62, 68, 69.
16. Там само, спр. 152, арк. 15, 77.
17. Там само, спр. 359, арк. 4.
18. Там само, ф. 166, оп. 6, спр. 3396, арк. 23, 29.
19. Там само, ф. 166, оп. 6, спр. 5921, арк. 143, 282.
20. Там само, спр. 422, арк. 59 зв. 21.
21. Там само, спр. 12, арк. 275.
22. Там само, спр. 422, арк. 277–280 зв.
23. Політична історія України. ХХ ст.: У 6 т.: Т. 3: Утвердження радянського ладу в Україні (1921–1938). – Т. 3: Утвердження радянського ладу в Україні (1921–1938) / [С. В. Кульчицький (кер.), Ю. І. Шаповал, В. А. Греченко та ін.]. – К., 2003. – 448 с.

Виктория Фесенко

НАУЧНЫЕ ЦЕНТРЫ ПРЕДСТАВИТЕЛЕЙ ПОЛЬСКОГО ЭТНИЧЕСКОГО МЕНЬШИНСТВА В УССР В 20–30-Х ГГ. ХХ В.

Рассмотрено становление и деятельность научных учреждений представителей польского этнического меньшинства в УССР в 20–30-х гг. ХХ в., выделено научные учреждения, которые функционировали в исследуемый период. Отмечается, что, несмотря на тот факт, что вся научно-исследовательская работа, связанная с жизнью национальных меньшинств, была под полным контролем руководящих структур, действовали научно-исследовательские учреждения, подразделения, отделы, кафедры, создавались краеведческие кружки, в основе работы которых стояли вопросы изучения истории, культуры, быта, духовной жизни этнических меньшинств.

Ключевые слова: польское этническое меньшинство, наука, научные учреждения, Киевский польский педагогический институт, история Польши

Viktoria Fesenko

SCIENTIFIC CENTERS OF REPRESENTATIVES OF THE POLISH ETHNIC MINORITY OF UKRAINIAN SSR IN 20–30TH YEARS OF THE XX CENTURY.

Examined the becoming and activity of scientific establishments of representatives of the Polish ethnic minority in the Ukrainian SSR in 20–30th years of the XX century, scientific establishments that functioned in an investigated period are distinguished. It is noted that, despite the fact that all the research work related to the life of national minorities was under control of the management structures but were research institutions, departments, divisions, created local history groups that created work of the study of history, culture, life, spiritual life of ethnic minorities.

Key words: the Polish ethnic minority, science, research institutions, academia, the Polish Kiev Pedagogical Institute, the history of Poland.

УДК: 94: 323.281 (477.8) "1939/1941"

Тетяна Самсонюк

ОСОБЛИВОСТІ ВЕДЕННЯ СЛІДСТВА У СПРАВАХ ПОЛЯКІВ, АРЕШТОВАНИХ НА ТЕРИТОРІЇ РОВЕНЩИНИ У 1939–1941 РР.

У статті зроблено спробу, на підставі статистичних даних, за статевою, віковою, професійною ознаками, дослідити особливості ведення слідства у справах поляків, арештованих радянськими карально-репресивними органами на території, що 4 грудня 1939 р. увійшла до складу Ровенської області. Основну увагу зосереджено на алгоритмі провадження слідства, здійснюваного місцевими органами НКВС: оформлення документів слідства, допити в'язнів, свідків, винесення вироків та інше.

Ключові слова: Ровенська область, НКВС, поляки, арешти, слідство.

Наукова новизна дослідження полягає в тому, що ця розвідка, базуючись на вперше оприлюднених статистичних даних, має на меті проаналізувати вплив професії, віку, статі в'язнів польської національності, арештованих після встановлення радянського тоталітарного режиму у визначеному регіоні, на хід слідчого процесу, здійснюваного органами НКВС та винесення вироків.

Об'єктом дослідження є особливості ведення слідства органами НКВС, застосовані до представників польської національної меншини в залежності від професійної, соціальної, вікової та статевої приналежності її представників.

Предмет дослідження – поляки регіону, що потрапили у радянські застінки у 1939–1941 рр.

Основна мета публікації: проаналізувати хід слідчого процесу стосовно представників польських правоохоронних органів, розвідки, Корпусу охорони прикордоння (далі – КОП), військовослужбовців, окремих категорій цивільного населення, виділивши риси, що є спільними для усіх категорій в'язнів та відмінності, притаманні для окремих груп в'язничного контингенту в залежності від його професійної, соціальної чи іншої приналежності.

Основу джерельної бази статті складають документи управління комітету державної безпеки УРСР у Ровенській області, що знаходяться на зберіганні у Державному архіві Рівненської області (далі – Держархів Рівненської обл.). Більшість архівних матеріалів публікуються вперше.

Це питання можна вважати малодослідженим у зв'язку із відсутністю повноцінного доступу вітчизняних дослідників до такого виду архівних документів, як архівно-слідчі справи (далі – АСС). Значним поступом у дослідженні методів ведення слідства радянськими репресивними органами стосовно представників окремих національних груп, стали історичні нариси науковців, подані у рамках проекту "Реабілітовані історією". Серед таких особливої уваги, в контексті окресленої проблематики, заслуговують розвідки Р. Давидюк [1], А. Жив'юка, І. Марчука [2], О. Санжаревського [3]. Осібно варто виділити працю В. Барана і В. Токарського, окремих підрозділ якої присвячено змісту і методам роботи радянських спецслужб у 1939–1941 рр. [4].

Здійснення статистичного аналізу АСС, що знаходяться на зберіганні у Держархіві Рівненської обл., дало можливість виокремити певні категорії поляків (за професійною, статевою, віковою, освітньою ознаками) арештованих на території Ровенщини впродовж 1939–1941 рр. Зауважимо, що із масиву АСС, що становить 5819 одиниць зберігання, наявних у зазначеному фонді, шляхом механічного відбору здійснено часткову вибірку справ, оформлених органами НКВС, стосовно осіб польської національності. Обсяг цілеспрямованого відбору склав 700 одиниць.

За професійною ознакою в'язничний контингент розподілився таким чином: найбільше – 23,57 % склали кадрові військовослужбовці, поліціанти та працівники в'язниць; 9 % – працівники

залізниці; 7,14 % – освітяни; 5,71 % – військові осадники; 5,29 % – власники одноосібних селянських господарств; 5 % – власники маєтків; 3,71 % — державні службовці; 3,14 % – працівники державної лісової охорони (лісники, гайові); 2,29 % – працівники медичної галузі; 14 % – особи, що перебували у резерві Війська польського; 2 % – учні і студенти; 15,42 % склали представники усіх інших професій, в тому числі й пенсіонери. Встановлено, що основна категорія арештованих осіб – це чоловіки від 30 – до 50 років, їх частка становила 71,85 %, в’язні до 30 років склали 15,29 %, старші 50 – 12,86 % (наймолодшому в’язню було 16 років, найстаршому – 71 рік). У радянських казематах перебувало 96,29 % поляків-чоловіків і 3,71 % жінок. Найбільше арештованих поляків – 48,14 % мали середню освіту, 39,29 % – початкову, 10,29 % – вищу і 2,28 % були неграмотними. Детальне вивчення АСС сприяло унаочненню того факту, що відповідно до сфери професійної діяльності та меншою мірою вікового цензу, радянськими слідчими органами використовувалися різні методи ведення слідства. Щодо останнього, то нерідкими були випадки, коли після нетривалого перебування під слідством, особи похилого віку звільнялися з-під варти. Серед таких був 71-річний А. Тиніцький [5] та 62-річний А. Заводовський [6].

Здебільшого до цієї групи належали власники середніх та дрібних аграрних господарств, нащадки збіднілої польської шляхти, що мешкали на Волині ще з часів існування Російської імперії. Однак, така лояльність з боку органів НКВС не поширювалася на власників великих сільськогосподарських маєтків, колишніх співробітників польської державної поліції та осіб, що співпрацювали із польськими правоохоронними й розвідувальними органами. У числі перших 67-річний Г. Лехніцький, позбавлений волі на п’ять років [7], 62-річний М. Парчевський [8] та 62-річний Т. Єловіцький [9], засуджені до восьми років виправно-трудоих таборів (далі – ВТТ). До п’яти років ВТТ особливою нарадою при НКВС засуджено 62-річного Я. Крушинського [10] та 58-річного А. Каникулу [11] – пенсіонерів польської поліції. Вісім років ВТТ отримав С. Цудзик, звинувачений у викритті підпільного комуністичного осередку [12], стільки ж – 59-річний І. Маркевич, арештований, як конфідент польської розвідки [13]. У поодиноких випадках замість “перевиховання” у ВТТ до осіб похилого віку, у якості міри покарання, застосовували заслання до віддалених районів СРСР. Як приклад, вироки у справах 66-річного Б. Гроховського [14] та 62-річного К. Задембського [15], засуджених до п’яти років заслання.

Констатуємо, що статева приналежність жодним чином не впливала на обрання тактики ведення слідства співробітниками НКВС. Як і чоловіки, жінки-арештантки піддавалися моральним і фізичним тортурам. Окрім цього наявні поодинокі, зважаючи на моральний аспект питання, свідчення стосунків інтимного характеру між слідчими й жінками-в’язнями. Зокрема, арештована актриса міського театру В. Лепешкевич на відкритому судовому засіданні у справі колишнього старшого слідчого слідчої частини УНДБ в Ровенській області Л. Кірзнера свідчила, що її зустрічі із останнім передбачали тілесну близькість [16, арк. 62]. Не оминули польського жіноцтва і покарання у вигляді вищої міри покарання (далі – ВМП). Передусім, це стосується активісток польського підпілля Я. Динаковської та Т. Траутман, засуджених до страти [17, с. 129, 134].

Щодо алгоритму слідчого процесу, відповідно до сфери професійної діяльності в’язнів, то, окрему групу, яка суттєво відрізняється із широкого загалу документів, складають АСС на співробітників польської державної поліції. Серед чинників неабияка лаконічність слідчих справ – 1–2 допити, у більшості випадків, без залучення свідків (особливо у справах поліціантів, евакуйованих на територію Ровенщини із початком німецько-польської війни) та оформлення документів “заднім” числом. Співробітники польської поліції арештовувалися оперативно-чекістськими групами (далі – ОЧГ) у перші дні радянської окупації Західної України без оформлення постанов на арешт, санкціонованих прокурором ордерів. Ця документація готувалася через два-три місяці після затримання. Так, І. Турчина, старший поліціант с. Антопіль Ровенського повіту, був арештований 18 вересня 1939 р., він перший і єдиний раз допитувався 17 грудня 1939 р. Постанова на його арешт та обрання міри запобіжного заходу датовані 11 та відповідно 13 грудня 1939 р. Свідки у справі не залучалися [18, арк. 1, 2, 7]. Таку ж ситуацію фіксуємо і у слідчій справі А. Здолинського, поліціанта 2-го комісаріату поліції м. Ровно [19, арк. 1, 3, 6]. Трапляються випадки, коли більшість документів у слідчій справі датовано одним числом. Як приклад, справа І. Адамського, поліціанта с. Антопіль, арештованого 18 вересня 1939 р. Проведення слідства у його справі розпочато 17 грудня 1939 р., цим числом датовано постанову на арешт, постанову про обрання міри запобіжного заходу та ордер. 18 грудня оформлено анкету арештованого, проведено перший і єдиний допит та оформлено протокол про закінчення попереднього слідства, про що й оголошено в’язню [20, арк. 1–11]. Звинувачувальний висновок датований 24 грудня 1939 р. Тобто, на рівні обласного відділу НКВС у цей день розгляд справи було завершено. Постанова особливої наради при НКВС, за якою І. Адамського “за активну боротьбу проти революційного руху” засуджено до п’яти років ВТТ датована 7 квітня 1941 р. [20, арк.15], у цей же день винесено вирок і поліцейському с. Басів Кут – Л. Коту, арештованому 18 вересня 1939 р. [21, арк. 14]. Таким чином, з’ясовується, що переважна

більшість польських поліціантів упродовж декількох місяців чекали на початок слідства, а потім більше року очікували на вироки, перебуваючи у нестерпних умовах в'язниці.

Під час провадження слідства у справах співробітників польських правоохоронних органів, одним із завдань слідчого було відшукати докази їх ненависті і жорстокості до представників інших національних груп. Важливу роль у таких провадженнях відігравали сільські чи селищні ради, у переважній більшості сформовані із жертв переслідування польських правоохоронних органів. Останні, на вимогу НКВС, надавали "необхідні" характеристики та довідки стосовно арештованих поліціантів. "Громадянин Краль П. Л. житель м. Володимирець займався торгівлею (салом) в якій по роботі ошукував селян. Також був комендантом польських "стрільців". У році 1939 вступив у поліцію, в займаючій становищі визначався як найлютіший ворог трудящих..." – йдеться у характеристиці, наданій головою Володимирецької селищної ради 22 червня 1940 р. [22, арк. 24]. Подібного стибу документи фіксуємо і АСС на С. Люпу [23, арк. 11], Щ. Гузевича [24, арк. 22–23], Д. Муляра [25, арк. 54–55].

Щоб уникнути фізично і морально виснажливих допитів, часто в'язні цієї категорії на першому ж допиті приймали усі нав'язані слідчими звинувачення. Іноді вирішальну роль у такій поведінці відігравав фізичний стан людини. Так, службовець Дубенського постерунку поліції С. Урбанський на першому ж допиті "признав повністю себе винним, що з 1927 до 1939 р. вів боротьбу проти робочого класу, чим зміцнював буржуазний польський устрій". Через декілька днів після цього допиту в'язню поставили діагноз: "...катар верхівок легень, бронхіт, стан здоров'я вимагає утримання від важкої фізичної праці" [26, арк. 6 г, 13–13 зв].

У переважній більшості співробітники польської державної поліції засуджувалися до п'яти або ж восьми років позбавлення волі у ВТТ, при цьому початок терміну відбування покарання рахувався не із дати арешту, а із дати початку ведення слідства. Арештованому 17 вересня 1939 р. поліцейському с. Тайкури Здолбунівського повіту Ф. Кубіцу особлива нарада призначила покарання у вигляді п'яти років позбавлення волі, рахуючи початок терміну з 9 грудня 1939 р. [27, арк. 5, 6, 15]. Таким чином, два з половиною місяці перебування у Ровенській в'язниці не були зараховані до загального терміну позбавлення волі.

Та попри численні звинувачувальні вироки, за якими службовців польської поліції засуджено до тривалих термінів ув'язнення, траплялися поодинокі випадки звільнення їх з-під варті. Це стосується обслуговуючого персоналу поліційних відділків (водіїв, столярів, сторожів), а також фізінструкторів, перекладачів, які після нетривалого перебування під вартою звільнялися. Серед таких були Т. Томпоровський [28], С. Стодольський [29], В. Домогал [30]. Були звільнені з-під варті і в'язні, слідство у справах яких тривало до зміни політики радянської влади стосовно поляків та оголошення їм амністії у 1941 р. До прикладу, 10 квітня 1940 р. Ровенським УНКВС арештовано Е. Воляка, бухгалтера за професією, в останні дні серпня 1939 р. мобілізованого на службу в польську поліцію містечка Олександрія Ровенського повіту, де він служив до 17 вересня 1939 р. Таким чином, поліцейський стаж останнього складав приблизно 20 днів, що не завадило карально-репресивним органам приписати в'язню злочини передбачені ст. 54-13 КК УРСР, а саме: "участь в придушенні революційного руху на території кол. Польщі" [31, арк. 22]. Провівши більше року у в'язницях НКВС, відповідно до постанови прокуратури СРСР від 12 травня 1941 р. Е. Воляка звільнено з-під варті Старобільського табору НКВС [31, арк. 24 б].

Ще одна група в'язнів польської національності, до яких застосувалася спрощена форма ведення слідства – військові осадники. АСС ілюструють той факт, що їх арешти мали превентивний характер і здійснювалися планово упродовж вересня-грудня 1939 р. Так, 24 вересня 1939 р. відповідна акція відбулася в Уланській Доли [32], а 24 грудня 1939 р. у Великій Полянці Дубенського повіту [33]. За один день в обраному населеному пункті ув'язнювалися усі фізично здорові чоловіки, здатні чинити опір діям радянських функціонерів. У в'язницях цей контингент утримувався до кінця січня 1940 р., оскільки на початок лютого 1940 р. планувалася широкомасштабна акція із депортації родин військових осадників і лісників. Осадників, арештованих райвідділами НКВС напередодні депортації, звільняли з-під варті відразу після арешту, не провівши жодного допиту, як, наприклад, В. Мельника із Сарн [34, арк.7], В. Зажицького із Антонин Сарненського повіту [35, арк.8]. При звільненні, ця категорія в'язнів заповняла підписку про невиїзд із постійного місця проживання [36, арк.11]. Зауважимо, що наслідком добре спланованої і проведеної радянськими карально-репресивними органами спецоперації в Ровенській області стала депортація 7939 осадників і лісників [37, арк.159].

За результатами статистичного аналізу серед в'язничного контингенту, виділяються й декілька професійних груп, слідство у справах яких велось із особливою ретельністю. У числі таких співробітники КОП, польської розвідки та особи, запідозрені у співпраці із цими структурами – здебільшого залізничники, власники ресторанів, крамниць, перукарень, житлових площ, що здавалися в оренду.

Отримані відомості при розробці агентів польської розвідки, затриманих у серпні-вересні 1939 р. на території УРСР, дали підстави НКВС здійснити численні арешти штатних і контрактних співробітників, резидентів, агентів та інформаторів. Серед таких службовців Ровенського розвідцентру № 8 – М. Даненкович, резидент В. Верещинський, агент К. Шинкарук. Слідчі справи стосовно польських розвідників вирізняються з-поміж інших довготривалими допитами, незважаючи на фізичний стан в'язнів і суворість винесених вироків. Прикладом першого був протокол допиту М. Даненковича, зафіксований на 53 аркушах [38, арк.11–53]. Додамо, що останній був арештований у край важкому фізичному стані: під час бомбардування м. Ровно у перші дні Другої світової війни чоловік отримав відкритий перелом ноги та рвану рану плеча, результатом несвоєчасної медичної допомоги стало зараження крові і втрата нижньої кінцівки [13, арк. 31]. “Розкажіть, якою була структура розвідувальних органів КОПу? Назвіть відомих Вам офіційних працівників 2-го відділу польського генерального штабу? Назвіть усіх відомих Вам офіційних працівників експозитур? Що Вам відомо про радіорозвідку? Які відомості про Радянський Союз цікавили польську розвідку і наскільки покази іноземців задовольняли в цій частині розвідку?” – ось лише незначний перелік запитань, поставлених, заступником начальника УНКВС у Ровенській області, капітаном держбезпеки Галавановим в'язню М. Даненковичу [38, арк. 12–27]. Підтвердженням суворості винесених вироків співробітникам КОП був звинувачувальний вирок від 27 листопада 1941 р. у справах В. Верещинського і К. Шинкарука, санкціонований заступником облпрокурора Сталінградської області у якому зазначено: “...Враховуючи ступінь здійсненого злочину застосувати до звинуваченого Верещинського В. І. ВМП – розстріл, до звинуваченого Шинкарука К. О. – розстріл” [39, арк. 88].

Постановою особливої наради СРСР від 24 червня 1942 р. К. Шинкарука засуджено до 10 років виправно-трудових таборів. Відомо, що В. Верещинського, як польського громадянина, амністовано 12 серпня 1941 р [39, арк. 89 зв., 92]. До ВМП засуджено І. Чубика, на відміну від осіб, зазначених вище, вирок у його справі приведено у дію 10 жовтня 1940 р. [40, арк.122].

Згідно із підрахунками відомо, що 9 % від арештованих у 1939–1941 рр. поляків складають працівники залізниці. Особлива увага слідчих НКВС зосереджувалася на залізничниках, що працювали на станції Здолбунів і обслуговували потяги шепетівського напрямку, оскільки майже усі вони співпрацювали із польською розвідкою. У АСС на зазначений контингент в'язнів зустрічаються документи настановчого змісту, якими керівництво НКВС намагалося повернути слідчий процес у “правильне” русло. “...При допитах свідків візьміть за основу приналежність Сителя до “двуйки” і його антирадянські прояви. Передопитайте свідків Макаревича і Лабєртовича, їх відповіді запишіть по суті заданих питань, без всіляких умовиводів і припущень...” – йдеться у листі заступника начальника дорожньо-транспортного відділу (далі – ДТВ) НКВС Ковельської залізниці, лейтенанта держбезпеки Дьоміна, адресованого начальнику ДТВ НКВС станції Сарни, молодшому лейтенанту Морозову [41, арк. 29].

Ще одна група в'язнів, що вирізняється ретельністю ведення слідства, це учасники польських антирадянських конспіративних організацій. Особливістю АСС на останніх була достатньо вагома протокольна частина: протоколи допитів в'язня, очних ставок, допитів численних свідків, переважна більшість яких перебували за ґратами. Метою слідчих було викриття не лише місцевої підпільної мережі, а й виявлення зв'язкових ланок, які могли б вивести на керівні осередки польської конспірації у Львові та Варшаві. Протоколи допитів, часто сфальсифіковані слідчими, все ж демонструють непохитність переважної більшості підпільників і лише багатогодинні нічні, іноді кількадевні допити та фізичні тортури примушували патріотів Польщі погоджуватися на співпрацю із НКВС. Як приклад, протокол допиту К. Язвінського, коменданта Ровенського осередку “Союзу збройної боротьби”, від 30 березня 1940 р., зафіксований на 40 аркушах, у якому чітко простежується, як у ході дізнання змінюється особистий підпис в'язня: із чіткого й каліграфічного, згодом він перетворюється на незрозумілу позначку. Зауважимо, що у якості катів активіста польського підпілля виступили начальник 3-го відділу УДБ УНКВС в Ровенській області Попов і начальник опергрупи НКВС СРСР Журавльов [42, арк. 167–186].

Не вирізнялися гуманністю й вирокі Дубенського районного та Ровенського обласного судів, винесені керівникам і активістам польської конспірації. На засіданні першого, що відбулося 22–23 листопада 1940 р. Г. Крюгера, братів К. Язвінського і Я. Язвінського засуджено до ВМП з конфіскацією майна (зауважимо, що К. Язвінський був власником готелю і кінотеатру “Новий світ” у м. Ровно), О. Вірбша, М. Жалнерчика, Ю. Кпитяка, С. Сочінського, А. Вагнера, Я. Яніцького і В. Слівінського засуджено до десяти років ВТТ із обмеженням у громадянських правах на три роки і конфіскацією майна [43, арк. 219–219 зв.]. Щодо вироків Ровенського обласного суду, то ним до ВМП засуджено ксьондза С. Зентару і В. Лязурека, 8 квітня 1941 р. у м. Ровно присуд приведено у дію [44, арк. 399].

Досить частою при "розробці" окремих категорій в'язнів практикувалося використання слідчими НКВС камерних провокаторів. У такій якості, зазвичай, виступали співкамерники, у випадках із ув'язненими поляками, цю роль виконували особи іншої національності – українці, євреї та інші. Варто зауважити, що у слідчих справах на українців таку роль відігравали поляки чи євреї, а у справах євреїв – українці, меншою мірою поляки. Так, при провадженні слідства над П. Новаком, кондуктором залізничної станції Здолбунів, який упродовж 1938–1939 рр. працював на потязі "Здолбунів-Шепетівка" і був арештований як агент польської розвідки, вирішальними стали свідчення його співкамерника Н. Ломакіна, українця за національністю. Останній переповідав слідчому Зайцеву розмови в'язнів Новака, Гжибека і Журальського, які велися у нічний час. За словами Н. Ломакіна, ті були готові отримати по 10 років ВТТ "для своєї батьківщини, тобто, для майбутньої Польської держави..." [45, арк. 19].

Величезна кількість новоспечених "ворогів радянської влади", що потрапили до казематів карально-репресивних органів, спричиняла суцільний хаос у їх діловодстві, а звідси численні помилки при оформленні АСС. Нерідко справи на в'язнів губилися, а люди у цей час місяцями перебували у в'язницях без провадження слідства, як у випадку із військовим лікарем І. Гаєком [46]. Допускалися грубі порушення 113 та 157 статей кримінально-процесуального кодексу УРСР, що регламентували терміни утримання під вартою і провадження слідства. Як приклад, АСС В. Багінського, який майже місяць перебував під вартою без санкцій прокурора. Окрім цього упродовж 25 грудня 1938 р. – 3 лютого 1939 р. слідство у його справі не здійснювалося, доки документи не потрапили до рук помічника військового прокурора Панфільцева, який і з'ясував, що жодних доказів злочинної діяльності В. Багінського не виявлено. Однак, "враховуючи соціальну небезпеку останнього для соціалістичної держави" запропоновано вислати в'язня за межі Західної України до концтаборів [47, арк. 17].

Аналіз документів карально-репресивних органів дає підстави стверджувати, що кримінальні справи на більшість категорій польського суспільства були лише формальністю. Організатори і виконавці репресій не переймалися такими поняттями, як "доказовість злочину". Зазвичай, органи НКВС карали людей не за конкретні провини, а за приналежність до певної групи чи категорії польського суспільства, таким чином виконуючи завдання із ліквідації контингенту, небезпечного для радянського тоталітарного режиму, підходили до цього системно. 24 грудня 1939 р. санкціоновані обласним прокурором і затверджені начальником УНКВС у Рівенській області постанови на арешт 45 польських поліціантів. У цей же день оформлено звинувачувальні висновки у їх справах [48]. Цей промовистий факт ще раз підтверджує тезу про наперед визначену "винуватість" окремих груп арештантів. Кардинально іншу ситуацію фіксуємо у АСС на співробітників польських розвідувальних структур, КОП та учасників польських антирадянських формувань, слідства у справах яких були довготривалими і вирізнялися особливою ретельністю та жорстокістю винесених вироків. Таким чином, радянська репресивна машина позбувалася контингенту, що мав не лише бажання, а й на професійному рівні міг чинити потужний опір розповсюдженню тоталітарного режиму на західноукраїнських землях.

Список використаних джерел

1. Давидюк Р. Доля польських осадників в умовах радянзації 1939–1941 рр. / Р. Давидюк // Реабілітовані історією: У двадцяти семи томах. Рівненська область / [упор. А. Жив'юк]. – Рівне: ВАТ "Рівненська друкарня", 2006. – Кн. 1. – С. 362–370; Давидюк Р. Боротьба польських підпільних структур на Рівненщині (1939–1941 роки) / Р. Давидюк // Реабілітовані історією: У двадцяти семи томах. Рівненська область / [упор. А. Жив'юк]. – Рівне: ВАТ "Рівненська друкарня", 2006. – Кн. 1. – С. 370–373.
2. Жив'юк А., Марчук І. Політичні репресії тоталітарної доби на Рівненщині: від "червоного терору до боротьби з інакодумцями / А. Жив'юк, І. Марчук // Реабілітовані історією: У двадцяти семи томах. Рівненська область / [упор. А. Жив'юк]. – Рівне: ВАТ "Рівненська друкарня", 2006. – Кн. 1. – С. 8–78.
3. Санжаревський О. Зловживання владою в особистих інтересах: справа Миків / О. Санжаревський // Реабілітовані історією: У двадцяти семи томах. Рівненська область / [упор. А. Жив'юк]. – Рівне: ВАТ "Рівненська друкарня", 2006. – Кн. 1. – С. 435–438.
4. Баран В. "Зачистка": політичні репресії в західних областях України у 1939–1941 рр. / В. Баран, В. Токарський. – Л.: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2014. – 456 с.
5. Держархів Рівненської обл., ф. Р. 2771, оп. 2, спр. 2652, арк. . 6. Там само, спр. 1706.
7. Там само, спр. 766.
8. Там само, спр. 1115.
9. Там само, спр. 765.
10. Там само, спр. 1097.
11. Там само, спр. 416.
12. Там само, спр. 1132.
13. Там само, спр. 668, арк. 31.
14. Там само, спр. 592.
15. Там само, спр. 270.
16. Там само, спр. 1640, арк. 62.
17. Польське підпілля 1939–1941 рр. Від Волині до Покуття. Польща та Україна у тридцятих-сорокових роках ХХ століття Невідомі документи з архівів спеціальних служб / [наук. ред. Є Тухольський, Ю. Шаповал]. – Варшава-Київ, 2004. – Т.3. Ч. 1. – 791 с.
18. Держархів

Рівненської обл., ф. Р. 2771, оп. 2, спр. 159, арк. 1, 2, 7. 19. Там само, спр. 160, арк. 1, 3, 6. 20. Там само, спр. 293, арк. 1–11, 15. 21. Там само, спр. 292, арк. 14. 22. Там само, спр. 1082, арк. 24. 23. Там само, спр. 489. 24. Там само, спр. 301, арк. 22–23. 25. Там само, спр. 156, арк. 54–55. 26. Там само, спр. 157, арк. 6 г, 13–13 зв. 27. Там само, спр. 295, арк. 5, 6, 15. 28. Там само, спр. 2857. 29. Там само, спр. 2861. 30. Там само, спр. 2859. 31. Там само, спр. 1769, арк. 22, 24 б. 32. Там само, спр. 2925, 2930. 33. Там само, спр. 2931, 2932, 2933. 34. Там само, спр. 2855, арк. 7. 35. Там само, спр. 2860, арк. 8. 36. Там само, спр. 2847, арк. 11. 37. Галузевий державний архів Служби безпеки України, ф. 16, оп. 33, спр. 10, арк. 159. 38. Держархів Рівненської обл., ф. Р. 2771, оп. 2, спр. 5646, арк. 11–53. 39. Там само, спр. 388, арк. 88, 89 зв., 92. 40. Там само, спр. 987, арк. 122. 41. Там само, спр. 452, арк. 29. 42. Архів Управління Служби безпеки у Рівненській області (далі – АУ СБУ в Рівненській обл.), ф.-п., спр. 21521, арк. 167–186. 43. АУ СБУ в Рівненській обл., ф.-п., спр. 15162, т. 3., арк. 219–219 зв. 44. Там само, спр. 22224. 45. Держархів Рівненської обл., ф. Р. 2771, оп. 2, спр. 961, арк. 19. 46. Там само, спр. 32. 47. Там само, спр. 2673, арк. 17. 48. Там само, спр. 291–296; 319; 334; 347–349; 362–363; 373; 395; 445; 449; 493; 509; 535; 555; 563–565; 572; 597; 642; 779–780; 782; 788; 790; 840; 940; 979; 986; 995; 1000; 1096; 1098; 1123–1124; 1128; 1135; 1149.

Татьяна Самсонюк

ОСОБЕННОСТИ ВЕДЕНИЯ СЛЕДСТВИЯ ПО ДЕЛАМ ПОЛЯКОВ, АРЕСТОВАН НА ТЕРРИТОРИИ РОВЕНЩИНЕ В 1939–1941 ГГ.

В статье сделана попытка, на основании статистических данных, по половому, возрастному, профессиональному признаку, исследовать особенности ведения следствия по делам поляков, арестованных советскими карательно-репрессивными органами на территории 4 декабря 1939 вошла в состав Ровенской области. Основное внимание сосредоточено на алгоритме производства следствия, осуществляемого местными органами НКВД: оформление документов следствия, допросы заключенных, свидетелей, вынесения приговоров и др.

Ключевые слова: Ровенская область, НКВД, поляки, аресты, следствие, допросы, приговоры.

Tatiana Samsoniuk

SPECIFICS OF THE INVESTIGATION INTO THE POLES ARRESTED IN THE TERRITORY OF ROVNO REGION IN 1939-1941.

This article is an attempt, on the basis of statistical data on sex, age, profession, explore the features of investigating Poles arrested by Soviet punitive and repressive authorities in the territory December 4, 1939 joined the Rivne region. It concentrates on the algorithm, an investigation, carried out by local NKVD: paperwork investigation, interrogation of prisoners, witnesses, sentencing and more.

Key words: Rivne region, NKVD (the Office of the National Committee of Internal Affairs), Poles, arrests, investigation, interrogations, and verdicts.

УДК 94(477)

Сергій Стельникович

СПОРТИВНЕ ЖИТТЯ НА ТЕРИТОРІЇ ЖИТОМИРСЬКО-ВІННИЦЬКОГО РЕГІОНУ В ПЕРІОД НАЦИСТСЬКОЇ ОКУПАЦІЇ

У статті аналізується специфіка спортивного життя на окупованих нацистами територіях Житомирської і Вінницької областей (у генеральному окрузі “Житомир”). Визначено, що дозвіл фашистів на розвиток спорту зумовлювався необхідністю організації спортивного дозвілля для окупаційних військ. Для фашистів був також важливим пропагандистський аспект. На початку нацистської окупації спортивне життя з метою фізичної підготовки української молоді організовувалося за ініціативи визвольного руху. У період Другої світової війни серед усіх видів спорту найбільшого розвитку набув футбол.

Ключові слова: Житомирсько-Вінницький регіон, нацистська окупація, спортивне життя, фізична підготовка, футбол.

Особливість суспільно-політичної ситуації на території Житомирсько-Вінницького регіону (генерального округу “Житомир”) у перші місяці нацистської окупації зумовила розвиток спортивного життя. З одного боку, його налагодження окупаційною владою допускалося для організації спортивного дозвілля для німецьких військових та військових союзних їм армій. З іншого

боку, як констатується у поодиноких тематичних дослідженнях, німецька влада намагалася використати спорт із пропагандистсько-політичною метою, передусім для антирадянської агітації [1, с. 20].

Об'єктивне та всебічне вивчення спортивного життя в Україні періоду Другої світової війни розпочалося лише останнім часом. На сьогодні у вітчизняній історіографії найбільш комплексний аналіз цієї проблематики провів В. Гінда. Розглядаючи розвиток українського спорту за часів нацистської окупації 1941–1944 рр., учений певну увагу приділяє окремим населеним пунктам генерального округу "Житомир" [1–4; 5, с. 712–727]. Серед вітчизняних дослідників, які також зверталися до питання розвитку спорту на Житомирщині, зокрема крізь призму діяльності самостійницького руху, необхідно назвати В. Жилиук [6] та І. Ковальчука [7]. У інших роботах, наприклад, іноземного ученого К. Бергофа, представлена лише загальна картина становища спорту в Україні, першочергово у Києві, за часів нацистської окупації [8, с. 206]. Отож, поза увагою науковців залишилося питання розвитку спортивного життя у межах окремої адміністративно-територіальної одиниці райхскомісаріату України – генерального округу "Житомир".

Завданням пропонованого дослідження є розгляд спортивного життя на окупованих фашистами українських територіях Житомирської і Вінницької областей, які стали основою генерального округу "Житомир".

Ініціатива організації різних форм спортивного життя у перші тижні німецько-радянської війни йшла від націоналістичних організацій ОУН(Б) й ОУН(М) та місцевих українських органів влади, діяльність яких у цей час контролювалася самостійницьким рухом. Для націоналістів легалізована спортивно-фізкультурна робота сприймалася як можливість фізичної підготовки української молоді. Представники похідних груп ОУН(Б) та ОУН(М), одразу після вступу німецьких військ, у різних населених пунктах Житомирщини спільно із організацією місцевих органів влади, розпочали створювати молодіжні організації "Січ" [9, арк. 30, 43 зв.; 10, арк. 7; 11, арк. 35] або окремі спортивні товариства [9, арк. 55]. Окрім іншого, їх завданням було охоплення націоналістичними впливами місцеву молодь через спортивні організації та військовий вишкіл. На Вінниччині такі завдання в основному покладалися на культурно-просвітницькі товариства "Просвіта". Теоретично розвиток спорту у регіоні міг відбуватися і в рамках діяльності вінницького "Союзу українського націоналістичного студентства" [12], хоча джерельна база цього безпосередньо не підтверджує. Порівняно, найбільшого розвитку спортивне життя досягло у великих містах Житомирського генерального округу – Житомирі, Вінниці та Бердичеві.

Відповідно до статуту Житомирського обласного українського клубу (офіційна назва обласної мельниківської організації "Січ" – примітка автора) [13, арк. 61 зв.], затвердженого 26 листопада 1941 р., до його складу разом із культурно-освітнім входив спортивний відділ. Останній включав акробатичну, важкоатлетично-штангістську секції, гурток французької боротьби і боксу, фехтувальний гурток, футбольну, волейбольну, баскетбольну команди тощо [14, арк. 18]. 29 листопада 1941 р. склад спортивного відділу дещо видозмінили: із важкоатлетично-штангістської секції виокремлювався гурток штангістів та організовувався гурток важкої і легкої атлетики, утворювався шахматно-шашковий гурток та лижна секція. У цей же час на постійній основі до різних секцій спортивного відділу залучено 17 професійних спортсменів, із яких 10 – в акробатичний гурток, 4 – до гуртка французької боротьби та боксу [14, арк. 28–28 зв.]. На початку 1942 р. до акробатично-циркової групи (реорганізований акробатичний гурток) входило 5, до футбольної команди – 25 та до інших спортивних секцій – 46 осіб [14, арк. 48 зв.].

Із причин відсутності належного розвитку усіх заявлених видів спорту у довоєнний час, наприклад, фехтування чи боксу, наявність деяких гуртків мала суто формальний характер. Їх розвиток міг бути стриманий і окупаційною владою, а також відсутністю відповідної матеріально-технічної бази. Так, у газеті "Українське слово" від 7 серпня 1941 р. міститься інформація про те, що серед запланованих секцій спортивного відділу українського клубу Житомира передбачалася наявність мото-вело групи [15]. Але, очевидно, через специфічні матеріально-технічні труднощі організувати цей відділ не вдалося. Певною мірою індивідуальне забезпечення житомирян спортивним знаряддям упродовж літа-осені 1941 р. могло відбуватися через магазин "Спорт", який розміщувався у місті по вул. Герінга, 35 (перейменована німцями на початку окупації вул. Миської Ради; нині – вул. Михайлівська – примітка автора) і мав два відділи – культтоварів та спортивний. Особливо значна кількість спорттоварів стосувалася зимових видів спорту [16]. Відомості про функціонування магазину "Спорт" у Житомирі у подальшому відсутні.

У Вінниці організація офіційної фізкультурної роботи відбувалася при культурно-освітньому відділі Вінницького міського управління. У першу чергу розпочалося формування футбольних та волейбольних команд, які мали зустрічатися із командами вермахту [17]. Миська секція фізкультури та спорту спільно зі створенням футбольної команди, організувала зал для спортивних занять у зимовий період та розпочала підготовку лижно-ковзанярської бази на території міського парку. За

деякою інформацією, восени 1941 р. у Вінниці були спроби провести міський чемпіонат із шахів та шашок [1, с. 23, 115]. Спортивний майданчик був наявний у відкритому 11 липня 1942 р. міському парку [18].

За ініціативи культурно-освітнього відділу міського управління у Вінниці проводилася організація семінарів для підготовки шкільних учителів фізкультури [17]. Адже фізкультура, як навчальний предмет, була уведена до навчальних планів українських початкових та середніх шкіл на 1941–1942 н. р. Згодом, на території генерального округу “Житомир”, фізкультура була замінена гімнастикою. У 5–7 кл. вона становила 1 год. тижнево [19, арк. 1–6].

Нацистське керівництво намагалось контролювати розвиток українського спорту. Усі заходи, які проводилися обласним українським клубом у Житомирі, затверджувалися міською й польовою комендатурами, а згодом і штадткомісаром [14, арк. 48 зв.]. 9 березня 1942 р. райхскомісар Е. Кох повідомляв житомирського генерального комісара К. Клемма, що “Січ”, як національний український рух, завданням якого був фізичний розвиток українського юнацтва, “є небезпечним з огляду поліції безпеки” [20, арк. 39]. Останнє застереження Е. Коха стосувалося не молодіжних організацій “Січ”, створених бандерівцями й мельниківцями, а українського національного партизанського з’єднання Т. Бульби-Боровця – “Поліської Січі”. Для унеможливлення нелегальної фізичної підготовки української молоді у рамках діяльності Житомирського обласного клубу (“Січ”) у травні 1942 р. заборонено існування будь-яких добровільних гуртків, передбачалася наявність лише професійних та напівпрофесійних працівників на штатних робочих посадах [14, арк. 109]. У інших містах окупаційна влада більш лояльно ставилася до добровільних спортивних організацій. У Бердичеві, з дозволу гебітскомісара, у червні 1942 р. розпочалася організація добровільного спортивного товариства “Геркулес” [21]. До того наприкінці 1941 р. у Бердичеві діяла збірна футбольна команда міста.

Українським спортивним товариствам намагалися протистояти об’єднання фольксдойче, зокрема нацистський “Союз молоді” (“Гітлерюгенд”). У Житомирі ця організація, активним учасником якої був Анатолій Альбуль, організувала футбольні матчі. А. Альбуль висловлював бажання створення у місті “організації молоді, яка повинна завадити “Січі” [9, арк. 68–68 зв.].

Серед різних видів спорту найбільшого розвитку на окупованій території набув футбол. Один із перших футбольних матчів, який носив товариський характер, між українцями та німцями відбувся 17 серпня 1941 р. у Житомирі. Тоді українська команда товариства “Січ” програла німецьким військовим з рахунком 1–6 [22]. У Бердичеві перший футбольний матч між збірною футболістів міста та німецьких військових також пройшов у серпні 1941 р. і закінчився перемогою команди окупаційних військ із рахунком 6–2 [23]. У Вінниці перші задокументовані футбольні матчі українсько-німецького протистояння, результати яких, однак, невідомі, проходили 25 та 27 вересня 1941 р. [1, с. 23].

Найбільша кількість футбольних матчів між українцями та німецькими військовими зафіксована у Житомирі, як адміністративному центрі генерального округу. У місті окрім, власне, команди “Січі”, відповідно до повідомлень місцевої преси, при українському клубі уже із серпня 1941 р. функціонували команди “Тризуб” та “Сокіл” [24–25]. Упродовж 11 липня 1941 р. – 22 січня 1942 р. у Житомирі проведено 15 українсько-німецьких футбольних матчів [14, арк. 48 зв.]. Дослідник цього питання В. Гінда припускав, що за весь період окупації міста – до кінця грудня 1943 р. проведено близько 25 футбольних ігор [1, с. 135; 3, с. 108; 4, с. 202]. Практично в усіх матчах перемогу здобували німецькі військові. На думку ученого, головна причина поразок українців полягала у тому, що у Житомирі, як і в інших містах регіону, до війни не розвивався професійний футбол і до складу команд не входили професійні гравці. У тих же містах, де місцеві футбольні команди мали у своєму складі переважно професіоналів, в основному перемагали українці [4, с. 202].

На території генерального округу “Житомир” більшість футбольних матчів між українськими збірними та командами окупаційних військ проходили упродовж літа-осені 1941 р. Уже до кінця року, після утворення цивільної адміністрації, частина місцевих команд припинила своє існування. Подібна ситуація, приміром, проявилася у Бердичеві [26]. У подальшому, футбольні команди німецьких військових протистояли не лише українським збірним, а й одна одній та командам інших окупаційних збройних утворень, зокрема поліції. Лише у Бердичеві до середини 1942 р. відбулося декілька таких футбольних поєдинків [27].

Одним із видів спортивного життя, легітимізованого окупаційною владою, була циркова акробатика. Якщо у випадку футбольних баталій німці були їх безпосередніми учасниками, то відвідування у якості глядачів акробатичних вистав виступало для них формою культурного дозвілля. Акробатичний гурток, який діяв при українському клубі у Житомирі, систематично проводив вечори циркової програми [14, арк. 48 зв.; 28–29]. Циркові виступи у рамках концертів клубу в основному проходили спільно із виступами мистецьких творчих сил у приміщенні

українського клубу по вул. Герінга, 12 [29]. Для літньої роботи дирекція українського клубу зверталася до штадткомісара Ф. Магаса із проханням закріпити за клубом приміщення місцевого цирку [14, арк. 65].

Отже, певного розвитку на початку німецької окупації Житомирсько-Вінницького регіону набуло спортивне життя. Воно було дозволене німцями з метою організації спортивного дозвілля для власних військових та із пропагандистських причин. Для фізичної підготовки місцевої молоді налагодженням фізкультурно-спортивної роботи, зокрема, у рамках діяльності організацій "Січ", займалися українські націоналістичні формування. Досить активно у цьому напрямку діяла житомирська обласна "Січ" мельниківців (обласний український клуб). Окупаційна адміністрація регіону не була зацікавлена у розвитку різних видів спорту та постійно його контролювала. Найбільшого ж піднесення в українсько-німецьких спортивних змаганнях отримав футбол.

Список використаних джерел

1. Гінда В. Український спорт під нацистською свастикою (1941–1944 рр.) / В. Гінда. – Житомир: Рута, 2012. – 500 с.
2. Гінда В. В. Організація спортивного життя в окупованій німцями Україні (1941–1944 рр.) / В. В. Гінда // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: історія. – Вінниця, 2009. – Вип. 16. – С. 72–77.
3. Гінда В. Житомирський спорт за нацистської окупації / В. Гінда // Волинські історичні записки: зб. наук. праць. – Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2013. – Т. 10. – С. 106–111.
4. Гінда В. Українсько-німецьке футбольне протистояння в Україні (на матеріалах окупаційної преси) / В. Гінда // Сторінки воєнної історії України: зб. наук. статей. – К., 2009. – Вип. 12. – С. 201–212.
5. Україна в Другій світовій війні: погляд з ХХІ ст.: історичні нариси. Кн. 1 / [редкол.: В. А. Смолій (голова), Г. В. Боряк, Ю. А. Левенець та ін.]. – К.: Наукова думка, 2010. – 734 с.
6. Жилюк В. М. Діяльність ОУН та УПА на Житомирщині у 1941–1955 рр. / В. М. Жилюк. – Рівне: Волинські обереги, 2008. – 308 с.
7. Ковальчук І. В. Політично-військові і соціально-економічні складові діяльності ОУН та УПА на території Житомирської і західних районів Київської областей (військова округа "Гютюнник") у 1941–1943 рр.: дис. ... канд. іст. наук: спец. 07.00.01 / І. В. Ковальчук. – К., 2012. – 286 с.
8. Беркгоф К. Жнива розпачу: життя і смерть в Україні під нацистською владою / К. Беркгоф. – К.: Критика, 2011. – 455 с.
9. Держархів Житомирської обл., ф. Р-1151, оп. 1, спр. 2, 179 арк.
10. Держархів Житомирської обл., ф. Р-1151, оп. 1, спр. 15, 10 арк.
11. Там само, спр. 16, 67 арк.
12. Вінницькі вісті. – 6 листопада 1941.
13. Держархів Житомирської обл., ф. Р-5013, оп. 2, спр. 22996, 136 арк.
14. Там само, ф. Р-1152, оп. 1, спр. 11, 174 арк.
15. Українське слово. – 7 серпня 1941.
16. Перемога. – 9 жовтня 1941.
17. Вінницькі вісті. – 12 вересня 1941.
18. Вінницькі вісті. – 16 липня 1942.
19. Держархів Житомирської обл., ф. Р-1153, оп. 1, спр. 36, 8 арк.
20. Там само, ф. Р-1151, оп. 1, спр. 14, 49 арк.
21. Нова доба. – 27 червня 1942.
22. Українське слово. – 21 серпня 1941.
23. Нова доба. – 19 серпня 1941.
24. Українське слово. – 31 серпня 1941.
25. Українське слово. – 11 вересня 1941.
26. Нова доба. – 2 травня 1942.
27. Нова доба. – 21 червня 1942.
28. Голос Волині. – 28 січня 1942.
29. Голос Волині. – 25 лютого 1942.

Сергей Стельникович

СПОРТИВНАЯ ЖИЗНЬ НА ТЕРРИТОРИИ ЖИТОМИРСКО-ВИННИЦКОГО РЕГИОНА В ПЕРИОД НАЦИСТСКОЙ ОККУПАЦИИ

В статье анализируется специфика спортивной жизни на оккупированных нацистами территориях Житомирской и Винницкой областей (в генеральном округе "Житомир"). Определено, что разрешение немцев на развития спорта обуславливалось необходимостью организации спортивного досуга для оккупационных войск. Для немцев был также важным пропагандистский момент. В начале нацистской оккупации спортивная жизнь с целью физической подготовки украинской молодежи организовывалась по инициативе освободительного движения. В период Второй мировой войны среди всех видов спорта наибольшего развития достиг футбол.

Ключевые слова: Житомирско-Винницкий регион, нацистская оккупация, спортивная жизнь, физическая подготовка, футбол

Sergiy Stelnykovych

SPORTING LIFE IN THE TERRITORY OF THE ZHYTOMYR AND VINNYTSIA REGION DURING THE NAZI OCCUPATION

In this article the specificity of sporting life in Nazi occupied areas of the Zhytomyr and Vinnytsia region are analyzed (in Zhytomyr general district). Determined that permission of the Germans to

development of sport explained need of sports entertainment for the occupying forces. For the Germans was also an important propaganda point. At the beginning of the Nazi occupation sporting life for the purpose of physical training Ukrainian youth was organized of the liberation movement. During the Second World War all sports the greatest development was football.

Key words: Zhytomyr and Vinnytsia Region, Nazi occupation, sporting life, physical training, football.

УДК 94(477)

Сергій Іванов

ТАБОРИ РАДЯНСЬКИХ ВІЙСЬКОВОПОЛОНЕНИХ НА ВОЛИНІ У РОКИ НІМЕЦЬКОЇ ОКУПАЦІЇ

У статті проаналізовано систему таборів радянських військовополонених на Волині у роки німецької окупації. Особливу увагу приділено ідеологічним принципам нацистської політики щодо полонених червоноармійців; участі вермахту у знищенні військовополонених; умовам утримання бранців; національній сегрегації, що проводилася гітлерівцями у таборах; ставленню місцевого населення до полонених. Загальні висновки підкріплено фактами із історії окремих таборів. У дослідженні використано низку джерел – архівні матеріали, опубліковані документи, спогади очевидців.

Ключові слова: радянські військовополонені, табори військовополонених, Волинь, ідеологія, пропаганда.

Актуальність теми зумовлюється зростанням уваги до регіональних досліджень у сучасній історичній науці. Вивчення історії окремих земель та регіонів дає можливість глибшого розуміння специфіки загальноісторичних процесів.

Наукова новизна полягає у тому, що у публікації, на основі детального аналізу літератури, архівних матеріалів, спогадів очевидців, проаналізовано функціонування системи таборів для радянських військовополонених на Волині у роки німецької окупації.

Об'єктом аналізу є табори радянських військовополонених, які знаходилися на території Волині в період німецької окупації.

Предмет дослідження – умови утримання полонених червоноармійців.

Мета публікації – дослідити функціонування таборів радянських військовополонених на Волині у 1941–1944 рр.

Завданнями, поставленими у статті, є: охарактеризувати ідеологічні засади нацистської політики щодо військовополонених; проаналізувати особливості функціонування системи таборів військовополонених на Волині; розкрити ставлення місцевого населення до полонених червоноармійців.

Джерельна база статті включає у себе матеріали ЦДАГО України [22–23] і Держархіву Рівненської області [21–26], збірники документів [3; 6; 13; 24; 25; 32], спогади очевидців [27–31]. Деякі із зазначених джерел публікуються вперше.

Певні аспекти досліджуваної проблематики проаналізовано у працях вітчизняних та іноземних науковців: М. Єріна, Г. Хольного [1], Р. Еванса [2], К. Штрайта [4], В. Левикіна, Т. Пастушенко [5, с. 116–125; 12, с. 18–28; 17, с. 340–385], В. Зюсса, Д. Зюсса [7], В. Косика [8], К. Беркгофа [9], В. Берковського [10, с. 29–50], В. Мазурка [11, с. 804–810], М. Ковалю [14], О. Смилова [15], Т. Снайдера [16], О. Маринченка [18, с. 59–91], М. Куницького [19], О. Пагірі [20], С. Макарчука [33]. Позитивно оцінюючи доробок названих дослідників, потрібно зазначити, що певні аспекти цієї теми усе ще залишаються недостатньо розробленими. Тому увага до неї є не випадковою.

Війна проти СРСР розглядалася німецьким керівництвом, як "расово-ідеологічна війна на знищення", вирішальна боротьба двох ідеологій і рас. Г. Гімлер називав війну проти СРСР неминучим результатом протиріч "між німецьким рейхом і недолюдьми". Згідно із його розпорядженням, масовим тиражем видана брошура "Унтерменш" ("Недолюдина"). "Недолюдина" у розумінні націонал-соціалістів – це "страшна тварина..., що має лише риси обличчя, наближені до людини, а в духовному відношенні стоїть нижче будь-якого звіра. У душі цієї істоти панує жахливий хаос..., інстинктивне бажання знищення, примітивне жадання, неприхована підлість". Керуючись расовою ідеологією, А. Гітлер вимагав від керівництва вермахту відмовитися від усіх традиційних понять про лицарську війну та загальноприйнятих правил ведення воєнних дій. Червоноармієць розглядався як ідеологічний, смертельний ворог націонал-соціалізму [1, с. 13–15].

Ще до війни із СРСР (12 травня 1941 р.) фюрер видав розпорядження про розстріли радянських військовополонених, вказавши, що для цієї мети будуть створені особливі групи (майбутні айнзатцгрупи). Наголошувалося на тому, що відповідальні політичні працівники та політичні керівники (комісари) повинні знищуватися у першу чергу (так званий "наказ про політкомісарів" від 6 червня 1941 р.) [1, с. 18]. Це розпорядження підкріплювалося директивою головнокомандувача сухопутних сил вермахту В. фон Браухіча від 6 червня 1941 р. У ньому наголошувалося на тому, що розстріли політкомісарів повинні відбуватися непомітно, поза зоною бойових дій і обов'язково за наказом офіцера [2, с. 201]. Солдат вермахту Вольфганг Шарте свідчив на Нюрнберзькому процесі: "29 червня 1941 р. я сам бачив, як представники німецької армії розстрілювали поранених червоноармійців, які лежали на хлібному полі поблизу міста Дубно. Після цього їх прокололи штиками, щоб вбити напевно. Поряд стояли німецькі офіцери та сміялися" [3, с. 126].

Загалом, керівництво вермахту повністю підтримувало ідею знищення червоноармійців. Воно вбачало у них основних носіїв комуністичної ідеології та потенційних лідерів майбутнього опору німецькій армії [4, с. 61–63]. Саме військові структури відповідали за втілення у життя політики щодо військовополонених. Так, у структурі ОКВ (Верховне командування збройних сил Німеччини) функціонувало загальне управління вермахту на чолі із генералом Г. Райнеке, яке займалося питаннями військового полону. До його складу входив відділ у справах військовополонених [5, с. 118]. Діяльність ОКВ була тісно переплетена із нацистським державним апаратом. Так, верховне командування було представлене у багатьох міністерствах так званими "офіцерами зв'язку". Особливо широко подібна взаємодія використовувалася у діяльності німецької військової та цивільної влади на окупованих територіях [6, с. 727].

Мотиви рядових солдатів німецької армії, які приймали участь у нацистських репресіях, зумовлювалися декількома чинниками. Передусім, ними керувало бажання помститися противнику. До цього додавалася світоглядна диспозиція німецьких вояків, зумовлена успадкованими із минулого антикомуністичними, антислов'янськими та антисемітськими почуттями, які цілеспрямовано посилювалися пропагандою. Солдатам увесь час нагадували про "життєвий простір", расистські установки, віру в фюрера, безмежне довір'я до жорстоких методів ведення війни [7, с. 255–256].

На окупованих територіях, у зонах цивільної адміністрації, очолювали системи військового полону територіальні командувачі збройними силами Німеччини, яким підпорядковувалися начальники із питань військового полону, котрі мали під своїм командуванням окремі табори. Система таборів військовополонених у рейхскомісаріаті "Україна" підпорядковувалася командувачу вермахту в Україні, яким із 27 травня 1941 р. призначено генерал-лейтенанта К. Кітцінгера [5, с. 118].

Табори для військовополонених, що створювалися у рейхскомісаріаті "Україна", можна поділити на три типи: "дулаги" – збірні й пересильні табори для військовополонених та інтернованих цивільних осіб; "офлаги" – стаціонарні табори для військовополонених офіцерів; "шталаги" – стаціонарні табори для військовополонених рядового та сержантського складу. У разі необхідності, поряд із основним табором створювалися окремо розташовані допоміжні табори, які позначалися літерою "Z" – "Zweiglager" [8, с. 31]. Влада над табором перебувала у руках коменданта – офіцера у званні не нижче майора. Охороняли табори військовополонених спеціальні батальйони, що формувалися, зазвичай, із солдатів похилого віку або фронтовиків, які доліковувалися після поранень та хвороб [5, с. 119]. Також існувала табірна поліція ("lagerpolizei"), що складалася із в'язнів, озброєних палицями й канчуками [9, с. 107]. Охоронцям таборів видавали спеціальну "пам'ятку". Вона рекомендувала у поведженні із військовополоненими активно застосовувати зброю. Заборонялося проявляти м'якість навіть у відношенні до тих бранців, які виявляли готовність працювати [3, с. 204–209]. Таємний наказ ОКВ від 8 вересня 1941 р. наголошував, що охоронців таборів слід було карати за те, якщо вони не застосовують зброю або застосовують її неефективно [9, с. 107].

За умовами утримання майже усі табори для військовополонених були подібні до таборів знищення. Більше того, табори на окупованих теренах України мали набагато жорстокіший режим утримання військовополонених, ніж подібні табори у країнах Центральної та Західної Європи [10, с. 30]. Якщо вести мову про Волинь, то найбільші із них знаходилися у Володимирі, Корці, Луцьку, Рівному, Дубно, Острозі, Корці, Костополі [11, с. 805].

Організація табірної життя визначалася відповідними директивами ОКВ. Згідно із "бойовим наказом № 8" від 17 липня 1941 р. ОКВ й Головне управління безпеки Рейху (далі – РСГА) домовилися про проведення так званої "селекції" ("aussonderung"). Це означало відбирати серед радянських військовополонених усіх осіб, не бажаних за расовими чи політичними ознаками, позбавити їх статусу військовополоненого й знищувати у концтаборах [12, с. 20]. 8 вересня 1941 р.

видано правила поведження із радянськими військовополоненими в усіх таборах, підписані генералом Г. Райнеке. Вони вимагали “безжалісних та енергійних дій” проти червоноармійців [13, с. 615].

В основі інструкцій для таборів військовополонених йшлося про те, що годувати в’язнів, які перебувають у них, означає позбавляти німецький народ їжі. 16 вересня 1941 р. Г. Герінг видав інструкцію, щоб “продуктивність” полонених “більшовиків” визначала їх утримання: наслідком було подальше скорочення харчових пайків. За таких умов масовий голод почався відразу й тривав місяцями [9, с. 107].

Усі названі розпорядження скасовували основні положення Женевської конвенції 1929 р. про захист військовополонених, зокрема: повністю заборонявся контакт із захистом, а також організаціями гуманітарної допомоги; скасовувалася реєстрація полонених; праця, виконана у полоні, не оплачувалася; судові процеси проти військовополонених передбачали можливість винести й ухвалити до виконання смертний вирок, без залучення нейтральних представників [12, с. 20].

Випробування для військовополонених розпочиналися ще до прибуття у табір. Після взяття у полон військовослужбовців Червоної армії роззброювали, старших офіцерів, за можливості, відділяли від молодших офіцерів, рядового й сержантського складу [5, с. 119]. Потім полонених обшуквали та допитували. З перших хвилин полону розпочиналися нескінченні побиття бранців. Їх одразу ставили у принизливе, безправне становище, намагалися позбавити волі до опору. Жажливі випробування наставали із прибуттям до табору. На кожного в’язня заводилася облікова картка із відповідним номером. Цей же номер, як тавро, проставлявся на руці, вище від кисті, хімічною фарбою. Крім того, на спині, шинелі чи гімнастерці такою ж фарбою виконувався напис “KFG” (“Kriegsgefangener” – “військовополонений”) [14, с. 196–198]. На сідниці кожному військовополоненому ставилося клеймо. Воно мало форму гострого кута приблизно у 45° з довжиною сторін в 1 см, спрямованого вістрям вгору [3, с. 213].

На кожного із них заводилася реєстраційна картка, куди заносилися наступні дані: прізвище, ім’я, по батькові; дата та місце народження; місце проживання сім’ї; дівоче прізвище матері; професія полоненого; найменування військової частини та звання; місце, дата потрапляння у полон; стан здоров’я та прикмети. Разом із карткою зберігалися фотографія й дактилоскопічний відбиток пальця полоненого. Крім того, реєструвалися усі пересування в’язня [15, с. 102].

Дуже часто табори являли собою відкриту площадку просто неба, оточену колючим дротом. Імен військовополонених не записували, просто рахували кількість. Жодних запасів продовольства не робили, даху над головою не було, медичну допомогу також не надавали. Не було лазарету, дуже часто навіть туалетів [16, с. 185].

Характерна особливість таборів для військовополонених у 1941 р. – їх переповненість. У серпні кількість військовополонених була такою значною, що наближалася до розмірів населених пунктів, у яких вони розташовувалися. Наприклад, у Звягелі, у якому мешкало не більше 12 тис. осіб, у таборі для військовополонених нараховувалося 8 тис. бранців [17, с. 348].

Зазвичай, адміністрація таборів складалася з наступних відділів: 1 А – керівництво табору; 2 А – використання військовополонених на роботах; 2 Б – облік військовополонених; 3 А – контррозвідка “Абверу” (відділ займався вербуванням агентури серед полонених – примітка автора) [15, с. 101–102].

7 жовтня 1941 р. А. Розенберг передав генерал-комісарам та рейхскомісарам інформаційний матеріал під назвою “Народи і народності Радянського Союзу” для вивчення та керівництва при вирішенні питань із військовополоненими. Це означало проведення нових “оглядів” радянських полонених й виокремлення із них окремих осіб, “особливо підходящих для виконання особливих доручень”. Одночасно міністерство окупованих східних територій скерувало в усі великі табори інспекційні комісії для проведення масштабної перевірки військовополонених. Перед ними стояли три основні завдання: відпускати із полону представників “дружніх народів”, відбирати політично благонадійних для подальшого використання на німецькій службі, а також сприяти в пошуку і виявленні усіх політичних і расових ворогів Третього рейху. До цього документу також додавалося пояснення, у якому кожному із народів давалася коротка характеристика, в основу якої покладено принцип лояльності / нелояльності до більшовицької влади, ставлення до росіян з одного боку, і з іншого – до Третього рейху.

Потреба в продуктах харчування та з міркувань пропагандистської спрямованості стали причиною того, що влітку та восени 1941 р. частина радянських полонених, українців за національністю, відпускалася із таборів. Зазвичай, полонених відпускали не одночасно, а групами, які іноді доходили до 1–2 тис. осіб і формувалися за принципом місця проживання або майбутньої роботи. Про розмах цього явища свідчить приклад табору № 360 в Луцьку, у якому знаходилося

близько 14 тис. полонених. У жовтні 1941 р. відібрано й випущено 3400 українців або тих, хто видавав себе за них [18, с. 74, 79, 86].

З 1942 р. практика звільнення військовополонених української національності була призупинена. Так, у розпорядженні однієї із німецьких дивізій у березні 1942 р. наголошувалося: "Військовополоненим і українському населенню слід повідомити у відповідній формі, що не виключена можливість звільнення військовополонених, але в даний час з технічних причин це є неможливим". У жодному разі не підлягали звільненню із таборів військовополонених комуністи та євреї. Під час особистого огляду радянських військовополонених, у яких виявляли партійний квиток, відокремлювали від решти і розстрілювали. Те ж саме чекало і євреїв [19, с. 191–195].

Найбільшого значення в контексті означеної теми набуває питання про мотиви німецького командування в ухваленні рішення про згортання політики звільнення полонених із таборів. Зважаючи на крах бліцкригу, Німеччина потребувала чимало безкоштовної робочої сили для широкого використання у економіці рейху. А для цього необхідно було сконцентрувати максимально можливу кількість працездатних полонених у таборах для подальшої відправки до Німеччини. Це підтверджується циркуляром В. Кейтеля від 24 грудня 1941 р. про необхідність звільнення німців від роботи у військовій промисловості для використання їх як вояків на фронті, замінивши їх на підприємствах військовополоненими. У ньому викладалися пункти наказу А. Гітлера від 31 жовтня 1941 р. У другому пункті йшлося про те, що усі установи, відповідальні за утримання військовополонених, повинні докласти максимум зусиль, щоб доставити у Німеччину якнайбільше робочої сили. Після цього ставлення до українців сильно змінилося. Необхідно також враховувати й ще одну обставину: більшість військовополонених, які відпускалися із таборів, були настільки виснажені, що багато із них вмирили по дорозі додому або ж до місця роботи. За словами однієї із працівниць жіночої служби України, полонені виглядали, як "живі трупи" [18, с. 87–88].

Шансом для позбавлення статусу полоненого був вступ до різних воєнізованих формувань вермахту – "шуцманншафті", поліції, "гіві", різноманітних колаборантських формувань, Російської визвольної армії. У порівнянні із мільйонами загиблих, можливість на порятунок через звільнення із полону отримала незначна кількість червоноармійців [17, с. 350]. Наприклад, з метою вербування агентів для абверу використовувався ізольований пересильний табір у Володимирі-Волинському. Резидентура складалася із табірників, які працювали начальниками блоків, бібліотеки та клубу [20]. У 1943 р. в Острозі створено спеціальний табір "Дулаг-124", у якому готувалися кадри для власовської армії. Проте завдяки втручання партизанів проіснував він недовго. Частина колишніх власовців згодом влилася у партизанський загін ім. Т. Шевченка [21, арк. 16].

На прикладі табору в Славуті можна проаналізувати умови, у яких утримувалися військовополонені. У таборі одночасно утримувалося 15–18 тис. солдатів із легкими та важкими пораненнями [3, с. 130]. Щоденний раціон ув'язнених включав 250 грамів хліба (на 15–20 % складався із дерев'яної стружки) та "баланду" – суп, виготовлений із гнилої та неочищеної картоплі, відходів від круп та гнилих овочів. У приміщеннях розташовувалося утричі-вчетверо більше осіб. На нарах, в одязі і перев'язках було багато вошей та блощиць. У бараках стояв їдкий запах від розкладу та фекальних мас. Підстилок на нарах не було. Люди лежали напівроздягнуті, а часто й зовсім голі [22, арк. 1–15]. Інколи полонених виводили у баню. При цьому процес миття проходив без мила і майже без води [23, арк. 89].

Медикаменти видавалися у мізерній кількості. Частими було випадки побиття важкохворих. Внаслідок жорстокого табірної режиму серед в'язнів поширювалися епідемічні хвороби [22, арк. 1–15]. Смертність від хвороб була дуже високою. Так, станом на грудень 1942 р. кількість жертв від тифу сягнула 5000 осіб [23, арк. 89–91]. Загалом, за добу помирало близько 300 осіб. "Нормальним показником" німці вважали 30–35 померлих за день [22, арк. 1–15].

Над військовополоненими проводилися медичні дослідження. Як свідчать очевидці, у таборі періодично спостерігалися спалахи захворювань невідомого характеру, які німці називали парахолерою. Епідемії цієї хвороби розпочиналися та закінчувалися раптово. У 60–80 % випадків парахолера спричиняла смерть [24, с. 106].

Деколи у блоки вривалися поліцаї і відбирали у хворих речі, які їм подобалися. Найчастіше справа закінчувалася побиттям бранців. У більшості випадків поліцаї були п'яними [23, арк. 89–91]. Багатьох хворих закопували у могили живими. Частими були випадки убивств військовополонених німецькою охороною для розваги [24, с. 105–108].

Два табори для військовополонених знаходилися у роки окупації у м. Шепетівка. У таборі існували спеціальні години, коли полонених виводили для пиття води до ставка або великих калюж. Того, хто не встигав напиться, до води більше не підпускали, а за непослух взагалі могли розстріляти. Для розправи над червоноармійцями використовували спеціально навчених собак, яких зграями пускали у табір. Померлих німці закопували у заздалегідь підготовлених котлованах на 603 кілометрі залізниці Шепетівка-Славута.

У Старокостянтиніві табір для військовополонених знаходився у одній із казарм військового містечка. Згідно зі свідченням очевидців, полонених били палицями, прикладами гвинтівок і нагаями. Інфекційні хвороби розповсюджувалися дуже швидко і зовсім не лікувалися. Загалом, у таборі загинуло 3300 осіб [23, арк. 20–21; 25, с. 71–74].

Не кращими були умови утримання й у таборі м. Острого Рівненської області. У ньому за відсутності елементарних умов санітарії та гігієни, панували інфекційні хвороби, епідемії. Табірний режим не враховував становища хворих, адже о 4 год. ранку усі мали підніматися і ставати на перевірку. Коли ж хворий падав на роботі, то його били та уже напівмертвого заносили у казарму. На ранок, зазвичай, він помирав. У таборі проводилися експерименти із різними отруйними речовинами. Враховуючи наявність нелюдського режиму, була надзвичайно високою смертність від голоду й тифу, причиною яких були абсолютна виснаженість і скупченість людей [26, арк. 1–2].

Про жорстоке поводження із бранцями розповідав житель м. Рівного Володимир Кулій: "У серпні 1941 р. почали гнати військовополонених. На це було страшно дивитися. На сучасній вулиці С. Бандери для них був створений табір. У бараках був лише дах. Полонені голодали. Нам не дозволяли давати їм їжу" [27, арк. 1]. Згідно зі свідченням рівнянки Віри Грибанової, полонені знаходилися просто неба. Багато-хто був контуженим або пораненим. Харчів не вистачало [28, арк. 2]. Знищення військовополонених на власні очі бачив мешканець с. Антопіль Рівненського району, Дмитро Степанюк. За його словами, перед розстрілом їх зганяли у яму. Документів при них не було [29, арк. 2].

На території Волинської області у роки війни німці створили три великі табори для радянських військовополонених – у містах Володимир, Ковель та Луцьк. У Володимирському таборі щоденно помирало 200–250 осіб, а за час функціонування табору в ньому загинуло 25 тис. осіб, 11 тис. померли у Ковельському таборі, 10 тис. 530 осіб – у Луцькому [20].

Нестача харчів у таборах призводила до канібалізму. Про його випадки у таборах Рівного та Острога у своїх донесеннях згадував головнокомандувач вермахту в Україні, генерал К. Кітцінгер [8, с. 172]. Про це також згадувала Розалія Волковська, якій пощастило вижити у жіночому таборі в Звягелі: "Ми, жінки, бачили згори, що багато чоловіків їли трупи" [16, с. 188]. У знищенні військовополонених активну участь брали місцеві відділи української допоміжної поліції [25, с. 347].

Дуже високий рівень смертності серед полонених спостерігався взимку 1941–1942 рр. Слов'яни, всупереч думці, що побутувала серед німців, не мали вродженого імунітету від холоду. Крім того, усе зимове обмундирування, яке мали радянські солдати, німці забирали собі. Гітлерівці знищували полонених із цинічною підступністю. В'язнів заводили у кімнату в якомусь шумному приміщенні. На перший погляд усе це скидалося на медогляд, есесівці ходили у білих халатах, ніби лікарі. Полонених ставили до стіни у певному місці, ніби для вимірювання зросту. У стіні була вертикальна щілина, яку закривала потилиця в'язня. У сусідній кімнаті сидів інший есесівець із пістолетом. Побачивши у щілину потилицю, він стріляв. Труп переносили в іншу кімнату, "місце медогляду" швидко прибирали й запрошували наступну жертву. Далі партіями по 35–50 трупи вивозили вантажівкою у крематорій [16, с. 189–192]. Станом на лютий 1942 р. у рейхскомісаріаті "Україна" у таборах для полонених щоденно помирало 4300 осіб [17, с. 350].

Про пережите у таборі м. Звягель (Новоград-Волинський) згадував В. Бондарець, автор книги-спогадів "Военнопленные". Так, упродовж зими 1941–1942 рр. у таборі померло 7 тис. бранців із загальних 10 тис. У в'язнів відбирали усе, навіть білизну. Серед полонених багато-хто був хворий на цингу. Найпоширенішим видом покарання було побиття палицями нижче спини [30, с. 44–52].

На жаль, збереглося мало документальних свідчень про спроби організованого спротиву в полоні. Одне з них міститься у донесенні № 12 начальнику поліції безпеки у Берліні за 17 липня 1942 р. У ньому говориться: "В районі Володимира–Волинського знешкоджена партизанська група, яка планувала повстання в місті та звільнення 8000 радянських офіцерів з місцевого табору. Внаслідок заходів, вжитих поліцією безпеки, було затримано 36 комуністичних активістів, а також 76 єврейсько-більшовицьких офіцерів. Усі винні були покарані" [15, с. 171].

Багато місцевих жителів намагалися допомогти нужденним голодним людям. Жінки часто клопоталися про звільнення чужих чоловіків. Дівчата виходили заміж за військовополонених, які працювали поза таборами. Німці інколи це дозволяли, сподіваючись, що бранці будуть забезпечувати харчами вермахт [16, с. 190]. Жителька м. Острога Ольга Руй згадувала, як її однокласниця, Тамара Сопронюк вийшла заміж за грузина Дзидзоева. Таким же чином у місті залишилися полонені Михайло Радецький, Андрій Бовкунов, Григорій Матюк [31, арк. 4–5].

Жителі України продовжували організовувати звільнення полонених із таборів і після офіційної заборони їх відпускати, використовуючи фіктивні посвідчення німецьких організацій та підприємств, видаючи полонених за своїх родичів [17, с. 351]. Зокрема, багато таких "родичів" з'явилося у сім'ї Віри Грибанової. За її словами, полонені, яким вдалося утекти, не сиділи, склавши руки. Вони намагалися йти у підпілля й боротися проти нацистів [28, арк. 2]. Масштаби подібних акцій зросли

настільки, що на початку квітня 1942 р. опубліковано спеціальне розпорядження для генерал-комісарів та гебітскомісарів й комендантів таборів із розпорядженням, яким заборонялося самостійне звільнення військовополонених [17, с. 351].

Життя військовополонених упродовж 1942–1945 рр. в першу чергу визначався використанням їх робочої сили у німецькій військовій економіці. Особливо багато їх налічувалося у гірничій промисловості, сільському господарстві, чорній та кольоровій металургії. З 1942 р. військове командування вимагало не заподіювати шкоди працездатності бранців. Проте, фактично, у ставленні до полонених не відбулося жодних змін. Керівники вермахту з 1941 р. вважали, що працю червоноармійців потрібно "нещадно використовувати". Недостатнє харчування, варварська експлуатація, погане харчування було у таборах звичайною нормою. Чисельність військовополонених й надалі скорочувалася внаслідок високої смертності, яка досягла апогею взимку 1943–1944 рр. та влітку 1944 р. [4, с. 251–258].

Радянські військовополонені й надалі ставилися у гірші умови, ніж полонені інших національностей. Так, у директиві верховного командування збройних сил Німеччини від 1 березня 1944 р. зазначалося: "Мінімальна заробітна плата складає в день: 0,2 рейхсмарок для нерадянських військовополонених, 0,1 рейхсмарок для радянських військовополонених". Якщо в'язням із інших країн дозволялися прогулянки на свіжому повітрі, то для полонених червоноармійців вони були заборонені. Бранці з СРСР забезпечувалися значно гірше. На відміну від інших, їм видавали лише паперові ковдри. Померлих радянських бійців німецьке керівництво радило ховати без труни, загорнутими у папір. Поховання потрібно було проводити у режимі секретності, у віддалених частинах кладовищ. Прикрашення могил та проведення поховальних обрядів заборонялися [32, с. 345–347].

Згідно із оцінками обласних комісій для розслідування злочинів фашистів, у таборах на території Волинської області померло чи страчено 47690 осіб, на території Рівненської – 67996 [33].

Отже, радянські військовополонені розглядалися німецьким керівництвом, як ідеологічні вороги нацизму. Це знайшло своє втілення у концепції "унтерменш" ("недолюдини"). Політика щодо полонених на окупованих територіях визначалася низкою постанов та наказів. Усі вони закликали до тотального контролю над бранцями та приниження їх гідності. При цьому до знищення в'язнів долучилися як цивільна влада, так і вермахт.

На території Волині була створена система таборів для військовополонених. Жахливі умови, які панували у них, призводили до високої смертності серед в'язнів. Їх трагедія не залишалася поза увагою місцевих жителів, які, ризикуючи власною свободою та життям, намагалися допомогти полоненим. З 1942 р. військовополонених почали активно використовувати у німецькій економіці. Проте їх становища це не покращило. Ідеологічні установки, які існували раніше, нікуди не зникли. Крім того, радянські полонені ставилися у значно гірше становище, ніж представники інших країн.

Список використаних джерел

1. Ерин М. Трагедия советских военнопленных. История шталага 326 (VI К) Зенне, 1941–1945 гг. / М. Ерин, Г. Хольный. – Ярославль: ЯрГУ, 2000. – 138 с. 2. Эванс Р. Третий рейх. Дни войны. 1939–1945 / Р. Эванс. – М.: Астрель; Екатеринбург: У-Фактория, 2011. – 942 с. 3. Нюрнбергский процесс: сборник материалов в 8-ми томах. – М.: Юридическая литература, 1990. – Т. 4. – 672 с. 4. Штрайт К. "Они нам не товарищи": Вермахт и советские военнопленные в 1941–1945 гг. / К. Штрайт. – М.: АНО "Русское историческое общество", НП ИД "Русская панорама", 2009. – 480 с. 5. Пастушенко Т. Система німецьких таборів для радянських військовополонених в Україні (червень-грудень 1941 р.) / Т. Пастушенко // Краєзнавство. – 2011. – № 2. – С. 116–125. 6. Нюрнбергский процесс: сборник материалов в 8-ми томах. – М.: Юридическая литература, 1997. – Т. 7. – 736 с. 7. Зюсс Д. Третий рейх. Расцвет и крах империи / Д. Зюсс, В. Зюсс. – Харьков; Белгород: Клуб семейного досуга, 2009. – 400 с. 8. Косик В. Україна під час Другої світової війни / В. Косик. – Київ; Париж; Нью-Йорк; Торонто: НТШ, 1992. – 729 с. 9. Беркгоф К. Жнива розпачу: Життя і смерть в Україні під нацистською владою / К. Беркгоф. – К.: Критика, 2011. – 455 с. 10. Берковський В. Нацистські табори для військовополонених у м. Славута / В. Берковський // Історія великих страждань. Нацистські табори для радянських військовополонених у м. Славуті на Хмельниччині: дослідження, документи, свідчення. – К.: Інститут історії України НАН України; Меморіальний комплекс "Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років", 2011. – С. 29–50. 11. Мазурок В. Рух Опору на Волині у 1941–1943 рр. / О. Мазурок // Архіви окупації. 1941–1944. – К.: Видавничий дім "Києво-Могилянська академія", 2008. – С. 804–810. 12. Пастушенко Т. Статус радянських військовополонених у роки Другої світової війни: на терезах міжнародного, нацистського та радянського права / Т. Пастушенко // Історія великих страждань. Нацистські табори для радянських військовополонених у м. Славуті на Хмельниччині: дослідження, документи,

свідчення. – К.: Інститут історії України НАН України; Меморіальний комплекс “Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років”, 2011. – С. 18–28. 13. Нюрнберзький процес: збірник матеріалів в 8-ми томах. – М.: Юридическая литература, 1999. – Т. 8. – 792 с. 14. Коваль М. Україна в Другій світовій та Великій Вітчизняній війнах (1939–1945 рр.) / М. Коваль. – Київ: Видавничий дім “Альтернативи”, 1999. – 336 с. 15. Смыслов О. Плен. Жизнь и смерть в немецких лагерях / О. Смыслов. – М.: Вече, 2014. – 448 с. 16. Снайдер Т. Криваві землі / Т. Снайдер. – К.: Грані-Т, 2011. – 448 с. 17. Левикін В. По обидві сторони фронту: проблема військовополонених у роки Другої світової війни / В. Левикін, Т. Пастушенко // Україна в Другій світовій війні: погляд з ХХІ ст. – К.: Наукова думка, 2011. – Кн. II – С. 340–385. 18. Маринченко А. “Внести раздоры между народами...”: расовая политика немцких властей в отношении советских военнопленных, 1941 – начало 1942 года / А. Маринченко // Новая и новейшая история. – 2014. – № 2. – С. 59–91. 19. Куницький М. Соціально-правовий статус місцевого населення райхскомісаріату “Україна” (1941–1944 рр.) / М. Куницький. – К.: ПП НВЦ “Профі”, 2014. – 564 с. 20. Пагіря О. Місця нацистського терору на території Волинської області, 1941–1944 рр. / О. Пагіря. – Режим доступу: www.territoryterror.org.ua/uk/publications/details/?newsid=401. 21. Держархів Рівненської обл., ф. П–1, оп. 1, спр. 98, 48 арк. 22. ЦДАГО України, ф. 57, оп. 4, спр. 194, 348 арк. 23. ЦДАГО України, ф. 166, оп. 3, спр. 214, 186 арк. 24. Поділля у Великій Вітчизняній війні (1941–1945 рр.): Збірник документів і матеріалів. – Львів: Каменяр, 1969. – 415 с. 25. Сергійчук В. Український здвиг. Волинь 1939–1955: Документи і матеріали / В. Сергійчук. – К.: Українська видавнича спілка, 2005. – 840 с. 26. Держархів Рівненської обл., ф. Р–534, оп. 1, спр. 27, 46 арк. 27. Особистий архів автора, спогади Кулія Володимира Мануїловича (записані у м. Рівне 21 травня 2013 р.), 3 арк. 28. Особистий архів автора, спогади Грибанової Віри Григорівни 1933 р. н. (записані у м. Рівне 17 лютого 2013 р.), 8 арк. 29. Особистий архів автора, спогади Степанюка Дмитра Сергійовича 1929 р. н. (записані у м. Рівне 12 грудня 2013 р.), 3 арк. 30. Бондарец В. Военнопленные: Записки капитана / В. Бондарец. – М.: Молодая гвардия, 1960. – 288 с. 31. Особистий архів автора, спогади Руй Ольги Олександрівни 1927 р. н. (записані у м. Острозі 10 листопада 2011 р.), 8 арк. 32. Нюрнберзький процес: збірник матеріалів в 8-ми томах. – М.: Юридическая литература, 1991. – Т. 5. – 672 с. 33. Макарчук С. Втрати населення на Волині в 1941–1947 рр. / С. Макарчук. – Режим доступу: www.ji.lviv.ua/n28texts/makarchuk.htm.

Сергей Иванов

ЛАГЕРЯ СОВЕТСКИХ ВОЕННОПЛЕННЫХ НА ВОЛЫНИ В ГОДЫ НЕМЕЦКОЙ ОККУПАЦИИ

В статье проанализирована система лагерей советских военнопленных на Волыни в годы немецкой оккупации. Особое внимание уделено идеологическим принципам нацистской политики в отношении пленных красноармейцев; участия вермахта в уничтожении военнопленных; условиям содержания узников; национальной сегрегации, проводимой гитлеровцами в лагерях; отношению местного населения к пленным. Выводы подкреплены фактами из истории отдельных лагерей. В исследовании использован ряд источников – архивные материалы, опубликованные документы, воспоминания очевидцев.

Ключевые слова: советские военнопленные, лагеря военнопленных, Волынь, идеология, пропаганда.

Sergiy Ivanov

CAMPS FOR SOVIET PRISONERS OF WAR ON VOLYN' DURING THE GERMAN OCCUPATION

The article analyzes the system of Soviet prisoners of war camps on Volyn' during the German occupation. Particular attention is paid to the ideological principles of the Nazi policy toward prisoners of war; participation of the Wehrmacht in the destruction of prisoners; conditions of detention of prisoners; National segregation pursued by the Nazis in the camps; local attitudes towards prisoners. Conclusions supported by facts from the history of the individual camps. The study used a number of sources – archival materials, published documents, memoirs of eyewitnesses.

Key words: Soviet prisoners of war, prisoner of war camp, Volyn, ideology, propagation.

УДК 94(477)

Сергій Волянюк

КАРПАТСЬКИЙ РЕЙД КУРЕНЯ "БОНДАРЕНКА" У 1944 Р.

У публікації висвітлено діяльність куреня УПА під командування Володимира Якубовського упродовж липня-серпня 1944 р. під час рейду в Карпати. На основі широкої джерельної бази подано проведення військових операцій під час походу та проаналізовано основні завдання, які ставилися перед повстанським підрозділом.

Ключові слова: УПА, Володимир Якубовський ("Бондаренко"), Друга світова війна, німецька окупація, радянська окупація.

У національно-визвольному русі українського народу 40–50-х рр. ХХ ст. до сьогодні залишається безліч питань, які є не висвітлені, та за відсутності документального матеріалу, передусім підпілля, дотепер залишаються невідомими для широкого загалу. Однією із таких проблем є дослідження бойового шляху військових відділів Української Повстанської Армії (далі – УПА). На сучасному етапі вивчення історії збройної боротьби повстанської армії – проблема досить актуальна, оскільки знайшла своє відображення і у подіях 2014 р. в Україні. Слід зазначити, що у військовій історії різних іноземних держав бойовий шлях армійських підрозділів складає вагомую частину історії власного народу та відіграє значний аспект у патріотичному вихованні молоді.

Враховуючи те, що на сьогодні існує незначна кількість досліджень, присвячених повстанським відділам, зокрема і на Тернопільщині, то ж цілком природно виникає суспільно-політичний інтерес до діяльності таких підрозділів УПА. У третій воєнній окрузі УПА "Лисоня" (ВО 3 "Лисоня") однією із найменше досліджених залишається діяльність військових одиниць, однією із яких був курінь під командуванням Володимира Якубовського ("Бондаренко", "Стрийський"), який у 1944 р. здійснив рейд територіями між Дрогобицькою та Станіславівською воєнними округами УПА.

Досліджувана проблема має цінне наукове значення, оскільки дає змогу розкрити одну із найважливіших сфер військової діяльності як ОУН, так і УПА, зокрема, і у сфері виконання військових наказів вищого керівництва та збройною боротьбою.

Наукова новизна полягає у тому, що у публікації на основі об'єктивного і комплексного підходу, а також детального аналізу документів і матеріалів, проаналізовано рейдову військову діяльність відділів УПА, об'єднаних у курінь "Бондаренка".

Об'єктом дослідження є створення та діяльність третьої воєнної округи УПА-Захід "Лисоня" у 1944 р.

Предмет дослідження – участь військового командування УПА на території Тернопільщини упродовж 1943–1944 рр. у процесі організації та проведенні рейду куреня невідомою для повстанців територією.

Основна мета публікації полягає у тому, щоб дослідити діяльність куреня УПА під час Карпатського рейду.

Основним джерелом для написання статті виступають матеріали командування УПА та військових підрозділів, які брали участь у рейді. Зокрема, перебіг рейду відображений у підпільних публікаціях "За Дністром" [1], історіях сотень УПА "Холодноярці" [2–3] та "Буйні" [4–5]. Джерельну базу також складають документи українського підпілля, зокрема звіти ОУН та УПА, які зібрано та опубліковано у тематичному збірнику, присвяченому ВО 3 "Лисоня" [6]. Серед документів та матеріалів, у яких подано окремі військові операції відділів УПА ВО 3 "Лисоня", слід відмітити публікацію "УПА – Захід на третьому етапі", у якій згадується поворотний рейд куреня "Бондаренка" з Карпат на територію ВО 3 "Лисоня" [7]. Також у статті використано окремі архівні матеріали, що зберігаються в Галузевому державному архіві Служби Безпеки України (далі – ГДА СБУ), Архіві управління СБУ в Тернопільській області (далі – АУ СБУ в Тернопільській обл.) та Державному архіві Тернопільської області (далі – Держархів Тернопільської обл.). Частина із них публікуються уперше.

У перших числах липня 1944 р. старшини штабу ВО 3 "Лисоня": командир ВО, хорунжий Омелян Польовий ("Остап"), начальник штабу, хорунжий В. Якубовський та начальник оперативного (І) відділу Ілярій Лютий ("Дяченко", "Роман") на зібранні стрільців у сотні "Буйні" повідомили, що через декілька днів відправляється у рейд курінь, яким командувати доручено "Бондаренку". Під час підготовки до рейду стрільцям рекомендувалося брати із собою "один коць або шинель, 2 пари білизни, 180 набоїв до гвинтівки, 600 до кулемета, зручне взуття. Хто мав зайві речі повинен був здати, щоб не обтяжувати себе надмірною вагою під час походу" [5, с. 411].

Закінчивши підготовку до маршу, "Буйні" спільно із сотнями "Рубачі" та "Холодноярці" під командування курінного "Бондаренка" 8 липня 1944 р. відправилися у рейд. Три сотні зупинилися у лісовому таборі "Сіроманців" для відпочинку. Там же зробили спільну фотографію на згадку й увечері через с. Дички Рогатинського району різними дорогами вирушили у південному напрямі. Сотні проходили через села Підкам'янь, Помонята та заночували у лісі біля Підмихайлівців, а 12 липня зупинилися у Журавеньках Рогатинського району та ближньому лісі. "Буйні" розташувалися із західного боку села, у ліску, попри який йшла польова дорога на Журавне Жидачівського району. Сотня "Рубачі" зупинилися у лісі, біля с. Козарі цього ж району, а штаб куреня та "Холодноярці" перебував у Журавеньках [3, с. 554; 5, с. 411–413; 7, с. 71; 8, с. 31].

Сотня "Буйні" під командуванням "Вовка" ("Бурлака") складалася із трьох чот, якими командували Степан Маркіза ("Гордій"), Іван Сович ("Фукс") та "Жук". До командного складу також входили бунчужний "Голота" ("Красний"), сотенний політвиховник Осип Куць ("Остап") та інтендант "Кос" [5, с. 406, 410]. Григорій Ковальчук ("Ворон") керував сотнею "Рубачі", до командного складу якої входили бунчужний Володимир Шевчук ("Орленко"), політвиховник "Ілько", інтендант "Рибак" та чотові Броніслав Корчак ("Гамалія", "Дзвін"), Роман Брунець ("Бродяга") та Олекса Карпій ("Василь", "Морозенко") [9, арк. 16; 10, арк. 327]. У сотні "Холодноярці" командні посади очолювали: командир сотні – Богдан Федик ("Крук"), бунчужний – Ярослав Курилас ("Кармазин", "Чорнота"), політвиховник Ксенофонт Волошин ("Чад"), інтендант "Рубан", командир першої чоти – Петро Рак ("Овоч"), другої – Ярослав Стецький ("Сокіл"), третьої – Микола Куфлинський ("Бурий") [3, с. 552–553].

У історіографії діяльності УПА на Тернопільщині за куренем "Бондаренка" закріпилася умовна назва за територіальною приналежністю – "Бережанський", яку увів у науковий обіг дослідник Петро Содоль [11, с. 175]. На нашу думку, така назва не відповідає дійсності, адже бережанською можна вважати лише сотню "Холодноярці". Натомість сотні "Буйні" та "Рубачі" комплектувалися вихідцями із Тернопільської округи ОУН.

12 липня 1944 р. біля 13 год. дорогою, попри ліс, де перебували відділи, проїжджало 50 кіннотників із національних відділів при німецькій армії (калмики, туркмени, росіяни та інші), яких місцеве населення називало "коломиїцями". Стійкові, побачивши озброєний відділ, повідомили сотню та залягли. Друга чота "Буйних", відкривши вогонь, врятувала стійкових, яким заклонило кулемет, а третя розпочала оточувати лісом нападників. Внаслідок сутички жертв не було, лише стійкові втратили кулемет. Після цього інциденту із посади ройового звільнено "Беркута", який організував стійки, а на його місце призначено Касяна Брикайла ("Колос") [1, с. 546; 5, с. 414].

Перед переходом німецько-радянської фронтової лінії курінь "Бондаренка" командуванням УПА-Захід перекидався на околиці гирла річки Свіча, правої притоки Дністра, для боротьби із національними відділами при німецьких військах і проведення операції у с. Луковець (сучасні – села Луковець-Журівський і Луковець-Вишнівський) Рогатинського району, де базувався та проводив антиукраїнські акції потужний відділ Армії Крайової (далі – АК) [3, с. 554; 7, с. 71; 12, с. 300–301]. Так, у крайовому військовому штабі УПА констатували: "...в часі німецької дійсності [відділи] були перекинуті штабом УПА-Захід з матірних на інші відтинки і там, як осадні, діяли проти німців та большевицької або польської тероризуючої партизанки" [7, с. 64]. Наразі із виявлених документів неможливо встановити чи була проведена воєнна операція проти підрозділу АК. Так, у "Хроніці сотні "Холодноярці" повідомляється, що: "...ціллю того рейду було розігнати кубла польсько-большевицьких банд в с. Лукавці Букачівського р-ну... тому, що коло с. Лукавець квартирувало багато німців, курінь оминув село і подався за Дністер..." [3, с. 554].

Увечері 12 липня навпроти с. Журавеньки курінь розпочав форсування р. Дністер. Рушивши через сіножаті й очерети, біля річки на стрільців чекали веслярі із двома чайками та гумовим човном. Першою переправилася сотня "Холодноярці", яка виставила застави на другому березі, зробивши безпечнішу переправу для "Буйних", "Рубачів" й курінного табору. Основну частину таборів залишили на хуторі біля с. Журавеньки. Ройовий сотні "Рубачі" Микола Кліщ ("Яр") пригадував, що форсування тривало усю ніч, бо слід було переправити близько 600 осіб, коней із підводами, кухні тощо. На двох чайках вміщувалося по 10 стрільців, а на одній меншій гумовій – 5. Воли також зтягувалися на чайки, а коні – один стрілець держав за поводи [5, с. 414–415; 8, с. 31].

Опинившись на правому березі Дністра, курінь розташувався на декілька днів у с. Которини Жидачівського району, розмістившись по стодолах у східній частині села, з боку лісу. У час постою в селі у сотні "Буйні" утворили четверту чоту, яку укомплектували переважно із вояків дивізії "Галичина". Командиром нової чоти призначили "Лиса". Під час квартирування 20 липня 1944 р. на село напали декілька десятків козаків (туркменів) із національних відділів при німецьких військах. Вони натрапили на стрільців, котрі знаходилися поза стійками у селі та відкрили по них вогонь. Стрілець "Смерека" із сотні "Холодноярці" загинув, отримавши кулю у живіт, інші приєдналися до своїх сотень. По тривозі сотня "Буйних", висунена до середини села, розпочала наступ. "Холодноярці" та "Рубачі" зайняли оборону на краю лісу, щоб забезпечити тил та шлях відступу.

Після короткої, але запеклої перестрілки, козаки відступили, залишивши декількох убитих та одного кулемета. Із сотні "Буйні" кіннотник "Голка" та один стрілець отримали важкі поранення. Убитого в сутичці із туркменами стрільця "Смереку" похоронили на цвинтарі с. Протеси Жидачівського району. Після сутички курінь залишив село та перейшов на хутір за 3 км від с. Которини [1, с. 546; 5, с. 414–415; 13, с. 551].

22 липня 1944 р. до куреня долучився табір із-за Дністра. Враховуючи, що розташування сотень було близьким до дороги Галич-Стрий, а німецько-радянська фронтова лінія наближалася, командування куреня прийняло рішення прориватися у карпатські ліси й там перебути фронт. Цього ж дня пополудні курінь вирушив у західному напрямку й вранці 23 липня зупинився на короткий відпочинок у с. Лисків Жидачівського району, визначивши найближчі села для квартирування відділів. Сотня "Холодноярці" отаборилася у с. Корчівка цього ж району, сотня "Рубачі" зупинилася на присілку Поляна, у лісі за 3 км на південь від Корчівки, а "Буйні" пішли далі на захід, у с. Демна Сулятицька (сучасні села Демівка і Сулятичі) цього ж району. Розділений на сотні курінь залишився на декілька днів у цих селах [1, с. 547].

Під час постою чота "Буйних" під командування "Жука" організувала, ймовірно 25 липня, на дорозі із села засідку на іншому березі р. Свіча. У неї потрапило німецьке вантажне авто та підвода. Внаслідок зіткнення загинуло 8 німців, а решта розбіглися полем й продовжували відстрілюватися. На допомогу чоті "Жука" виступила чота, ймовірно "Фукса", яка розіграла німецьких солдатів, які чинили опір. Ройовому "Буйному" куля зачепила праве вухо. Тоді у полон здалося двоє росіян, яких відправлено у штаб. Повстанці здобули багато консервів, амуніції, шинелі, інше військове майно та три автомати. Здобутим трофеєм "Буйні" поділилися із іншими сотнями. Після цієї сутички сотня попрямувала на присілок Поляна, у якому розташовувалася сотня "Рубачі" [5, с. 417; 8, с. 31–32; 14, с. 30].

27 липня у с. Корчівка "Холодноярці" мали сутичку із 15 вояками охорони німецького санітарного воза, що заїхав у село. Ярослав Стецький ("Сокіл") на чолі чоти розпочав бій, у якому захопили у полон 5 німців зі зброєю й санітарний віз із медикаментами. Решта німецької охорони утекла [1, с. 547; 3, с. 554–555]. Після бою "Холодноярці" залишили село й відправилися на присілок Поляна, у якому перебували інші сотні. Вранці 29 липня курінь вирушив далі на південь. Під час подорожі "Буйні" зустрілися у лісі із чотою дивізії СС "Галичина", яка скеровувалася у курінь "Байди" у гори. Варто зазначити, що 26 липня до куреня прийнято 30–40 вояків цієї ж дивізії, яких розділили між сотнями. Дійшовши до лісу між селами Рахиня й Слобода (сучасне – Слобода-Долинська) Долинського району, командування, отримавши дані, що дорога у Карпати перекрита військами, прийняло рішення повернути курінь у зворотному напрямі – до лісу, неподалік сіл Тростянець та Белеїв цього ж району. Там, у лісі, сотні влаштувалися на нічліг [1, с. 547; 5, с. 417].

Ранком, 30 липня, для налагодження контактів із близькими селами вислано зв'язкових. Через цей ліс проїжджали відступаючі німецькі фронтові частини. Перша чота сотні "Холодноярці", що була на заставі, вступила у бій із 4 німецькими вантажівками, на яких переїжджало 20 вояків при 6 кулеметах. Сотня "Буйні" перекрила шлях відступу німцям та розпочала наступ із флангу. Німецькі вояки були розпоршені у лісі й відступили. Втрати ворога – 6 убитих. Повстанці здобули 4 кулемети, а також 4 авто, з яких 1 було знищене. За іншими даними, знищено 2 вантажівки, здобуто два кулемети, 1 автомат та чотири гвинтівки. Чота із "Холодноярців" втратила убитим стрільця "Мидницю", якого похоронили у цьому ж лісі та двох поранених: ройового "Соловія" та стрільця "Гриву". Увечері дві чоти сотні "Буйні" мали коротку сутичку із забезпеченням полку Червоної армії, в результаті якої червоноармійці розбіглися, а двоє із них, із Вінницької області, здалися у полон та згодом були зараховані у сотню. Штаб куреня прийняв рішення розділитися по сотнях та змінити місце перебування, щоб не наражатися на небезпеку [1, с. 547–548; 3, с. 555; 5, с. 418–419; 13, с. 551].

У звіті про рейд й перехід фронту сотнею "Холодноярців" йшлося: "... [Ми] негайно залишаємо своє місце і заночуємо в лісі коло широкого поля, ранком переходимо вглибину лісу і в напрямку Тростянця. Але залишатись в незнайомому лісі не рішаємося і, залишивши табір та розділившись на сотні вирушаємо в напрямку Корчівки. Перед гостинцем висилаємо розвідку, яка доносить про безперервний рух більшовиків. На наших стійкових натикається кілька німаків. Залишивши раненого і три скоростріли, тікають. Після цього переходимо далі від гостинця і заночуємо в густих кущах..." [1, с. 547]. Касян Брикайло ("Колос") згадував: "Наша сотня перейшовши ще один гостинець, зайшла аж під т. зв. Чорний ліс... над невеличким потоком у глибокому відлюдному лісі розложився табір Буйних. Повстанці швидко почали будувати шатра, бо став накрапляти дощ. Заповідалося на слоту. Друзі сплїтали докупити тонкі дерева, а з верха накривали корою, здертою з грубих соснових дерев..." [5, с. 419].

Стрільці із сотні "Рубачі" віднайшли добре укріплений лісовий табір і зупинилися у ньому на постій. У перших числах серпня "Холодноярці" випадково натрапили на цей табір, де також

розмістилися. У лісі курінь окремими сотнями тиждень перечікував перехід фронту. У цей час повстанці голодували, бо не було запасів харчів. Після переходу фронту селяни із ближніх сіл доставляли повстанцям харчі та інформаційні дані про пересування військ [1, с. 548].

У внутрішньому житті куреня ця ситуація призвела до нарікань на дії штабу та сотенних і стрільці почали висловлювати думки про дезертирство. Стрелець “Чайка” із дивізії “Галичина”, колишні ройові “Беркут” і “Кардинюк” та інші із сотні “Буйні” спланували втечу із відділу, але їх викрили і на суді, де засідали старшини сотні, прийняли рішення розстріляти “Беркута” перед сотнею, а іншим дати покарання – по 50 бучів. У подальшому ця ситуація не вплинула на стрільців з дивізії та інших, котрі долучилися, щоб перейти фронт – все ж таки дезертирство розпочалося [5, с. 419–423]. Коли 11 серпня сотня “Буйні” з’єдналася у лісі біля сіл Болохів та Збора Калуського району із “Рубачами” та “Холодноярцями”, командир “Бондаренко” організував зібрання куреня та звернувся до дивізіяників: “Друзі есеси, я вас не хотів приймати до наших відділів хоч би з тої причини, що ви вже раз зрадили український нарід, вступаючи на службу німцям. Однак, я прийняв вас, прийняв як українців на те, щоб ви мали можливість затерти пляму зради і в боротьбі себе оправдати. Зараз я переконався, що такої постанови у вас не було, а виждавши догідної хвилини, починаєте дезертирувати. Цим ви компрометуєте нашу визвольну боротьбу і деморалізуєте наші ряди. Для того звертаюсь до вас із закликом: хто чується, що не може видержати в наших рядах, хай виступить, а я його звільню без жодної кари”. Всі стояли мовчки. Командир по хвилині відзиваєсь: “Ну, нема нікого?” З рядів не виступив ніхто. “В такому разі – продовжає далі командир – я заявляю всім: якщо повториться ще раз одна дезерція з есесів, то постріляю всіх”. Командир сказав ще кілька слів на тему большевицької армії, з’ясував політичну ситуацію і сказав розійтись” [4, арк. 27].

У цьому лісі курінь перебував декілька днів та вирушив сотнями у північно-східному напрямі. 14 серпня дійшов до Дністра біля с. Которини Жидачівського району, а увечері на човнах форсував річку навпроти сіл Журавеньки та Козарі Рогатинського району. “Холодноярці” через Юнашків цього ж району відправилися у ліси біля с. Слов’ятин Бережанського району. Штаб куреня, “Буйні” та “Рубачі” відправилися через села Чернів, Помонята, Яглуш у ліс між Мельною Рогатинського району та Кореличами Перемишлянського району, де з двадцятих чисел серпня перебували спільно із новосформованою сотнею “Кубанці”, яка, ймовірно, також комплектувалася вихідцями із Тернопільської округи [1, с. 548; 3, с. 555; 15, арк. 218–219]. Командир куреня “Бондаренко” 25 серпня 1944 р., відповідно до звіту ВО 3 “Лисоня” налагодив зв’язок із військовим штабом округи, що дислокувався на Бережанщині та повідомив про результати рейду командування [16, с. 248].

Таким чином, Карпатський рейд територією між Дрогобицькою та Станиславівською воєнними округами УПА завершено. Курінь “Бондаренка” упродовж декількох тижнів успішно рейдував та проводив бойові операції проти німецьких та радянських військових підрозділів. Під час походу стрільці та командири куреня здобули неоціненний бойовий досвід, що згодом допоміг їм протистояти радянській карально-репресивній системі та іншим ворожим збройним формуванням на території ВО 3 “Лисоня”.

Список використаних джерел

1. Звіт про рейд і перехід фронту сотні “Холодноярці” // Літопис УПА. Нова серія. – Т. 20: Воєнна округа УПА “Лисоня”. 1943–1952. Документи і матеріали / [упор. С. Воляннюк]. – Київ-Торонто, 2012. – С. 546–548.
2. ГДА СБУ, ф. 13, спр. 372, т. 48, арк. 176–183.
3. Хроніка сотні “Холодноярці” // Літопис УПА. Нова серія. – Т. 20: Воєнна округа УПА “Лисоня”. 1943–1952. Документи і матеріали / [упор. С. Воляннюк]. – Київ-Торонто, 2012. – С. 552–566.
4. Держархів Тернопільської обл., ф. Р-3432, оп. 1, спр. 204, арк. 1–41.
5. Хроніка сотні “Буйні” // Літопис УПА. Нова серія. – Т. 20: Воєнна округа УПА “Лисоня”. 1943–1952. Документи і матеріали / [упор. С. Воляннюк]. – Київ-Торонто, 2012. – С. 391–441.
6. Літопис УПА. Нова серія. – Т. 20: Воєнна округа УПА “Лисоня”. 1943–1952. Документи і матеріали / [упор. С. Воляннюк]. – Київ-Торонто, 2012. – 848 с.
7. УПА – Зах[ід] на третьому етапі // Літопис Української Повстанської Армії. – Т. 33: Тактичний Відтинок УПА 26-ий “Лемко”: Лемківщина і Перемищина (Документи і матеріали) / [упор. П. Потічний та І. Лико]. – Торонто-Львів, 2001. – С. 31–83.
8. Кліщ М. Спогади повстанця / М. Кліщ. – Тернопіль, 2005. – 162 с.
9. АУ СБУ в Тернопільській обл., ф. 6, спр. 20269, арк. 1–79.
10. ГДА СБУ, ф. 13, спр. 376, т. 47, арк. 1–373.
11. Содоль П. Українська Повстанча Армія, 1943–49. Довідник II / П. Содоль. – Нью-Йорк: Пролог, 1995. – 295 с.
12. Ільюшин І. Українська Повстанська Армія і Армія Крайова. Протистояння в західній Україні (1939–1945 рр.) / І. Ільюшин. – Київ, 2009. – 391 с.
13. Звіт про стан сотні “Холодноярці” від червня по серпень 1944 р. // Літопис УПА. Нова серія. – Т. 20: Воєнна округа УПА “Лисоня”. 1943–1952. Документи і матеріали / [упор. С. Воляннюк]. – Київ-Торонто, 2012. – С. 549–552.
14. Джджик І. Подорож у часі: спогади українського повстанця / [упор.

Б. Новосядлий, О. Товарянська] / І. Джоджик. – Тернопіль, 2013. – С. 128. 15. ГДА СБУ, ф. 13, спр. 376, т. 81, арк. 1–355. 16. Звіт про діяльність відділів УПА у липні-грудні 1944 р. // Літопис УПА. Нова серія. – Т. 20: Воєнна округа УПА "Лисоня". 1943–1952. Документи і матеріали / [упор. С. Воляннюк]. – Київ-Торонто, 2012. – С. 246–254.

Сергей Воляннюк

КАРПАТСКИЙ РЕЙД КУРЕНЯ "БОНДАРЕНКО" В 1944 Г.

В публикации отражена деятельность куреня УПА под командованием Владимира Якубовского в течение июля-августа 1944 г. во время рейда в Карпаты. На основе широкой источниковой базы подано проведение военных операций во время похода и проанализированы основные задачи, которые ставились перед повстанческим подразделением.

Ключевые слова: УПА, Владимир Якубовский ("Бондаренко"), Вторая мировая война, немецкая оккупация, советская оккупация.

Serhiy Volyanyuk

CARPATHIAN RAID OF BATTALION "BONDARENKO" IN 1944

The publication throws the light upon the activities of the UPA battalion under the command of Vladimir Jakubowski during a raid in the Carpathians in July-August 1944. There are also facts of military operations during the campaign and the analysis of the main objectives that were set before the rebel unit which are based on wide sources.

Key words: UPA, Volodymyr Jakubowski ("Bondarenko"), World War II, the German occupation, the Soviet occupation.

УДК 94:329(477.83) "1944–1954"

Василь Ільницький

ДЕПОРТАЦІЙНА ПОЛІТИКА ЯК ЗАСІБ УТВЕРДЖЕННЯ РАДЯНСЬКОЇ АДМІНІСТРАЦІЇ У ЗАХІДНІЙ УКРАЇНІ (1944–1954)

У статті на основі невідомих й маловідомих документів та матеріалів розглядаються основні напрямки, масштаби депортаційних кампаній, які проводила радянська адміністрація у Західній Україні. Доведено, що метою цих заходів була не лише боротьба із українським визвольним рухом, але й прагнення змінити національну та соціальну структуру західноукраїнського суспільства, позбавити український визвольний рух підтримки.

Ключові слова: депортації, репресивно-каральна система, радянська адміністрація, Західна Україна, національно-визвольний рух.

Утвердження радянської адміністрації у Західній Україні відбувалося шляхом широкомасштабних репресій не лише щодо тих, хто став у безпосередню опозицію, але й тих, хто міг у перспективі стати на шлях боротьби, а також для наведення всеохоплюючого страху у населення. Для цього існувала репресивно-каральна система, яка мала апробовану на східноукраїнських землях методику знищення та викорінення інакодумства. Однією із найганебніших форм утвердження радянської адміністрації стали депортаційні заходи. Із відкриття доступу до архівних установ виникла можливість з'ясувати масштаби репресивної політики, особливо стосовно окремих регіонів.

Питання депортаційної політики радянської адміністрації знайшло висвітлення у цілій низці історичних праць. Серед них потрібно назвати дослідження О. Бажана [1, с. 182–240], І. Винниченка [2], Ю. Киричука [3], Й. Надольського та ін. [4]. Згадаємо також і масив опублікованих збірників документів [5–8]. Однак окрема комплексна робота, присвячена депортаційній політиці, яка б охоплювала Дрогобицьку, Станіславську, Закарпатську, Чернівецьку області УРСР, відсутня.

Метою статті є дослідити основні напрямки та масштаби депортаційних заходів радянської адміністрації у період утвердження на цих теренах.

Із приходом радянської влади у західноукраїнському краї відбулися радикальні зміни, які стосувалися усіх без винятку сфер життя, складовими яких були масові репресії не лише щодо незгодних, членів їх сімей, але й мирного населення, звинуваченого у колабораціонізмі. Тим самим ставалося завдання змінювати соціальну та національну структуру суспільства (на місце проживання корінних мешканців приїжджали десятки тисяч партійних, радянських службовців,

військових, працівників репресивних структур різних національностей (головним чином росіян), залякуючи інших, використовували для цього депортаційну політику.

Історія знає небагато подібних прикладів порушень економічних, політичних, соціальних прав (державним апаратом) власних громадян, яких виселяли на нові території, без будь-яких матеріально-побутових, санітарно-гігієнічних умов для існування, забороняючи вивозити із собою власне майно. Іншим аспектом проблеми було й те, що разом із виселенням осіб, які становили “загрозу”, радянська влада отримувала дешево, безкоштовну робочу силу, яка освоювала і розбудовувала віддалені райони СРСР.

Фактично із другим приходом більшовиків продовжився розпочатий ще у 1939–1941 рр. процес депортацій. Депортаційній програмі передувала підготовлена юридична база, яка на час другого приходу була уже сформована та готова для проведення масштабних виселенських кампаній і боротьби із українським визвольним рухом. Згідно із розпорядженням керівника НКВС СРСР Л. Берії від 31 березня 1944 р. № 7129, розроблено “Інструкцію про порядок висилки членів сімей оунівців та активних повстанців у віддалені райони СРСР”, затверджену наркомом внутрішніх справ УРСР І. Серовим 5 квітня 1944 р. Інструкція поширювалася на усіх повнолітніх членів сімей підпільників як арештованих, так і тих, що перебували у розшуку, а також убитих, їх майно підлягало конфіскації, дозволялося брати із собою одяг, взуття, постіль, посуд, дрібний господарський реманент та продовольство. При цьому документальними підставами для виселення могли бути довідки сільрад, свідчення арештованих підпільників, оперативні матеріали НКВС–НКДБ [9, с. 44; 10 с. 399]. При цьому слід відзначити, що бажання вислужитися окремих чиновників призводило до поширених випадків незаконних (осіб, непричетних до визвольного руху) депортацій сімей (як членів сімей націоналістів), які супроводжувалися злочинами під час етапування. Наприклад, за незаконне виселення сім’ї Федора Гордейчука начальника Надвірнянського райвідділу Міністерства внутрішніх справ (далі – МВС), старшому лейтенанту Решетневу оголосили догану [11, арк. 74–75].

Керівництво областей, прагнучи “вислужитися” та довести свою відданість системі, займало особливо активну позицію щодо проведення репресій. Так, секретар Дрогобицького обкому КП(б)У С. Олексенко (15 травня 1945 р.) рекомендував розпочати реальну боротьбу проти підпільників масовим виселенням осіб та їх сімей, які мали відношення до націоналістів. На його думку, як мінімум необхідно було терміново виселити понад 100 сіл, а для інших спростити оформлення документів на виселення, при цьому наголошував на заручництві [12, арк. 38]. Для придушення підпільного руху спільно із депортаціями запроваджувалася система заручників. У постанові Політбюро ЦК КП(б)У від 24 липня 1945 р. відверто рекомендувалося: “На зборах в населених пунктах або індивідуально попередити підозрюваних у бандпосібництві – куркулів, торговельників та інших елементів, якщо у цьому населеному пункті здійсниться якийсь злочин, то вони негайно будуть арештовані й віддані під суд, а їх сім’ї – виселені” [16, с. 172; 17, арк. 65–66].

На думку С. Олексенка, “селяни, які будуть переселені в інші райони, стануть живими агітаторами за те, щоб слухатися влади, а не займатися бандитизмом” [3, с. 243; 13, арк. 373]. До речі, окремим керівникам західних областей УРСР навіть бракувало наданого їм ліміту на виселення і вони просили про його збільшення. Водночас через значні масштаби, окремі керівники областей не встигали готувати документи для виселення. Так, станом на 15 жовтня 1944 р. у Дрогобицькій області підлягали виселенню 100 сімей (300 осіб), хоча практично було оформлено справ на 70 сімей (256 осіб) [14, с. 515]. Подібна ситуація склалася і у Станіславській області. Так, у листопаді–грудні 1945 р. оформили й затвердили облікові справи на виселення 1104 сімей підпільників, при цьому виселено 657 сімей, повернено 804 облікових справи у райвідділ НКВС на дооформлення, у райвідділі НКВС перебувало 1473 затверджених облікових справи на розшук сімей підпільників, які переховувалися від виселення [15, арк. 402].

У контексті депортаційних кампаній розглядаємо ліквідацію хуторів, мешканці яких найбільш завзято виступали проти колективізації та допомагали націоналістам їжею, одягом, схованкою. Хутірська система не дозволяла контролювати селян повністю, тому їх виганяли насильно. Уже цитований “класик” депортаційних кампаній С. Олексенко вважав, що виселення – це “... засіб якнайшвидшої ліквідації бандитизму”. У зв’язку з цим він просив М. Хрущова у середині січня 1946 р. надати 150 вагонів для того, щоб через виселення сімей завдати відчутного удару націоналістам [8, с. 392]. Навесні 1946 р. репресивно-каральна система у боротьбі із визвольним рухом застосовувала метод масового випалювання лісів, підлісних сіл, присілків і хат на теренах із найбільшою концентрацією повстанських загонів [10, с. 397]. Спочатку 1946 р. виселено хутори й присілки: Лучки та Парцеляція поблизу с. Новошини, Забугай та Ковбаса поруч с. Которини, Вільшаниця поблизу с. Монастирець, Фільварки та Заподрини поблизу с. Буянів, Лісничівка біля с. Чертіж, Парцеляція поблизу с. Корчівка Жидачівського району Львівської області [18, с. 132]. У процесі примусової депортації з лиця землі зникали цілі населені пункти.

Улітку 1950 р. радянська влада у західних областях УРСР розпочала ліквідацію 70 тис. хуторів. Загалом упродовж 1950–1952 рр. виселено 91226 хутірських господарств, з них 69245 розселили у селах західних областей УРСР, 21981 – у південних регіонах України [8, с. 854; 19, с. 470].

Проте варто відзначити, що намічені плани насправді наштовхувалися на труднощі і їх реалізація затягувалася. Особливо турбувало чекістів незадовільне проведення виселення господарств (листопад 1952 р.) із хуторів у Станіславській області, де план виселення виконали лише на 31,9 %, Дрогобицькій – 35 %, Львівській – 35,3 %, Тернопільській – 40,7 %. Хід виселення господарств із хуторів у західні області УРСР у серпні 1952 р. відбувався наступними темпами: у Дрогобицькій області план виселення становив 1422 господарств, виселено господарств 358, перевезено будинки до місць виселення 232, побудовано 20 нових будинків, у тому числі 154 переселено у південні області УРСР; відповідно у Станіславській 6650/1941/1591/296/453; Закарпатській 1350/885/0/0/363; Чернівецькій 3740/1705/0/427/589 [8, с. 854, 856].

Виселення використовувалося і для помсти та залякування за акції націоналістів. У липні 1949 р. у відповідності із наказом МДБ СРСР (№ 00386 від 20 грудня 1948 р.) у порядку нанесення заходів у відповідь на диверсійно-терористичні акти, здійснювані оунівським підпіллям, за 10 місяців 1949 р. УМДБ Станіславської області і міськрайорганами МДБ виселено 1358 сімей підпільників і симпатиків (загальною чисельністю 4011 осіб) [20, арк. 6, 297; 21, арк. 296]. Після загибелі підполковника МДБ О. Колодяжного, спецоргани виселили мешканців трьох сіл (вересень-жовтень 1949 р.), а за вбивство чотирьох партійних працівників та активістів (вересень-жовтень 1949 р.) із чотирьох сіл тієї ж Дрогобицької області виселили 91 родину (385 осіб) [20, арк. 6, 297; 21, арк. 296]. У порядку заходів у відповідь на здійснені збройні прояви упродовж першої половини 1949 р. у селах Путильського і Вижницького районів відділом 2-Н УМДБ оформлено й затверджено облікові справи на 119 сімей симпатиків (377 осіб) (Путильському районі 74 сім'ї на 247 осіб; Вижницькому районі 45/130) [22, арк. 85].

Виселення здійснювали і для влаштування стратегічних військових і промислових об'єктів. Наприклад, у червні 1950 р. здійснено переселення мешканців сіл Посич, Майдан і Гутиска Тисменецького району Станіславської області у Херсонську область, а на звільненій території створили полігон, у якому проводилися бойові стрільби із артилерії [23, с. 209]. Виселяли також із населених пунктів, які розташовувалися у стратегічно важливих місцях. У зв'язку із цим прийнято відповідне рішення ЦК КП(б)У для "очищення" населених пунктів, розташованих у зонах залізничних, шосейних доріг і підприємств (в результаті чого тільки із Дрогобицької області (на 19 січня 1946 р.) виселили 395 сімей підпільників (1011 осіб). З метою "очистки" міст від антирадянського елементу відселено 171 особу) [24, арк. 13].

Звичайно, виселення вносило дезорганізацію, розгубленість не тільки у ряди підпілля, але й серед населення, яке до цього підтримувало націоналістів. У багатьох підпільників з'являвся пригнічений стан і розгубленість, вони побоювалися за долю родини. На підтвердження цього наводилися дані із листа Ю. Матвіїва "Недобитого" провіднику Карпатського краю ОУН – С. Слободяну "Єфрему", у якому зазначалося, що після кожної акції націоналістів спецоргани одразу проводили арешти й виселення. При цьому наголошували, що усі ці дії пов'язані із діями підпільників. Саме це призвело до того, що населення просило не здійснювати акцій, бо за це доводилося терпіти [25, арк. 122–123; 26, арк. 253]. Продовжуючи робити витяги зі звітів Ю. Матвіїва "Недобитого", спецоргани відзначали ще одну важливу заувагу: "Не буде хуторів, не буде і нас" [27, арк. 151; 28, арк. 194]. При цьому підпільники констатували, що якщо і не можна перешкодити виселенню, то необхідно максимально допомагати та перебувати із тими, кого виселяли, до їх від'їзду для того, щоб населення виїхало із найкращими спогадами про націоналістів. Рекомендувалося допомагати тим, хто здійснюватиме опір виселенню [29, арк. 54]. Зрозуміло, що українські повстанці не лише констатували необхідність, але й проводили збройну та пропагандистську боротьбу проти переселення.

Крім депортації у віддалені райони СРСР, як покарання за націоналістичну діяльність члена родини, здійснювалося переселення й відправлення на роботи за межі західних областей [30, арк. 188]. Серйозна роз'яснювальна робота проводилася на виконання постанови Ради Міністрів УРСР і ЦК КП(б)У (12 серпня 1949 р.) про добровільне переселення селянських господарств із західних областей у східні та південні області УРСР. Водночас при проведенні роботи із переселення деякі уповноважені місцевих партійно-радянських органів допускали порушення соціалістичної законності, погрози й перегини, що негативно позначалося на ході роботи із організації переселення [31, арк. 1, 7]. Однак ця проблема є предметом окремого комплексного дослідження.

Водночас потрібно зазначити на проведеній наймасштабнішій депортаційній акції "операції Захід" із західних областей УРСР (жовтень 1947 р.). Результати цієї операції вражали, адже за короткий проміжок часу (21–26 жовтня) із значної території (7 областей) вислали 26332 сім'ї (77791 особа) (Дрогобицька – 4504 (14456; 3603 чоловіків, 6398 жінок, 4455 дітей), Станіславська – 4512

(11883; 2775 чоловіків, 5499 жінок, 3609 дітей), Чернівецька область – 613 сімей (1627; 269 чоловіків, 743 жінок, 615 дітей) [14, с. 284; 33, арк. 2; 34, арк. 100]. Тобто, виселено 9629 сімей (27966; 6647 чоловіків, 12640 жінок, 8679 дітей). Відзначимо ще одну особливість: 76 % від усіх виселених осіб склали жінки і діти, а лише 24 % – чоловіки. Виявляється, що радянська система вела також боротьбу із жінками та дітьми. До забезпечення проведення операції залучили 15750 осіб керівного офіцерського складу різних відомств репресивно-карального апарату та близько 30 тис. військовослужбовців [1, с. 186]. Наймасштабніше ця акція проходила у Станіславській області (21 жовтня 1947 р.), до її проведення залучили 1693 оперативних працівників, 10 тис. партійно-радянського активу, 5841 бійців військ МДБ і прикордонників МВС, 941 бійця винищувальних батальйонів, 605 автомашин, 2 тис. возів, танкові підрозділи. До операції у Чернівецькій області залучили 381 особу оперативного складу МДБ і МВС, 630 військового складу, 600 бійців військ безпеки. Для проведення політичної роботи у селах, в яких намічалось виселення, було прилучено 600 осіб із числа партійного активу [1, с. 187, 190; 7, с. 549–552].

Хоча на цьому депортації не закінчилися, їх продовжували розглядати, як вагомий інструмент впливу. Місцеві органи сподівалися на те, що виселення значної кількості осіб послабить ОУН і забезпечить ліквідацію сил Опору, а тому діяли енергійно й цілеспрямовано. Карально-репресивні органи західноукраїнських областей усвідомлювали: масове виселення родин підпільників не лише суттєво обмежить підтримку визвольного руху, але й змусить певну частину вояків до розкаяння, щоби врятувати свої сім'ї від заслання. Саме це відіграло визначальну роль у тому, що упродовж 1944–1954 рр. до органів радянської влади в усіх західних областях прийшли з повинною 76739 осіб, з них у Дрогобицькій області – 6350 осіб, Станіславській – 19786, Закарпатській – 1577, Чернівецькій – 3089 [35, арк. 165; 36, арк. 1; 37, арк. 56]. Варто відзначити, що виселення використовувалося для залучення селян до колгоспів. Часто незгідних вступати у них лякали або й виселяли. Депортації, як один із ефективних засобів боротьби із українським визвольним рухом, використовували й надалі.

Ще один злочин у сфері депортацій було здійснено у ході виселення із населених пунктів Нижньо-Устрицького, Хирівського і Стрілківського районів, територія яких за договором відходила до Польщі, проводилося переселення у східні області УРСР. Станом на 30 липня із Нижньо-Устрицького району відправлено 12307 осіб, Хирівського – 2236 осіб, Стрілківського – 1141 особу [38, арк. 317]. При цьому в червні й на початку липня 1951 р., із населених пунктів Дрогобицької області, проводилася відправка бригад для будівництва будинків переселених колгоспників у місця їх нового мешкання. На 5 липня із Нижньо-Устрицького району відправлено 2937 осіб-одинаків і 938 сімей, Хирівського – 252 особи-одинаки і 265 сімей, Стрілківського – 155 осіб-одинаків і 126 сімей [38, арк. 310; 39, арк. 375]. Звісно, населення в основній масі не погоджувалося на виселення, здійснювало супротив.

Масштаби депортаційної політики вражають. Загалом, упродовж 1944–1954 рр. із західних областей УРСР виселили 65906 сімей (203662 осіб; 1944 р. – 12762; 1945 р. – 17497; 1946 р. – 6350; 1947 р. – 77808; 1948 р. – 817; 1949 р. – 25527; 1950 р. – 41149; 1951 р. – 18523; 1952 р. – 3229). Це учасники українського визвольного руху, "куркулі", "андерсівці" та члени їх родин, еговісти. З них із Дрогобицької 1944 р. – 460 сімей (1285 осіб); 1945 р. – 668 (1746); 1946 р. – 849 (2241); 1947 р. – 4504 (14456); 1948 р. – 9 (55); 1949 р. – 1600 (6133); 1950 р. – 1656 (6607); 1951 р. – 690 (2617); 1952 р. – 123 (483); разом 10559 (35623); Станіславської – 1944 р. – 222 (586); 1945 р. – 1985 (4368); 1946 р. – 286 (636); 1947 р. – 4512 (11883); 1948 р. – 0; 1949 р. – 1689 (5118); 1950 р. – 3409 (11985); 1951 р. – 5210 (1455); 1952 р. – 259 (906); разом 13817 (40692); Чернівецької – 1944 р. – 77 (247); 1945 р. – 311 (797); 1946 р. – 73 (212); 1947 р. – 613 (1627); 1948 р. – 0; 1949 р. – 109 (345); 1950 р. – 118 (360); 1951 р. – 222 (710); 1952 р. – 0; разом 1523 (4298) [1, с. 82; 14, с. 537, 545; 34, арк. 99–101; 35, арк. 165; 40, арк. 42; 41, арк. 13; 42, с. 21].

Водночас слід враховувати, що чисельність населення становила (станом на 1 січня 1945 р.) у Дрогобицькій області – 750,8 тис. осіб, Станіславській (станом на 1946 р.) – 1,054 млн осіб, Закарпатській – 799 тис., Чернівецькій – 701 тис. Тобто, тільки шляхом виселення із окремих областей (із найбільш масштабним визвольним рухом) репресували до 5 % населення. Це, звичайно, без урахування вбитих, засуджених, відправлених на різноманітні роботи тощо. Загалом, за нашими підрахунками, на цих територіях радянська влада у ході боротьби із українським визвольним рухом репресувала близько 10 % населення. До речі, масштаби депортаційних заходів співмірні із чисельністю й активністю структур визвольного руху. Наприклад, діяльність націоналістів на території Закарпатської області була незначною, тому й виселенська кампанія не охопила так потужно цей регіон, натомість на Станіславщині розгорнувся масштабний рух Опору радянізації краю.

У той же час радянська адміністрація спільно зі спецорганами намагалася перешкодити поверненню виселених оунівців до місць попереднього мешкання. При цьому Т. Строкач просив

продовжити термін заслання до 20 років, не враховуючи чинного законодавства [43, с. 47–54]. І такі клопотання задовольнялися: постанова Ради Міністрів (від 6 квітня 1950 р.) скасовувала будь-які терміни заслання й зробила їх довічними. До категорії довічно засланих внесено дітей-українців, а за втечу передбачалося покарання – 20 років каторжних робіт. Більше того, видано указ Президії Верховної Ради СРСР "Про відповідальність колишніх спецпоселенців за самочинне повернення їх в місця, звідки вони були виселені" (15 червня 1959 р.), порушникам якого загрожував 3-річний термін виселення.

Таким чином, ігноруючи будь-які міжнародні домовленості та норми моралі, тоталітарна система здійснила один із чи не найбільших злочинів – насильницькі переселення десятків тисяч власних громадян (більшість становили жінки і діти). Депортаційні кампанії радянської адміністрації мали на меті не лише придушити опір незгідних, але й змінити національну й соціальну структуру суспільства, про що, безумовно, свідчили масштаби акції. При цьому депортації використовувалися і для залякування тих, хто міг стати в опозицію до влади. У ході реалізації депортаційних кампаній владою використовувалася система заручництва.

Список використаних джерел

1. Бажан О. "...нам дорікнули у ЦК КП(б)У, що ми мало беремо...": До 70-річчя масової депортації населення Західної України під кодовою назвою "Захід" / О. Бажан // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – № 2(39). – 2012. – Харків: Права людини, 2012. – С. 182–240.
2. Винниченко І. І. Україна 1920–1980-х: депортації, заслання, вислання / І. І. Винниченко. – Київ: Рада, 1994. – 126 с.
3. Киричук Ю. Український національний рух 40–50-х років ХХ століття: ідеологія та практика / Ю. Киричук. – Львів: Добра справа, 2003. – 243 с.
4. Надольський Й. Е. Депортаційна політика сталінського тоталітарного режиму в західних областях України (1939–1953 рр.): Монографія / Й. Е. Надольський. – Луцьк: РВВ "Вежа" Волинського національного університету імені Лесі Українки, 2008. – 260 с.
5. Депортації: Західні землі України кінця 30-х – початку 50-х рр. Документи, матеріали, спогади. У трьох томах. Т. 1. 1939–1945 рр. / [упоряд. Юрій Сливка]. – Львів: Інститут українознавства імені Івана Крип'якевича НАН України, 1996. – 750 с.
6. Депортації: Західні землі України кінця 30-х – початку 50-х рр. Документи, матеріали, спогади. У трьох томах. Т. 2. 1946–1947 рр. / [упоряд. Юрій Сливка]. – Львів: Інститут українознавства імені Івана Крип'якевича НАН України, 1998. – 540 с.
7. Сергійчук В. Український здвиг: Прикарпаття. 1939–1955 рр. / В. Сергійчук. – Київ: Українська Видавнича Спілка, 2005. – 840 с.
8. Сергійчук В. Десять буремних літ. Західноукраїнські землі у 1944–1953 рр. Нові документи і матеріали / В. Сергійчук. – Київ: Дніпро, 1998. – 944 с.
9. Веденєєв Д. Двобій без компромісів. Протиборство спецпідрозділів ОУН та радянських сил спецоперацій. 1945–1980-ті роки: Монографія / Д. Веденєєв, Г. Биструхін. – Київ: К.І.С., 2007. – 568 с.
10. Історія українського селянства: Нариси в 2 т. / [ред. Володимир Литвин]. – Київ: Наукова думка, 2006. – Т. 2. – 653 с.
11. ГДА СБУ, ф. 2-Н, оп. 89 (1959), спр. 109, 118 арк.
12. Держархів Львівської обл., ф. П-5001, оп. 6, спр. 50, 143 арк.
13. Там само, спр. 59, 399 арк.
14. Білас І. Репресивно-каральна система в Україні 1917–1953. Суспільно-політичний та історичний аналіз. У двох книгах. Книга друга. Документи та матеріали / І. Білас. – Київ: Либідь; Військо України, 1994. – 688 с.
15. ГДА СБУ, ф. 2-Н, оп. 55, спр. 5, т. 4, 448 арк.
16. Літопис УПА. Нова серія. – Т. 3: Боротьба проти УПА і націоналістичного підпілля: директивні документи ЦК Компартії України. 1943–1959 [упоряд. О. Вовк, І. Павленко, Ю. Черченко]. – Київ; Торонто: [б.в.], 2001. – 650 с.
17. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 16, спр. 30, 257 арк.
18. УГВР в світлі постанов Великого Збору та інших документів з діяльності 1944–1951 рр. – [Б.м.]: Видання Закордонних частин ОУН, 1956. – 356 с.
19. Сеньків М. Форми і методи відчуження селянства від власності у західному регіоні України (друга половина 40-х – початок 50-х рр. ХХ ст.) / М. Сеньків // Дрогобицький краєзнавчий збірник [ред. кол. Л. Тимошенко (гол. ред.), Л. Винар, Л. Зашкільняк, Я. Ісасвич та ін.]. Вип. VII. – Дрогобич: Коло, 2003. – С. 465–473.
20. ГДА СБУ, ф. 2-Н, оп. 59, спр. 7, т. 2, 244 арк.
21. Там само, спр. 6, т. 4, 258 арк.
22. Там само, оп. 34, спр. 12, 234 арк.
23. Український національно-визвольний рух на Прикарпаття в ХХ столітті. Документи і матеріали / [відп. ред. проф. Микола Кугутяк]. Книга 3 (1947–1957). – Івано-Франківськ: КПФ "ЛІК", 2011. – Том. 2. – 768 с.
24. ГДА СБУ, ф. 71, оп. 6, спр. 41, 59 арк.
25. Там само, ф. 2-Н, оп. 98, спр. 1, т. 2, 319 арк.
26. Там само, ф. 13, спр. 372, т. 28, 361 арк.
27. Там само, ф. 2-Н, оп. 98, спр. 1, т. 1, 324 арк.
28. Там само, оп. 99, спр. 6, 241 арк.
29. Там само, оп. 90, спр. 33, 161 арк.
30. Держархів Львівської області, ф. П-5001, оп. 6, спр. 58, 386 арк.
31. ГДА СБУ, ф. 2-Н, оп. 59, спр. 14, 209 арк.
32. Там само, ф. 71, оп. 10, спр. 18, 219 арк.
33. Там само, ф. 2-Н, оп. 36, спр. 5, 67 арк.
34. Там само, ф. 13, спр. 372, т. 95, 319 арк.
35. Там само, т. 74, 331 арк.
36. Там само, ф. 2-Н, оп. 36, спр. 8, 146 арк.
37. Там само, ф. 71, оп. 6, спр. 314, 175 арк.
38. Там само, ф. 2-Н, оп. 106, спр. 2, 349 арк.
39. Там само, ф. 3, оп. 246, спр. 29, 409 арк.
40. Там само, ф. 2-Н, оп. 12, спр. 42, 192 арк.
41. Там

само, оп. 36 (1960), спр. 2, 95 арк. 42. Леськів М. Державний терор у західних областях України в повоєнний час (1944–1953 рр.) / М. Леськів // Мандрівець. – 2006. – Травень-червень. – № 3(62). – С. 19–24. 43. Білас І. Каральні військові підрозділи НКВД-МГБ у боротьбі з ОУН-УПА / І. Білас // Державність. – 1992. – № 4. – С. 47–54.

Васи́лий Ильни́цкий

ДЕПОРТАЦИОННАЯ ПОЛИТИКА КАК СРЕДСТВО УТВЕРЖДЕНИЯ СОВЕТСКОЙ АДМИНИСТРАЦИИ В ЗАПАДНОЙ УКРАИНЕ (1944–1954)

В статье на основе неизвестных и малоизвестных документов и материалов рассматриваются основные направления, масштабы депортационных кампаний, которые проводила советская администрация в Западной Украине. Доказано, что целью этих мероприятий была не только борьба с украинским освободительным движением, но и стремление изменить национальную и социальную структуру западноукраинского общества, лишить украинское освободительное движение поддержки.

Ключевые слова: депортации, репрессивно-карательная система, советская администрация, Западная Украина, национально-освободительное движение.

Vasyl Ihnytskyi

THE DEPORTATION POLITICS AS AN CONFIRMATION MEANS OF THE SOVIET ADMINISTRATION IN WESTERN UKRAINE (1944–1954)

The article deals with unknown and little-known documents and materials, the deportation campaign's basic directions and scale, conducted by the Soviet administration in Western Ukraine are considered in the article. It is proved that these measures' aim was not only the fighting with the Ukrainian liberation movement, but also the desire to change national and social structure of western society, to deprive the support the Ukrainian liberation movement.

Key words: deportations repressive-punitive system, the Soviet administration, Western Ukraine, national and liberation movement.

УДК 261.7 : 28 (477)

Катерина Якуніна

ФУНКЦІОНУВАННЯ СВІДКІВ ЄГОВИ У ВОЛИНСЬКІЙ ТА РОВЕНСЬКІЙ ОБЛАСТЯХ У 1944–1953 РР.

У статті проаналізовано релігійну політику радянської влади 1940–1950-х рр. та особливості її реалізації, спрямованої на Свідків Єгови. На основі аналізу архівних матеріалів висвітлено їх становище в даний період на території Ровенської та Волинської областей. Розкрито механізми тиску та контролю за діяльністю та поширенням віровчення Свідків Єгови. Досліджено, що радянська влада використовувала систему адміністративних, фінансових та силових методів, щоб обмежити сфери впливу цих віруючих. Виокремлено території їх поширення та заходи із збереження релігійної практики, які використовували віруючі.

Ключові слова: Свідки Єгови, радянська влада, Рада у справах релігійних культів, Волинська область, Ровенська область.

Актуальність теми дослідження зумовлена необхідністю вивчення ролі християнських конфесій у житті сучасної України. Функціонування громад Свідків Єгови (далі – СЄ) на теренах сучасної України в повоєнний період є яскравим прикладом боротьби із усталеністю ідеології та прикладом існування в умовах тотального гоніння. У практичному вимірі такий аналіз дає можливість врахувати досвід різних релігійних груп у процесі формування більш ефективної моделі державно-церковних відносин.

Метою роботи є здійснення комплексного історико-релігієзнавчого аналізу особливостей функціонування СЄ у Волинській та Ровенській областях в умовах державної релігійної політики 1944–1953 рр.

З початку роботи Ради у справах релігійних культів (далі – РСРК) особлива увага приділялася дослідженню нелояльних, "ворожих" до радянської влади релігійних організацій. СЄ завжди позиціонували себе як політично нейтральними – вони відмовлялися від будь-якої участі в громадському житті, яка за радянських часів була формою згоди особи на цілковитий контроль усіх сфер свого життя з боку держави. "Нейтралітет" включав у себе відмову від передплати займів (які

давно перетворилися на легальний і, до того ж, "патріотичний" спосіб додаткового оподаткування радянських громадян), від участі у виборах депутатів рад трудящих, від військової служби. Це автоматично робило їх "посібниками зусиль імперіалістів з підриву обороноздатності Радянського Союзу" [1, с. 497].

Уповноважені РСРК керувалися у роботі із СЄ особливою інструкцією, у якій зазначалося, що "секта Єговістів є однією з ворожих радянській владі сектантських угруповань, що належать до так званого "релігійного підпілля з містичним віровченням" [2, арк. 4]. Єдиним розпорядженням щодо їх діяльності був наказ – "не реєструвати", тобто позбавити будь-якого права на свободу віросповідання. Як не абсурдно, але релігійні організації, що боролися за можливість існувати в умовах партійно-радянської системи все ж таки могли апелювати на наданні їм права громадян, виборчого права, а члени громади СЄ відмовлялися від нього.

Для контролю над їх діяльністю були залучені місцеві органи влади та карально-репресивний апарат. Керівництво НКДБ розробило спеціальні розпорядження з роботи із "сектантськими" організаціями – директиви "Про посилення агентурно-оперативної роботи із різноманітними сектантських організаціями" (26 січня 1944 р.) та "Про недостатню роботу обласних УНКДБ з ліквідації і розпуску різноманітних сектантських центрів" (27 березня 1945 р.) [3, с. 35].

З відновленням радянської влади у Волинській та Ровенській областях стосовно СЄ були застосовані жорсткі методи тиску – арешти членів громад як "особливо небезпечних злочинців", "ворогів народу". Вироки були суворі й однозначні: від 10 – до 25 років, з обмеженнями у правах після відбування покарання на 5 років та конфіскацією майна. У 1946–1947 рр. відбувалися масові арешти й групові судові процеси над СЄ у Львівській, Станіславській, Тернопільській, Волинській і Ровенській областях. У кожному такому судовому процесі на лаві підсудних було по 10–15 віруючих, здебільшого жінок і чоловіків похилого віку, а деколи навіть підлітків до 14 років. Упродовж 1944–1949 рр. заарештовано та засуджено близько 3 тис. віруючих [4, с. 529].

Подібна практика продовжувалася і на початку 1950-х рр. Яскравим прикладом такої діяльності став закритий судовий процес 28–29 вересня 1953 р. у м. Ровно. Членів громади с. Верба Дубенського району звинуватили у антирадянській діяльності – вивченні та розповсюдженні забороненої пропагандистської літератури, відмові від військової служби, саботажі заходів радянської влади. Керівника Ф. Савчука спільно із 10 членами громади засуджено за статтею 54-10 частина 11 Кримінального кодексу УРСР на 25 років (М. Братасюка, А. Грогуль, В. Грогуль, Д. Дейнеко, Т. Зінчук, І. Мельник, М. Мельника, А. Пашука) та 10 років (К. Дейнеко та К. Мазурчик) років з позбавленням громадянських прав на 5 років та повною конфіскацією майна. Жорстокість таких заходів підкреслював ще й той факт, що після винесення вироку з арештованих додатково стягувалася плата за судові витрати у розмірі 393 крб. з кожного та платня за послуги адвоката у розмірі – 1800 крб. [5, с. 279–284]. У деяких випадках, як показовий захід, рішення у справах діяльності СЄ виносив Верховний Суд УРСР. Так, 28–29 травня 1951 р. у м. Києві засуджено за активну антирадянську діяльність у Берестечковському, Горохівському та Локачинському районах Волинської області Д. Гринчука, М. Пилипока та В. Ящука [5, с. 285].

Тиск на СЄ чинили також і представники органів місцевої влади. Так, у 1947 р. у с. Юнівка Затурцівського району Волинської області затримано міліцією усю громаду СЄ через відмову брати участь у виборах [6, с. 84]. У 1951 р. в м. Володимир-Волинський звільнено із роботи (комунальна служба) П. Туровича через відмову підписувати звернення на Всесвітній конгрес миру [7, арк. 116].

Окрім карально-репресивних заходів, органи радянської влади активно займалися вивченням та аналізом громад СЄ. Згідно із даними РСРК, організаційна структура СЄ складалася із сімей, громад (кілок) – 10–15 чоловік (2–3 сім'ї), груп (10–20 кілок). Об'єднувало усю структуру крайове бюро (духовний центр) [8, с. 198]. Керівником духовного центру СЄ в СРСР до 1947 р. був С. Бурдак, а після його арешту та смерті у Лук'янівській в'язниці в 1946 р. керівником комітету став М. Циба (репресований у 1946–1956 рр. та повторно – у 1960–1970 рр.). Упродовж 1951–1954 рр. керівником громади в СРСР був М. Дубовинський (ув'язнений у 1957 р.) [1, с. 499]. Найбільш насторожуючим у діяльності СЄ працівники РСРК вважали: строгу конспірацію та дисципліну членів організації, фінансову незалежність громад (у середині організації існувала практика фінансових зборів), активну місіонерську та пропагандистську діяльність, та той факт, що "ні один із свідків Єгови не змінив віросповідання" [9].

Незважаючи на силові методи боротьби та гоніння, СЄ у західних областях УРСР активно займалися місіонерською діяльністю. Одним із методів залучення нових членів була агітація під час трудової діяльності. Вони укладали угоди на різні сезонні та довготермінові роботи у Донецькій, Кримській, Одеській, Херсонській та інших областях. Найчастіше комплектували будівельні бригади, до яких приймали декількох осіб із односельців, які не входили до їх релігійної організації. У такий спосіб створювалися сприятливі умови для залучення до єговістських громад цих громадян та громадян із тих регіонів, у яких вони працювали. Кількість СЄ після таких сезонних поїздок

зростала. Так, упродовж 1940–1950-х рр. членами громад стали, під впливом релігійного мікросередовища (близьких, сусідів, знайомих) 18 % чоловіків і 19,4 % жінок; під впливом сімейного виховання – 29,2 % чоловіків і 28,8% жінок [10, с. 57–58].

Згідно із даними обласних уповноважених, упродовж 1944–1945 рр. на території Ровенської області функціонувала громада СЄ у с. Межиричі Острозького району, яка нелегально користувалася для молитовних зборів сільським клубом [11, арк. 52], а у Волинській області, з часів німецької окупації, поживали 23 сім'ї у с. Диковини Горохівського району, 33 сім'ї – у Волинському районі та 13 – у Порицькому районі [12, арк. 44]. За 1945 р. уповноважені взяли на облік ще 130 сімей у Волинській області: у Володимир-Волинському районі – 54 сім'ї, Берестечковському районі – 23 сім'ї, Локачинському районі – 8 сімей та Луцькому районі – 6 сімей [13, арк. 101].

Проте система репресивних заходів не вплинула на прагнення СЄ здійснювати релігійну діяльність легально. У 1949 р. адепти західних областей УРСР надіслали до Москви листи-прохання про офіційну реєстрацію конфесії: адресовано 9 червня листа до МВС, а 16 серпня – до Президії Верховної Ради СРСР [9]. Утім, незабаром трьох координаторів громади із Волині, які підписували прохання, заарештовано та ув'язнено на 10 років. На місцях керівники громад також здійснювали спроби зареєструватися в обласних відділах РСРК. Так, пастор громади с. Орищі Локачинського району Волинської області М. Пьянтоха у 1948 р. подав документи на реєстрацію, проте після відхилення прохання про легалізацію духовного центру, не з'являвся більше до обласного уповноваженого РСРК [14, арк. 14].

Активність керівників СЄ зумовлювала посилення контролю за їх діяльністю. У таємній вказівці П. Вільхового до уповноваженого РСРК у Волинській та Ровенській областях рекомендувалося тримати на особливому обліку групу СЄ, стежити за їх діяльністю і повідомляти про них органам державної безпеки [15]. Регіональні уповноважені відзначали те, що громади СЄ розміщені пропорційно – у радіусі 25 км один від одної, але визначити точну кількість сповідників цього напрямку важко через “закритість” їх функціонування. Серед причин їх популярності працівники РСРК виділяли неграмотність населення і пропонували посилити роботу освітніх та просвітницьких організацій. Але існувала проблема обліку дітей шкільного віку через небажання їх реєструвати [16, арк. 114]. Наприклад, у Волинській області із загальної кількості віруючих 8727 чол. (адвентистів, п'ятидесятників, євангельських християн-баптистів та СЄ) у 1949 р. частка СЄ становила 6 %. Для порівняння частка адвентистів – 8 %, п'ятидесятників – 23 %, євангельських християн-баптистів – 63 %.

Відомості, якими володіли обласні уповноважені РСРК, були досить суперечливими. Певною мірою це пояснюється конспіративністю громад СЄ. З інформаційних звітів місцевих службовців можна виокремити ще одну причину невідповідності статистичних даних дійсності. Звітуючи про нелегальні громади, обласні уповноважені РСРК оперували в основному фактами про кількісний та якісний склад “дівственників” та “бадачів” – “дослідників Святого Письма”, яких прирівнювали до СЄ (табл. 1).

Таблиця 1

Динаміка кількості груп єгови́стського спрямування у Волинській області у 1949–1953 рр.

	1949 р.	1950 р.	1951 р.	1952 р.	1953 р.
К-ть груп: СЄ	-	24	21	21	-
Бадачів	-	-	-	-	-
Дівственників	-	15	-	6	6
К-ть віруючих: СЄ	535	723	344	453	432
Бадачів	-	75	-	-	-
Дівственників	45	-	-	97	92
Територіальна мережа	-	50 населених пунктів	48 населених пунктів	-	-

Складність відстеження, закритість діяльності СЄ спричинили рішучі дії органів влади. Керівництво МДБ в СРСР розробило директиву від 19 лютого 1951 р. “Про необхідність виселення із західних областей Української та Білоруської, Молдовської, Латвійської, Литовської та Естонської РСР учасників антирадянської сект Єгови́стів та членів їх сімей” [8, с. 201]. Приводом для цього стала видавнича діяльність. Виготовлення та розповсюдження релігійної літератури заборонялося законодавством про свободу віросповідання, окрім дозволених (“Журнал Московської Патріархії”, “Братський Вестник” та ін.). Члени громади СЄ активно використовували нелегальну літературу як засіб місіонерської роботи. Так, упродовж 1947–1950 рр. заарештовано 1048 керівників низових і середніх ланок організації СЄ, ліквідовано 5 підпільних друкарень і конфісковано понад 350 тис. примірників, за визначенням МДБ СРСР, “єгови́стської антирадянської літератури” [8, с. 222].

Згідно із рішенням Ради Міністрів СРСР, запропонований МДБ план введено у дію. Згідно із директивою, віруючих СЄ депортували із території Буковини, Волині й Галичини в Іркутську та Томську області. З собою дозволялося брати лише особисті речі та запас харчів вагою не більше 150 кг на одну сім'ю, або ж 30 кг на особу. Усе рухоме та нерухоме майно, що залишалося на місцях, після виселення конфісковувалося "на покриття нестачі по державним зобов'язанням"; частину майна (житлові і господарські споруди, сільськогосподарський та інший інвентар, худоба), що залишалася після погашення нестачі, передавали колгоспам безкоштовно із зарахуванням до державного фонду; продовольство, зерно і технічні культури передавалися державі [8, с. 45]. Проте реалії здійснення плану виселення СЄ не відповідали задекларованим. Для перевезення віруючих використовувалися вагони без будь-яких зручностей, кількість речей обмежувалася лише ручною поклажею, грабунки та мародерство стали звичним явищем серед виконавців операції – військовослужбовців. Заради збереження власного майна СЄ йшли на підкуп працівників МВС [17, с. 55]. Уникнути виселення можливо було лише зрікшись віри, на що погоджувалися одиниці. В результаті здійснення операції із західних областей УРСР виселено 6140 осіб, Волинської та Ровенської областей – 2163 осіб (23, 26 квітня 1951 р.) [17, с. 54]. Показовим був той факт, що на обліку обласних уповноважених РСРК у 1950 р. перебувало 723 осіб (табл. 1), що складає 33 % від виселених. Такі розбіжності відображають, по-перше, жорстокість реалізації операції органами МВС (виселяли не лише віруючих та сім'ї, а й цілі родини), а, по-друге, обмеженість інформування РСРК через некомпетентність її працівників та нестачу матеріальних та трудових ресурсів.

Після завершення операції "Північ" із депортації громад СЄ, влада здійснила ще одну хвилю репресій. У 1952–1954 рр. із заслання почали повертатися активні учасники громад з числа засуджених у 1940-х рр. Заради запобігання відродженню функціонування СЄ на первинних територіях Президія Верховної Ради СРСР видала 11 березня 1952 р. розпорядження, про те, що члени цієї релігійної організації, які відбули покарання за антирадянську діяльність, переселятимуться у "спецпоселення" разом із своїми родинами навечно" [8, с. 230]. Фактично влада збрала в одному місці усіх відомих їй членів громади СЄ. Вони перебували на обліку в органах міліції, не мали права виїжджати, а їх дітей позбавляли будь-яких громадянських прав [18]. У результаті проведених акцій на облік у Волинській області на початку 1954 р. взято лише 432 осіб. [19, арк. 62]. Таким чином, лише за 3 роки їх кількість зменшилась на 43 %.

Становище "закритих" релігійних організацій у СРСР визначалося тим же законодавством, що регламентувало діяльність інших протестантських організацій. "Ворожість" цих релігійних культур до СРСР долалася різними способами: арешти, утиски на місцях, виселення, заслання. Частка СЄ у Волинській та Ровенській областях у порівнянні із кількістю інших протестантських організацій була незначною – 6 % від загальної чисельності усіх протестантів. Незважаючи на нелегальне становище, вони активно здійснювали місіонерську діяльність. Фінансова незалежність та конспіративність громад призвела до уведення в дію плану із виселення та обмеження територіального впливу СЄ. Проте репресивні та силові заходи не змогли повністю знищити релігійну діяльність СЄ. Незважаючи на те, що частина депортованих із Волинської та Ровенської областей становила 35 % усіх виселених із західноукраїнських областей, в регіоні залишилися ще значна частка віруючих.

Список використаних джерел

1. Войналович В. А. Партійно-державна політика щодо релігії та релігійних інституцій в Україні 1940–1960-х років: політологічний дискурс / В. А. Войналович. – К. : Світогляд, 2005. – 741 с. 2. ЦДАВО України, ф. Р-4648, оп. 2, спр. 29, 20 арк. 3. Бажан О. Г. Державна політика у сфері релігійного життя в Українській РСР наприкінці радянсько-німецької війни / О. Г. Бажан // Наукові записки НУКМА. Серія: Історичні науки. – К.: Видавничий дім "КМ Академія", 2006. – Том 52. – С. 32–36. 4. Історія релігії в Україні: навчальний посібник / [За ред. А. М. Колодного, П. Л. Яроцького, Б. О. Лобовика та ін.]. – К. : Т-во "Знання", КОО, 1999. – 735 с. 5. Голько О. Загартовані в Сибіру. Добірка розповідей та архівних документів, зібраних вченими-архівістами, живими свідками багатьох описаних подій / О. Голько. – Л. : Піраміда, 2011. – 451 с. 6. Реабілітовані історією: у 27 томах / [За ред. П. Т. Тронько]. – Волинська область / [За ред. О. І. Курилюк]. – Луцьк : ВАТ "Волинська обласна друкарня", 2010. – Книга 1. – 976 с. 7. ЦДАВО України, ф. Р-4648, оп. 4, спр. 81, 137 арк. 8. Одинцов М. И. Совет министров СССР постановляет: "выселить навечно!". Сборник документов и материалов о свидетелях Иеговы в Советском Союзе (1951–1985 гг.) / М. И. Одинцов. – М.: Объединение исследователей религии, Арт-Бизнес-Центр, 2002. – 240 с. 9. Одинцов М. И. Совет по делам религиозных культов при СНК СССР в 1944–1945 гг.: обязанности и сфера компетенции, организационная структура и основные направления деятельности / М. И. Одинцов // Сборник докладов и материалов международных, общероссийских и межрегиональных научно-

практических семинаров и конференций (2004–2005 гг.). – М.: Российское объединение исследователей религии, 2005. – Выпуск 2. – С. 382–403. – Режим доступа: <http://www.rusoir.ru/president/works/186>. 10. Бондарчук П. Позахрамові релігійні дії в житті віруючих України (середина 1940-х – середина 1980-х років) / П. Бондарчук // Український історичний збірник. – Випуск 13. – 2010. – С. 39–63. 11. Держархів Рівненської обл., ф. Р-204, оп. 12, спр. 1, 145 арк. 12. Держархів Волинської обл., ф. Р-605, оп. 2, спр. 1, 130 арк. 13. ЦДАВО України, ф. Р-4648, оп. 4, спр. 4, 106 арк. 14. Держархів Волинської обл., ф. Р-605, оп. 2, спр. 8, 52 арк. 15. Данілова І. Ю. Взаємини радянської влади та протестантських релігійних організацій у післявоєнний період (1945–1955 рр.) в українській та зарубіжній історіографії / І. Ю. Данілова // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського. Серія: Історія. – 2007. – Випуск 12. – Режим доступу: http://archive.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Nzvdpu_ist/2007_12/sekcii/sekciya%204/vzaemunu%20radyan_skoj%20vladu.pdf. 16. ЦДАВО України, ф. Р-4648, оп. 4, спр. 67, 121 арк. 17. Бережко К. Операція "Север" (1951 р.) – приклад релігійної репресії в Україні / К. Бережко // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: збірник наукових праць. Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету. – Рівне : Рівненський державний гуманітарний університет, 2007. – Випуск 11. – С. 53–56. 18. Иваненко С. И. О людях, никогда не расстающихся с Библией / С. И. Иваненко. – М.: Арт-Бизнес-Центр, 1999. – 271 с. – Режим доступа: <http://religious.narod.ru>. 19. Держархів Волинської обл., ф. Р-605, оп. 2, спр. 16, 108 арк.

Екатерина Якунина

ФУНКЦИОНИРОВАНИЕ СВИДЕТЕЛЕЙ ИЕГОВЫ В ВОЛЫНСКОЙ И РОВЕНСКОЙ ОБЛАСТЯХ В 1944–1953 ГГ.

В статье проанализировано религиозную политику советской власти 1940–1950-х гг. и особенность ее реализации относительно Свидетелей Иеговы. На основе анализа архивных материалов отражено их положение в данный период в Ровенской и Волынской областях. Раскрыты механизмы давления и контроля за деятельностью и распространением вероучения Свидетелей Иеговы. Исследовано, что советская власть использовала систему административных, финансовых и силовых методов, чтобы ограничить сферу влияния этих верующих. Выделена территория их распространения и мероприятия из сохранения религиозной практики, которые использовали Свидетели Иеговы.

Ключевые слова: Свидетели Иеговы, советская власть, Совет по делам религиозных культов, Волынская область, Ровенская область.

Kateryna Yakunina

FUNCTIONING OF JEHOVAH'S WITNESSES IN VOLIN AND RIVNE REGION IN 1944–1953

The religious policy of soviet power 1940–1950th is analyzed in the article and features of its realization of Jehovah's Witnesses. On the basis of analysis of the archived materials their position is reflected in this period on territory of the Rivne and Volin region. The mechanisms of pressure and control are exposed after activity and distribution of dogma of Jehovah's Witnesses. Investigational, that soviet power used the system of administrative, financial and power methods, to limit the spheres of influence of these believers. Territories of their distribution and measures are selected from the maintenance of religious practice, which used believers.

Key words: Jehovah's Witnesses, soviet power, Council for Religious Affairs, Volin region, Rivne region.

УДК 94(477) "1944/1964"

Ярослав Стоцький

ВПЛИВ ОРГАНІВ ДЕРЖАВНОЇ ВЛАДИ НА МІНІМІЗАЦІЮ ДІЮЧОЇ ПАРАФІЯЛЬНОЇ МЕРЕЖІ РИМО-КАТОЛИЦЬКОЇ ЦЕРКВИ У ЗАХІДНИХ ОБЛАСТЯХ УКРАЇНИ У 1944–1964 РР.

У статті досліджено основні причини, хід і наслідки зменшення мережі Римо-католицької церкви у Львівській, Тернопільській і Станіславській (тепер – Івано-Франківській) областях внаслідок державної політики у сфері релігії у 1944–1964 рр.

Ключові слова: парафії, костели, поляки, громади, католики.

Дослідження проблеми взаємин державної влади, суспільства та релігійних інституцій у зазначені роки викликане низкою причин. По-перше, у сучасній Україні помітно зріс суспільний інтерес до релігії як до недостатньо вивченого суспільного феномену; по-друге, трансформації у державно-політичному устрої України, після здобуття нею незалежності, суттєво вплинули на роль і місце церковних інституцій у духовному і соціально-політичному житті українського суспільства; по-третє, формування цивілізаційних відносин державної влади із церковними інституціями повинно сприяти утвердженню справжньої демократії в Україні, розбудові конструктивного діалогу та співпраці між ними із врахуванням стратегічних інтересів держави та водночас, свободи віросповідання, творення гармонії релігійно-духовних, моральних і національних складників суспільства.

Зазначаючи актуальність теми, автор ставить за мету з'ясувати як державна політика у сфері релігії та методи її реалізації партійними й радянськими органами влади та безпосередньо обласними уповноваженими Ради в справах релігійних культів (далі – РСРК) вплинули на суттєве зменшення релігійних громад і духовенства Римо-католицької церкви (далі – РКЦ) у західних областях України у досліджуване двадцятиліття.

РКЦ ніколи не залишалася поза увагою комуністичної влади, НКДБ і московського православ'я, тому що, керована Ватиканом, вона завжди прагнула розширювати свою географію і впливи.

На середину 1944 р. на території Львівської області діяло 285 костелів, із них 124 парафіяльних костелів і 161 каплиця (дочірні костели), які обслуговували 180 ксьондзів, не враховуючи чернецтво. Римо-католицьке чернецтво на Львівщині налічувало 17 чоловічих монастирів і 166 ченців, а жіноче – 22 монастирі, 21 філію і 486 черниць [1, арк. 40]. Географія монастирів і костелів у Львівській області на 10 травня 1946 р. була широкою і охоплювала усі райони [1, арк. 57–60].

На січень 1946 р. капітула архідієцезії складалася, окрім архієпископа Євгеніюша Базяка, як її голови, із каноніка капітули і канцлера курії отців Зигмунта Галуневича, Станіслава Флендрика, Яна Новицького і Теофіла Длугоша [2, арк. 32]. У березні 1946 р., у зв'язку із виїздом поляків до Польщі і перенесенням архідієцезії до Любачева, капітула архієпископом Е. Базяком у Львові була розпущена.

Депортація польського і українського населення 1944–1946 рр. безпосередньо вплинула на значне зменшення поляків-католиків і римо-католицьких парафій та монастирів у західних областях України. Від ще донедавна географічно й кількісно великої Львівської архідієцезії залишилися тільки невеликі осередки. Так, із Львівщини упродовж 1945–1946 рр. виїхало близько 220 тис. поляків. На 1 вересня 1946 р. у Львові залишилося близько 8 тис. поляків, а всього в області – близько 20 тис. Діючими, згідно із попередніми даними уповноваженого РСРК, були тільки 7 костелів: 4 – у Львові і 3 у районах та 8 ксьондзів і 4 черниці [1, арк. 67]. Але жодного діючого чоловічого і жіночого монастирів РКЦ у Львівській області на 1 січня 1947 р. не було.

Перед початком Другої світової війни на Станіславщині, налічувалося 191608 віруючих римо-католиків, 85 парафій, 14 монастирів, 207 костелів і 155 ксьондзів [3, с. 287]. Через польсько-українську депортацію населення станом на 6 липня 1945 р. налічувалося тільки 53 релігійні громади, а наприкінці першого кварталу 1947 р. їх залишилося тільки 7, котрі обслуговували 2 ксьондзи у 6 діючих костелах: у Станіславі (понад 1000 віруючих), Бурштині (85 віруючих) і Болехові (317 віруючих) – обслуговував о. В. Ольшовський; у Букачівцях (119 віруючих) – о. Ю. Сліпко; у Ценяві (274 віруючих) – молилися у костелі, без ксьондза [3, с. 293–294]. Загалом, зі Станіславської області до Польщі виїхало близько 80 тис. осіб. Майже усі недіючі костели перетворилися у пустки.

У Тернопільській області, за матеріалами поточного обліку райвиконкомів, всього на початку 1945 року було 254 діючих і недіючих костели і каплиці, які обслуговували 111 ксьондзів [4, арк. 22]. Згідно із попередніми обліковими даними уповноваженого РСРК у Тернопільській області, на 1 грудня 1945 року діючими були тільки 131 костел, обслуговувані 61 ксьондзом [5, арк. 79]. Процес переселення поляків до Польщі тривав та коли він закінчився, то на початку 1947 р. на Тернопільщині зареєстровано 10 римо-католицьких громад, усього було 2549 віруючих римо-католиків, котрих обслуговували 7 ксьондзів [6, арк. 8].

У 1947–1953 рр. між Ватиканом і СРСР реальних кроків у здійсненні діалогу не було, тим більше у встановленні двосторонніх дипломатичних відносин. Ватикан дотримувався позиції, що до тих пір, поки в СРСР немає загальної свободи і немає свободи віросповідання, про встановлення дипломатичних відносин чи хоча б якогось продуктивного діалогу – не може йти мови. Тим більше, що СРСР ліквідував Греко-католицьку церкву (далі – ГКЦ), проводив репресії проти католицизму: греко-, вірмено- і римо- Церков. З іншого боку, у цей період розпалювалася "холодна війна" між Заходом і СРСР, що також не могло не відобразитися на ставленні Апостольського Престолу, керованого Пієм XII, до комуністично-атеїстичного сталінського режиму, який, у свою чергу, бачив у Ватикані свого чи не найлютішого ворога. Власне, таке сприйняття Ватикану радянським режимом

відображалось на становищі костелів РКЦ та їх віруючих в Україні, а саме у її західних областях, де ще, на відміну від центрально-східних областей, діяли легальні, а де й нелегальні, осередки римо-католицизму.

У Львівській області, у першому півріччі 1947 р. налічувалося 10 римо-католицьких ксьондзів, котрі обслуговували 12 зареєстрованих і діючих костелів: кафедральний костел Успіння Пресвятої Діви Марії (м. Львів) – адміністратор о. Карл Ящемський, вікарій о. Станіслав Плошинський; костел Св. Марії Сніжної (м. Львів) – настоятель о. Ян Повінський, вікарій о. Ян Ольшанський; костел Св. Антонія Падевського (м. Львів) – настоятель о. Єронім Кв'ятковський; костел Св. Марії Магдалини (м. Львів) – настоятель о. Трушковський; костел у Поморянах – настоятель о. Станіслав Костиловський; костел у с. Дунаїв Поморянського району – також обслуговував о. С. Костиловський; костел Успіння Пресвятої Діви Марії у Золочеві – настоятель о. Ян Ценський; костел у с. Новосілки Красненського району – також обслуговував о. Я. Ценський; костел у с. Білий Камінь Олеського району – настоятель о. Лабарчук; костел Св. Станіслава у м. Щирець – настоятель о. Генріх Завала; костел Св. Миколая у м. Бібрка – також обслуговував о. Є. Кв'ятковський; костел Воздвиження Святого Хреста у м. Городок – обслуговував о. Є. Кв'ятковський [7, арк. 84–85, 99–101].

Одночасно діяли два костели, парафіяни яких не з'являлися на реєстрацію. Це нелегальний костел, що знаходився у с. Куровичі Глинянського району і легальний у с. Новосілки Красненського району. Парафіян цих незареєстрованих костелів обслуговував, без дозволу уповноваженого, о. Ян Ценський. Уповноважений заборонив йому обслуговувати ці костели доти, доки миряни не надішлють йому прохання, щоб о. Ян Ценський обслуговував їх громади [7, арк. 86–87]. Позиція уповноваженого скеровувалася на зменшення релігійних громад і діючих костелів. Таким чином, формувалася мережа нелегально діючих релігійних громад і костелів, котрі на свій страх і ризик обслуговували настоятелі сусідніх парафій РКЦ.

У 1948 р. вже не було жодного діючого монастиря РКЦ у Львівській, Станіславській та Тернопільській областях. Тільки у Дрогобицькій області був один діючий чоловічий монастир. Він знаходився у м. Мостиська і налічував 2 ієромонахів і 2 ченців-братів. Настоятелем монастиря був о. Франц Калужевський. 14 травня 1948 р. органами МДБ застосовано паспортний режим до ченців монастиря і вони були переселені у монастир до Самбора, котрий влада закрила у 1950 р.

У 1948 р. обласний уповноважений РСРК у Львівській області П. Кучерявий перевів зі Львова у Кам'янець-Подільський о. Яна Ольшанського, як одного із найактивніших пастирів, а у кафедральному костелі став служити отець-францисканин Рафаїл Керницький.

Як зазначалося, у 1947 р. у Станіславській області діючими були 7 релігійних громад римо-католиків, котрі мали 6 зареєстрованих костелів: у Станіславі, Бурштині, Болахові, Букачівцях, Ценяві і Вижниці (до останнього також належала громада Кут). Чисельність практикуючих віруючих у цих громадах становила понад 2000 осіб, котрих обслуговували 2 ксьондзи: о. Войтек Ольшовський і о. Юзеф Сліпко. У 1948 р. через відсутність постійного ксьондза були зняті із реєстрації громади у Ценяві й Кутах [3, с. 294]. 27 серпня 1949 р. обласним уповноваженим РСРК Г. Прокопенком знято із реєстрації (заборонено відправи для громад Станіслава і Бурштина) о. В. Ольшовського [8, арк. 62–84].

Незабаром, на його місце, на прохання віруючих римо-католиків Станіслава, єдиний митрополит РКЦ в СРСР, архієпископ та митрополит Ризький Антоній Спрінгович з дозволу уповноваженого РСРК при Раді Міністрів (далі – РМ) СРСР у Латвійській РСР Рестберга та за погодженням із уповноваженим РСРК при РМ СРСР в УРСР П. Вільховим призначив настоятелем у м. Станіславі о. Язєпа Павіланіса, котрого 4 грудня 1950 р. уповноважений Г. Прокопенко зареєстрував настоятелем для римо-католицької громади м. Станіслава. Зауважимо, що реєстрація уже не поширювалася на громаду Бурштина, на відміну від реєстрації о. Ольшовського. Громада була знята з реєстрації, а костел – закрито [9, арк. 47–57].

Таким чином, на 1954 р. у Станіславській області залишилося діючими три костели і три релігійні громади РКЦ у Станіславі, Болахові і Букачівцях. Перші дві обслуговував о. Язєп Павіланіс, а третю – о. Юзеф Сліпко. Чисельність віруючих не перевищувала 2000 осіб [10, арк. 6].

Якщо у 1947 р. уповноваженим РСРК у Тернопільській області зареєстровано 10 римо-католицьких громад, то у 1948 р. до них додалася ще одна громада – с. Галушинці Підволочиського району, котру в 1948 р. зареєстровано в уповноваженого РСРК. Збільшилася на 315 віруючих загальна кількість римо-католиків в області, і на 1 січня 1949 р. вона становила 2866 осіб [6, арк. 25].

Усього ж, упродовж 1948 р. в 11 римо-католицьких парафіях Тернопільщини служили такі священники: Броніслав Мірецький, Казимир Фейшакер, Якуб Мацішин, Юзеф Адамчик, Казимир Галицький і Станіслав Вичисаний. Через незначну чисельність польського населення в області та від'їзд молоді на навчання чи працю в інші області у 1949 р. відбувся як розпад, так і об'єднання

деяких римо-католицьких громад, тому їх залишилося тільки 8 із 2100 віруючими: м. Борщів – 200 віруючих; м. Кременець – 283; с. Коралівка Борщівського району – 190; с. Лосяч Борщівського району – 155; с. Ридодуби Чортківського району – 325; с. Хом'яківка Чортківського району – 275; м. Підволочиськ – 225; с. Галушинці Підволочиського району – 357 віруючих. Як бачимо, чисельність віруючих римо-католиків із зазначених причин зменшилася на 766 осіб. Ці парафії у 1950 році обслуговували ксьондзи: у м. Борщів – Ю. Адамчик, у с. Хом'яківка – К. Фейшакер, у с. Ридодуби – Я. Мацішин, у с. Лосяч – К. Галицький, у с. Коралівка – С. Вичисаний, у м. Підволочиськ – Б. Мірецький [12, арк. 54]. Тільки у м. Кременці і у с. Галушинці не було постійного настоятеля, тому місцеві громади обслуговували згадані ксьондзи, або й навіть о. М. Високінський – настоятель громади м. Дубно Рівненської області Луцької дієцезії. Та оскільки він був з іншої області і дієцезії, то згодом уповноважений РСРК І. Чирва йому це заборонив. Пізніше й місцевим ксьондзам уповноважений забороняв обслуговувати громади Кременця і Галушинець, прагнучи зменшити їх релігійну активність. З цього випливає, що громади Кременця і Галушинець, не маючи постійного ксьондза, не мали й постійної духовної опіки, на відміну від інших римо-католицьких громад області [11, арк. 27].

Призив молоді на службу до радянської армії, фабрично-заводські училища (далі – ФЗУ), переселення до східних областей України (270 осіб) – усе це сумарно призвело до зменшення кількості римо-католиків у Тернопільській області на 485 осіб [11, арк. 25]. Зрозуміло, така ситуація активізувала римо-католицьке духовенство Тернопільщини, тому воно свідомо йшло на порушення встановленого уповноваженим РСРК порядку, культивуючи обслугу віруючих удома, а також за межами своєї парафії.

У першому півріччі 1949 р., у березні-квітні, в Львові померли два ксьондзи РКЦ: Станіслав Плошинський із кафедрального костелу і Ян Повінський із костелу Св. Марії Сніжної. Тож на Львівщині у 1949 р. створилася критична ситуація нестачі ксьондзів РКЦ. Крім двох померлих ксьондзів, ще двоє через похилий вік не відправляли літургій. Залишилися практично діючих шість ксьондзів: три у Львові і три у районах, але на прохання духовенства РКЦ Львова дати дозвіл на приїзд для служіння декільком ксьондзам із інших областей – уповноважений не погоджувався. Наприкінці 1949 р. у Львівській області із 12 зареєстрованих ксьондзів залишилося тільки 5, котрі продовжували служіння [12, арк. 80].

Безпосередньо у Львові діючими залишилися лише два ксьондзи – Ящемський і Керницький, котрі обслуговували тільки кафедральний костел. У інших трьох костелах літургії не було кому проводити, тому кафедральний костел був переповнений парафіянами із цих трьох костелів. Це подіяло на уповноваженого, який вважав "політично доцільним" дозволити ще двом ксьондзам здійснювати літургії у костелах Св. Марії Магдалини і Св. Антонія. Цими ксьондзами були Ігнатій Хвірут, звільнений із 5-річного ув'язнення, яке відбув за статтею 54–10 ч. 2 КК УРСР та о. Мартин Карась, котрий у 1949 р. прибув до Львова із Дрогобича і мав львівську приписку [12, арк. 80]. Якось непомітно із числа діючих львівських костелів випав костел Св. Марії Сніжної, який залишався без священика. Власне, цей костел, а також ще два костели: у с. Білий Камінь Олеського району і у м. Бібрка обласний уповноважений запланував у другій половині 1950 р. закрити через їх невідвідуваність віруючими й через те, що віруючі не сплачували костельних податків. Тому уповноважений вважав, "що закриття трьох костелів буде правильним і політично доцільним" [13, арк. 72]. Та все ж основна причина була не у діях віруючих, бо це – наслідок, а те, що природно зменшилася чисельність ксьондзів. Реєструвати ж нових уповноважених не бажав.

На 1 квітня 1951 р. у Львівській області було 9 діючих костелів, у котрих служило 6 ксьондзів [14, арк. 21]. З цього випливає, що три зазначені костели (Св. Марії Сніжної у Львові, Бібрці, і Білому Каміні) уповноважений закрити. А прохань віруючих РКЦ про відкриття нових костелів до уповноваженого уже не надходило.

Ця ж чисельність костелів збереглася й у 1953 р. Їх географія була такою: три костели у Львові і по одному в Золочеві, Городку, Новосільці, Дунаїві, Поморянах, Щирці. На Тернопільщині у 1952 р.: діяли 8 зареєстрованих парафій, а кількість віруючих становила 1422 осіб [15, арк. 142].

Якщо у попередні роки ворожнеча між українцями і поляками була дуже гострою, і ті польські родини, котрі залишилися на цих теренах, намагалися приховати свою національну приналежність, то тепер, коли підпілля ОУН і УПА було майже ліквідоване, поляки почали відкрито говорити, що вони є поляками, і, навіть, висувати вимоги до влади щодо відправлення своїх релігійних потреб (напевно, не без впливу діючих ксьондзів). Так, у вересні 1953 р. до уповноваженого РСРК при Тернопільському облвиконкомі І. Чирви звернулася делегація поляків сіл Старого Скалату, Скала-Подільської і Полупанівки Скалатського району дозволити їм релігійні відправи. Але уповноважений, завданням котрого було зменшення релігійності і релігійної мережі РКЦ в області, їм відмовив, мотивуючи це тим, що їх релігійна громада не зареєстрована, у них немає діючих костелів та священика [16, арк. 75]. Тому цим та іншим польським римо-католицьким громадам не

залишалося нічого іншого, як їздити за десятки кілометрів до найближчих діючих римо-католицьких костелів або проводити у себе нелегальні відправи у пустуючих капличках і храмах.

У Львівській області на 1 січня 1955 р., згідно із даними обласного уповноваженого РСРК М. Дриля, налічувалося 9 діючих зареєстрованих костелів і громад, котрі обслуговували 5 ксьондзів. У 1956 р. у Львівській області зареєстровано 10 діючих костелів, додалася громада с. Новосілка Красненського району, і служили 8 зареєстрованих ксьондзів [17, арк. 204–206]. Чисельність католиків постійно зменшувалася через виїзд поляків на постійне місце проживання до Польщі. Так, у 1956 р. до Польщі виїхало 2713 осіб зі Львівщини, а за 7 місяців 1957 року – 2686 поляків [18, арк. 66]. У 1958 р. виїхало ще 1273 особи [19, арк. 26].

У 1959 р. Дрогобицька область увійшла до складу Львівської області, тож чисельно й географічно збільшилася релігійна мережа Львівщини. Так, на 1 грудня 1959 року тут вже налічувалося 24 зареєстровані римо-католицькі громади, які обслуговували тільки 7 ксьондзів. Окрім того, у тому ж році знято із реєстрації дві громади у селах Чуква і Бісковичі Самбірського району, а також – настоятеля костелу в м. Бібрка о. Януша Рабара, хоча він надалі продовжував своє душпастирювання. За це народний суд Бібркського району засудив його на один рік примусових робіт [19, арк. 289]. До зняття із реєстрації обласний уповноважений М. Дриль намітив ще три римо-католицькі громади: у селах Баличі і Липники Мостиського району і Стрілковичі Самбірського району як малочисельні, начебто неспроможні сплачувати державний податок [20, арк. 8–9].

Зареєстровані 7 ксьондзів були настоятелями у таких костелах: два – у кафедральному костелі, один – у костелі Св. Антонія у Львові, по одному – у костелах Золочева, Щирця, Мостиськ, Нового Міста Добромільського району. Тому ті громади, котрі мали постійних ксьондзів, разом із ними дбали, щоб без богослужінь не залишалися ті парафії, де постійних настоятелів не було. Уповноважений не прагнув збільшення чисельності священнослужителів, але погоджувався на надання уже зареєстрованим священикам дозволу періодично обслуговувати ті парафії, де не було священика. Це дало б можливість уникнення збільшення чисельності зареєстрованих ксьондзів, зняло б потребу багатьох віруючих їздити на богослужіння та здійснення святих таїнств і обрядів у костели м. Львова й Золочева, позбавило б розмов католиків про нерівноправне становище РКЦ в СРСР у порівнянні із Православною церквою тощо. РСРК при Раді Міністрів СРСР розглянула пропозиції обласного уповноваженого і у вересні 1959 р. дала на них дозвіл. Отож, у 18 громад Львівщини, котрі не мали постійного настоятеля, з'явилася надія. І вже з 1 жовтня 1960 р. ксьондзи сусідніх парафій надавали періодичну обслугу 9 парафіям, ще стільки ж парафій такої обслуги не мали, тому у недільні і святкові дні відчиняли костели і молилися без ксьондза. Постійних настоятелів мали громади: кафедрального костелу – ксьондзи З. Галунович і К. Ящемський; костелу Св. Антонія у Львові – І. Хвірут; костелу у Золочеві – Я. Ценський; костелу у Щирці – Л. Северин; костелу у Мостиській – Є. Салетник; костелу у Новому Місті – Я. Шетеля [20, арк. 178].

На 1 жовтня 1960 р. у Львівській області зареєстровано 24 римо-католицькі громади із приблизною чисельністю 13 тис. практикуючих віруючих [20, арк. 175–176]. Віруючими цих римо-католицьких громад, в основному, було населення польської національності, і тільки незначна частина віруючих була із змішаних польсько-українських родин. Згідно із даними всесоюзного перепису населення, у Львівській області проживало 57979 осіб польської національності, із них: у м. Львові – 16100 осіб [20, арк. 176].

На 1 січня 1962 р. у Львівській області нараховувалося 23 діючих зареєстрованих костели, оскільки одну громаду у с. Стрілковичі Самбірського району в 1961 р. знято із реєстрації, як таку, що розпалася. У грудні 1961 р. Мостиський райвиконком порушив клопотання перед Львівським облвиконкомом про зняття із реєстрації трьох римо-католицьких громад у селах Баличі, Волиця-Тщенець і Милятичі, як таких, що розпалися [21, арк. 33].

Богослужіння у 23 зареєстрованих костелах проходили: у м. Львові в кафедральному костелі щоденно, у костелі Св. Марії Магдалини – у суботу і неділю, так само у костелі Св. Антонія і в костелі м. Щирець, у костелах в Золочеві, Самборі, Мостиська, Нового Міста – щоденно, у костелах Стрия, Жидачева, Городка, Доброміля, Бібрки, Новосілки, Дунаїва і Поморян – щомісячно, у костелах Лановичів, Пнікутів і Липників – не відбувалися відправи декілька років і заяв від цих громад католиків на ім'я уповноваженого про виділення їм для періодичних відправ ксьондзів не надходило. Це давало уповноваженому підстави вважати, що ці громади не функціонують, їх можна зняти із реєстрації. Кількість зареєстрованих ксьондзів збільшилася на одного священика і становила 8 священнослужителів. Це збільшення відбулося завдяки клопотанням Самбірської громади про реєстрацію для них о. Язепа Павіланіса, котрого у 1961 р. зареєстровано настоятелем парафії Самбора [21, арк. 30].

У 1962 р. знято із реєстрації римо-католицькі громади у селах Баличі, Волиця-Тщенець і Милятичі Мостиського району, а також уповноважений проводив відповідну роботу, щоб мати

підстави зняти із реєстрації ще й громади у Львові – костел Св. Марії Магдалини, у Поморянах, Новосілці, Городку й Липниках. У першому кварталі 1962 р. за порушення законодавства про культу знято із реєстрації виконавчий комітет і ревізійну комісію громади у Самборі, а також попереджено виконавчий комітет костела Св. Антонія [21, арк. 114–115].

Методика уповноваженого була такою, що після зняття із реєстрації громади одночасно відбувалося зняття із реєстрації костела – він залишався закритим і недіючим. У першому півріччі 1963 р. владою знято із реєстрації ще три релігійні римо-католицькі громади у селах Лановичі Дрогобицького району, Міженець Старо-Самбірського району і Новосілка Золочівського району, а костели закрито [22, арк. 110], у другому півріччі – у селах Стрілковичі, Липники та у містах Жидачів, Бібрка і у Львові костел Св. Марії Магдалини. Таким чином, наприкінці 1964 р. у Львівській області були діючими тільки 13 костелів: у Львові (кафедральний і Св. Антонія), Золочеві, Самборі, Мостиській, Щирці, Новому Місті, Дунаїві, Пнікуті, Добромилі, Городку, Стрию і Поморянах. Отож, у 1961–1964 рр. атеїстична влада з метою ліквідації римо-католицизму на теренах Львівщини зняла із реєстрації 11 релігійних громад із 24 і, відповідно, закрила 11 костелів. До того ж із діючих 13 костелів тільки 7 мали постійних настоятелів, а в решти костелах громади не мали служителів культу і самостійно проводили моління.

У Станіславській області у 1957 році діяли три зареєстровані громади римо-католиків у м. Станіслав (1500 віруючих), м. Болехові (100 віруючих) і м. Букачівці (50 віруючих). Перші дві громади обслуговував ксьондз о. Язеп Павіланіс, а третю – о. Юзеф Сліпко [10, арк. 6]. 23 квітня і 9 травня 1958 р. обласний уповноважений РСРК Візіренко спільно із представниками Букачівського райвиконкому провів перевірку діяльності римо-католицької громади у Букачівцях і виявив, що костел відвідує до 15 віруючих із 40 сімей, які проживають у районі, "двадцятка" не укомплектована, виконавчі органи – також, окрім того тривав процес переселення поляків до Польщі, ксьондз Ю. Сліпко виїхав із Букачівців, тому на підставі цих фактів уповноважений прийшов до висновку, що цю громаду необхідно зняти із реєстрації як таку, що саморозпалася і просити про це РСРК при РМ СРСР, а також Станіславський облвиконком [23, арк. 62–64]. Клопотання уповноваженого, а також Букачівського райвиконкому Станіславський облвиконком задовольнив рішенням № 253 від 7 червня 1958 р. [23, арк. 79]. РСРК при РМ СРСР 1 жовтня 1958 р. [23, арк. 85] рішенням № 14 погодилася з рішенням Станіславського облвиконкому. Культурне майно костелу у Букачівцях оформлене відповідними актами і передане до костелу в м. Станіславі. За такою ж методикою рішенням № 31 с від 19 грудня 1959 р. знято із реєстрації релігійну громаду римо-католиків у м. Болехові [24, арк. 85].

Отож, на початок 1960 р. в Станіславській області діяла тільки одна зареєстрована релігійна громада РКЦ, котра знаходилася у Станіславі і яку обслуговував настоятель Язеп Павіланіс. Вона на той час налічувала близько 1000 практикуючих віруючих із 2 тис., які тут проживали. Частина із них були нелегальні греко-католики. Зняти її з реєстрації за згаданою методикою, як у Букачівцях і Болехові, в уповноваженого не було підстав. Та він все ж знайшов причину, яку й висвітлив у рішенні № 390 від 21 червня 1960 р. Станіславського облвиконкому про зняття із реєстрації релігійної громади римо-католиків у м. Станіславі: "Релігійна громада римо-католиків м. Станіслав порушувала договір з обласним відділом у справах будівництва і архітектури, впродовж десяти років не виконувала жодного ремонту приміщення костелу, внаслідок чого воно стало руйнуватися. З метою недопущення руйнування приміщення костелу, пам'ятки архітектури XVII ст., її взято під державну охорону, обласний відділ у справах будівництва і архітектури через судові органи (народний суд 3-ї дільниці м. Станіслав відбувся 19 лютого 1960 р. – примітка автора) розірвав договір із громадою і костел був закритий". Виконавчий комітет обласної Ради депутатів трудящих вирішив погодитися із висновком уповноваженого РСРК при облвиконкомі про закриття костелу і просити РСРК при РМ СРСР зняти із реєстрації релігійну громаду римо-католиків м. Станіслава, як малочисельну і таку, що немає приміщення для моління [8, арк. 136]. Незабаром РСРК при РМ СРСР задовольнила прохання облвиконкому.

Незадовго до цього, 10 квітня 1960 р., обласний уповноважений РСРК І. Рубан зняв із реєстрації настоятеля цієї громади Язепу Павіланіса за такі порушення радянського законодавства про культу як: систематичний зв'язок із покутником о. Ігнатієм Солтисом, грошову допомогу підпільному духовенству ГКЦ, збирання коштів за межами костелу на його ремонт, підготовку дітей до конфірмації [8, арк. 132–133]. Таким чином, у Станіславській області на друге півріччя 1960 р. не залишилося жодної зареєстрованої римо-католицької громади, діючого костела, зареєстрованого ксьондза. Священик Павіланіс незабаром виїхав на Львівщину, де у 1961 р. був зареєстрований настоятелем парафії у Самборі.

Наприкінці 1954 р. у Тернопільській області діяло 8 релігійних громад РКЦ із загальною чисельністю 2340 віруючих. Вони знаходилися у містах Борщові, Кременці і Підволочиську та у селах Галушинці, Коралівка, Лосяч, Ридодуби, Хом'яківка. Духовну обслугову цих костелів

здійснювали отці Адамчик, Вичисаний, Мірецький, Мацішин і Фейшакер. На 1 липня 1957 р. загальна кількість віруючих римо-католиків становило 1958 осіб [25, арк. 63]. Це зменшення пояснюється тим, що тільки у першому півріччі із Тернопільщини виїхало до Польщі 410 поляків [25, арк. 64].

У другій половині 1957 р. обласний уповноважений виявив, що о. Броніслав Мірецький – настоятель парафії Підволочиська і Галушинців, крім богослужінь у їх костелах, проводить незаконні богослужіння у костелі с. Полупанівка Скалатського району, у каплиці сіл Старий Скалат Скалатського району і у каплиці Дорофіївки Підволочиського району. Уповноважений прийняв рішення про зняття із реєстрації о. Броніслава Мірецького, що й було зроблено 11 лютого 1958 р. [26, арк. 122].

На січень 1958 р. в Тернопільській області були зареєстровані й надалі діяли офіційно 8 костелів [25, арк. 157]. Крім 8 зареєстрованих релігійних громад римо-католиків існувало ще 8 незареєстрованих громад із кількістю 431 римо-католик, яких обслуговували ті ж п'ять ксьондзів РКЦ. Ці громади знаходилися у: с. Семаківці Білобожницького району, м. Збараж, с. Дорофіївка Підволочиського району, с. Полупанівка Скалатського району, м. Скалат, с. Старий Скалат Скалатського району, м. Тернопіль, смт. Шумськ [25, арк. 158]. У 1960 р. зареєстровані і незареєстровані костели області обслуговували тільки три ксьондзи: о. Юзеф Адамчик, о. Якуб Мацішин, о. Казимир Фейшакер. У грудні 1959 р. о. Вичисаний помер. Наприкінці 1960 р. в Тернопільській області залишилося тільки 6 діючих римо-католицьких костелів: у м. Борщів, с. Лосяч, м. Кременець, м. Підволочиськ, с. Галушинці, с. Рибодуби. Ці шість громад, із загальною чисельністю 1258 віруючих, обслуговували два ксьондзи: о. Юзеф Адамчик (Борщівський, Лосячський і Ридодубівський костели) і о. Якуб Мацішин (Кременецький, Підволочиський і Галушинецький костели) [27, арк. 88].

Проте, окрім перелічених громад, у Тернопільській області було ще 9 незареєстрованих римо-католицьких громад, де загальна кількість віруючих складала 722 особи у: Скалаті – 300; Полупанівці та Старому Скалаті Скалатського району – 100; Косові Чортківського району – 69; Тернополі – 63; Дорофіївці Підволочиського району – 60; Семаківцях Чортківського району – 55; Коралівці Борщівського району – 44; Збаражі – 20; Шумську – 11 віруючих римо-католиків [27, арк. 88–89]. Отож, уповноважений офіційно зменшував кількість зареєстрованих римо-католицьких громад одночасно збільшуючи кількість незареєстрованих.

Наприкінці 1964 р. в Тернопільській області легально діяло тих же 6 релігійних громад римо-католиків. Ці громади до 1963 р. й надалі обслуговували два ксьондзи: Я. Мацішин і Ю. Адамчик. Після смерті Ю. Адамчика на 6 релігійних громад залишився один ксьондз Я. Мацішин. Зрозуміло, що він не міг надавати регулярну обслугу всім громадам. Отож, у громадах Лосяча, Ридодубів та Підволочиська літургії проводилися усього декілька разів на рік, у громадах Борщова і Галушинців – два-три рази на місяць. Тільки у Кременці літургії проводилися регулярно, бо о. Мацішин тут і мешкав. Оскільки замість померлого о. Адамчика інший ксьондз не прибув, обласний уповноважений і місцеві органи влади почали знаходити додаткові підстави, щоб закрити декілька діючих костелів. Так, у 1964 р. в Підволочиському костелі літургії вже не проводилися через те, що костел, згідно із рішенням Підволочиського райвиконкому, підтвердженням Тернопільським облвиконкомом, був вилучений у громади начебто як аварійний. Неважко здогадатися, що подібне очікувало і костели Лосяча та Ридодубів.

Отже, закриття молитовних храмів і зняття із реєстрації релігійних громад набуло масового характеру, не оминуло й латино-католицькі громади і костели у західних областях України. На Тернопільщині із зареєстрованих у 1954 р. восьми релігійних громад і восьми діючих костелів через десять років залишилися легальними тільки 6 громад і 6 костелів, але половина цих громад і костелів уже була приречена на закриття і зняття з реєстрації. На Львівщині із 24 зареєстрованих римо-католицьких громад і костелів у 1959 р., наприкінці 1964 р. діючими залишалися тільки 13 громад і костелів. На Станіславщині у 1957 р. легально діючими були 3 парафії і 3 костели РКЦ, а на друге півріччя 1960 р. – не залишилося жодної легальної парафії і діючого костелу. Ця порівняльна статистика свідчить про результати державно-партійних заходів щодо скасування діючої РКЦ у західних областях з метою нейтралізації впливу на віруючих Ватикану і сусідньої з регіоном РКЦ у Польщі. Що, зрештою, призвело до розширення мережі й активізації діяльності незареєстрованих і нелегально діючих громад римо-католиків.

Список використаних джерел

1. Держархів Львівської обл., ф. П. 3, оп. 1, спр. 439, арк. 40, 57–60, 67.
2. Держархів Львівської обл., ф. П. 3, оп. 1, спр. 449, арк. 32.
3. Андрухів І. Релігійне життя на Прикарпатті: 1944–1990 роки: Історико-правовий аналіз / І. Андрухів. – Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2004. – 432 с.
4. Держархів Тернопільської обл., ф. П. 3241, оп. 1, спр. 25, арк. 22.
5. Держархів Тернопільської обл., ф. П. 1, оп. 1,

спр. 283, арк. 79. 6. Там само, спр. 1454, арк. 8. 7. Держархів Львівської обл., ф. Р. 1332, оп. 2, спр. 8, арк. 84–87, 99–101. 8. Держархів Івано-Франківської області, ф. Р. 388, оп. 2, спр. 54, арк. 62–84, 132–133, 136. 9. Там само, ф. Р. 388, оп. 2, спр. 53, арк. 47–57. 10. Там само, спр. 88, арк. 6, 25. 11. Держархів Тернопільської обл., ф. П. 1, оп. 1, спр. 1784. 12. Держархів Львівської обл., ф. Р. 1332, оп. 2, спр. 15, арк. 54, 80. 13. Там само, спр. 13, арк. 72. 14. Держархів Львівської обл., ф. П. 3, оп. 4, спр. 170, арк. 21. 15. Держархів Тернопільської обл., ф. П. 1, оп. 1, спр. 2325, арк. 142. 16. Держархів Тернопільської обл., ф. П. 1, оп. 1, спр. 2521, арк. 75. 17. Держархів Львівської обл., ф. Р. 1332, оп. 2, спр. 24, арк. 204–206. 18. Там само, ф. П. 3, оп. 6, спр. 262. 19. Там само, ф. Р. 1332, оп. 2, спр. 27, арк. 26, 289. 20. Там само, спр. 28, арк. 8–9, 175–176, 178. 21. Там само, спр. 31, арк. 30, 33, 114–115. 22. Там само, спр. 34, арк. 110. 23. Держархів Івано-Франківської області, ф. Р. 388, оп. 2, спр. 56, арк. 62–64. 24. Там само, спр. 55, арк. 85. 25. Держархів Тернопільської обл., ф. П. 1, оп. 1, спр. 3022, арк. 63, 64, 157, 158. 26. Там само, спр. 3125, арк. 122. 27. Там само, спр. 3325, арк. 88.

Ярослав Стоцький

**ВЛИЯНИЕ ОРГАНОВ ГОСУДАРСТВЕННОЙ ВЛАСТИ НА МИНИМИЗАЦИЮ
ДЕЙСТВУЮЩЕЙ ПРИХОДСКОЙ СЕТИ РИМО-КАТОЛИЧЕСКОЙ ЦЕРКВИ
В ЗАПАДНЫХ ОБЛАСТЯХ УКРАИНЫ В 1944–1964 ГГ.**

В статье исследованы главные причины, ход и следствия уменьшения сети Римокатолической церкви в Львовской, Тернопольской и Станиславской (сейчас – Ивано-Франковской) областях вследствие государственной политики в сфере религии у 1944–1964 гг.

Ключевые слова: приходы, костёлы, поляки, общины, католики.

Yaroslav Stockyi

**INFLUENCE OF STATE AUTHORITIES ON MINIMIZATION OF EXISTING PARISH
NETWORK OF ROMAN CATHOLIC CHURCH IN WESTERN REGIONS OF UKRAINE IN
1944–1964**

The article deals with the main reasons, processes and consequences of minimization of Roman Catholic network in Lviv, Ternopil and Stanislav (now Ivano-Frankivsk) regions in consequence of state policy in the area of religion in 1944–1964.

Key words: parishes, Roman Catholic churches, Roman Catholic priest, Poles, Catholics.

УДК 94(477)

Тарас Дідух

**ОСОБЛИВОСТІ КОНФЕСІЙНОГО ЖИТТЯ ГРЕКО-КАТОЛИЦЬКОЇ ЦЕРКВИ
НА ТЕРНОПІЛЬЩИНІ У 1958–1964 РР.**

У статті проаналізовано зміни в конфесійному житті Греко-католицької церкви на території Тернопільської області у 1958–1964 рр. Досліджено заходи радянських органів влади, скеровані на обмеження її діяльності.

Ключові слова: Греко-католицька церква, греко-католицьке духовенство, Тернопільщина, конфесія, державно-церковні відносини.

Актуальність теми дослідження зумовлена тим, що вона дає змогу на основі архівних документів проаналізувати вплив антирелігійної політики радянської влади у 1958–1964 рр. на конфесійне життя Греко-католицької церкви (далі – ГКЦ) на Тернопільщині. У статті висвітлено особливості підпільного життя греко-католиків, їх взаємовідносини із Російською православною церквою (далі – РПЦ) та радянськими органами влади у досліджуваний період.

Становище ГКЦ в СРСР у період антирелігійної кампанії радянської влади (1958–1964 рр.) в контексті державно-церковних відносин у своїх працях висвітлили Е. Бистрицька [1], В. Войналович [2], А. Колодний [21], А. Моренчук [23] та інші. У роботах В. Марчука [22], В. Паценка [24], В. Сергійчука [26] проаналізовано особливості підпільного життя та діяльності греко-католицької конфесії, особливості її взаємовідносин із радянськими органами влади. Важливим джерелом є праці Я. Стоцького [27–28], у яких ґрунтовно досліджується становище ГКЦ на території Тернопільської області в контексті радянської державно-релігійної політики та викликаних нею конфесійних трансформацій.

Джерельною базою для праці стали документи Держархіву Тернопільської обл., які дозволили провести комплексне дослідження діяльності ГКЦ на території Тернопільської області у 1958–

1964 рр., проаналізувати зміни, що відбувалися у греко-католицькій конфесії внаслідок тиску на неї радянських органів влади.

Об’єктом дослідження є ГКЦ на Тернопільщині у 1958–1964 рр.

Предметом – тенденції і особливості змін у конфесійному житті греко-католиків внаслідок репресивної політики держави щодо ГКЦ.

Мета статті полягає у з’ясуванні особливостей конфесійного життя греко-католицького духовенства та віруючих на Тернопільщині у 1958–1964 рр.

Реалізація мети дослідження передбачає розв’язання наступних завдань: з’ясування особливостей підпільної діяльності греко-католицького духовенства та віруючих на території області, вивчення характеру взаємовідносин між греко-католиками та православними, аналіз форм і методів боротьби органів радянської влади з греко-католицькою конфесією.

Політика лібералізації суспільно-політичного життя в СРСР, яку упродовж 1953–1957 рр. проводила радянська влада, сприяла активізації діяльності греко-католицької конфесії на Тернопільщині. Однак поступово з 1957 р. розпочинається планомірний наступ на ГКЦ в СРСР у контексті нового антирелігійного курсу КПРС на чолі із М. Хрущовим. Так, записка відділу пропаганди і агітації ЦК КПУ від 3 серпня 1957 р. вказувала на партійні застереження щодо адміністративного втручання у релігійну сферу, які були хибно сприйняті й призвели до посилення позицій і впливу церкви. Записка скеровувала партійні органи вивчити ситуацію. Остаточне завершення “ліберального” ставлення влади до церкви та релігії поклала постанова ЦК КПРС “Про доповідну записку відділу пропаганди й агітації ЦК КПРС по союзних республіках “Про недоліки науково-атеїстичної пропаганди” від 4 жовтня 1958 р. У документі наголошувалося на тому, що релігія є одним із найбільших пережитків класових формацій у свідомості людей, а звільнення від її впливу ставало найвідповідальнішим завданням партійної ідеологічної роботи. Постанова у різкій формі критикувала державні органи, які контролювали діяльність церкви. Їм навіть закидалося потурання духовенству. Влада почала активний наступ на церкву, щоб назавжди покінути із релігійними пережитками [25, с. 13]. Таким чином, постанова від 4 жовтня 1958 р. ознаменувала закінчення періоду лібералізації та поклала початок новим утискам ГКЦ у наступні роки.

Згідно із даними уповноваженого Ради у справах РПЦ (далі – РС РПЦ) у Тернопільській області У. Крагліка в 1958 р. на Тернопільщині проживало 28 греко-католицьких священників. Зменшення кількості підпільних священників на території області у порівнянні із попереднім роком обумовлювалося частою зміною їх місця проживання. Із них 6 осіб працювало на державних посадах і, за офіційними даними уповноваженого, підпільних богослужінь не проводили; регулярно проводили нелегальні богослужіння 12 священників, а решта 10 священників через свій поважний вік знаходилися на утриманні дітей чи інших родичів й активно священницькою діяльністю не займалися [3, арк. 124]. На думку автора дослідження, така оцінка уповноваженого стосовно підпільної діяльності священників не відповідала дійсності й була намаганням “прикрасити” у звіті реальний стан справ. Адже навіть ті священники, які працювали на державних посадах та через свій поважний вік знаходилися на утриманні у рідних, насправді не припиняли проводити богослужіння, а лише здійснювали свій священницький обов’язок таємно, значну увагу приділяючи конспірації.

Найбільшу активність проявляли такі священники: у селах Колюхи Козівського району – о. І. Мацієвич; Заздрість Струсівського району – о. В. Тернопільський; у м. Скалат – о. Ю. Юрик, який тісно співпрацював із настоятелем Підволочиського римо-католицького костелу, ксьондзом Б. Мерецьким, котрий зазначав віруючим римо-католикам м. Скалата, що в разі його відсутності, його замінятиме о. Ю. Юрик і їм можна звертатися з усіма питаннями до нього; у місті Збараж – о. М. Задорожний; селі Іване-Пусте Мельнице-Подільського району – отці А. Бойчук і С. Вєпрович і місті Тернополі – отці М. Кордуба та П. Коваль [3, арк. 124–125].

У першому півріччі 1958 р. більша частина возз’єднаного духовенства залишалася прихильниками ГКЦ. Частина цих священників відкрито висловлювала незадоволення радянською владою. Так, згідно із поданням уповноваженого РС РПЦ, архієпископ Г. Палладій зняв із посади благочинного Заліщицького району та відправив на пенсію о. Зайця, який у проповідях засуджував дії радянської влади. Після цього о. Заєць звернувся із листом до Патріарха, у якому висловив протест з приводу зняття його із посади настоятеля церкви. У листі він вказував, що відмовляється від пенсії у сумі 500 крб., яку йому призначив архієпископ Г. Палладій. Відмовився священник і від православ’я заявивши: “Віднині я католик” [4, арк. 73].

Поряд із цим, архієпископ Г. Палладій прикладав значних зусиль, щоб повернути у православ’я якомога більшу кількість греко-католицьких священників. З цією метою він дав вказівку обласному благочинному К. Добрянському відвідати усіх греко-католицьких священників і спробувати їх переконати возз’єднатися із РПЦ. Виконуючи розпорядження архієпископа, о. К. Добрянський зустрічався зі священниками М. Кисілем, В. Юристою, А. Бойчуком та іншими, але усі священнослужителі від пропозиції благочинного відмовилися [12, арк. 27–28].

Невдача архієпископа лише посилила переконання в уповноваженого, що одних заходів, скерованих на возз'єднання греко-католиків із православ'ям, було недостатньо для вирішення проблеми підпільної церкви. Так, У. Краглік повідомив своє керівництво, що у 1958 р. в м. Заліщики із Чернівецької області приїжджав колишній ігумен Чину Найсвятішого Іскупителя о. Шепітка, який організував навколо себе групу місцевих греко-католицьких священиків, які займалися не тільки активною священницькою діяльністю, але й поширювали антирадянські чутки та намагалися повернути до ГКЦ возз'єднаних із РПЦ священиків. Тому У. Краглік вважав, що "проти таких невоzz'єднаних уніатів потрібна не Біблія, а меч караючий" [4, арк. 159–160]. На нашу думку, найефективнішими методами боротьби із ГКЦ, уповноважений вважав використання репресій проти підпільного духовенства.

Також важливим аспектом у наступі радянської влади на ГКЦ було посилення контролю за діяльністю греко-католицького духовенства та віруючих. У таємній звітно-інформаційній доповіді за II півріччя 1958 р. уповноважений У. Краглік провів аналіз та склав характеристику на греко-католицьке духовенство Тернопільщини. Згідно із його інформацією, на території області в 1958 р. проживало 34 священики ГКЦ, з яких 4 священнослужителі офіційно припинили проводити підпільні богослужіння і працювали у радянських закладах на різних посадах. Решта 30 священиків продовжували проводити підпільно служби [4, арк. 155]. Відзначимо, що регулярні звіти уповноваженого про чисельний склад і підпільну діяльність греко-католицького духовенства демонструють, що греко-католики, як і представники інших конфесій, були під ретельним наглядом радянських органів влади. І хоча інформація про вчинені духовенством та віруючими дії надходила до уповноваженого і співробітників органів державної безпеки неповна, все ж загальна картина життя ГКЦ на Тернопільщині відображалася доволі точно.

У 1959 р. в процесі антирелігійної кампанії органи радянської влади посилили контроль за дотриманням законодавства про релігійні культу серед населення. Так, 21 березня 1959 р. обласне керівництво КПУ отримало довідку "Про факти протизаконної діяльності церковників і сектантів в Тернопільській області", подану підполковником КДБ І. Ступаком. У ній повідомлялося про те, що греко-католицькі священики і монахи у своїй більшості не визнають радянських законів, "вони самоправно, систематично відправляють групові богослужіння в приватних будинках одновірців, що по суті являється порушенням радянських законів про культу". Так, у с. Буцнів Микулинецького району греко-католицькі монахи у будинку громадянина Бабяка облаштували підпільну церкву і проводили у ній відправи. А у с. Гаї Великі цього ж району підпільний священик М. Кордуба у помешканнях віруючих таємно проводив богослужіння. У довідці також зазначалося, що голови місцевих сільських рад жодних заходів для протидії греко-католикам не застосовували [5, арк. 15–16]. На основі доповіді можна констатувати, що бездіяльність місцевих органів влади щодо греко-католиків значною мірою обумовлювалася значним впливом ГКЦ не тільки на пересічних громадян, але й на місцевих радянських чиновників, які попри розпорядження керівництва не хотіли втручатися у релігійне життя своїх громад.

Важливим напрямком у боротьбі із ГКЦ у 1959 р. поряд із посиленням контролю радянської влади за діяльністю греко-католицького духовенства були заходи, скеровані на припинення паломництва з боку віруючих до святих місць. На Тернопільщині у цей час знаходилося три таких місця: одне, належало РПЦ в урочищі "Божа гора", поблизу с. Малі Бережці Кременецького району та два греко-католицькі – дві каплички і джерело на "Божій горі" поблизу с. Полупанівка Скалатського району і капличка із джерелом поблизу с. Зарваниця Золотниківського району [5, арк. 38–39].

Отримавши згоду від обласного керівництва, уповноважені РС РПЦ У. Краглік і Ради у справах релігійних культів (далі – РСРК) П. Чазов розпорядилися зачинити каплички на "Божій горі" поблизу с. Полупанівка Скалатського району і капличку поблизу с. Зарваниця Золотниківського району, а ключі від них віруючі були змушені віддати головам місцевих сільських рад. Також уповноважені домовилися із архієпископом Львівсько-Тернопільським Г. Палладієм, щоб той видав розпорядження православному духовенству прочитати проповіді у церквах про ліквідацію цих "святих місць". Необхідно відзначити, що Кременецький, Скалатський і Золотниківський райвиконкоми, як і Великобережецька, Полупанівська і Зарваницька сільські ради, жодних постанов про закриття "святих місць" не виносили й намагалися взагалі обійтися без прийняття спеціальних рішень у цій справі [5, арк. 40–41]. Завдяки фактичному саботуванню з боку місцевих працівників радянських органів влади рішення про офіційне закриття каплички біля с. Зарваниця греко-католицькі священики і надалі організували віруючих здійснювати прощу до неї. З метою припинення паломництва з боку віруючих до джерела, Золотниківський райвиконком провів "широку роз'яснювальну роботу" із місцевими жителями, а у липні 1960 р. каплиця була зруйнована. В результаті вжитих з боку влади заходів кількість паломників до святого місця почала поступово скорочуватися [15, арк. 11–12].

Станом на 1 січня 1960 р. в Тернопільській області проживав 31 греко-католицький священик. Із них активно проводили для віруючих богослужіння 15 осіб, а решта священиків, у зв'язку із поважним віком та наглядом за ними з боку органів радянської влади, виконували священницькі обов'язки лише у власних помешканнях [5, арк. 178–180].

Основним недоліком у вирішенні "уніатської" проблеми, на думку уповноваженого було те, що архієпископ Львівсько-Тернопільський Г. Палладій "вів неправильну лінію" із цього питання. Він посилено агітував греко-католицьких священиків переходити до РПЦ й використовував проблему підпільного духовенства не для того, щоб вирішити її, а "спекулював цим питанням і посилено укріплював православ'я". Також У. Краглік був незадоволений тим, що архієпископ призначив 12 невоzz'єднаним священикам пенсію [13, арк. 8–9]. У цьому випадку твердження про неправомірне нарахування пенсії священикам не зовсім вірне, оскільки вони формально воzz'єдналися із РПЦ, але згодом із різних причин відмовилися від воzz'єднання. Архієпископ Г. Палладій все ж призначив їм пенсії для зміцнення свого авторитету серед воzz'єданого духовенства.

У цілому У. Краглік був переконаний у тому, що "Палладій уніатської проблеми не вирішить, він не хоче цієї справою займатися". На думку уповноваженого, цю справу мали вирішити місцеві радянські органи влади. Він пропонував заборонити проведення релігійної пропаганди поза церквою, а греко-католицьких священиків, які підпільно у помешканнях віруючих проводили богослужіння і виконували треби, штрафувати. Також У. Краглік рекомендував невоzz'єднаним священиків виселити із західних областей України в адміністративному порядку та домогтися через патріархію припинення виплати пенсій їм і їх сім'ям [13, арк. 9].

Окрім священнослужителів, значний опір переведенню у православ'я офіційно воzz'єднаним церков здійснювали і сільські громади. Зокрема, лише після особистого втручання У. Крагліка введена православна обрядовість у церквах сіл Дичків В. Бірківського і Петрики Микулинецького районів [14, арк. 11–12]. Відзначимо, що, незважаючи на усі зусилля уповноваженого і місцевих органів влади, процес переходу воzz'єднаних із РПЦ храмів на православні канони проходив дуже повільно, оскільки більшість священиків й віруючих залишалися прихильниками греко-католицької духовної традиції.

Становище ГКЦ на Тернопільщині значною мірою розкриває доповідна записка "Про ворожу діяльність не воzz'єданого уніатського духовенства", підготовлена уповноваженим У. Крагліком за № 16 від 26 грудня 1960 року на ім'я секретаря Тернопільського обкому КПУ Г. Шевчука і голови Тернопільського облвиконкому В. Лисенка. У ній повідомлялося про те, що на кінець 1960 р. на Тернопільщині проживало 34 греко-католицьких священики, з яких лише 6 працювало на державних роботах, але усі вони підпільно проводили богослужіння. У. Краглік відзначав: "Частина із них – 29 чоловік уніати – фанатики активно ведуть підпільно-підривну діяльність проти радянської влади, контактуючи свої чорні справи з католиками і націоналістами. Підпільні католики, уніати є агентурою Ватикану в західних областях. Питання це на місцях недооцінюється, а варто мати на увазі, що це питання не релігійне, а швидше політичне...". Поряд з цим уповноважений висловив і свою позицію по цьому питанню: "Мені здається, що потрібно цим агентам Ватикану створити нестерпні умови, щоб вони або кинули богослужіння, або потрібно їх притягувати до кримінальної відповідальності за розпалювання релігійного дурману" [15, арк. 13–19].

Наприкінці доповідної записки У. Краглік рекомендував для посилення боротьби із ГКЦ на території Тернопільської області провести наступні заходи: "1. Виявити в кожному районі, селі скільки є уніатських священиків, монахів, монахинь, якщо вони не працевлаштовані, потрібно працевлаштувати, якщо хворі, пристарілі – прилаштувати в будинках для пристарілих. Із тих, котрі будуть продовжувати проводити богослужіння, взяти підписки, і якщо після підписки будуть продовжувати богослужіння, судити за проведення релігійної пропаганди поза церквою. 2. Провести семінар з головами комісій сприяння, створених при райвиконкомах, для ознайомлення їх з діяльністю уніатів. 3. По лінії обласного відділення Товариства з розповсюдження політичних і наукових знань прочитати ряд лекцій на тему: а) Боротьба українського народу проти Берестейської унії; б) Ватикан – злісний ворог СРСР" [15, арк. 19–20].

Окреме місце в активізації діяльності греко-католиків на Тернопільщині посідало м. Тернопіль. Підтвердженням чого була довідка "Про діяльність уніатів в м. Тернополі за період з січня місяця 1958 р. по 10 грудня 1960 року", підготовлена виконувачем обов'язки начальника УКДБ у Тернопільській області І. Ступаком від 15 грудня 1960 р. У ній повідомлялося про те, що в означений період часу спостерігалось зростання активності греко-католицьких священиків і монахинь у діяльності, скерованій на відновлення ГКЦ. Вони проводили підпільні богослужіння у помешканнях віруючих за греко-католицькою традицією, організовували збір підписів до радянських органів влади із проханнями дозволити відкрити і офіційно зареєструвати греко-католицькі церкви, розповсюджували серед віруючих пастирські послання від митрополита Й. Сліпого. Станом на 10 грудня 1960 р. у Тернополі проживало 6 греко-католицьких священиків. Окрім них, часто

навідувалися до Тернополя і проводили у місті богослужіння священники-монахи: В. Величковський і В. Чепіль, які проживали у Львові. Значну підтримку священникам надавали черниці, які організували у власних помешканнях зібрання віруючих, для яких священники проводили підпільні богослужіння. У цілому у місті проживало 13 черниць різних згромаджень і чинів [6, арк. 107–113].

У 1961 р. в Тернопільській області проживало 35 греко-католицьких священників, з яких 6 працювало на державних посадах, 15 – були особами поважного віку й перебували на утриманні рідних, а 14 священників активно проводили богослужіння і надавали треби для віруючих. З метою ефективнішої боротьби з ГКЦ У. Краглік зосередив свою увагу не тільки на процесі переведення у православ'я церков, а головним чином на нагляді за духовенством, яке перейшло у православ'я, але не проводило богослужіння за православними канонами, боротьбі із невоз'єднаними греко-католицькими священниками, які "бродили" селами Тернопільщини [11, арк. 2].

У першому півріччі 1961 р. увага новопризначеного уповноваженого РС РПЦ М. Коломацького скеровувалася на виконання рішень бюро Тернопільського обкому КПУ від 4. 02. 1961 р. і ЦК КПУ "Про заходи по ліквідації порушень духовенством радянського законодавства про культу і покращення атеїстичного виховання трудівників області". У рамках проведеної роботи значне місце займали заходи, скеровані на боротьбу з ГКЦ. Станом на 1 квітня 1961 р. уповноваженим були зняті із реєстрації церковні ради у селах Острів Микулинецького і Великий Глибочок Великоглибочецького районів за відкритий опір переведенню у православ'я їх церков [8, арк. 59–64].

Щоб змусити єпархіальне управління до більш активних дій у процесі ліквідації греко-католицької обрядової традиції, серед офіційно возз'єданого із РПЦ духовенства, уповноважений наполіг на зміні обласного благочинного. 1 березня 1961 р. замість К. Добрянського новим обласним благочинним призначено колишнього благочинного Козівського району Й. Гроховського. Варто відзначити, що недовіра М. Коломацького до колишнього обласного благочинного виявилася небезпідставною, бо, прибувши на нову парафію у м. Терембовля, К. Добрянський почав проводити богослужіння за греко-католицькими канонами [7, арк. 79–85].

Згідно із даними уповноваженого М. Коломацького, наприкінці 1961 р. у Тернопільській області проживав 41 невозз'єднаний греко-католицький священник. З них найактивніше проводили богослужіння у помешканнях віруючих і здійснювали місіонерську роботу отці І. Мацієвич із сіл Конюхи Козівського району, В. Курилас з Острова Микулинецького району, І. Лютак із Капустинець Чортківського району, М. Когут із Горішньої Вигнанки Чортківського району [16, арк. 3–4].

Крім священників, активну підпільну діяльність здійснювали і представники чернечих згромаджень. Зокрема, 29 листопада 1961 р. у с. Буцнів Микулинецького району співробітниками КДБ заарештовано греко-католицьку монахиню ордену студитів Моніку (Ребрину) за організацію гуртка школярів, яких вона навчала Закону Божого [7, арк. 74].

Варто відзначити, що у доповіді керівництву уповноважений РС РПЦ М. Коломацький, аналізуючи порушення радянського законодавства про культу у 1961–1962 рр., констатував, що місцеві радянські органи влади здійснюють недостатній контроль за діяльністю духовенства. На його думку, органи прокуратури області мали б притягнути до відповідальності найактивніших греко-католицьких священників, а саме: Лопушинського із Гусятинського, І. Мацієвича з Козівського, В. Яструбецького із Товстенського районів, які підпільно проводили богослужіння у недіючих і закритих церквах.

Особливе занепокоєння в уповноваженого викликала діяльність найактивнішого греко-католицького священника І. Мацієвича із с. Конюхи Козівського району, який проводив богослужіння в офіційно недіючій сільській церкві. Священник знаходився на напівлегальному становищі, без постійного місця проживання. І хоча М. Коломацький неодноразово звертався із питанням притягнення до кримінальної відповідальності І. Мацієвича в прокуратуру Тернопільської області, її співробітники були змушені визнати, що у діях священника "не вбачають кримінально-карного діяння" [9, арк. 27; 17, арк. 13].

Упродовж 1963–1964 рр., згідно із даними нового уповноваженого РС РПЦ М. Радченка, на Тернопільщині проживало понад 40 греко-католицьких священників, з яких найбільшу активність проявляли 8 осіб [18, арк. 2; 19, арк. 6]. Невозз'єдане духовенство активно проводило священницьку діяльність, намагаючись охопити якомога більшу кількість віруючих. Так, упродовж травня-серпня 1964 р. у церквах сіл Вівся, Слов'ятин, Теляче (з 1964 р. – с. Мирне – примітка автора), Поручин Бережанського району проводив богослужіння В. Яструбецький. І хоча представникам місцевих органів влади було відомо про візити священника, вони не тільки жодних заходів проти нього не проводили, але й не повідомляли про його діяльність своє керівництво. У той же час, коли священник приїздив у села Підволочиського і Збаразького районів, місцеві органи

влади не дозволяли йому проводити у церквах богослужіння. Активну роботу також проводили о. І. Мацієвич у с. Конохи Бережанського і о. Жаркий у с. Ланівці Борщівського районів [20, арк. 35].

З метою залякування прихильників ГКЦ, органи радянської влади вибірково застосовували репресії проти найактивніших греко-католиків. Прикладом таких репресій було засудження у 1964 р. жителя с. Осівці Бучацького району У. Сидор за звинуваченням у спекуляціях та порушенні нею радянського законодавства про культу [10, арк. 28].

Достеменно відомо, що у 1964 р. з 288 офіційно зареєстрованих священиків РПЦ, приблизно 200 осіб – колишні греко-католицькі священики, значна частина із яких, згідно із даними уповноваженого, продовжувала залишатися прихильниками ГКЦ. Однією із причин такого стану справ, на думку М. Радченка, було те, що з боку єпархіального управління жодних рішучих дій із ліквідації греко-католицької обрядовості у храмах не проводилося і реакція з боку управління була лише у тих випадках, коли факти наявності греко-католицького впливу фіксувалися радянськими органами влади і то не завжди. У цьому контексті уповноважений вважав не випадковим, що колишній греко-католицький священик єпископ Григорій (Закаляк) під різними приводами ухилявся затвердити обласним благочинним православного священика Г. Насальського, який, перебуваючи на посаді благочинного Борщівського району, проводив значну роботу із виявлення та ліквідації греко-католицької обрядової традиції у храмах свого благочиння [19, арк. 8–10].

У зв'язку із активною діяльністю о. Г. Насальського з впровадження православ'я на території єпархії, у грудні 1964 р. його помешкання у Тернополі відвідав благочинний із Підволочиського району о. Р. Воробкевич і в бесіді з дружиною священика сказав: “Нехай ваш чоловік не дуже старанно діє на користь православної церкви, а то, якщо пройдуть зміни в політиці, то йому буде біда”. З цієї розмови уповноважений зробив висновок, що колишні греко-католицькі священики у своїй практичній діяльності продовжували орієнтуватися на Захід і на збереження греко-католицької духовної традиції. Ще одним підсумком уповноваженого було те, що офіційно возз'єднані із РПЦ священики тісно контактували із підпільним греко-католицьким духовенством і монахнями, сподіваючись на відновлення діяльності ГКЦ в СРСР [19, арк. 10].

Таким чином, упродовж 1958–1964 рр. в результаті антирелігійної політики радянської влади, яка супроводжувалася вибілковими репресіями проти найактивніших представників духовенства і віруючих, відбулося зменшення активності у діяльності греко-католицької конфесії на Тернопільщині. Чільне місце у боротьбі влади із підпільною Церквою відіграла підконтрольна державі РПЦ, метою якої було “оправославлення” офіційно возз'єданого духовенства. Однак, незважаючи на усі зусилля влади, більшість возз'єднаних священиків і надалі залишалися прихильниками греко-католицької духовної традиції.

Список використаних джерел

1. Бистрицька Е. В. Східна політика Ватикану в контексті відносин Святого Престолу з Росією та СРСР (1878–1964 рр.): Монографія / Е. В. Бистрицька. – Тернопіль: Підручники і посібники, 2009. – 416 с.
2. Войналович В. А. Партійно-державна політика щодо релігії та релігійних інституцій в Україні 1940–1960-х років: політологічний дискурс / В. А. Войналович. – К.: “Світогляд”, 2005. – 741 с.
3. Держархів Тернопільської обл., ф. П. 1, оп. 1, спр. 3022, арк. 124–125.
4. Там само, спр. 3125, арк. 73, 155, 159–160.
5. Там само, спр. 3222, арк. 11–12, 15–16, 38–41.
6. Там само, спр. 3325.
7. Там само, спр. 3429, арк. 74, 79–85, 107–113.
8. Там само, спр. 3458, арк. 59–84.
9. Там само, спр. 3530, арк. 27.
10. Там само, спр. 3724, арк. 28.
11. Там само, ф. Р. 3240, оп. 1, спр. 31, арк. 2.
12. Там само, ф. Р. 3240, оп. 2, спр. 37, арк. 27–28.
13. Там само, спр. 42, арк. 8–9.
14. Там само, спр. 44, арк. 11–12.
15. Там само, спр. 45, арк. 13–20.
16. Там само, спр. 47, арк. 3–4.
17. Там само, спр. 48, арк. 13.
18. Там само, спр. 52, арк. 2.
19. Там само, спр. 54, арк. 6, 8–10.
20. Там само, спр. 55, арк. 35.
21. Історія релігії в Україні: У 10-ти Т. / Редкол. А. М. Колодний (голова) та інші. – Т. 4: Католицизм // [За ред. П. Яроцького]. – К.: Український центр духовної культури, 2001. – 598 с.
22. Марчук В. В. Українська греко-католицька церква. Історичний нарис / В. В. Марчук // Прикарпатський університет ім. В. Стефаника. – Івано-Франківськ: “Плай”, 2001. – 164 с.
23. Моренчук А. А. Церковно-релігійне життя в Україні в 1953–1964 роках (на матеріалах західних областей): монографія / А. А. Моренчук. – Луцьк: Волин. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2009. – 196 с.
24. Пашенко В. О. Греко-католики в Україні: від 40-х років ХХ століття до наших днів / В. О. Пашенко. – П.: Полтава, 2002. – 616 с.
25. Релігійна політика в Україні у 1960-х – 1980-х роках і сучасна практика міжконфесійних відносин / П. М. Бондарчук, В. М. Даниленко, В. О. Крупина, О. Н. Кубальський; відп. ред. В. М. Даниленко. – К.: Інститут історії України НАН України, 2010. – 210 с.
26. Сергійчук В. І. Нескорена церква. Подвижництво греко-католиків України в боротьбі за віру і державу / В. І. Сергійчук. – К.: Дніпро, 2001. – 493 с.
27. Стоцький Я. В. Держава і релігії в західних областях України: конфесійні трансформації в контексті державної політики 1944–1964

років: [Монографія] / Я. В. Стоцький. – К.: ФАДА, ЛТД, 2008. – 510 с. 28. Стоцький Я. В. Українська Греко-Католицька Церква і релігійне становище Тернопільщини (1946–1989) / Я. В. Стоцький. – Тернопіль: Підручники і посібники, 2003. – 432 с.

Тарас Дидух

ОСОБЕННОСТИ КОНФЕССИОНАЛЬНОЙ ЖИЗНИ ГРЕКО-КАТОЛИЧЕСКОЙ ЦЕРКВИ НА ТЕРНОПОЛЬЩИНЕ В 1958–1964 ГГ.

В статті проаналізовано змінення в конфесійній житті Греко-католицької церкви на території Тернопільської області в 1958–1964 гг. Досліджено заходи радянських органів влади, спрямовані на обмеження її діяльності.

Ключевые слова: Греко-католическая церковь, греко-католическое духовенство, Тернопольщина, конфессия, государственно-церковные отношения.

Taras Didukh

FEATURES CONFSSIONAL LIFE OF THE GREEK CATHOLIC CHURCH IN THE TERNOPIIL REGION IN THE 1958–1964

The article analyzes changes in confessional life of the Greek Catholic Church in the Ternopil region in the 1958–1964. Investigated measures of the soviet authorities, aimed at limiting activity of GCC.

Key words: Greek Catholic Church, Greek Catholic clergy, Ternopil region, confession, church-state relations.

УДК 94(477)

Ярослав Секо

РОЗВИТОК УКРАЇНСЬКОГО ШІСТДЕСЯТНИЦТВА У 1965–1971 РР.

У статті розглядаються основні тенденції розвитку українського шістдесятництва у 1965–1971 рр. Розкриваються основні форми опору репресивній політиці влади та їх значення для вироблення загальної стратегії відносин із владою.

Ключові слова: шістдесятники, дисиденти, рух Опору, репресивна політика, арешти 1965 р.

Формування громадянського суспільства в Україні визначає актуальність дослідження шістдесятників – суспільної формації, в діяльності котрої розкрилися протиріччя між владою і суспільством. Те, що в сучасній історіографії тема залишається маловивченою, посилює новизну роботи. Наукові дослідження кількісно значно поступаються спогадам і мемуарам його учасників. Роботи Г. Касьянова [1], А. Русначенка [2], Б. Захарова [3], О. Бажана і В. Даниленка [4], опубліковані понад десять років тому, залишаються основними для визначення напряму дискусій. Їх особливістю є розгляд періоду 1965–1971 рр. через призму опору окремих представників інтелігенції репресивним діям влади.

Не заперечуючи цієї особливості, метою статті є зміни в шістдесятництві в контексті пошуку нової моделі легального існування руху.

Відтак, об'єктом дослідження є шістдесятницький рух, а предметом – форми його прояву в суспільному житті УРСР упродовж 1965–1971 рр.

Є підстави вважати, що лібералізація суспільного життя в СРСР у хрущовський період визначалися внутріпартійною дискусією між прихильниками консервативного та ліберального курсу. Період невизначеності, який розпочався в лютому 1956 р. (XX з'їзд КПРС) закінчився московськими зустрічами М. Хрущова із інтелігенцією 17 грудня 1962 р. та 8 березня 1963 р. Вони стали сигналом партійним ланкам усіх рівнів щодо поступового посилення контролю над інтелігенцією.

Особливо це стало помітно після усунення М. Хрущова від влади, і появи неосталіністських підходів у керівництві. Боротьба із політичним інакодумством стала системним елементом державної політики. Шістдесятники почали сприйматися потенційними агентами ворожого впливу, що із середини послаблюють радянську державу та її конституційний устрій.

Влада задіяла увесь ресурс задля розшарування інтелігентського середовища: тиск через комсомольські та партійні організації, заборона друкуватися та проведення вечорів. Класичне "поділяй і владарюй" у випадку зі шістдесятниками діяло безвідмовно. Головна причина – внутрішня амбівалентність радянського шістдесятництва, основу якого склали ідеологічні ревізіоністи. Для них розбіжності із владою лежали в етично-культурній площині, або, за висловом А. Синявського, мали "стилістичний характер".

Не варто дорікати тим, хто не пішов на загострення відносин. Не кожен, услід за А. Галичем, формулював позицію за принципом "Можешь вийти на площадь,/ Смеешь вийти на площадь / В тот назначенный час?!". Для більшості радянська держава не була ворожим інститутом. Тому не боротьба, а – реформи, їх шляхи й глибина, були життєвим кредо. А через реформи не жертвують собою. Тому шістдесятницький ревізійонізм із формулою "соціалізму з людським обличчям", об'єктивно не міг створити системну опозицію. Лише стусова "дрібнесенька щопта" в середині 1960-х рр. змогла переступити через стереотипи радянської дійсності й розпочати боротьбу. Для них компроміс із владою став неможливими, а будь-які претензії сприймалися як наступ на сферу духу й людську свободу.

Опір молодих людей був переважно ідеалістичним, рідко усвідомленим поривом. Багато із них поповнили ряди дисидентів через грубі, "сокирні" дії влади. На думку Г. Касьянова, арешти показали "моральну і політичну неготовність шістдесятників до відкритого протистояння з системою", але, водночас, "система активізувала формування політичної опозиції" [1, с. 63]. Сильний тиск породив сильну протидію: максимально жорстокі вироки інакодумцям за незначні вчинки, зробили із них безкомпромісних борців із режимом. Хтозна, чи дізнався би світ про В. Мороза, В. Стуса чи В. Овсієнка якби влада діяла обережніше?

Розгром шістдесятників наприкінці серпня 1965 р., відомий під поетичною назвою "першого покосу", став випробуванням на міцність для молодих людей. У історичному вимірі можна говорити про кризу шістдесятництва. А будь-яка криза, по суті, оголює внутрішні протиріччя. Перше із них – поділ середовища на "культурників" і "політиків". При цьому використання термінів доволі умовне й лише підкреслює різницю прояву опозиційності. Дослідник А. Русначенко визначав це розмежування в інших термінах – "шістдесятництва, дисидентства і національно-визвольного руху" [2, с. 167]. Перші залишили за собою право бути фрондерами у мистецтві, тоді як другим не залишилося нічого як порушити фундаментальне питання влади й розпочати боротьбу "з відкритим забралом". Перше допускалося партією, як вимушений компроміс, друге – робило конфлікт відкритим.

Друге протиріччя – у площині чину, внутрішньої здатності, або не здатності до конформізму. Розробку цієї теми знаходимо в есе В. Мороза "Серед снігів", у якому логіка "реалізму" – співпраці із системою протиставляється логіці "одержимості" [5, с. 86]. Третє протиріччя – ідейне, суть якого, за І. Лисяком-Рудницьким, у внутрішній полеміці шістдесятників, вираженій у термінах націонал-комунізму й інтегрального націоналізму [6, с. 477]. Свого текстуального виразу полеміка набуде дещо пізніше – із появою "Інтернаціоналізму чи русифікації?" та есеїв В. Мороза.

Дії влади сприяли остаточному формуванню опозиційного середовища. Річ у тому, що шістдесятники уникали організаційних форм, обмежуючись неформальними зв'язками. Перші арешти відсіяли випадкових людей, для яких шістдесятництво було юнацькою забавою чи модою. А ті, що залишилися, розпочали складний пошук нової моделі відносин із владою, переосмислюючи власну участь у громадському житті. Термін "шістдесятник" набрав чіткішого смислового наповнення. На зміну шістдесятнику, як людині, що читає самвидав, приходять шістдесятник – людина, що протестує.

Саме у протесті проти арештів і переслідувань у 1965 р. відкрилася нова грань шістдесятництва. Культурницький молодіжний рух, який тяжів до суспільних проблем, після "першого покосу" почав зміщуватися в бік правозахисту. Не без допомоги влади, шістдесятники отримали нову ідею. Не змігши перерости у політичний рух, шістдесятники почали реалізовуватися у правозахисті. "Відрізавши" шістдесятників від суспільно-політичних процесів у СРСР, влада лише перевела опір у іншу площину, яка вважалася другорядною. Але це, з позиції влади, бо "загнані" у безвихідь інакодумці, борючись за своє життя, одночасно надали периферійній темі значущості.

Бажання влади залякати інтелігенцію, створивши атмосферу підозр і недовіри не вдалося. На відміну від покоління "розстріляного відродження", шістдесятники виявилися згуртованішими. На думку Є. Сверстюка, влада виявилася не готовою до того, що у відповідь на арешти, кожен із тих, хто залишався на волі, демонстративно солідаризуватиметься із ув'язненими [7, с. 79]. Побоюючись відродження сталінізму, інтелігенція зважилася на протест. Її ідейна позиція найповніше проявилася у творі І. Дзюби "Інтернаціоналізм чи русифікація?", яка, за словами І. Геля, стала "змістом, підсумком, та маніфестом діяльності шістдесятників" [8, с. 231].

Водночас, протест вийшов за інтелектуальну межу. Так, Є. Сверстюк намагався повідомити про арешти іноземних журналістів під час прес-конференції [9, с. 284], а Л. Костенко критично виступила на засіданні президії Спілки письменників УРСР [10, с. 84]. Іншу концепцію повідомлення громадськості про арешти обрали І. Дзюба, М. Коцюбинська та Ю. Бадзьо. 4 вересня 1965 р., на прем'єрі кінофільму С. Параджанова "Тіні забутих предків", І. Дзюба повідомив присутніх про початок переслідування інтелігенції та серпневих арешти. Аби заглушити голос промовця, "відповідальні люди" відштовхнули його від мікрофону та увімкнули пожежну сирену. Тоді на сцену

із закликом "Хто проти тиранії – встаньте!" піднялися В. Чорновіл та В. Стус. Частина присутніх у знак солідарності піднялася із місць, решта зчинила галас, вважаючи дійство провокацією.

Виступ 4 вересня 1965 р у кінотеатрі "Україна" вважається ключовим епізодом українського шістдесятництва. Подія певною мірою міфологізувалася. Кількість протестуючих, за різними оцінками, коливається від тридцяти осіб до – "пів залу". Однак, суспільного резонансу поза межами середовища акція не отримала [10, с. 83]. Звернемо увагу на те, що, за задумом і змістом, виступ І. Дзюби носив інформативний характер. Однак, втручання В. Чорновола та В. Стуса надали йому форми протесту. Обережна лінія І. Дзюби була змінена на публічну акцію. Таке тлумачення події вимагає ширшого контекстуального розгляду – ця акція хронологічно випереджувала знамениту демонстрацію 5 грудня 1965 р. в Москві з приводу протесту над Ю. Даніелем та А. Синявським. Ця дата вважається початком радянського правозахисту. У статті не місце з'ясовувати право первородства. Очевидно, московська демонстрація протесту більше розрекламованіша, мала вищий рівень спланованості й організованості. Однак, важливо зрозуміти, що коріння обох акцій варто шукати в ідейній атмосфері неосталінізму, до якого схилилося керівництво СРСР.

Важливими формами протесту стали індивідуальні й колективні звернення до вищих партійних і державних органів. Рух "підписантів" засвідчив наростання опору в середовищі інтелігенції, яка небезпідставно побачила у державній політиці повернення до "сталінських" методів управління. Одним із перших на захист підсудних виступив композитор С. Кирейко спільно із шістьма митцями у 1965 р.; відомі листи П. Майбороди спільно із письменниками А. Малишком та М. Стельмахом; лист письменника Л. Серпіліна із шістьма письменниками тощо [11, с. 370]. У подальшому покоління об'єднали зусилля.

У лютому 1966 р. 78 осіб (З. Франко, М. Коцюбинська, Г. Кочур, Б. Антоненко-Давидович), звернулися листом до прокурора УРСР Ф. Глуха та голови КДБ УРСР В. Нікітченка, висловивши занепокоєнням характером судових процесів. Відомі листи членів Спілки художників УРСР до Верховного Суду УРСР щодо перегляду справи О. Заливахи, львівських письменників щодо Б. Гориня [1, с. 57]. Найрезонансним стало "звернення 139-и" представників інтелігенції (О. Антонов, С. Параджанов, В. Кирейко, П. Майборода, Л. Костенко, І. Драч та ін.) з осудом практики арештів та вимогою публічного розгляду справ заарештованих [1, с. 52]. Ці звернення на хід справ не вплинули, однак, стали моральною підтримкою ув'язненим, змушували владу діяти обережніше, а також створювали міжнародний резонанс.

Активною й дієвою стала підтримка арештованих друзями. У Львові на судовому засіданні у справі братів Горинів, М. Осадчого та М. Зваричевської, кияни І. Драч, Л. Костенко, М. Холодний, В. Чорновіл та М. Коцюбинська зібрали під приміщенням суду невдоволених діями влади людей [1, с. 55]. Підтримка не зменшилася після оголошення вироків. У далеку Мордовію до ув'язнених писали листи, вітальні телеграми, слали посилки, організовували поїздки на побачення дружинам. І. Світличний та В. Чорновіл створили грошовий фонд підтримки в'язнів та їх сімей, а Н. Світлична, О. Антонів, Ір. Калинець організовували свята для звільнених в'язнів.

Постійний тиск та загроза арештів вплинули на вибір шістдесятників між конфліктом та компромісом. У їх виборі переплелися суспільні й особисті мотиви. В. Овсієнко узагальнив тогочасні альтернативи: "Хто хотів вижити – мусив принизливо каятися (Зіновія Франко, Микола Холодний, Леонід Селезенко, Іван Дзюба), інші – криводушно писали пасквілі на своїх недавніх друзів або закордонних "українських буржуазних націоналістів – найманців іноземних розвідок", вичавлювали із себе фальшиві оди на честь душителів своєї батьківщини (Іван Драч, Дмитро Павличко), окремі не витримували задушливої атмосфери і спивалися (Михайло Чхан), накладали на себе руки (Григор Тютюнник), найстійкіші – надовго йшли у "внутрішню еміграцію" (Ліна Костенко, Михайлина Коцюбинська, Валерій Шевчук), або й справді емігрували в РСФСР (Лесь Танюк, Павло Мовчан) [12, с. 126].

Більшість обрала прагматичну стратегію співіснування. Оцінка їх рішення вимагає глибокого історичного осмислення, а не лише в тогочасному контексті. Для української інтелігенції від Т. Шевченка – до покоління "розстріляного відродження" – характерний жертвний романтичний ідеал. Досягнення великих цілей, як-от свобода, незалежність, мислилося через самопожертву. Рицарський ідеал смерті вивищувався над міщанським пристосуванням до навколишнього середовища. Невипадково поразка визвольних змагань вела до знищення покоління української інтелігенції, та, відповідно, розриву інтелектуальної традиції. Замість нарощення інтелектуального спадку, нове покоління часто починало із постановки "старих" питань. У підсумку маємо декілька "національних відроджень", що традиційно розпочиналися із культурництва.

Відсутність сполучної ланки між новою генерацією та її попередниками об'єктивно послаблювала національний рух. Українська еліта, висуваючи гасла "душу й тіло ми положим", "здобудеш або загинеш", створила прецедент виключно жертвного здобуття ідеалів. Та неодноразові повтори призвели до підміни понять, коли спосіб досягнення мети перетворився на

мету. Це дуже чітко простежується в інтегральному націоналістичному середовищі 1960-х рр., які прагнучи великих цілей, недооцінювали значення малих справ.

Для шістдесятників проблема вибору виявилася актуальною. Це покоління рано усвідомило власну історичність, а тому співвідносило себе із попередниками. Висока оцінка власної ролі підносила їх до рівня символів, а символи позбавлені права вибору, в тому сенсі, що не можуть поступити як будь-хто. У есе В. Мороза "Серед снігів" високо підноситься значення для нації жертвних "одержимих" осіб. Вони протиставляються реалістам-"павличківцям", які можуть багато зробити для України, але не спроможні до повноцінного націотворення. В. Мороз відчув у шістдесятниках одержимість, і намагався через твори закликати їх до подвигу. Їх місія – "принести в замерзлу українську дійсність іскру одержимості" [13, с. 677]. Його голос – це намагання ввести молоде покоління української інтелігенції у традицію самопожертви.

Однак, не усі поділяли ці погляди. Пафос шістдесятників щодо себе можна висловити словами Б. Брехта – нещасна та країна, яка потребує героїв. Тому світоглядна новизна українського шістдесятництва – у творчому утвердженні права людини на вибір. Адже до цього подібна альтернатива не ставилася, і вся енергія скеровувалася на символічний жертвник. Було б поверхово зводити шістдесятництво до опозиції владі, особливо у політичному сенсі. Їх конфлікт простежується у світоглядній площині. Шістдесятники виступили проти дегуманізованого світу, в якому індивідуальні прагнення людини підпорядковувалися суспільним ідеалам. У статті І. Дзюби "Сумлінність художнього досвіду", проведено крамольну на той час думку: не тільки людина має зобов'язання перед суспільством, а й суспільство – перед окремою людиною: "У людини високого ідейного та духовного тону, є щось вище за саме життя – це мета цього життя, це її ідеали, принципи, це честь і гідність, і вона може віддати за них своє життя. Але тільки вона сама може важити своїм власним життям. Ніхто інший і ніяка інстанція, і суспільство в тім числі, не може тут приймати рішення за неї... Колізія між особистістю і суспільством не може бути вирішена односторонньо, бо це порушило б головну підставу суспільного побуту. Життя суспільства дістає свою реальність лише в житті одиниць" [14, с. 186].

Цим кроком митці протиставили себе не лише радянській владі, але й однодумцям із переважно політичною орієнтацією. Одних і других зближувала схильність боротьби за високі ідеали (комунізм, націоналізм), плекання культу жертвовного героя. Культурники відмовилися від геройства, запропонували нову шкалу цінностей, яка вибудовувалася навколо людини, її високих і низьких потреб, радощів і невдач, сумнівів і переживань. Вони відкинули форсування часу заради наближення ідеалів і вдовольнилися спогляданням. Власне, шістдесятники першими в українській культурі ХХ ст. дали поштовх до відродження цінності людського тіла. А з цього починається європейський лібералізм.

Під таким кутом зору будь-який "символізм" поставав зовнішнім оформленням, на який окрема особа могла як зважати, так і не зважати. Врешті, з'явилася нова філософія українства – "валенродизм"*, яка замість відкритого герцю із противником, пропонувала діяти із середини, підточуючи його можливості. Ця тактика передбачала зачітисся до пори до часу, зберегти сили, а коли настануть сприятливі умови, знову розгорнути боротьбу. Таким чином, більшість шістдесятників відмовилися від попередньої традиції самознищення, досвіду, який в українських умовах так і не призвів до якісних змін, і запропонувала нову візію.

Внутрішня опозиція описана у романі Р. Іваничука "Мальви": "Лізти на рожен і чесно вмирати – геройське діло. Таких героїв хвалять і шанують, про них складають пісні ашуги. Користь від їхніх подвигів немала – так. Ці безумці – то світочі, без яких жоден народ не міг би стати народом, бо його зневажали б за покору. Хтось мусить дати спалити себе на кострищі, хтось мусить вмирати напоказ без страху і каяття. Та це лише частина боротьби за волю. Є інші герої, що роблять другу половину справи, їх не шанують, ними гидують, але без них не може звершитися перемога. Вони мусять принижуватися, називати себе рабами і слугами, цілувати стопи своїм повелителям. І за це насильство, яке вони чинять над собою, треба їх шанувати. Бо приносять користі не менше. Вони проникають у саме серце ворога і зсередини точать його. А плата їм за це – ганьба від людей. Слава – першим. Тільки запам'ятай: той не любить своєї батьківщини, хто хоче нагороди за любов до неї" [15].

Влада вміло використала протиріччя між шістдесятниками, створивши умови одним й ізолювавши інших. У короткотерміновій перспективі їй вдалося нейтралізувати наслідки зближення київського і львівського кіл шістдесятників упродовж 1962–1965 рр. Але довготерміново були створені передумови для відродження українського руху. Адже без розколу шістдесятників після 1965 р., державотворчі змагання українського народу в період перебудови знову виявилися б

* За іменем героя А. Міцкевича

приреченими на поразку. Дисиденти без підтримки офіційної інтелігенції, ядро якої складали колишні культурники, однозначно не змогли б актуалізувати в суспільстві свої гасла.

Іншою рисою українського шістдесятництва після "покося" 1965 р. стало налагодження тісніших стосунків між представниками гуманітарної та науково-технічної інтелігенції. "Фізики", перебуваючи в руслі російськомовної культури, переважно демонстрували національну індиферентність. Тому їх повернення "до витоків" розглядалося одним із пріоритетів "ліриків", які бачили у них природних союзників перед всесильним партапаратом. Найповніше ця солідарність помітна в русі "підписантів". Годі говорити, що формування повної структури національної еліти найповніше відповідало потребам українського націотворення.

Значну роль у цьому процесі відіграв доктор хімічних наук Г. Дворко. Він у 1965 р. став ініціатором створення "Прип'ятської республіки" – форми активного літнього відпочинку молоді. Популярністю користувалися вечори на його київській квартирі за участю "фізиків" і "ліриків" [16, с. 96]. Важливим став вечір поезії за участю Л. Костенко, І. Жиленко, І. Драча, М. Вінграновського, І. Дзюби, Іг. Калинця весною 1966 р. в Інституті ядерної фізики АН УРСР. Приятельські відносини склалися між А. Горською та фізиками В. Малинком, Ю. Цехмістренком та його дружиною І. Заславською тощо. За їх сприяння відбувалися творчі вечорів у наукових інститутах, підписувалися протести проти репресій, виготовлявся й поширювався самвидав [10, с. 261]. Проте, цих зустрічей було недостатньо для нейтралізації русифікаційної політики.

Культурництво також зазнало змін. Упродовж п'яти років активну громадянську позицію займав літературно-науково-мистецький клуб імені Петра Запорожця при Подільському райкомі ЛКСМУ. Обов'язки секретаря виконував Ю. Смирний, а його учасниками було до 40 осіб із числа науковців, робітників, студентів, інженерів. Екскурсії Києвом із М. Брайчевським, публічне обговорення статті Б. Антоненка-Давидовича "Літера, за якою тужать" за участю автора (1970 р.), вечір-зустріч із музичним редактором видавництва "Мистецтво" М. Головащенко (1970 р.), викликали невдоволення влади діяльністю клубу, і призвели до його закриття влітку 1970 р. [17, с. 667].

Важливу роль у культурному житті відіграв скульптор І. Гончар, будинок-музей якого став місцем зустрічі молоді. Про пануючу атмосферу красномовно розповідають матеріали КДБ. Так, у бесідах, І. Гончар відзначав, що українці "повинні вимагати відокремлення України від СРСР як самостійної республіки", або: "Всі пам'ятки нищать з відома і за підтримки державних органів, щоб асимілювати український народ, залишивши його без культурної спадщини. Проводиться політика нищення культурних цінностей" [18, с. 197]. Відомий скульптор став ідейним натхненником створення етнографічного ансамблю "Гомін". Під керівництвом Л. Яценка, молодь вивчала колядки, веснянки, купальські та інші обрядові пісні й виступала із ними на природі. Вперше це відбулося на травневих святах 1969 р. Потім були літні купальські свята на Трухановому острові, у Гідропарку. Зимом організувалися свята у профтехучилищі заводу "Більшовик", палаці культури "Харчовик". На початку 1970 р., після колядування та відзначення ювілею Лесі Українки, ансамбль розпущено, а Л. Яценка виключено зі Спілки композиторів УРСР [19, с. 74].

Подальшого розвитку набув самвидав. Замість переважно культурницького самвидаву, який скеровувався на задоволення інтелектуальних та естетичних потреб читачів, у 1965 р. в праці "Інтернаціоналізм чи русифікація?" розпочалася полеміка. Її мета полягала в пошуку моделі діалогу з владою шляхом чіткого окреслення наявних проблем у національному питанні. Її продовженням можна розглядати твори В. Черновола "Правосуддя чи рецидиви терору?", "Лихо з розуму. Портрети двадцяти "злочинців", "Що і як обстоє Богдан Стенчук?", есеїстику В. Мороза та Є. Сверстюка. У грудні 1969 р. В. Чорновіл розпочав нелегально видавати самвидавчий журнал "Український вісник", п'ять номерів якого побачили світ до арештів 1972 р.

Творча молодь приймала участь у щорічному святкуванні дня перепоховання в Україні Т. Шевченка, пам'яті Т. Шевченка 22 травня. У 1966 р. учасниками дійства стало близько 150 осіб, серед яких І. Світличний, А. Горська, М. Стороженко, Т. Цимбал, Е. Біняшевський, М. Плахотнюк, Н. Світлична, О. Сергієнко. Присутні поклали до пам'ятника вінки з написами "Борітеся – поборете", "Від нащадків", виконували українські пісні, читали вірші [20, с. 166].

У 1967 р. відбулася найбільша маніфестація за участю кількох сотень осіб. Сутички із міліцією закінчилися арештом декількох випадкових людей. У відповідь М. Плахотнюк організував колону людей, яка пройшла від пам'ятника Т. Шевченка – до будинку ЦК КПУ, й домоглася звільнення заарештованих [21, с. 312]. Святкування шевченківських днів 1967 р. стало апогеєм опору, що його чинила українська інтелігенція політиці влади [1, с. 71]. Уже наступного року, аби звести нанівець шевченківську традицію, влада започаткувала фестиваль "Київська весна". Та, незважаючи на це, патріотично налаштована молодь продовжувала збиратися. У 1971 р. дійство тривало до опівночі, хоча тон у ньому задавали переважно нові люди. Так, КДБ склало список із 36-и осіб, які вперше попали у поле зору органів [22, с. 276].

Наступні роки не відзначалися особливою активністю. З-поміж подій виділяється подорож Карпатами у серпні 1968 р., за участю А. Горської, І. Русина, родини Світличних, подружжя Чорноволів і Танюків. Вона цікава хоча б тим, що співпала з уведенням військ Організації Варшавського Договору в Чехословаччину. Для молодих людей це стало свідченням кінця "відлиги" в СРСР [23, с. 162].

У вересні 1969 р. у майстерні А. Горської та В. Зарецького відбувся неформальний вечір, присвячений 75-річчю з дня народження О. Довженка. У виступах М. Коцюбинської, І. Жиленко, Д. Павличка, І. Драча, В. Стуса, Є. Сверстюка простежувався виразний пошук неканонічного О. Довженка, його життєвої драми та роздвоєння душі. Захід викликав гостре невдоволення КДБ, яке поставило категоричну вимогу не проводити більше аналогічних акцій [24, с. 274]. Сплеск активності шістдесятників, пов'язаний із трагічною смертю А. Горської 28 листопада 1970 р. Її похорони перетворилися у маніфестацію проти дій влади. У виступах О. Сергієнка, Є. Сверстюка, І. Геля приховано прозвучали глибинні мотиви смерті художниці [1, с. 87].

Наприкінці 1971 р. легальна діяльність шістдесятників була придушена. І. Дзюба згадував, що існували альтернативи: нелегальна діяльність або виключно культурницька робота. В. Чорновіл, приїхавши до Києва, обговорював у колі І. Світличного перспективи та можливості функціонування самвидавчого "Українського вісника" [25, с. 239]. До І. Світличного також підходили люди щодо утворення "якоїсь підпільної організації" [2, с. 177]. Проте, в обох випадках підтримки не отримано. Єдиною організацією можна вважати хіба-що "Комітет захисту Ніни Строкатої-Караванської", що виник у грудні 1971 р., але так і не зміг налагодити роботу. Січневі арешти 1972 р. завершили шукання шістдесятників.

Отже, на розвиток українського шістдесятництва вплинули обопільні поразки. Шістдесятники виявилися неготовими до тиску влади, а влада не очікувала, що шістдесятники витримають удар. Як результат – шість років протистояння, які засвідчили гостру кризу шістдесятництва, його неспроможність до розвитку в умовах посилення неосталінізму в ідеологічній сфері. Якщо російське шістдесятництво плавно "перетекло" у дисидентство, то українське схилилося до руху Опору.

Список використаних джерел

1. Касьянов Г. Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960-х – 80-х років / Г. Касьянов. – К.: Либідь, 1995. – 224 с.
2. Русначенко А. Національно-визвольний рух в Україні: середина 1950-х – початок 1990-х років / А. Русначенко. – К.: В-во ім. Олени Теліги, 1998. – 720 с.
3. Захаров Б. Нарис історії дисидентського руху в Україні (1956–1987) / Б. Захаров. – Харків, 2003. – 144 с.
4. Бажан О. Г., Данилюк Ю. 3. Опозиція в Україні (друга половина 50-х – 80-ті рр. ХХ ст.) / НАН України. Інститут історії України / О. Бажан, Ю. Данилюк. – К.: Рідний край, 2000. – 616 с.
5. Мороз В. Есеї, листи, документи / В. Мороз. – Мюнхен: Сучасність, 1975. – 288 с.
6. Лисяк-Рудницький І. Політична думка українських підрадянських дисидентів / І. Лисяк-Рудницький // Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. – В 2-х т. – Т. 2. – К.: Основи, 1994. – С. 477–488.
7. Ми вибрали життя. Розмова з Євгеном Сверстюком // Бунт покоління: Розмови з українськими інтелектуалами записали й прокоментували Богуміла Бердиховська та Оля Гнатюк. – К.: Дух і літера, 2004. – С. 33–90.
8. Гель І. Виклик системі: український визвольний рух другої половини ХХ століття [Ред. та упоряд. І. Єзерська] / І. Гель. – Львів: Часопис, 2013. – 392 с.
9. Підгірний Б. / Нецензурний Стус: книга у 2 ч. Частина 1. [Упорядкування Б. Підгірного] / Б. Підгірний. – Тернопіль: Підручники і посібники, 2002. – С. 278–298.
10. Корогодський Р. // Нецензурний Стус. Книга у 2-х частинах. – Частина 2. [Упорядкування Б. Підгірного]. – Тернопіль: Підручники і посібники, 2003. – С. 81–109.
11. Лист 139-ти // Рух опору в Україні 1960–1990. Енциклопедичний довідник / [гол. ред. О. Зінкевич]. – К.: Смолоскип, 2010. – С. 370–371.
12. Овсієнко В. Світло людей: Мемуари та публіцистика. У 2-х кн. / В. Овсієнко. – Харків: Харківська правозахисна група; К.: Смолоскип, 2005. – Кн. 2. – 352 с.
13. Мороз В. Серед снігів / В. Мороз // Чорновіл В. Твори у 10-и т. – Т. 3. – К.: Смолоскип, 2006. – С. 673–698.
14. Зінкевич О. 3 генерації новаторів. Світличний і Дзюба. У джерел модерної української критики / О. Зінкевич. – Балтимор, Торонто: Смолоскип, 1967. – 243 с.
15. Іваничук Р. Мальви. – Режим доступу: http://www.e-reading.link/chapter.php/1021449/13/Ivanichuk_-_Malvi_Orda.html.
16. Дворко Г. // Нецензурний Стус. Книга у 2-х частинах. – Частина 2. [Упорядкування Б. Підгірного]. – Тернопіль: Підручники і посібники, 2003. – С. 195–221.
17. Про деякі функції райкомів партії в громадському та культурному житті міста Києва // Чорновіл В. Твори у 10-и т. – Т. 3. – К.: Смолоскип, 2006. – С. 667–673.
18. Інформаційне повідомлення КДБ при РМ УРСР до ЦК КПУ про будинок-музей І. Гончара // Політичні процеси й інакомудство в Україні (1960–1990): Документи і матеріали / [Упор. В. Даниленко]. – К.: Смолоскип, 2013. – С. 197–198.
19. Ященко Л. Нелегкий шлях народного хору // Київська весна [Упоряд. і ред. О. Шевченко] / Л. Ященко. – К.: Видавництво імені Олени Теліги, 2005. – С. 73–78.
20. Інформаційне повідомлення КДБ при РМ УРСР до ЦК КПУ про зібрання

української інтелігенції біля пам'ятника Т. Г. Шевченку в м. Києві // Політичні процеси й інакодумство в Україні (1960–1990): Документи і матеріали / [Упор. В. Даниленко]. – К.: Смолоскип, 2013. – С. 166. 21. Плахотнюк М. Коловорот: Статті, спогади, документи [Упор. В. Чорновіл] / М. Плахотнюк. – К.: Смолоскип, 2012. – 510 с. 22. Інформаційне повідомлення КДБ при РМ УРСР до ЦК КПУ про учасників неофіційних заходів біля пам'ятника Т. Шевченку в м. Києві // Політичні процеси й інакодумство в Україні (1960–1990): Документи і матеріали / [Упор. В. Даниленко]. – К.: Смолоскип, 2013. – С. 271–279. 23. Танюк Л. Вбитий талант / Л. Танюк // Алла Горська: Червона тінь калини: Листи, спогади, статті / [Ред. та упор. О. Зарецького та М. Маричевського]. – К.: Спалах ЛТД, 1996. – С. 157–163. 24. Корогодський Р. Брама світла: Шістдесятники / Р. Корогодський. – Львів: видавництво українського католицького університету, 2009. – 656 с. 25. Дзюба І. // Нецензурний Стус. Книга у 2-х частинах. – Частина 2. [Упорядкування Б. Підгірного]. – Тернопіль: Підручники і посібники, 2003. – С. 222–261.

Ярослав Сєко

РАЗВИТИЕ УКРАИНСКОГО ШЕСТИДЕСЯТНИЧЕСТВА В 1965–1971 ГГ.

В статье рассматриваются основные тенденции развития украинского шестидесятиничества в 1965–1971 гг. Раскрываются основные формы противостояния репрессивной политике власти и их значение для выработки общей стратегии отношений с властью.

Ключевые слова: шестидесятники, дисиденты, движение Сопротивления, репрессивная политика, аресты 1965 г.

Jaroslav Seko

DEVELOPMENT OF UKRAINIAN SIXTIES IN 1965–1971

The article reviews the main trends of Ukrainian sixties in 1965–1971 years. The basic form of resistance to repressive government policies and their importance for developing the overall strategy of relations with the authorities.

Key words: sixties, dissidents resistance movement, repressive policy, arrests in 1965.

УДК 947.7+929

Василь Деревінський

КАДРОВА ПОЛІТИКА ТА ЧИСЕЛЬНІСТЬ НАРОДНОГО РУХУ УКРАЇНИ У 1992–1999 РР.

У статті розглянуто особливості становлення та функціонування в Народному Русі України структур, покликаних формувати кадри для партії. Йдеться також про динаміку зміни кількості членів Руху упродовж 1990-х рр. Дослідження цих питань оновить та поглибить існуючу в науковому обігу інформацію про Народний Рух України, дозволить об'ємніше його осмислити.

Ключові слова: НРУ, Рух, партія, кадри, члени партії.

Важливим завданням для керівництва Народного руху України (далі – НРУ) у 1990-х рр. було зберегти та посилити кадровий ресурс партії. Адже ефективна діяльність будь-якого громадського чи політичного об'єднання залежить від його кадрового забезпечення. Особливості вирішення цього питання є цікавою і важливою темою для наукових досліджень.

У сучасній українській історіографії питання про підготовку рухівських кадрів та чисельність НРУ недостатньо висвітлена. Фактично дослідниками історії і діяльності Руху не вивчено процес становлення і функціонування в партії структур, покликаних формувати кадри для партії. Поверхово розглядається динаміка зміни членства НРУ впродовж 1990-х рр. у монографіях, присвячених історії Руху [3; 6]. Більш ґрунтовний аналіз цього питання здійснили у своїх дисертаційних роботах Я. Секо [15] та С. Овсієнко [11]. Однак питання залишилося ретельно не опрацьованим. Відповідно, у цій статті зроблена спроба проаналізувати особливості утворення структур із підготовки рухівських кадрів та зміни чисельності НРУ упродовж 1992–1999 рр. Осмислення означеного питання оновить та поглибити існуючу в науковому обігу інформацію про НРУ, дозволить об'ємніше пізнати його як важливий сегмент та каталізатор українського політичного життя 1990-х рр.

Особливу увагу голова НРУ В. Чорновіл упродовж всього часу перебування при керівництві партією у 1992–1999 рр. та інші провідні члени партії приділяли кадровому питанню, що

залишалося проблемним для Руху із часу його створення. У період існування СРСР, як зазначав голова секретаріату НРУ в 1990–1992 рр. В. Бурлаков, спеціалісти взагалі остерігалися погоджуватися на штатну роботу в Русі, а коли вдавалося когось знайти, то це часто виявлялася людина не найвищих здібностей, але й таких осіб було мало [10, с. 47]. Тому тут працювали переважно ентузіасти, а це позначалося на якості роботи.

Не вдавалося вийти на належний кадровий рівень і після здобуття незалежності України та перетворення Руху на партію. З огляду на опозиційність партії, відсутність належного фінансування, а відповідно – належної оплати праці, в Русі й надалі було не багато професіоналів. Окрім того, керівництво різних організаційних рівнів не завжди займалося системною роботою з пошуку необхідних спеціалістів.

Зважаючи на умови, у яких доводилося діяти НРУ, а також розпорошеність національно-демократичних сил, фактично не було можливості проводити ретельний добір кадрів. Потрібно також врахувати, що частина рухівців важко пристосовувалася до нових завдань, котрі виникли після 1991 р. Для цих людей характерними були низька виконавча дисципліна, невміння систематично, поступово працювати над вирішенням довготермінових питань, нестача досвіду та вміння вести партійну роботу [7, с. 192–193].

Вирішувати кадрові питання в НРУ намагалися різними заходами. З 1993 р. на оплачені посади переведено голів та керівників управ крайових організацій, у межах можливого збільшували зарплату працівникам апарату Руху, підсилювали центральний апарат професіоналами-рухівцями із регіонів. Формували банк даних про членство, симпатиків тощо.

Після початку реорганізації НРУ в політичну партію звернули увагу на те, що раніше у Русі не було структур, які б займалися роботою із підготовки власних кадрів. В. Чорновіл з цього приводу зазначав, що "добір і виховання кадрів для майбутнього переобрання влади (а ми як політична організація ідемо до влади) – чи не найперше завдання Руху" [9, с.18]. Тому за ініціативи В. Чорновола, для систематичної підготовки кадрів, створили Навчально-дослідний (згодом дослідно-навчальний центр "Демократичні ініціативи") на чолі із С. Одаричем, що мав готувати свідомих свого громадянського обов'язку управлінців і політиків.

Упродовж двох років центр "Демократичні ініціативи" провів низку всеукраїнських і регіональних науково-практичних і навчально-методичних конференцій та семінарів, у яких брали участь не лише члени Руху, а й представники інших партій та організацій. Так, упродовж виборчої кампанії 1994 р. проведено низку семінарів, у яких брали участь керівники крайових організацій НРУ, керівники виборчих штабів та кандидати у народні депутати та їх довірені особи. Загалом, слухачами семінарів було майже 500 осіб із різних партій і позапартійних. Зокрема, членів НРУ – 193, Української республіканської партії – 46, Демократичної партії України – 32, Конгресу українських націоналістів – 24 тощо. Окрім того, співробітники та експерти Центру брали участь у семінарах, які проводилися крайовими організаціями Руху, зокрема Луганською, Чернігівською, Полтавською, Київською, Харківською.

Дослідно-навчальний центр брав участь у розробленні й виданні методичної літератури для структур Руху, у якій розглядалися питання проведення масових кампаній, робота із добровольцями, робота із засобами масової інформації, фінансово-бухгалтерського обліку, приватизації, діловодства, проведення експрес-опитувань та ін. Працівники Центру проводили вивчення громадської думки в ході реалізації різних проектів.

Після відходу С. Одарича з НРУ вирішено започаткувати нову структуру, яка б забезпечувала підготовку кадрів для Руху та інших партій і організацій. У 1995 р. створено Інститут державності і демократії на чолі з І. Лозовим. Інститут продовжив проводити семінари і наради для керівництва різних ланок рухівських організацій та його активу. Особливу увагу в роботі нової структури було звернуто на підготовку молодих активістів і прихильників партії. Навчальні курси періодично проводилися у Києві упродовж двох тижнів і містили до 50 год. лекцій, на яких поглиблювалися знання із теорії ринкової економіки, вивчалися сучасні політологічні матеріали, англійська мова, робота із комп'ютером, оргтехнікою тощо. Викладачами на курсах були науковці, викладачі вишів, депутати різних рівнів рад, підприємці як з України, так й інших країн.

Упродовж трьох років Інститут державності та демократії провів одинадцять навчальних курсів для активістів Руху й інших демократичних партій і організацій. Лише на початку 1997 р. проведено три таких курси за участю 51 слухача. Планували провести у 1997 р. ще десять навчальних курсів, щоб мати підготовлені кадри для участі в парламентській виборчій кампанії 1998 р. За словами І. Лозового, Інститут був спроможний підготувати упродовж року до тисячі осіб [8].

Незважаючи на значну вартість рухівської кадрової програми, В. Чорновіл намагався знайти кошти на її проведення. Завдяки старанням лідера партії НРУ був чи не єдиною партією, яка проводила такі широкомасштабні заходи із підготовки власних кадрів, спроможних брати участь у партійній діяльності та розбудові Української держави. У контексті обміну досвідом, підвищення

рівня кваліфікації кадрів, залучення членства і здобуття симпатиків НРУ проводив "круглі столи", наукові конференції, семінари, консультації з питань науки, освіти, етнополітики, приватизації, земельної реформи, місцевого самоврядування як у Києві, так і в інших областях. За сприяння НРУ в Тернополі створено Інститут відродження України, який очолив член Великої ради Руху І. Герета. Завдання Інституту полягало у здійсненні наукових досліджень, друкуванні наукових та науково-популярних видань, проведенні наукових конференцій.

Під час перетворення НРУ із громадсько-політичної організації на партію ухвалено рішення, за твердженням В. Черновола, ввести трирівневе членство, щоб не втратити масовості Руху [19, с. 104]. Це: члени партії, які не перебувають в інших політичних організаціях, прихильники Руху та колективні або асоційовані члени. Зрозуміло, що чисельність Руху-партії поступалася Руху-громадській організації, однак це було закономірним явищем для такого роду перетворень, враховуючи мету і завдання Руху-громадської організації, склад його членства та суспільно-політичні умови існування. Один з керівників Руху-громадської організації М. Поровський закидав В. Черноволу, що його діяльність із партизації НРУ призвела до зменшення чисельності Руху впрямую [14, с. 14].

Останній зазначав, що тоді афішували ще більшу цифру спаду кількості членства Руху – в дванадцять разів. Проте В. Чорновіл відкидав звинувачення у дезорганізації Руху, заявляючи, що до III Всеукраїнського збору не вели фіксованого обліку членів НРУ, а заявлена на II з'їзді Руху цифра 633 тис. осіб була чисто умовною. Згідно із даними обкомів КПУ, на серпень 1990 р. НРУ нараховував 110 тис. осіб. Кількість членів крайових організацій визначали, враховуючи приблизну кількість учасників рухівських масових заходів – мітингів, живих ланцюгів, зборів, підписних кампаній або одноразового перепису учасників таких заходів. Тільки після III зборів відбувся дійсний облік членів Руху, яким видали членські квитки. На початок IV Всеукраїнських зборів таких виявилось понад п'ятдесят тисяч, а із уточненням від тих організацій, які до зборів не закінчили перереєстрацію, – 52275. Кількість членів НРУ дещо змінилася до V Всеукраїнського збору, на момент проведення якого в Русі нараховувалося 51123 фіксованих членів і було понад 2 млн прихильників. Голова мандатної комісії V Всеукраїнського збору І. Шовковий зазначав, що крім фіксованих членів Руху його прихильниками є понад 2 млн осіб. На V з'їзді В. Чорновіл відмітив, що виготовлені НРУ 500 тисяч посвідчень прихильників Руху було швидко роздано. Тому, на його думку, цифра у два мільйони активних прихильників, яка наводилася на попередньому зборі, не була перебільшенням. Укладачі довідника "Політичні партії України" подають інші цифри, згідно яких чисельність НРУ на листопад 1992 р. нараховувала 30 тис. осіб., а на листопад 1993 р. близько 60 тис. членів [13, с. 177]. Враховуючи, що у 1992 р. відбувалася реєстрація членів Руху, яка завершилася десь наприкінці року, то зазначена чисельність у 30 тис. осіб може бути проміжною цифрою реєстрації членства. Сумнів у достовірності викликають подані упорядниками довідника дані про чисельність Руху на кінець 1993 р., бо керівництву НРУ не було ніякого сенсу занижувати чисельність своєї партії. Згідно зі звітом голови мандатної комісії V збору НРУ І. Шовкового впливає, що між четвертим і п'ятим зборами Руху чисельність прихильників зростає до 2,5 млн осіб [5, с. 77].

На V з'їзді В. Чорновіл заявив, що чисельність НРУ доповнюють асоційовані члени: товариство "Меморіал", Союз українок, Українська студентська спілка, Молодіжна патріотична організація "Нова генерація" та декілька національно-культурних товариств. Їх зв'язок із НРУ, за твердженням В. Черновола, додатково забезпечував ймовірну підтримку Руху з боку понад 50 тис. організованих осіб [4, с. 14].

В. Чорновіл був задоволений із того, що вдалося зберегти НРУ як організовану структуру, утримати його актив від розпорошення по різних партіях. Проте позитивні результати трансформації Руху не призвели до запаморочення від успіхів у голови партії. Не перебільшуючи дієздатності НРУ, В. Чорновіл хотів, щоб організація була масовішою, але розумів, що у тогочасних суспільно-політичних та економічних умовах, у час посилення суспільної апатії до громадсько-політичної діяльності це було надважким завданням. Він на IV Всеукраїнську з'їзді НРУ заявив про недостатність для широкої політичної кампанії наявної кількості членів і прихильників Руху в найгустіше населених областях України [9, с. 18].

У виступі на V зборах В. Чорновіл наголосив на необхідності використання парламентської виборчої кампанії для збільшення чисельності рухівців із членськими квитками і посвідченнями прихильників у 1,5–2 рази, передусім у східних областях України. На грудневій партійній конференції НРУ у 1996 р. він знову підняв питання розширення членства партії, пов'язавши перемогу на парламентських виборах Руху зі збільшенням його чисельності. Відмітив і тривожну тенденцію, яка проявилася у деяких низових організаціях, керівники яких не ведуть роботи зі зростання рухівських осередків, побоюючись втратити свої позиції із приходом нових членів. Тому ці організації, за твердженням В. Черновола, перетворилися у закриті клуби [12, с. 22].

Особливий критиці В. Чорновіл піддав таку бездіяльність керівників низових організацій на восьмих і дев'ятих Всеукраїнських зборах НРУ. "Через відсутність серйозної щоденної роботи, – наголошував він на VIII з'їзді, – по залученню нових членів і якісному оновленню Руху в багатьох областях витворився стан, який називаю "рухівське гетто". Така самоізоляція, небажання активно працювати серед широкого загалу – серед фермерів і підприємців, урядовців, вчених і педагогів, профспілкових і громадських організацій значною мірою вплинуло на результат минулих виборів" [2]. Тому закликав залучати нових людей, щоб вийти із "рухівського гетто", у яке замкнулися деякі рухівські організації. Повторив подібне і під час виступу на першому етапі IX збору у грудні 1998 р. На цьому ж з'їзді В. Чорновіл назвав стратегічною лінією майбутньої діяльності НРУ – збільшити чисельність членів партії та її прихильників, а також наростити підтримку партії у східних й південних областях України, опанування яких забезпечить приход до влади [17].

Попри загальні недоліки у роботі зі збільшення чисельності НРУ, спостерігалася динаміка зростання рухівських низових організацій. На час проведення IV збору загальне зростання, порівняно із попередніми з'їздами, було невеликим, але позитивним було те, що воно активно відбувалося у східноукраїнських областях. Більше ніж удвічі зросла Січеславська (Дніпропетровська) організація, майже у півтора рази збільшились Одеська, Херсонська, Чернігівська, Хмельницька. Чисельно посилились Кіровоградська, Миколаївська, Полтавська, Сумська, Житомирська. Відбувся приріст і в Донецькій та Луганській крайових організаціях. У цей час відбулася і втрата членства у тих організаціях, де були спроби розколу. Приблизно чотири тисячі втратила Львівська організація, Івано-Франківська зменшилась на 2,5 тис. осіб, зазнала відтоку членства у декілька разів Харківська крайова організація. Стагнація зі зростанням спостерігалася у Закарпатській, Вінницькій, Волинській, Запорізькій, Чернівецькій, Черкаській організаціях.

У порівнянні із 456 районними та міськими організаціями, які мав Рух наприкінці 1993 р., на час проведення VI Всеукраїнських зборів у грудні 1996 р. уже нараховувалося 413 районних організацій, 1803 осередки у районах, містах, селах і селищах. У грудні 1997 р. чисельність НРУ становила 62,5 тис. дійсних членів. Хоча, за твердженням В. Чорновола, через організаційні складності ще не усі члени Руху отримали партійні квитки. У листі в. о. голови секретаріату НРУ В. Ковалю до виконавчого секретаря Європейського демократичного союзу (EDU) А. Вінтоніаку від 29 липня 1997 р. наводилася дещо інша цифра – близько 200 тис. членів [18, арк. 8]. Зазначена у листі чисельність партії була надто перебільшеною. У низці праць, у яких розглядається питання функціонування НРУ вказується, що наприкінці 1997 – на початку 1998 рр. Рух нараховував близько 60 тис. членів [13, с. 177; 16, с. 37].

Перед парламентськими виборами 1998 р. Рух розгорнув масову кампанію зі збільшення чисельності організації, кожному члену партії ставилося завдання залучити до НРУ нового члена. Планувалося удвічі наростити чисельність партії. Однак довести Рух до запланованої чисельності у 150 тис. членів виявилось неможливим, незважаючи на те, що в НРУ вступила низка визначних особистостей, повернулися його засновники, а організаційні лави зросли на декілька тисяч осіб [1]. Згідно зі звітами голів крайових організацій впливало, що Рух чисельно зменшився. Так, станом на серпень 1998 р. кількість членів НРУ сягала 41 тис. осіб. Найбільшими були Львівська організація – 8 тис., Тернопільська – 5,454, Житомирська – 4,027, Івано-Франківська – 3,584 тис. осіб. Найменшими: Севастопольська – 10, Кримська – 150, Одеська – 211, Сумська – 395, Запорізька – 480 осіб. Враховуючи квотний принцип делегування представників на IX Всеукраїнський збір НРУ (1 делегат від 60 членів), на кінець 1998 р. чисельність партії мала нараховувати близько 47 тис. осіб. Хоча, відвідуючи 23 жовтня 1998 р. Сумську крайову організацію НРУ В. Чорновіл заявляв, що Рух нараховує близько 60 тис. членів, які мають партійні квитки. На початку березня 1999 р. у газеті "Голос України" опублікована інформація про те, що НРУ нараховував 60–65 тис. членів [20]. Останнє може свідчити про бажання завищити кількість членів своєї партії.

Станом на 1998 р. Руху не вдалося створити широкої мережі партійних осередків. У партії відчувалася недостатність членства не лише у південних та східних регіонах України, а й у селах. Загибель В. Чорновола у березні 1999 р. виявилася непоправною втратою для Руху, рівнозначної В. Чорноволу постаті у партії не вдалося знайти. Тому існуючий в Русі конфлікт призвів до утворення на політичній карті України двох політичних організацій із тотожною ідеологічною позицією, але із набагато слабшою політичною вагою та меншою чисельністю. У партійних рядах НРУ залишилося близько 80 % членів. Чисельність Руху після розколу нараховувала близько 21 тис. осіб (травень 1999 р.). Згідно із даними обліку НРУ, в партії нараховувалося 40 тис., а за даними Українського народного руху на чолі із Ю. Костенком у них було 45 тис. Найімовірніше, ці цифри були завищеними.

Отже, кадровий керівний склад Центрального проводу і крайових організацій становили особи, які творили Рух у жорсткому протистоянні із комуністичною владою, активно пропагували ідеї

державності, мали депутатські мандати, досвід організаційної, пропагандистської та ідеологічної роботи. Чимало із них – представники інтелігенції – були активними у політичному житті, співпрацювали із редакціями друкованих та інших ЗМІ. Це був інтелектуальний і моральний ресурс партії, який певним чином компенсував слабку технологічність партійної діяльності, нестачу коштів на утримання структур, проведення масштабних й фінансово затратних пропагандистських акцій. Рух залишався чи не єдиною масовою неолігархічною партією, належність до якої не мала виразних фінансово-матеріальних мотивацій.

Список використаних джерел

1. Udovenko latest to join party // Ukrainian News. – 1997. – 5–8 November.
2. Архів В. Чорновола. – Доповідь голови НРУ В. Чорновола на VIII Всеукраїнських зборах Руху. 30 травня 1998 р.
3. Гончарук Г. І. Народний Рух України: історія / Г. І. Гончарук. – О.: Астропринт, 1997. – 378 с.
4. Доповідь голови Руху В. Чорновола // Рух-прес. – 1993. – Ч. 34. – С. 12–14.
5. Звіт голови мандатної комісії І. Шовкового // Рух-прес. – 1993. – Ч. 34. – С. 76–77.
6. Ковтун В. Г. Історія Народного Руху України / В. Г. Ковтун. – К.: [б.в.], 1995. – 382 с.
7. Кухта Б. Феномен політичного лідера. Історичні силуети на тлі епохи / Б. Кухта. – Львів: Кальварія, 2000. – 232 с.
8. Мельничук Т. Рух вербує нових членов? / Т. Мельничук // Всеукраїнские ведомости. – 2 ноября 1995.
9. Народний Рух України. IV Великі Збори Народного Руху України, 4–6 грудня 1992 року: стенографічний звіт. – К.: Секретаріат Народного Руху України, 1993. – 261 с.
10. Народний Рух України. III Всеукраїнські Збори Народного Руху України, 28 лютого –1 березня 1992 року: стенографічний звіт. – К.: Віпол, 1995. – 351 с.
11. Овсієнко С. Л. Діяльність Народного Руху України в умовах внутрішньопартійної кризи (1997–2002 рр.): дис. канд. іст. наук: 07.00.01 / С. Л. Овсієнко. – О., 2008. – 230 с.
12. Перша Всеукраїнська партійна конференція Народного Руху України (14–15. груд. 1996 р.): стенограф. звіт. – К.: [б.в.], 1997. – 210 с.
13. Політичні партії України / [ред.-уклад. Г. Андрушак та ін.]. – К.: К.І.С., 1998. – 269 с.
14. Поровський М. Вірю, що Рух оживе / М. Поровський // Розбудова держави. – 1993. – № 5. – С. 14–22.
15. Секо Я. П. Національний рух середини 1980-х – початку 1990-х років у контексті відродження української державності: дис. канд. іст. наук: 07.00.01 / Секо Я. П. – Т., 2005. – 215 с.
16. Українські ліві: між ленінізмом і соціал-демократією / [ред. О. Гарань, О. Майборода]. – К.: Видавничий дім "KM Academia", 2000. – 256 с.
17. Харчук Н. Україні – українського президента. До перебігу подій на IX Всеукраїнських зборах Руху / Н. Харчук // Час. – 18–25 грудня 1998.
18. ЦДАГО України, ф. 270, оп. 1, спр. 227, арк. 5–18.
19. Чорновіл В.: "Як брати обнімемося, але не скоро" / В. Гаман // Віче. – 1997. – № 12. – С. 91–102.
20. Чорновіл переконаний... // Голос України. – 13 березня 1999.

Васи́лий Деревинський

КАДРОВАЯ ПОЛИТИКА И ЧИСЛЕННОСТЬ НАРОДНОГО РУХА УКРАИНЫ В 1992–1999 ГГ.

В статье рассмотрены особенности становления и функционирования в Народном Рухе Украины структур, призванных формировать кадры для партии. Идет речь также о динамике изменения количества членов Руха в течение 1990-х годов. Осмысление отмеченных вопросов обновит и углубит существующую в научном обращении информацию о Народном Рухе Украины, позволит более объемно его познать.

Ключевые слова: НРУ, Рух, партия, кадры, члены партии.

Vasyl Derevinsky

MANPOWER AND PERSONNEL POLICY NATIONAL RUKH OF UKRAINE IN 1992–1999

In the article the features of becoming and functioning of structures of NRU designed to create frames for the party. It is also about changes in the number of members Rukh during the 1990's. Understanding of these questions will promote to renew and deepen the existing information in the scientific revolution about NRU, will help better to get to know Rukh.

Key words: NRU, Rukh, party, frames, party members.

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ. МІЖНАРОДНІ ВІДНОСИНИ

УДК 94(470+571)"1900/1906"

Зінаїда Священко

РЕОРГАНІЗАЦІЯ СЕЛЯНСЬКОГО УПРАВЛІННЯ В РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ НА ПОЧАТКУ ХХ СТ. (НА МАТЕРІАЛАХ РОБОТИ ОСОБЛИВОЇ НАРАДИ З ПОТРЕБ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ ТА РЕДАКЦІЙНОЇ КОМІСІЇ МІНІСТЕРСТВА ВНУТРІШНІХ СПРАВ)

У статті проаналізовано питання реорганізації селянського управління в напрацюваннях редакційної комісії Міністерства внутрішніх справ та особливої наради Міністерства фінансів Російської імперії. Зазначено, що потреба у реорганізації селянського управління по-своєму, але усвідомлювалася урядовими колами Російської імперії. Було визнаним за доцільне інтегрувати селянство у загальний соціальний організм Російської імперії, вважати його повноправним суб'єктом цивільно-правових відносин. Ставка робилася на стимулювання і розвиток селянського самоуправління. Зроблено висновки щодо конструктивності пропозицій урядовців.

Ключові слова: аграрне питання, Російська імперія, селянське управління, особлива нарада, редакційна комісія.

На початку ХХ ст. аграрне питання у Російській імперії набуло нового забарвлення. Із суто економічного воно трансформувалося у суспільно-політичне. Така еволюція відбулася під впливом загальноросійського процесу становлення політичних партій, активізації земсько-ліберальної опозиції, соціально-економічних негараздів початку ХХ ст. Так, у 1899–1900 рр. розпочалася промислова криза, у 1901–1902 рр. від недороду та часткового голоду страждали селяни Київської, Полтавської губерній. Це спонукало урядові кола адекватно реагувати на нові умови, шукати відмінні від існуючих шляхи вирішення аграрного питання.

Проте, що аграрне питання на початку ХХ ст. перебувало у фокусі постійної уваги урядових кіл свідчить створення урядом різних надзвичайних комісій. На них, зазвичай, покладалося завдання із перегляду попереднього законодавства про селян, відповідно до соціально-економічного та суспільно-політичного розвитку країни. Під дією об'єктивних та суб'єктивних чинників 22 січня 1902 р. імператор підписав указ про створення особливої наради з потреб сільськогосподарської промисловості, на яку покладалося завдання напрацювати основні принципи нової аграрної політики. Становлення особливої наради відбувалося за умов гострої конкурентної боротьби між Міністерством фінансів (далі – МФ) (за ініціативи якого й виникла нарада) та Міністерства внутрішніх справ (далі – МВС) (за сприяння якого створено редакційну комісію).

Завданням особливої наради мало бути лише обговорення основних принципів перегляду селянського законодавства. Розробка проектів, зміни, доповнення законодавства про селян залишалися прерогативою редакційної комісії. Саме результатом "підклимної" боротьби стала тимчасова перевага редакційної комісії над особливою нарадою. Вона виграла масштабністю поставлених перед нею завдань: розробка пропозицій із перегляду селянського законодавства зосередилася у редакційній комісії. Окрім питань соціально-економічного характеру, члени особливої наради та редакційної комісії активно обговорювали й приймали рішення із питань суспільно-політичного характеру. Насамперед це стосувалося проблеми селянського управління.

Автор статті ставить за мету дослідити питання реорганізації селянського управління в напрацюваннях редакційної комісії МВС та особливої наради МФ Російської імперії.

Автором проекту редакційної комісії щодо перебудови селянського управління був В. Гурко. Відвідавши під час відрядження Курську, Катеринославську та Нижегородську губернії, він виявив низку серйозних недоліків у роботі системи селянського управління [1, арк. 287]. Найсуттєвіші із них полягали у тому, що сільський сход був переобтяжений різноманітними справами, що стосувалися розрізнених за своїм змістом адміністративних, господарських, поліцейських, земельних питань тощо. Часто сільські громади не співпадали за своїм складом із земельними общинами. Одні із них у своєму складі мали декілька земельних общин, інші – лише частину членів якоїсь однієї земельної общини. Зустрічалися села, які до реформи 1861 р. належали різним власникам, а тому складалися із декількох окремих земельних общин й відповідно мали декілька сходів. Тому

виникла парадоксальна ситуація, за якої був відсутній уповноважений орган, який мав би розглядати справи усього села [2, с. 3–8].

У зв'язку з цим В. Гурко висловився за вдосконалення існуючої системи управління селянами. Він вважав за доцільне розподілити повноваження сільського сходу. Відповідно до його бачення покращення ситуації із селянським управлінням, пропонувалося ліквідувати адміністративно-господарську одиницю – сільську общину. Замість неї створити дві нові: земельну та сільську общини. Компетенція першої структури обмежувалася справами, пов'язаними зі спільним володінням надільною землею. Сфера повноважень другої окреслювалася адміністративно-господарськими функціями [3, с. 163]. До діяльності керівного органу сільської общини – сільського сходу – планувалося долучити, окрім селян, представників інших соціальних верств, які проживали на селі.

У такий спосіб, за задумом В. Гурка, в майбутньому могло б сформуватися безстанове місцеве управління [1, арк. 288 зв.]. На наш погляд, ця ідея була цілком конструктивною. За рахунок її реалізації, з одного боку, хоча й повільно, але відбувалася б інтеграція селян у загальноімперський соціально-правовий простір. З іншого, це сприяло б нівеляції антагонізмів на селі між різними соціальними верствами сільських жителів.

Проектом також передбачалося: порядок розподілу велелюдних та об'єднання малолюдних сільських общин; забезпечення права вільного виходу із общини за умови відмови від користування общинними землями; вирішення на селянських сходах адміністративних питань та питань землекористування чи землеволодіння; заміна у велелюдних сільських общинах сільських сходів із господарів сходом обраних для вирішення маловажливих справ; заходи, скеровані на упорядкування діяльності та складу сільських і волосних сходів; оподаткування мирськими зборами міщан, посадських, ремісників, цеховиків, у яких було майно у межах волості; правила про вибори, проходження служби та звільнення посадових осіб селянського общинного управління; порядок визначення мирських повинностей, розпорядження мирським майном та капіталом; визначення 10-ти річного терміну для осіб, що залишили общину, після чого вони позбавлялися права володіти землею [4, с. 247].

Окрім іншого, голова земського відділу МВС пропонував реорганізувати волосний схід. Він мав стати малочисельнішим. До участі у його роботі залучалися обрані від волості делегати. Суттєво обмежувалися права земського начальника. За проектом, він позбавлявся права заарештовувати волосного старшину. Уперше в практиці імператорської Росії посада волосного старшини мала оплачуватися. Більше того, виборним від сільських общин, волосним і сільським писарям, волосним старшинам, сільським старостам і збірникам податків за трирічний бездоганний стаж роботи на посадах гарантувалося звільнення від тілесного покарання [4, с. 230–231].

Передбачалося укрупнення волості шляхом об'єднання дрібних в одну одиницю. У майбутньому такі укрупнені волості мали стати основою для дрібної земської одиниці. Планувалося також чітко окреслити кордони волості із врахуванням меж усіх земель, що входили до її складу. Це було справжнім ноу-хау у системі територіально-адміністративного поділу Російської імперії. До складу волості мали входити усі сільські общини, розташовані у її межах, а також усі селяни, що мали в общинах нерухоме майно. Також соціальний склад волості розширювався за рахунок зарахування до неї міщан, посадських, ремісників, цеховиків, що, як і селяни у межах общини, що входила до складу волості, володіли нерухомою власністю, незалежно від їх прописування та постійного місця проживання [3, с. 201].

Проект В. Гурка носив компромісний характер. З одного боку, його можна розглядати як позитивне явище, оскільки у такий спосіб його автор намагався певною мірою представити інтереси як консерваторів, так і лібералів. З іншого, В. Гурко, наражав себе на серйозні неприємності. Його критикували як ліберали, так і консерватори. Перші за незначну поступливість, інші – за поступливість в принципі. Долю проекту вирішило особисте втручання В. Плеве, який його підтримав [5, арк. 102 зв., 106 зв. – 107, 109 зв.].

Концепцію переоблаштування селянського управління на особливій нараді із питань сільськогосподарської промисловості висловив С. Вітте. Її сутність полягала у тому, що центральну ланку селянського управління – сільську общину – планувалося реорганізувати на всестановій основі, максимально наблизивши її до земств. У такий спосіб Сергій Юлійович мав намір створити дрібну земську одиницю. Така позиція голови особливої наради була підтримана більшістю її членів. Вони справедливо наголошували на тому, що селянське управління перевантажене різноманітними обов'язками: адміністративними, податними, поліцейськими. Усі вони втратили становий характер, належали до компетенції не місцевих, а державних органів управління [6, арк. 316].

Більшість звертала увагу і на той факт, що склад волосного управління був незадовільним. Наприклад, О. Ріттіх зауважував: "Виборна служба у сільській адміністрації є тяжкою повинністю,

вона відволікає від ведення господарства, тому старші посади, які є почеснішими, заміщуються або хуліганями, або особами, що від них залежать, менш почесні – недбалими господарями” [7, с. 10].

Селянське управління потребувало реорганізації й через сваволю земського начальства, зауважували представники більшості. На доказ своєї правоти її представники, зокрема М. Кутлер, оперуючи інформацією, що надходила до МВС, зауважував, що закони 1889 р. не сприяють розвитку самоуправління на селі. Здебільшого питання, що належали до компетенції селянських сходів та общин, вирішуються на власний розсуд земського начальника [8, с. 21].

Проти такої позиції більшості виступила меншість: О. Стишинський, М. Хвостов, О. Щербатов, С. Шереметьєв. Вони наполягали на необхідності збереження становості у селянському управлінні, були категорично проти будь-яких принципових змін у цій справі. Єдине, на що вони погоджувалися – часткові зміни в органах селянського самоуправління та покращення кадрового складу волосного та сільського сходів. Вони були переконані, що ідея всестанової волості не може бути реалізована. У іншому випадку, стверджували представники меншості, у роботі сходу домінували б куркулі та інший небажаний елемент. Під час обговорення питань соціально-економічного характеру виявлялося б протистояння між інтересами селян та поміщиків. Селяни реорганізацію волосного ладу, вважала меншість, не сприймуть, будуть вважати її інтригою вищих класів [2, с. 28].

Заперечуючи ідею всестановості волості, меншість обґрунтовувала це тим, що селянський світ – однорідна маса, на яку особи інших станів, із їх культурою та освітою, справлятимуть негативний вплив [3, с. 169]. Подібних поглядів дотримувалася соціалістично налаштована інтелігенція та крайні консерватори. Уряд вважав, що під час об’єднання селян із представниками інших станів, буде порушено єдність та цілісність селянських світоглядних імперативів. Знищення цього світоглядного фільтру призведе до того, що вакуум заповнить різноманітна політична ідеологія. Потрібно сказати, що подібні застереження мали під собою реальний ґрунт. Варто хоча б пригадати активну політичну роботу серед селянства есерів та інших політичних сил на початку ХХ ст., виступи селян під час російської революції 1905–1907 рр. Окрім того, не варто забувати і про своєрідну традицію “страху” можновладців перед “пугачовщиною”.

На переконання меншості, переоблаштування селянського управління суперечило основним принципам реформи 1861 р. Про це відверто на засіданні особливої наради заявив О. Стишинський. За його словами, заміна сільського сходу новою формою всестанового земського управління – дрібною земською одиницею – рівнозначна “ліквідації селянства як стану у першій половині Росії та катастрофічному зменшенню чисельності у другій половині” [9, с. 28].

Проти всестановості селянського управління висловився і М. Хвостов. У своїх аргументах він апелював до морального аспекту проблеми. Зокрема, наголошував на тому, що селяни навряд чи виграють від того, що у роботі волосних з’їздів братимуть участь представники інших станів. Найбільше він опікувався долею селян Північно-Західного краю, переймаючись тим, щоб не віддати їх на поталу “іноплеменному класу” [2, с. 28].

Водночас, розуміючи, що повністю виступати проти ідеї вдосконалення земств за умов революції 1905–1907 рр. неможливо, меншість пішла на тактичний крок. Її представники запропонували вирішити завдання зближення земств із населенням шляхом реорганізації виконавчих органів земств. Замість формування всестанових волосної та земської установ вносилися ідея розширення представництва на сільських сходах під час вирішення чітко визначеного кола питань. Меншість готова була надати право голосу на сільських сходах міщанам, ремісникам, цеховим тощо. Окрім того вона погоджувалася частково витрати на утримання волосного правління покривати за рахунок держави [2, с. 28].

Підсумком гострих дебатів стало голосування. У його результаті члени особливої наради висловилися на підтримку проекту С. Вітте, рішення про вилучення із селянського управління ведення адміністративних справ. Їх передавали або земству, або ж урядовій установі. Підсумовуючи обговорення членами редакційної комісії та особливої наради з питань сільськогосподарської промисловості питання реорганізації селянського управління констатуємо, що потреба в реорганізації селянського управління, по-своєму, однак усвідомлювалася урядовими колами Російської імперії. У такий спосіб, за задумом урядовців, у майбутньому могло б сформуватися безстанове місцеве управління.

Список використаних джерел

1. Российский государственный исторический архив (далее – РГИА), ф. 1233, оп. 1, д. 101, л. 287–288 об. 2. Протокол № 1. // Особое совещание о нуждах сельскохозяйственной промышленности: Протоколы по крестьянскому делу. – СПб., 1904. – 450 с. 3. Гурко В. И. Черты и силуэты прошлого: правительство и общественность в царствовании Николая II в изображении современника / В. И. Гурко. – М.: Новое лит. обозрение, 2000. – 808, [1] с., [8] л.ил., портр.; 22 . – (Россия в мемуарах / под ред. А. И. Рейтблата). 4. Труды редакционной комиссии по пересмотру

законоположений о крестьянах: В 6-ти т. – Т. II. – СПб., 1903. – 263 с. 5. РГИА, ф. 1291, оп. 122, д. 70, л. 102–109 об. 6. РГИА, ф. 1233, оп. 1, д. 104, л. 316. 7. Крестьянское дело: краткий свод местных комитетов / [Сост. А. А. Риттих]. – С-Пб., 1903. 8. Протокол № 3 // Протоколы по крестьянскому делу. – С-Пб., 1905. – 22 с. 9. Протокол № 2 // Протоколы по крестьянскому делу. – С-Пб., 1905. – 36 с.

Зинаида Священко

РЕОРГАНИЗАЦИЯ КРЕСТЬЯНСКОГО УПРАВЛЕНИЯ В РОССИЙСКОЙ ИМПЕРИИ НАЧАЛА XX В. (НА МАТЕРИАЛАХ РАБОТЫ ОСОБОГО СОВЕЩАНИЯ ПО ПОТРЕБНОСТЯМ СЕЛЬСКОХОЗЯЙСТВЕННОЙ ПРОМЫШЛЕННОСТИ И РЕДАКЦИОННОЙ КОМИССИИ МИНИСТЕРСТВА ВНУТРЕННИХ ДЕЛ)

В статье проанализированы вопросы реорганизации крестьянского управления в наработках редакционной комиссии Министерства внутренних дел и особого совещания Министерства финансов Российской империи. Указано, что потребность в реорганизации крестьянского управления по-своему, но признавалась правительственными кругами Российской империи. Было признано целесообразным интегрировать крестьянство в общий социальный организм Российской империи, признать его полноправным субъектом гражданско-правовых отношений. Ставка делалась на стимулирование и развитие крестьянского самоуправления. Сделаны выводы относительно конструктивности предложений правительства.

Ключевые слова: аграрный вопрос, Российская империя, крестьянское управление, особое совещание, редакционная комиссия.

Zinaida Svyaschenko

THE REORGANIZATION OF PEASANT MANAGEMENT IN THE RUSSIAN EMPIRE EARLY TWENTIETH CENTURY (WORK IN MATERIALS SPECIAL MEETING WITH THE NEEDS OF THE AGRICULTURAL INDUSTRY AND THE EDITORIAL COMMITTEE OF MINISTRY OF INTERNAL AFFAIRS)

The paper analyzes the reorganization of peasant management practices in the drafting committee of the Ministry of Internal Affairs and the Special Meeting of the Ministry of Finance of the Russian Empire. It is noted that the need for reorganization of peasant management on their own, but regarded governmental circles of the Russian Empire. Was deemed appropriate to integrate the peasantry in general social body of Empire, to recognize its full subject of civil relations. Emphasis on promotion and development of peasant self-government. The conclusions about constructive proposals officials.

Key words: agrarian question, the Russian Empire, peasant management, special meeting, the drafting committee.

УДК [323.1:371.16](477.83/86)“1919/1939”

Оксана Руда

НАЦІОНАЛЬНА ПОЛІТИКА ДРУГОЇ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ В ОСВІТНІЙ СФЕРІ (НА ПРИКЛАДІ ГАЛИЧИНИ)

Висвітлено головні аспекти державної освітньої політики Другої Речі Посполитої стосовно непольського населення Галичини. Досліджено міжнародну та польську нормативно-правову базу розвитку культурно-освітньої сфери національних меншин, з'ясовано місце народних і середніх шкіл етнічних груп в освітній системі Польської держави. Показано, що політика колонізації зумовила розбудову мережі польського шкільництва, покликаною прищеплювати учням польський національний дух.

Ключові слова: національна політика, освітня сфера, національні меншини, Друга Річ Посполита, Галичина.

Актуальність окресленої теми зумовлена поживанням взаємин сучасної України із сусідніми державами і, як наслідком, зростанням інтересу українських та іноземних дослідників до спільного минулого, зокрема, до політики Другої Речі Посполитої у сфері освіти, проблем відносин польської влади та національних меншин. Політика колонізації Галичини, розгорнута одразу після включення краю до складу Польської держави, провадилася під гаслами захисту державотворчих інтересів і передовсім скеровувалася на культурно-освітню сферу.

Наукова новизна роботи полягає у тому, що у ній на підставі різноманітних документальних джерел проаналізовано нормативно-правову базу розвитку культурно-освітньої сфери національних меншин, висвітлено особливості формування освітньої політики Другої Речі Посполитої міжвоєнного періоду та її реалізації на теренах Галичини, з'ясовано причини та оцінено наслідки полонізаційних процесів в освітній сфері.

Об'єктом дослідження є національна політика Польської держави в освітній сфері.

Предмет дослідження – міжнародна та польська нормативно-правова база регулювання діяльності освітніх закладів Другої Речі Посполитої, тенденції й особливості розвитку польської освітньої політики в Галичині стосовно національних меншин.

Основна мета публікації полягає у тому, щоб дослідити особливості розвитку національної політики Польщі в освітній сфері, простежити відповідність польського освітнього законодавства міжнародним зобов'язанням, які взяла на себе Друга Річ Посполита.

З метою досягнення мети необхідно вирішити такі завдання: формування освітньої політики Польської держави та її реалізація на теренах Галичини; міжнародні зобов'язання Другої Речі Посполитої стосовно освіти етнічних груп; політика польської законодавчої влади щодо шкільництва національних меншин краю; вплив полонізаційних процесів на розвиток освіти непольського населення краю.

Джерельною базою статті послужили нормативно-правові документи, які регулювали діяльність освітніх закладів Другої Речі Посполитої.

Деякі аспекти досліджуваної проблеми вже аналізували українські й іноземні учені. Зокрема, розвитку освіти українців Польщі 1918–1932 рр. присвячена праця польського дослідника М. Сирника [1]. Освітню політику Другої Речі Посполитої щодо національних меншин, етнічних і релігійних груп, зокрема, українців, білорусів, литовців, євреїв і татар, висвітлила польська дослідниця У. Врублевська [2]. Л. Алексієвець окреслила основні напрями реформи шкільної освіти і розвитку вищої школи Польської держави міжвоєнного періоду [3]. Польську освітню політику 1918–1939 рр. аналізував М. Гетьманчук [4]. Окремі аспекти польської національної політики в галузі освіти висвітлив також П. Чорній [5].

Попри те, що багато українських та іноземних науковців вивчали проблеми освіти національних меншин Галичини, стан розвитку шкільництва непольського населення вони висвітлювали фрагментарно.

Під юрисдикцію Другої Речі Посполитої Галичина потрапила всупереч волі місцевого населення, внаслідок поразки Західно-Української Народної Республіки (далі – ЗУНР) в українсько-польській війні 1918–1919 р. За рішенням Ради представників держав-переможниць від 21 листопада 1919 р. Галичину включено до складу Польщі терміном на 25 років, а 15 березня 1923 р. скасоване часове обмеження на управління краєм і підтверджене польське право на ці території. Саме тому місцеве населення, зокрема українці, вважало Польщу загарбником. На початку 20-х рр. ХХ ст. поруч з українцями, які тут становили близько 74 %, проживало 15 % поляків, близько 9,8 % євреїв, понад 0,5 % німців, інші етнічні групи, зокрема, чехи, вірмени, литовці, білоруси тощо, не перевищували 0,3 % [5, с. 10]. Тогочасний уряд переймався переважанням непольського населення в Галичині недаремно, адже від цього безпосередньо залежали внутрішня безпека та стабільність на східних теренах. Значна кількість національних, релігійних та етнічних меншин Другої Речі Посполитої впливала на національне виховання, у якому домінували націоналістичні тенденції. Враховуючи це, держава скеровувала усі сили на полонізацію галичан, намагаючись через систему освіти реалізувати політику національної асиміляції (проголошену ендеками) чи державної асиміляції (підтримувану режимом "санації"), навіть всупереч взятим на себе Польщею міжнародним зобов'язанням щодо ставлення до національних меншин.

Вільний розвиток освіти, культури та релігійного життя етнічних груп у тогочасній Польській державі гарантували не лише документи, що стосувалися внутрішнього життя, а й міжнародні угоди. Відповідно до Малого Версальського договору від 28 червня 1919 р., ратифікованого сеймом 31 липня 1919 р., польський уряд в односторонньому порядку зобов'язувався забезпечити національним меншинам усю повноту політичних і громадянських прав. Зокрема, згідно зі статтею 8, яка регулювала ставлення держави до непольського населення, польська сторона зобов'язувалася надати представникам національних меншин рівні права на заснування та утримання власним коштом добродійних, релігійних і громадських організацій, шкіл та інших виховних закладів, право на вільне вживання у них рідної мови. У статті 9 йшлося про те, що у містах та селах, заселених представниками національних меншин, польський уряд відповідними розпорядженнями мав забезпечити отримання початкової освіти рідною мовою з обов'язковим вивченням польської мови. Кошти на утримання таких навчальних закладів мали надходити із місцевого бюджету [6, с. 1938–1939]. Відповідні представництва Ліги Націй мали право

контролювати виконання Польщею взятих на себе зобов'язань (ст. 12), однак уже в вересні 1934 р. Польська держава в односторонньому порядку призупинила чинність цієї статті договору.

Забезпечувати права національних меншин на своїх теренах зобов'язалися також 18 березня 1921 р. сторони-підписанти Ризького мирного договору, яким фактично було санкціоновано розподіл українських і білоруських земель між Польщею і радянською Росією. Відповідно до ст. 7 цього договору, українці, подібно до росіян і білорусів, отримали право, у межах внутрішнього законодавства, розвивати рідну мову та культуру, створювати із цією метою товариства та союзи, засновувати національні школи, безперешкодно провадити богослужіння та організовувати церковне життя [7, с. 626–627]. Німецька меншина отримала додаткові гарантії (терміном на 15 років) стосовно охорони своїх прав на підставі постанов Женевської конференції щодо Верхньої Сілезії, яка відбулася у травні 1922 р. 5 листопада 1937 р. Польща та Німеччина підписали декларацію про охорону польської та німецької меншин [1, с. 17].

Ставлення Польської держави до національних меншин регулювалося також внутрішніми законами та розпорядженнями. Конституція 17 березня 1921 р., спираючись на норми міжнародного права, підтверджувала правовий статус національних меншин. Так, ст. 109 гарантувала право збереження власної національності, розвиток мови та національних особливостей, а ст. 110 повторювала ст. 8 Версальського договору стосовно заснування й утримання різноманітних організацій та освітніх закладів. Інші права національних меншин регламентували ст. 111, 113, 115 Конституції [8, с. 653]. Однак скористатися задекларованими правами і свободами населення могло лише за умови, що вони не суперечитимуть політичному порядку та не перешкоджатимуть виконанню ними громадських обов'язків [2, с. 110]. Окреслені права були підтверджені і в Конституції, ухваленій 23 квітня 1935 р., однак базовим принципом цього закону залишався принцип лояльності громадян до держави [9].

Правове становище непольського населення визначали також закони про мову, згідно із якими меншини Львівського, Тернопільського, Станіславівського, Поліського, Новоградського, Віленського воеводств і Гроденського та Волковиського повітів могли послуговуватися рідною мовою в урядових адміністраціях та органах місцевого самоврядування. Згідно із законом від 31 липня 1924 р. про державну мову і мову службового користування в урядових і самоврядних адміністративних органах [10] та законом від 31 липня 1924 р. про мову судів, прокурорських і нотаріальних установ [11], державною мовою на території Другої Речі Посполитої проголошувалася польська, яка була обов'язковою для використання державно-адміністративними та органами самоуправління, установами зв'язку та на залізничному транспорті. Національні меншини могли використовувати рідну мову в письмових та усних відносинах із державно-адміністративними органами першої і другої інстанцій. Органам місцевого самоврядування дозволялося вести документацію двома мовами [12, с. 544]. Саме ці закони та постанови послужили правовою підставою полонізації національних меншин. Однак національна політика Польської держави була неоднорідною і різнилася залежно від регіону. Зокрема, найжорсткішу полонізаційну політику поляки провадили стосовно тих етнічних груп (зокрема, українців, білорусів, литовців), які, на їх думку, могли зашкодити внутрішній безпеці та цілісності держави.

Реалізуючи колонізаційну ідею стосовно численних національних меншин, зокрема українців, які могли загрожувати стабільності держави, влада розробила й активно втілювала у життя програму закриття шкіл, обмеження права на відкриття приватних навчальних закладів, заміну вчителів корінними поляками [2, с. 114–117]. Найбільших утисків унаслідок асиміляторської політики Польської держави зазнала освіта Галичини.

Освітня політика держави, скерована на полонізацію шкіл непольського населення краю, провадилася поетапно. Перший етап розпочався запровадженням, відповідно до розпорядження міністра віросповідань та освіти від 8 лютого 1921 р., в усіх землях, які входили до складу Польщі, уніфікованої шкільної структури. Полонізації сприяли також запроваджені "Законом про вищі школи Польщі" 13 липня 1920 р. [13] обмеження на здобуття непольським населенням краю вищої освіти. Так, відповідно до ст. 9, єдиною мовою викладання у всіх вищих навчальних закладах вважалася польська. Як наслідок статус двомовного втратив Львівський університет, тут були закриті усі кафедри із українською мовою викладання. Також законом запроваджена "numerus clausus" – відсоткова норма вступу до вищих навчальних закладів представників непольських національностей. Водночас при вступі перевага надавалася молоді, яка служила у польській армії чи закінчила польськомовну школу [14, с. 278].

Початком другого етапу стала дата прийняття сеймом так званого "закону від 31 липня 1924 р.", який містив деякі постанови про організацію шкільництва [15], що суттєво змінив систему освіти. Прийнятий за підтримки членів Демократично-національної партії (ендеків), усупереч протестам парламентської групи національних меншин і Польської соціалістичної партії, закон передбачав перетворення шкіл на двомовні шляхом об'єднання, зокрема у Галичині, в одній

місцевості українських і польських шкіл в утравістичні, і надання їм державної підтримки, натомість утримання національних шкіл покладалося на громади. Закон насамперед скеровувався проти українців, які, як вважалося, могли становити загрозу безпеці та цілісності Польщі. Відповідно до закону запроваджувалися шкільні плебісцити щодо мови навчання, однак їх наслідки наперед планувалися шкільними та політичними органами, а самі вони проводилися в умовах терору та підкупів. Саме через це плебісцити 1925 та 1932 рр. призвели до масового переведення українських шкіл на польські або двомовні. Врешті-решт 1939 р. шкільна влада відмовилася від проведення таких плебісцитів, пояснюючи це наростанням невдоволення серед українського населення.

На підставі цього була розбудована мережа польськомовного шкільництва: з 1590 у 1911/12 н. р. до 2325 у 1927/28 н. р., скорочена кількість навчальних закладів національних меншин (українських шкіл з 2426 у 1921/22 н. р. до 352 у 1937/38 н. р.), відкрито державні школи для єврейської молоді із польською, а не їдишем чи гебрайською, мовою викладання, запроваджено утравістичні (двомовні) навчальні заклади, які провадили курс на асиміляцію, оскільки навчання тут велося польською мовою, а учителями здебільшого були поляки. Якщо на початку 20-х рр. ХХ ст. утравістичних шкіл взагалі не було, то вже у 1927/28 н. р. їх налічувалося 1635, у 1937/38 н. р. – 2485; із 81 німецької початкової школи (5 державних та 76 приватних) навчання німецькою мовою велося лише у 7 школах католицьких і в 16 лютеранських громад, решта шкіл були утравістичні [1, с. 55; 16, с. 487–488].

Навчати мовою національної меншини у школі дозволялося лише, якщо громада меншини становила не менше як 25 % населення (відповідно права навчатися рідною мовою в Краківському та Люблінському воеводствах позбавлялися учні-українці як державних, так і здебільшого приватних шкіл) і батьки не менше ніж 40 учнів подавали відповідні прохання-декларації. Але якщо у цій школі було 20 учнів-поляків, то навчальний заклад ставав двомовним: вже із першого класу вводилося читання та письмо польською мовою, а українською викладалися лише природознавство, малювання, ручна праця та фізкультура [4, с. 241]. Водночас у одномовних школах із непольською мовою навчання деякі предмети, зокрема, історія та географія, вивчали польською мовою. В утравістичних школах і школах із викладанням мовами національних меншин діловодство провадилося польською мовою. Свідоцтва та інші внутрішні документи складалися двома мовами.

Державна політика відвертої колонізації українського шкільництва, викликала хвилю протестів – активними учасниками яких були українські культурні, освітні та політичні товариства, однак домогтися скасування основних пунктів ненависного українській громадськості закону до 1939 р. так і не вдалося. Зауважимо, що освітня політика стосовно національних меншин була змінною у часі та залежала від багатьох політичних чинників. Зокрема, уряд "санації" критикував освітню політику ендеків як "шовіністичний націоналізм", і, як наслідок, після державного перевороту 1926 р. кількість національних шкіл дещо зросла. Однак це було зроблено лише з метою послаблення антипольських настроїв у суспільстві. З кінця 20-х – до початку 30-х рр. ХХ ст. активізувалося перетворення національних шкіл на утравістичні та переведення середнього шкільництва виключно на польську мову викладання. Ці заходи узгоджувалися із політикою нового уряду, який прагнув створити державу надкласового та наднаціонального характеру, у якій усі громадяни працювали б на благо Польщі, а державні інтереси водночас були б пріоритетом діяльності кожного індивідуума [2, с. 112–117].

Третій етап колонізації збігся із запровадженням у 30-х рр. ХХ ст. нової системи освіти. Політика "санаційного" уряду щодо шкільництва та спроби реалізації через систему освіти державної асиміляції проявилися в освітній реформі 1932 р., ініційованій міністром віросповідань та освіти Я. Єнджеєвичем [3, с. 209]. Відповідно до закону від 11 березня 1932 р., уніфікована структурно-організаційна система шкільництва – від садочків – до вищих навчальних закладів. Уся їх діяльність підпорядковувалася єдиній меті – втіленню ідеології державницького виховання (наприклад, запроваджувалися урочисті святкування польських державних свят та ін.) [17].

Середнє державне шкільництво національних меншин Галичини фактично зникло. Потреби німецької та єврейської громад у середній освіті задовольняли приватні навчальні заклади. Державні українські середні навчальні заклади Галичини – шість заснованих до Першої світової війни гімназій та паралельні класи із українською мовою викладання у Стрию і Бережанах, були перетворені на утравістичні, історії та географії, у них навчали польською мовою. Водночас реформа 1932 р. передбачала заміну учителів непольських національностей (зокрема, українських педагогів, яких вважалося націоналістами та ворогами польського патріотизму, переводили у західні та центральні польські терени або ж звільняли із роботи) польськими, на яких покладали завдання прищеплювати учням польський національний дух. Так, якщо до 1932 р. українські учителі здобували освіту в семи утравістичних учительських семінаріях (навчалася близько 290 осіб), то після реформи мовою навчання педагогів стала польська. Українська залишилася мовою навчання у приватних

учительських семінаріях і на курсах. У 1935 р. в Західній Україні із загальної кількості учителів українців було лише 21,67 %, німців – 0,03 %, євреїв – 0,6 %, натомість поляків – 77,7 % [4, с. 243].

Польський уряд відкрито ігнорував зобов'язання стосовно національних меншин, зафіксовані у міжнародних договорах, статтях конституції, постановах і законах. Як уже зазначалося, 13 березня 1934 р. польська держава офіційно відкликала свій підпис під Версальським договором, а міністр закордонних справ Ю. Бек вніс до сейму проект закону про скасування зобов'язань стосовно національних меншин. Польща розгорнула відверто дискримінаційну державну національну політику стосовно непольського населення, яка охопила політичну, культурну, освітню та релігійну сфери. Ця політика зумовлювалася низкою чинників: прагненням інтегрувати та зміцнити унітарність Другої Речі Посполитої; впливом польських націоналістичних угруповань на державні керівні органи; загрозою втрати цілісності східних кордонів держави з боку більшовицької Москви; відсутністю програм вирішення проблем національних меншин і постійним обмеженням їх самостійницьких прагнень [4, с. 235–236].

Метою цієї політики була повна колонізація національних меншин, а першими кроками з її втілення у Галичині стали скасування тих інституцій, які забезпечували б їй статус окремої адміністративної одиниці, а також заміна назви "Східна Галичина" на Польща "Б" (Польща "А" – корінна територія). При цьому автономії етнічні українські землі так і не отримали, а закон від 26 вересня 1922 р., за яким право на самоврядування мали Станіславівське, Львівське та Тернопільське воєводства [18], ніколи не виконувався. Не визнаючи факту існування українського населення, польська влада у офіційних державних документах і законодавчих актах замінила терміни "українець", "український" на "русин", "руський", "русинський" [4, с. 238].

Отже, від початку свого існування самостійна Польща активно розгорнула політику колонізації, яка головно скеровувалася на культурно-освітню сферу та провадилася під гаслами захисту державних інтересів Другої Речі Посполитої. Ігноруючи взяті на себе міжнародні зобов'язання та внутрішні постанови, які гарантували вільний розвиток освіти, культури та релігійного життя національних меншин, польська влада зосередилася на розбудові мережі польського шкільництва за рахунок освітніх закладів непольського населення краю, унеможлививши навчання дітей рідною мовою. Результати цієї політики в галузі освіти негативно позначилися на загальному стані освіти національних меншин, призвели до скорочення кількості початкових і середніх освітніх закладів, ускладнили навчання представників національних меншин у вищих навчальних закладах.

Список використаних джерел

1. Syrnok M. *Ukraińcy w Polsce 1918–1939: Oświata i szkolnictwo* / M. Syrnok. – Wrocław: Krynica Design Studio, 1996. – 186 s.
2. Wróblewska U. *Polityka oświatowa państwa polskiego wobec mniejszości narodowych, grup etnicznych i wyznaniowych zamieszkujących Kresy Wschodnie w II RP* / U. Wróblewska // *Nauka*. – 2011. – Nr 2. – S. 109–124.
3. Алексієвцев Л. М. Реформа шкільної освіти і розбудова вищої школи Польщі у міжвоєнний період (1918–1939 рр.) / Л. М. Алексієвцев // *Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія* / [за заг. ред. М. М. Алексієвця]. – Тернопіль, 2003. – Вип. 1. – С. 207–211.
4. Гетьманчук М. П. *Між Москвою та Варшавою: українське питання у радянсько-польських відносинах міжвоєнного періоду (1918–1939 рр.): Монографія* / М. П. Гетьманчук. – Львів: Видавництво Львівської політехніки, 2008. – 432 с.
5. Чорній П. І. *Етнічні групи Галичини міжвоєнного періоду (1919–1939 рр.): демографічні та етнокультурні процеси: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. істор. наук: спец. 07.00.05 "Етнологія"* / П. І. Чорній. – Львів, 2011. – 21 с.
6. *Traktat między Głównymi Mocarstwami Sprzymierzonymi i Stowarzyszonymi a Polską, podpisany w Wersalu dnia 28 czerwca 1919 roku* // *Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej* (далі – Dz.U.). – 1920. – Nr 110. – Poz. 728. – S. 1933–1946.
7. *Документы внешней политики СССР: в 24 т. – Т. 3: 1 июля 1920 г. – 18 марта 1921 г.* / [под. ред. Г. А. Белова, Е. С. Гармаша, С. М. Майорова и др.]. – М.: Госполитиздат., 1959. – 702 с.
8. *Ustawa z dnia 17 marca 1921 roku – Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej* // Dz.U. – 1921. – Nr 44. – Poz. 267. – S. 633–658.
9. *Ustawa Konstytucyjna z dnia 23 kwietnia 1935 roku* // Dz.U. – 1935. – Nr 30. – Poz. 227. – S. 497–508.
10. *Ustawa z dnia 31 lipca 1924 r. o języku państwowym i języku urzędowania rządowych i samorządowych władz administracyjnych* // Dz.U. – 1924. – Nr 73. – Poz. 724. – S. 1094–1095.
11. *Ustawa z dnia 31 lipca 1924 r. o języku urzędowania sądów, urzędów prokuratorskich i notariatu* // Dz.U. – 1924. – Nr 78. – Poz. 757. – S. 1206–1207.
12. Кавулич О. *Проблема українського шкільництва крізь призму суспільно-політичних часописів Галичини міжвоєнного періоду (1919–1939)* / О. Кавулич // *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. – Львів, 2008. – Вип. 17: Українсько-польсько-білоруське сусідство: XX століття. – С. 543–547.
13. *Ustawa z dnia 13 lipca 1920 r. o szkołach akademickich* // Dz.U. – 1920. – Nr 72. – Poz. 494. – S. 1277–1294.
14. *Rocznik statystyki Rzeczypospolitej Polskiej 1923*. – Warszawa: Nakładem Głównego Urzędu

Statystycznego, 1924. – R. 2. – Cz. 3. – 224 s. 15. Ustawa z dnia 31 lipca 1924 r. zawierająca niektóre postanowienia o organizacji szkolnictwa // Dz.U. – 1924. – Nr 79. – Poz. 766. – S. 1212–1214. 16. Семчишин М. Тисяча років української культури. Історичний огляд культурного процесу / М. Семчишин. – К.: Фенікс, 1993. – 550 с. 17. Ustawa z dnia 11 marca 1932 r. o ustroju szkolnictwa // Dz.U. – 1932. – Nr 38. – Poz. 389. – S. 639–645. 18. Ustawa z dnia 26 września 1922 r. o zasadach powszechnego samorządu wojewódzkiego, a w szczególności województwa lwowskiego, tarnopolskiego i stanisławowskiego // Dz.U. – 1922. – Nr 90. – Poz. 829. – S. 1553–1555.

Оксана Руда

НАЦИОНАЛЬНАЯ ПОЛИТИКА ВТОРОЙ РЕЧИ ПОСПОЛИТОЙ В ОБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ СФЕРЕ (НА ПРИМЕРЕ ГАЛИЧИНЫ)

Освещены основные аспекты государственной образовательной политики Второй Речи Посполитой по отношению к непольскому населению Галичины. Исследована международная и польская нормативно-правовая база развития культурно-образовательной сферы национальных меньшинств, выяснено место народных и средних школ этнических групп в образовательной системе Польского государства. Показано, что политика колонизации обусловила развитие сети польских школ, призванных прививать ученикам польский национальный дух.

Ключевые слова: национальная политика, образовательная сфера, национальные меньшинства, Вторая Речь Посполитая, Галичина.

Oksana Ruda

NATIONAL POLICY OF SECOND POLISH REPUBLIC IN EDUCATIONAL SPHERE (CASE OF GALICIA)

The article highlights some key aspects of the state educational policy of the Second Polish Republic in relation to the non-Polish population of Galicia. International and Polish legal frameworks of cultural and educational spheres of national minorities are studied to determine the ethnic groups' public and secondary schools niche in the educational system of the Polish state. It is shown that policy of polonization has led to development of the Polish schools network designed to instill the Polish national spirit into students.

Key words: national policies, educational sphere, national minorities, the Second Polish Republic, Galicia.

УДК 94(470+571+477) "192/199"

Влада Сокирська

РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКІ ВІДНОСИНИ У 20-Х РР. ХХ СТ.: ІНСТИТУЦІЙНИЙ АСПЕКТ

Досліджується інституційна складова російсько-українських відносин у 20-х рр. минулого століття. Відносини між РСФРР і УСРР пройшли у своєму розвитку від незалежних республік – до формально незалежних і утворення унітарної держави – СРСР, з політичним і економічним домінуванням РСФРР. Алгоритм відносин, нав'язаний більшовицькою Росією Україні силою військової інтервенції та оманливими союзами, призвів останню до втрати незалежності, набутої у ході українських національно-визвольних змагань. Прагнення Росії до об'єднання усіх незалежних республік під своєю зверхністю здійснювалося активною об'єднавчою політикою безмежно зацентралізованої правлячої більшовицької партії, пояснювалося однаковою політичною структурою та економічними зв'язками між республіками, що склалися упродовж тривалого часу.

Ключові слова: російсько-українські відносини, РКП(б), КП(б)У, народний комісаріат, повноважне представництво.

Інституційні аспекти у дослідженні міждержавних відносин повинні стати пріоритетними серед учених, оскільки трансформація інститутів відіграє одну із найбільш значних ролей у політичному процесі, а своєчасне концептуальне осмислення актуальних емпіричних фактів робить можливим адекватний аналіз та сприйняття політичної ситуації, тим самим збагачуючи історичну науку новою концептуальною та методологічною складовою.

Відродження державної незалежності України та обрання нею демократичного шляху розвитку створило якісно нові умови та можливості для ґрунтовного наукового осмислення минувшини

російсько-українських відносин. Недостатнє вивчення теми в сучасній історіографії й зумовило її вибір, як об'єкта наукового аналізу.

Тема російсько-українських відносин 1920-х рр. загалом та їх інституційної складової зокрема радянською історіографією практично не піднімалася. Зі здобуттям незалежності з'явилася значна кількість досліджень з історії України, у яких особливий інтерес проявився і до подій 1920-х рр., що пояснювалося насамперед прагненням викрити сталінізм, суть тоталітарної влади, показати їх доктринальні та історичні витоки. Глибоке наукове дослідження цих проблем В. Даниленком, Г. Касьяновим, С. Кульчицьким стало гарантом незворотності позитивних змін у історичних дослідженнях [1]. У працях українських науковців досліджувалася і кадрова політика в Україні, яка здійснювалася під диктовку московського партійного центру [2]. Упродовж 1921–1923 рр. виникало чимало конфліктних ситуацій поміж УСРР і РСФРР, що було наслідком різного бачення статусу першої з них [3].

Мета дослідження полягає у вивченні стану і рівня взаємовідносин між РСФРР і УСРР у зазначений період на інституційному рівні.

У процесі дослідження важливо враховувати увесь комплекс умов та чинників, що впливали на характер цих взаємовідносин. Інституційні відносини включають в себе упорядкування стосунків між суб'єктами з метою надання їм стійкого характеру, для чого і створюються відповідні організаційні структури.

Двостороння структура управління – регулярні угоди, при унітарному управлінні, відносини між учасниками договору цього періоду врегульовувалися безпосередніми командами і наказами із Москви. Відносини між РСФРР і УСРР пройшли у своєму розвитку від незалежних республік до формально незалежних і утворення унітарної держави – СРСР, з політичним і економічним домінуванням РСФРР.

Періодизація встановлення відносин між РСФРР і УСРР виражалася у наступних формах: 1) 1 червня 1919 р. – встановлювалася форма військового союзу на період громадянської війни і іноземної інтервенції; 2) 28 грудня 1920 р. – підписувався господарський союз на період господарської розрухи; 3) 30 грудня 1922 р. – укладено політичний союз, що призвів до утворення СРСР. Алгоритм відносин, нав'язаний більшовицькою Росією Україні силою військової інтервенції та оманливими союзами, призвів останню до втрати незалежності, набутої в ході українських національно-визвольних змагань.

СРСР став заключним етапом розвитку форм співробітництва, який набув характеру військово-господарського і політичного об'єднання народів у єдину багатонаціональну радянську державу. "Союз Республік, створений на засадах рівності і добровільності, являвся першим досвідом пролетаріату в справі врегулювання міжнародних взаємовідносин незалежних країн і першим кроком до створення майбутньої всесвітньої Радянської республіки праці", – підкреслювалося в резолюції XII з'їзду із національного питання [4, с. 654].

Верховним принципом побудови СРСР була обрана така форма об'єднання, яка максимально сприяла б швидкому здійсненню мети пролетарської революції. Тільки в союзному об'єднанні бачили можливість забезпечити максимальну внутрішню і зовнішню міць союзу, прискорити його перехід від капіталістичного ладу до соціалістичного.

Незалежні радянські республіки, хоча формально й мали статус "самостійних" держав, були тісно пов'язані між собою, причому роль центру відігравала Російська Федерація, навколо якої гуртувалися усі інші республіки. Прагнення до об'єднання зумовлювалося економічними зв'язками між республіками, що складалися упродовж тривалого часу, однаковою політичною структурою, а також активною об'єднаною політикою безмежно зацентралізованої правлячої більшовицької партії, у структурі якої керівні комітети партії у національних республіках, хоча і називалися центральними, як, наприклад, ЦК КП(б)У, насправді користувалися не більшими правами, ніж обласні або губернські парткоми в РСФРР, і тому змушені були підпорядковуватися рішенням ЦК РКП(б). Республіки формально розцінювали ці зв'язки як федеративні.

Однією із перших партійних організацій, створених у національних радянських республіках у складі єдиної Російської комуністичної партії, була Комуністична партія України. Перший з'їзд КП(б)У, який завершив процес об'єднання більшовиків України в республіканську партійну організацію, відбувся у Москві, оскільки територія радянської України була окупована австро-німецькими військами.

Головним питанням з'їзду було створення Комуністичної партії України як складової частини РКП(б). Розглянувши питання взаємовідносин УСРР і РСФРР, з'їзд вказав на необхідність боротьби за революційне об'єднання радянської України із радянською Росією [5, с. 11]. Зауважувалося, що, беручи активну участь в організації повстання в Україні, партія не повинна випускати з уваги небезпеку надання цьому рухові не класового, а національного характеру [5, с. 17]. Комуністична

партія мала домагатися провідного становища в усіх революційних органах взагалі, і органах повстання особливо, і усунути у них усі національні елементи.

У питанні відносин України і Росії з'їзд вказував на економічний зв'язок між ними. Підкреслювалося, що відокремлення України від Росії в силу міжнародної обстановки має характер тимчасової окупації, ідея "самостійності" України, під ширмою якої німецькі імперіалісти загарбували і поневолювали Україну, остаточно дискредитована в широких народних масах, повстання в Україні розгортається під лозунгом відновлення революційного возз'єднання України з Росією. І з'їзд КПУ вважав, що завданням Комуністичної партії в Україні була боротьба за революційне об'єднання України із Росією на засадах пролетарського централізму в межах РСФРР, на шляху до утворення всевітньої пролетарської комуні [5, с. 20].

Враховуючи недостатність в минулому пов'язаності української частини партії із центром, з'їзд постановив об'єднати партійні комуністичні організації України в автономну, у місцевих питаннях, Комуністичну партію України зі своїм центральним комітетом і своїми з'їздами, але яка входила б у єдину Російську комуністичну партію із підпорядкуванням у загальнополітичних програмних питаннях ЦК РКП. ЦК КПУ доручалося, за погодженням із ЦК РКП, виробити на основі загального статуту РКП статут КПУ [5, с. 23]. Рівноправність КП(б)У з РКП(б) означала б цілковиту рівноправність України із Росією, самостійність України, що в принципі не могло допустити московське партійне керівництво. Для допомоги із Росії партійним організаціям в Україні, ЦК КПУ організувало в Росії закордонне бюро КПУ, яке вело і об'єднувало усю роботу КПУ в РСФРР.

Назва партії (КПУ), назва центрального органу (ЦК КПУ), центральний друкований орган ("Комуніст") і з'їзд (І з'їзд КП(б)У) були аналогами російського. Цементуюча сила КПРС і її силове поле утримували СРСР у єдності до того часу, доки не розпочалися процеси демократизації, багатопартійності, які підірвали міць цієї партії, в результаті чого зникло силове поле, закладене у 20-х рр. ХХ ст., що й призвело до розпаду СРСР [6, с. 157].

У 1919 р. більшовицька влада у черговий раз розпочала свій наступ на Україну. Побудова комунізму тут здійснювалася прискореними темпами. Урядові та партійні структури УСРР були лише продовженням російських. Керівництво Україною здійснювали більшовики, які були далеко не українцями за національністю і скеровувалися вони із Москви. Уряд УСРР визнавався обласним управлінським органом компартійного центру. Про це відверто говорив Х. Раковський, який з кінця січня 1919 р., за дорученням голови РНК РСФРР В. Леніна, його очолював. У написаному власноруч Х. Раковським проекті постанови українського уряду зазначалося: "Тимчасовий робітничо-селянський уряд України створений за постановою ЦК РКП, являється його органом і проводить усі розпорядження і накази ЦК РКП безумовно". Використання "української назви" радянського уряду Х. Раковський вважав необхідністю "для збереження в таємниці того факту, що Тимчасовий уряд є орган ЦК РКП" [7, с. 76].

На III з'їзді КП(б)У, що проходив уже в Харкові у березні 1919 р., у питанні про вироблення Конституції УСРР з'їзд визнав за необхідне прийняти загалом і в цілому Конституцію РСФРР, допускаючи у ній зміни, залежно від місцевих умов [5, с. 43]. Економічні та господарські органи України також ставали підконтрольними Москві. Керівництво Української ради народного господарства (далі – УРНГ) призначалося Кремлем. До березня 1919 р. роботою УРНГ, що здійснювала управління промисловістю, керувала надіслана із Москви тимчасова комісія Всеросійської ради народного господарства (далі – ВРНГ), яка ініціювала формальне закріплення за УРНГ статусу обласного органу ВРНГ, що розміщувалася у Москві [8, с. 19].

У листі до В. Леніна, датованому лютим 1920 р., Г. П'ятаков і А. Бубнов висловлювали підтримку політиці ЦК РКП, яка полягала у визнанні того, що Україна не повинна мати сильного комуністичного центру – ні радянського, ні партійного. В Україні до влади не повинні були допускатися більш-менш самостійні політики, пов'язані із українським революційним рухом [9, арк. 1].

На засіданні 20 березня 1919 р. піднято питання про відносини РКП(б) із національними партійними організаціями. Визнавалося, що на той час Україна, Латвія, Литва, Білорусія існують, як особливі радянські республіки. Пояснювалося це тим, що так можна було розв'язати питання про форми державного існування. Але це не означало, що РКП повинна, у свою чергу, організуватися на основі федерації самостійних комуністичних партій з єдиним Центральним Комітетом. Більшовики на з'їзді ратували за суворий партійний централізм і сувору партійну дисципліну [10, с. 106].

Принцип побудови відносин усередині правлячої партії ставав жорстко централізованим. У постанові VIII з'їзду РКП(б) чітко прописувалася необхідність існування єдиної централізованої Комуністичної партії із єдиним Центральним Комітетом, що керував усією роботою партії в усіх частинах РСФРР (такими частинами вважали і договірні республіки. Принаймні так розглядали їх місцеві комуністичні партії). Усі рішення РКП та її керівних установ були безумовно обов'язковими

для всіх частин партії, незалежно від національного складу. ЦК українських, литовських, латвійських і білоруських комуністів наділялися правами обласних комітетів партії і були цілком підпорядкованими ЦК РКП [10, с. 425].

Після підписання договору від 1 червня 1919 р. про об'єднання діяльності РСФРР і УСРР і до остаточного оформлення їх взаємовідносин, усі декрети і постанови УСРР, що стосувалися органів влади і підвідомчих установ, пов'язаних із зазначеною угодою, як військових справ, ВРНГ, продовольства, працсоцзабезу, шляхів сполучення, пошти й телеграфу, фінансів скасовувалися і замінювалися декретами РСФРР. Останні набували чинності і підлягали негайному виконанню [11, с. 10].

Крім інтересів оборони, тісний союз УСРР із радянською Росією більшовицьке керівництво пояснювало ще низкою причин, які впливали з їх спільної історичної долі. Вони були пов'язані близькістю мови, змішаністю населення, спільним економічним життям. Цілковите відокремлення цих двох радянських держав вважали тільки штучним процесом. Повне державне відособлення України неминуче призвело б, на їх думку, до внутрішньої національної боротьби в Україні і до посилення економічної розрухи обох республік. Першим об'єднанням між Україною і Росією, було об'єднання військових комісаріатів. Стосовно військово-стратегічних питань, то командував усіма збройними силами в Україні підпорядковувався безпосередньо головнокомандувачу усіма збройними силами РСФРР і керувався його директивами, скеровуючи діяльність військ, що перебували у його підпорядкуванні для досягнення поставлених перед ними оперативних завдань усіма способами, які він визнавав необхідними й відповідними, залежно від стратегічної обстановки [12, с. 105–106].

Спробою захистити певною мірою суверенні права республік було введення представництва договірних республік у вищих органах влади РСФРР. Так, у роботі IX і X Всеросійських з'їздів Рад відповідно у грудні 1921 р. і в грудні 1922 р. брали участь представники інших республік. До складу всеросійського ЦВК уже в червні 1920 р. було включено 30 членів від України. Відповідно до союзного договору між РСФРР і УСРР у грудні 1920 р. створено повноважне представництво УСРР в РСФРР – орган радянської України, на який покладалося здійснення систематичних зв'язків та обміну інформацією між двома республіками в оборонній, господарській та інших галузях. Спочатку існувало два представницькі органи УСРР в РСФРР: Українська дипломатична місія, а з 23 жовтня 1921 р. – повноважне представництво УСРР в РСФРР і повноважне представництво УСРР у справах господарського будівництва при уряді РСФРР, засноване 14 вересня 1921 р. [13, арк. 4].

Функції, виконувані повноважним представництвом УСРР в РСФРР, зводилися до наступного: участь у вирішенні питань взаємовідносин УСРР і РСФРР та з іншими радянськими республіками, проведення при особистій участі повноважного представника у центральних законодавчих і відомчих органах різноманітних клопотань і питань, які порушувалися українськими державними органами; участь у законодавчій роботі при проведенні загальносоюзного значення, розгляд загальносоюзних фінансових питань, інформування уряду УСРР і запити в представництва в урядові і відомчі органи УСРР для інформування повпредства. Повноважне представництво УСРР у справах господарського будівництва при уряді РСФРР створювалося з метою погодження господарських планів УСРР і РСФРР і врегулювання господарських відносин між наркоматами вищезазначених республік. У 1922 р. повноважне представництво УСРР в справах господарського будівництва при робітничо-селянському уряді РСФРР об'єднане із повноважним представництвом УСРР в РСФРР, а у січні 1924 р. посада повноважного представника УСРР у справах господарського будівництва скасовувалася і справи передавалися постійному представництву УСРР при уряді СРСР.

Повноважне представництво УСРР було складовою робочою частиною союзних органів, через яке проходили всі проекти і заходи уряду, що мали загальносоюзне значення або безпосередньо стосувалися України. Апарат повпредства поділявся на шість відділів: секретаріат, дипломатична частина, планове бюро, інформаційне бюро та управління справами повпредства. Зі створенням СРСР, повпредство УСРР в РСФРР реорганізовано у представництво при уряді СРСР. У 1923 р. проведено зміни в апараті представництва УСРР при уряді СРСР. Апарат представництва поділявся уже на п'ять відділів. До раніше існуючих додавалися ще юридичне бюро, інформаційний відділ та управління справами. Згідно із "Положенням про Постійне представництво УСРР при уряді СРСР", затвердженим 2 січня 1924 р. постановою ВУЦВК і РНК УСРР, представництво УСРР при уряді СРСР було реорганізоване й перейменоване. 14 лютого 1925 р., згідно із постановою РНК УСРР "Про штати Постійного представництва УСРР в уряді СРСР", відбулися зміни в організаційно-структурній будові апарату представництва. До складу апарату цього органу ввійшли уповноважені з окремих галузей господарства та управління. Його апарат, згідно із постановою РНК УСРР від 14 лютого 1925 р., набирав такого вигляду: на чолі – постійний представник і два заступника постпреда із визначеними уже функціями і три відділи – економічно-правове бюро,

секретаріат і адміністративно-господарська частина. У 1931 р. постійне представництво УСРР при уряді СРСР перетворено на постпредство РНК УСРР при РНК СРСР. Проте це не розв'язувало цілковито проблеми захисту суверенітету національних республік. Вони так і не здобули повноцінного і рівного представництва в органах влади, де вирішувалися справи, що безпосередньо їх стосувалися. Після створення СРСР при ЦВК утворюються загальносоюзні та об'єднані народні комісаріати. Із компетенції республік вилучалися і передавалися у повне союзне підпорядкування комісаріати: військових і морських справ, зовнішніх відносин, шляхів сполучення, пошт і телеграфу. При усіх РНК республік необхідно було створити інститут уповноважених окремих наркоматів. Даючи лише загальні директиви відповідним наркоматам окремих республік і спостерігаючи за їх виконанням, директивні союзні наркомати не повинні були опікуватися діяльністю наркоматів окремих республік, і не повинні були безпосередньо втручатися у їх діяльність [14, арк. 48–50].

Розпорядження загальносоюзного народного комісаріату проводилися через відповідного уповноваженого. У випадку безпосереднього розпорядження загальносоюзного народного комісаріату своїм місцевим органам, одночасно про це повідомлявся уповноважений цього наркомату. Уповноважені загальносоюзних наркоматів відкликалися відповідними наркоматами СРСР за погодженням із президіями ЦВК союзних республік. Уповноважені входили у РНК союзних республік із правом дорадчого голосу, інформували їх про діяльність загальносоюзного наркомату і надавали звіт про свою діяльність як РНК СРСР, так і президії ЦВК СРСР. За свою діяльність уповноважені відповідали перед загальносоюзними наркоматами. Об'єднані наркомати СРСР являлися виконавчими органами СРСР для керівництва дорученими ним галузями державного управління. На чолі народних комісаріатів союзних республік стояли наркоми, призначені ЦВК союзних республік [14, арк. 50–55]. Результатом спадку минулого слід вважати прагнення деяких відомств РСФРР підпорядкувати собі самостійні комісаріати автономних республік і продовжити роботу по ліквідації останніх.

Організація промисловості на початку 1920-х рр. вважалася перехідною формою. Робітнича держава націоналізувала капіталістичні трести, поповнивши їх окремими підприємствами тієї ж галузі промисловості, і за типом цих трестів об'єднала підприємства нетрестованих при капіталізмі галузей промисловості. Це перетворило промисловість республік у низку могутніх вертикальних об'єднань, господарськи ізольованих одне від одного і пов'язаних із ВРНГ. Організаційне завдання полягало у тому, щоб, зберігаючи й розвиваючи вертикальний централізм по лінії главків, поєднувати його із горизонтальним підпорядкуванням підприємств по лінії господарських районів, де підприємства різних галузей промисловості і різного господарського значення використовували аналогічні джерела місцевої сировини, транспортні засоби, робочу силу тощо [5, с. 78].

У рішеннях V конференції КП(б)У висувалося завдання зміцнення економічного союзу УСРР із РСФРР [5, с. 90]. Конференція закликала до єдності господарства усіх частин федерації. Мала бути цілковита узгодженість використання матеріальних ресурсів із загальними планами федеративного центру, що вважалася провідною основою для розвитку господарських органів України, які виконували частину загальної роботи із відбудови господарства радянських республік. Збереження принципів єдності матеріальних фондів усієї федерації і принципів централізованого керівництва економічним життям не повинно було створювати формальних перешкод до використання місцевих ресурсів в авансованому порядку із наступною звітністю. Існування України як господарської одиниці мало лягти в основу всієї спільної її роботи з іншими частинами федерації, але в той же час розвиток тих чи інших галузей господарства в Україні мав відбуватися у рамках загального господарського плану федерації на основах раціонального використання сировини й палива у районах їх розташування або у районах, де можуть бути досягнуті найбільші виробничі результати. За РНК УСРР повинна бути забезпечена активна роль у виробленні господарського плану як УСРР, так і всієї федерації.

8 березня 1923 р. постановою ВЦВК і РНК створено головний концесійний комітет при РНК, в якому підкреслювалося, що він здійснює загальне керівництво усією справою допущення іноземного капіталу до промислової, торгівельної та іншої господарської діяльності на території РСФРР та інших союзних з нею республік [15, с. 3]. Це означало, що головний концесійний комітет брав на себе повноваження розпоряджатися багатствами усіх республік, природними ресурсами України. Функції союзного будівництва надавалися російському ЦВК, в складі якого не були присутні представники від республік.

Створювався умови, коли російським центральним органам було надано більше прав, ніж вони мали до прийняття союзної Конституції. Склалася ситуація, коли республіки, що входили до складу союзу, втрачали деякі свої повноваження, їх суверенітет обмежувався, натомість центральні органи влади РСФРР свої функції примножили і розширили. "Не можна назвати жодного кроку, який могла б зробити національна республіка. Повітовий виконком більше знає свої права, ніж національна

республіка. Я заявляю, що союзне будівництво пішло невірним шляхом", – наголошував з трибуни XII з'їзду Х. Раковський [4, с. 581]. "Жодна республіка не повинна бути в привілейованому становищі", – наполягав грузинський комуніст Цицнадзе на цьому ж з'їзді [4, с. 585].

Отже, у питанні державного будівництва більшовики демонстрували розрив між теоретичними постулатами й практикою. Увесь період 1920-х рр. у відносинах між Росією і Україною характеризувався явними протиріччями. Це було наслідком, з одного боку, прогресивного процесу партійно-бюрократичної централізації, з іншого – збільшення чисельності національно-територіальних утворень, зростанням їх формального статусу. Ідеологічні пріоритети правлячої партії призводили на практиці до тотальної уніфікації політичного курсу, що нівелював національні особливості й специфіку різних регіонів. Причому, на початковому етапі розвитку радянської багатонаціональної держави ця специфіка ще певним чином враховувалася. Однак, в міру посилення темпів соціалістичного будівництва усе це стало суперечити втіленню у життя "генеральної лінії партії".

Список використаних джерел

1. Даниленко В. М. Сталінізм на Україні: 20–30-ті роки / В. М. Даниленко, Г. В. Касьянов, С. В. Кульчицький. – К.: Либідь, 1991. – 344 с.
2. Дорошко М. С. Формування в Україні більшовицької партійно-державної номенклатури в 20-ті роки / М. С. Дорошко, В. Ф. Колесник // Український історичний журнал. – 1993. – № 9. – С. 40–51.
3. Єфіменко Г. Так звана незалежність так званих республік / Г. Єфіменко. – Режим доступу: <http://tyzhden.ua/History/65137>.
4. Протоколы и стенографические отчеты съездов и конференций Коммунистической партии Советского союза. Двенадцатый съезд РКП(б). 17–25 апреля 1923 г. Стенографический отчет. – М.: Государственное издательство политической литературы, 1968. – 904 с.
5. Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК: у двох томах. Том перший. 1918–1941. – К.: Ордена Трудового Червоного прапора видавництво політичної літератури України, 1976. – 1007 с.
6. Шпорлюк Р. Імперія та нації / [Пер. з англ.] / Р. Шпорлюк. – К.: Дух і Літера, 2000. – 354 с.
7. Кульчицький С. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919–1928) / С. Кульчицький. – К.: Основи, 1996. – 396 с.
8. Єфіменко В. Створення Повноважного представництва УСРР в РСФРР / В. Єфіменко // Проблеми історії України: факти. Судження. Пошуки: Міжвідомчий збірник наукових праць. – К.: Інститут історії України НАН України, 2010. – № 19. – С. 16–33.
9. ЦДАГО України, ф. 57, оп. 2, спр. 404, арк. 1.
10. Протоколы и стенографические отчеты съездов и конференций Коммунистической партии Советского Союза. Восьмой съезд РКП(б). Март 1919 г. Протоколы. – М.: Государственное издательство политической литературы, 1959. – 602 с.
11. Збірник узаконень і розпоряджень Всеукраїнського революційного комітету. – 1919–1920. – 26 грудня – 10 лютого. – Ч. 1. – С. 10.
12. Собрание узаконений и распоряжений рабоче-крестьянского правительства. – 18 марта 1921. – № 18. – С. 105–106.
13. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 296, 41 арк.
14. Там само. 20, спр. 985, 77 арк.
15. Правда. – 11 березня 1923. – С. 3.

Влада Сокирская

РОССИЙСКО-УКРАИНСКИЕ ОТНОШЕНИЯ В 20-Х ГГ. XX В.: ИНСТИТУЦИОНАЛЬНЫЙ АСПЕКТ

Исследуется институциональная составляющая российско-украинских отношений 20-х годов прошлого века. Отношения между РСФСР и УССР прошли в своем развитии от независимых республик к формально независимым и созданию унитарного государства – СССР, с политическим и экономическим доминированием РСФСР. Алгоритм отношений, навязанный большевистской Россией Украине силой военной интервенции и обманчивыми союзами, привел последнюю к потере независимости, приобретенной в ходе украинской национально-освободительной борьбы. Стремление России к объединению всех независимых республик под своим главенством осуществлялось активной объединительной политикой безгранично централизованной правящей большевистской партии, объяснялось одинаковой политической структурой и экономическими связями между республиками, сложившимся в течение длительного периода времени.

Ключевые слова: российско-украинские отношения, РКП (б), КП(б)У, народный комиссариат, полномочное представительство.

Vlada Sokyrska

**RUSSIAN-UKRAINIAN RELATIONS IN THE 20S XX CENTURY:
INSTITUTIONAL ASPECTS**

We investigate the institutional component of Russian-Ukrainian relations in the 20's of last century. The relationship between the RSFSR and USSR has evolved from independent republic to formally independent and the formation of a unitary state – the USSR, the political and economic dominance of the RSFSR. Algorithm relations imposed by Russian Bolshevizm to Ukraine military intervention force and misleading unions led the latter to loss of independence, acquired in the Ukrainian national liberation struggle. Desire to unite all independent republics under its auspices carried an active policy of unifying infinitely zatsentralizovanoyi ruling Bolshevik Party, due to the same political structure and economic ties between the republics, which consisted in a long time.

Key words: Russian-Ukrainian relations, RCP(b), CP(b)U, the People's Commissariat, authorized representation.

УДК 94: 331.582 (– 161.2)(430)(436)“1945/1950”

Олена Подоб'єд

**ФАХОВЕ НАВЧАННЯ ТА ПЕРЕКВАЛІФІКАЦІЯ УКРАЇНЦІВ У ДІПІ ТАБОРАХ
ЗАХІДНОЇ НІМЕЧЧИНИ Й АВСТРІЇ У 1945–1950 РР.**

У статті проаналізовано систему фахового навчання та перекваліфікації українців у таборах переміщених осіб Західної Німеччини й Австрії у 1945–1950 рр. З'ясовано причини створення фахових шкіл і курсів, проаналізовано динаміку їх функціонування. Визначено форми навчання, за рахунок яких здійснювалася підготовка фахівців, тривалість навчального процесу. З'ясовано, що найбільшою популярністю користувалися курси водіїв, городницько-садівничі, електротехнічні й автомеханічні.

Ключові слова: ДіПі табори, фахові школи, фахові курси, Західна Німеччина, Австрія.

Актуальність роботи полягає у тому, що тривалий час проблема життя й діяльності українських переміщених осіб, що упродовж 1939–1945 рр. опинилися на території Німеччини й Австрії залишалася поза увагою дослідників, або подавалася радянською історіографією у викривленому вигляді. Сьогодні постала потреба неупереджено дослідити “українську планету “ДіПі”, зокрема шляхи підготовки українських таборян до умов проживання в інших державах – здобуття певної кваліфікації чи перекваліфікації.

Наукова новизна публікації полягає в тому, що у ній на основі об'єктивного і комплексного підходу проаналізовано історію створення та функціонування у таборах переміщених осіб Західної Німеччини й Австрії української мережі фахових шкіл і курсів.

Об'єкт дослідження становить український культурний процес поза межами України у 1945–1950 рр.

Предметом дослідження є становлення та функціонування української системи освіти у ДіПі таборах Західної Німеччини й Австрії у 1945–1950 рр.

Автор ставить за мету на основі комплексного аналізу джерел і літератури дослідити фахове навчання та перекваліфікацію українців у таборах переміщених осіб Західної Німеччини й Австрії у 1945–1950 рр.

Для реалізації мети були поставлені наступні завдання: розкрити причини створення фахових шкіл і курсів, динаміку їх функціонування; з'ясувати форми навчання, на яких здійснювалася підготовка фахівців, а також тривалість навчального процесу; визначити перелік популярних спеціальностей.

Основу джерельної бази складають матеріали періодики, спогади учасників подій – Р. Волчука [8], І. Зельської [3], С. Іжика [11], І. Кедрина [21], Д. Нитченка [12] та М. Суховерського [17], підручники та посібники з різних галузей знань, видані у повоєнні роки у Німеччині й Австрії.

Певні аспекти досліджуваної проблеми перебували у полі зору переважно українських закордонних істориків. Так, першу спробу усебічно дослідити життя й діяльність українців у ДіПі (від англ. “displaced persons” (“DP”) – “переміщені особи”) таборах здійснив у 1970-х рр. В. Маруняк [1]. Окремі аспекти проблеми порушували у своїх працях В. Ісаїв [19] та С. Рудик [20].

Незважаючи на те, що окремі аспекти досліджуваної проблеми вже аналізувалися науковцями, варто зауважити, що на сьогодні зазначена проблема ще не стала предметом окремого наукового дослідження.

Табори переміщених осіб стали тимчасовим осідком українців, які у роки Другої світової війни з тих чи інших причин опинилися у Західній Німеччині й Австрії. Частина з них зазнала репатріації, тобто була добровільно, а почасти й примусово повернена на "родину". Решта або залишилася у Західній Німеччині й Австрії, або переселилася до інших країн Західної Європи, Північної та Південної Америки, а також Австралії.

Важливим питанням на порядку денному переміщених осіб, які планували залишитися у країнах західної демократії, було здобуття певного фаху, завдяки якому вони могли би знайти роботу і забезпечити себе й родину.

Загальновідомо, що попит формує пропозицію. Тож від осені 1945 р. у ДіПі таборах формувалася мережа фахових шкіл і курсів. До її створення долучилися, по-перше, УНРРА – "Адміністрація допомоги і відбудови Організації Об'єднаних Націй" ("United Nations Relief and Rehabilitation Administration" – UNRRA), а згодом ІРО – "Міжнародна організація допомоги" ("International Relief Organization" – IRO); по-друге, уже функціонуючі українські вищі навчальні заклади; по-третє, українські громадські організації. Так, найвідоміші центри фахової освіти й перекваліфікації переміщених осіб, створені УНРРА та ІРО, знаходилися в Німеччині, у її американській (міста Бад-Арользен (до 1997 р. Арользен), Ганау, Інгольштадт, Людвігсбург) та англійській (міста Брауншвайг і Ганновер) зонах [1, с. 326; 2, с. 3].

Серед українських вишів, що засновували фахові курси і школи, слід назвати Український технічно-господарський інститут (далі – УТГІ) в Регенсбурзі, відповідні відділення якого працювали у німецьких містах Карлсфельд, Фрайман; Український народний університет в австрійському місті Зальцбург тощо. До заснування освітніх закладів зазначеного спрямування долучалися й громадські організації. Так, наприкінці 1945 р. у Західній Німеччині утворено Міжнародний союз жінок. Однією із важливих ділянок його роботи була культурно-освітня, зокрема створення фахових курсів. Незабаром у місті Ельванген постали курси із підготовки виховательок дитсадків, у містах Авгсбург і Регенсбург – школи господинь, а також у різних німецьких містах три десятки курсів крою і шиття. Водночас Союз українок Австрії, утворений того ж 1945 р., не відрізнявся, за висловом дослідника В. Маруняка, "ані організаційною рухливістю, ані ініціативністю" [1, с. 301].

Фахова освіта і перекваліфікація українських переміщених осіб провадилася у фахових школах і на фахових курсах. Усі вони були переважно із однорічним курсом навчання або короткотермінові. Зокрема, курси медсестер, що діяли при ДіПі таборі у німецькому місті Регенсбург, передбачали дев'ятимісячне навчання та п'ятимісячну практику у шпиталі й амбулаторії і, за словами однієї із курсанток Іванни Зельської (1910–2009 рр.), обіймали "знання трирічної медсестерської школи" [3, с. 93].

Мешканці таборів ДіПі надавали перевагу фаховим курсам перед школами. Це зумовлювалося коротшим терміном навчання й нижчою ціною за надання освітніх послуг. Окрім того, умови вступу для курсантів були простішими: не потрібно було складати вступний іспит, а також не мав особливого значення рівень попередньо здобутої освіти. Співвідношення фахових шкіл і курсів у Західній Німеччині й Австрії (1947 р.) подано у таблиці.

Таблиця 1

	Школи		Курси	
	кількість шкіл	чисельність учнів	кількість курсів	чисельність курсантів
Німеччина (американська, англійська і французька зони)	39	2112	407	11305
Австрія	4	138	51	923
Разом	43	2250	458	12288

[1, с. 326].

Таким чином, станом на 1947 р. у Західній Німеччині кількість фахових курсів удесятеро перевищувала кількість фахових шкіл, а у Австрії – майже у 13 разів. У середньому в Західній Німеччині на кожну фахову школу припадало 54 учні, а на фаховий курс – 28 курсантів; в Австрії – 35 і 18 відповідно. У Західній Німеччині, порівняно із Австрією, мережа закладів фахового навчання й перекваліфікації була більш розгалуженою. Значну стурбованість невтішним станом речей із організації системи освіти в Австрії висловлював професор фізики Юрій Мачук (1900–1982 рр.), який у роки війни опинився у Зальцбурзі. У одній зі своїх статей, оприлюдненій у 1947 р. на шпальтах газети "Нові дні", професор порушив проблему підготовки осіб робітничих професій: "немає систематичного вишколу і перевишколу тих дітей і дорослих, які не мають змоги, чи бажання віддатися науці в гімназіях, бо їх цікавлять більше промисл або ремесло" [4, с. 1].

Для виправлення ситуації, що склалася, професор Ю. Мачук пропонував організувати процес навчання наступним чином. По-перше, створити вечірні теоретичні курси на зразок ремісничих шкіл. По-друге, адміністрація таборів переміщених осіб мала зобов'язати кожну майстерню при

таборі приймати на навчання учнів. Таким чином, усі бажаючі могли б здобути не лише теоретичні знання, а й застосувати їх на практиці [4, с. 1].

Ю. Мачук не був голосливим. У Зальцбурзі при Українському народному університеті він у листопаді 1946 р. організував приватні електро-радіотехнічні курси, був їх директором і професором фізики [5, с. 3]. Так, на теоретичних лекціях із електрорадіотехніки учням демонструвалися такі експерименти, як електричне і магнітне поле, закони Ома й Ампера, фотоелектричність і термоелектричність тощо. Цікаво, що усі прилади, з допомогою яких проводилися експерименти, були виготовлені учнями у лабораторії. Отримавши певний рівень теоретичних знань, учні мали можливість реалізувати їх у практичній діяльності, наприклад, самостійно виготовити радіоприймач [4, с. 2].

Фахове навчання та перекваліфікація українських переміщених осіб здійснювалася переважно на вечірній формі навчання, однак подекуди практикувалася й заочна форма. Так, УТГІ, що у Регенсбурзі, із 1947 р. проводив дистанційне навчання, зокрема, із курсу “Практичне миловарство”. Курсанти здобували освіту за придбаним підручником [6], написаним спеціально для Інституту. Окрім того, шляхом листування (“кореспонденційною метою”) отримували від викладачів роз’яснення тих чи інших питань. Заочна форма навчання була більш гнучкою, адже, як зазначалося в інформаційному повідомленні УТГІ, “курс може розпочати кожен тоді, коли йому найвигідніше, а закінчити – якнайшвидше, – в залежності від вільного часу й умов, у яких живе” [7, с. 5].

Щодо фахових зацікавлень українських мешканців таборів переміщених осіб, то вони зумовлювалися не лише особистими зацікавленнями чи практичними міркуваннями, а й умовами переселення. Так, коли з’явилася можливість виїзду до країн Південної Америки, розпочали користуватися попитом сільськогосподарські курси. Водночас зацікавлення технічними курсами зумовлювалося можливістю виїзду в англо-саксонський світ. Окрім того, пропонуючи переміщеним особам записатися на курс “Практичного миловарства”, адміністрація УТГІ підкреслювала, що зазначений курс особливо стане у пригоді особам, які “мають на меті емігрувати до країн з мало розвиненим промислом і з такою великою кількістю відповідної сировини (тваринний жир і рослинна олія) як, наприклад, Аргентина, Австралія, Африка” [7, с. 5].

Так чи інакше, українські ДіПі, особливо у американській й англійській зонах Німеччини, мали широкий вибір фахових шкіл і курсів, мережа яких у 1945–1947 рр. зростала, а, починаючи із 1948 р. – початку масової рееміграції українських переміщених осіб – почала зменшуватися. Проілюструємо на прикладі освітньої мережі (агрономічно-лісовий, інженерний, економічний факультети) УТГІ. Інформацію про фахові школи та курси УТГІ (1945–1948 рр.) подано у таблиці 2.

Таблиця 2

	Кількість шкіл/курсів	Чисельність викладачів	Чисельність учнів/курсантів
1945–1946 н. р.			
Фахові школи	11	199	1180
Фахові курси	27		
Разом	38	199	1180
1946–1947 н. р.			
Фахові школи	24	253	902
Фахові курси	43	162	1442
Разом	67	415	2344
1947–1948 н. р.			
Фахові школи	16	363	2313
Фахові курси	45		
Разом	61	363	2313

[2].

Серед курсів сільськогосподарського спрямування найбільшим попитом користувалися городницько-садівничі. У американській зоні Німеччини в 1947 р. на шести таких курсах здобувало відповідний фах 336 курсантів. Друге місце посідали курси пасічництва, яких налічувалося п’ять із 104 здобувачами. Третє місце посідали два молочарські курси, на яких навчалося 38 осіб. У свою чергу в англійській зоні Німеччини найбільшою популярністю користувалися курси пасічництва (82 особи), рільничі (30 осіб) та ветеринарно-зоотехнічні (25 осіб) [1, с. 326–327].

Найбільшим був перелік курсів ремісничих спеціальностей. Серед них в американській зоні Німеччини у 1947 р. переважну більшість – 41 становили кравецькі (навчалося 1190 курсантів). Також існувало 14 шевських курсів, окремо для жінок і чоловіків, на яких навчалося 116 осіб. Три курси крою і шиття відвідували 123 особи. Окрім того, серед українських переміщених осіб

користувалися попитом трикотарські (в'язання), фризиєрські (парикмахерські), валізарські, гарбарські (кушнірські) та кошикарські курси. Також до 20 осіб здобували фах на токарських, столярських, слюсарських і ковальських курсах. Що ж до англійської зони Німеччини, то у ній абсолютна більшість курсантів (147 осіб) навчалася кравецтву, і по 15 осіб – шевству й годинникарству [1, с. 327].

Підготовка технічного змісту в американській зоні Німеччини у 1947 р. здійснювалася на тринадцяти електротехнічних (216 осіб), семи автомеханічних (195 осіб), восьми радіотехнічних (190 осіб) і двох будівельно-технічних (15 осіб) курсах. У свою чергу українські переміщені особи в англійській зоні надавали перевагу радіотехнічним (180 осіб), електротехнічним (46 осіб) і автомеханічним (32 особи) курсам [1, с. 327].

Окрім того, абсолютна більшість курсантів – 2856 здобували фах водіїв на відповідних 49 курсах, що діяли в американській зоні Німеччини у 1947 р. Наприклад, інженер і громадський діяч Роман Волчук в Авгсбурзі закінчив саме такі курси водіїв і, склавши відповідний практичний іспит, отримав німецький "Fuhrerschein" ("водійські права") [8, с. 100]. Також користувалися популярністю курси санітарні, геодезії й косметології, бухгалтерські й торгово-кооперативні курси [1, с. 327].

У свою чергу частина жінок, що мешкала у ДіПі таборах, здобувала освіту на курсах медсестер. Такі курси організувала у Німеччині, зокрема, санітарно-харитативна (від англ. "charity" – "благодійність") служба (далі – СХС). Так, станом на 1946–1947 рр. під керівництвом СХС, очолюваної Т. Горобцем, перебували: 1 школа з однорічним курсом навчання (19 курсантів), 9 шестимісячних (161 курсантів) та 8 тримісячних (166 курсантів) курсів [1, с. 294]. Окрім того, шанувальники народного мистецтва, як в американській, так і в англійській зонах Німеччини відвідували курси народних танців і вишивання.

Слід зазначити, що слухачі шкіл та курсів становили особи різного віку. Це були і вчорашні учні, й особи середнього та старшого віку. Кожен мав прилаштовуватися до нових реалій життя, щоб, як писала сучасниця тих подій, І. Зельська, "на нових місцях поселення ми зразу були корисними одиницями" [3, с. 92]. Щодо умов вступу до згаданих шкіл і курсів. У інформаційних повідомленнях, якими рясніли шпальти тодішніх часописів, зазначалося, що бажаючі вступити до фахових шкіл і курсів повинні мати освітню підготовку в обсязі 4–5 класів гімназії [9, с. 4; 7, с. 5]. Слід зазначити, що чимало "учнів" та курсантів ще, мешкаючи в Україні, здобули вищу чи середню спеціальну освіту. Для вступу до деяких фахових шкіл потрібно було скласти вступний іспит. Так, для вступу на електротехнічний відділ (згодом його перетворено на середню фахову електротехнічну школу, пізніше – в електротехнікум) технічної школи у таборі Сомме-казерне, що в Авгсбурзі, потрібно було скласти іспит; окрім того, вказувалося, що для підготовки до вступного випробування можуть бути відкриті тимчасові підготовчі курси [9, с. 4]. Наголосимо, що не завжди базова підготовка учнів дозволяла продовжувати навчання у фаховій школі. У такому разі їх відраховували. Наприклад, у згадуваній технічній школі із 52 осіб, які вступили на навчання, здобули освіту лише 11 [10, с. 4].

Оскільки значний відсоток серед переміщених осіб становила інтелігенція, зокрема й науково-педагогічна, саме вона активно долучилася до створення й функціонування фахових шкіл і курсів. Це стосується передусім американської зони Німеччини. Англійська та французька зони, а також Австрія відчували брак інтелігенції, саме тому мережа відповідних навчальних закладів там була не так розвинена. Наприклад, згадуваний професор Ю. Мачук в австрійському Зальцбурзі у повоєнні роки став одним із організаторів, викладачем, а згодом і ректором (1948–1949 рр.) Українського народного університету. При виші він організував і очолив електро-радіотехнічні курси [5, с. 3]. У свою чергу інженер Василь Янішевський (1925–2011 рр.) у таборі імені М. Лисенка, що у німецькому місті Ганновер, ініціював створення курсів водіїв і малярсько-промислових курсів [11, с. 153]. На курсах водіїв, організованих у таборі німецького міста Ульм, викладав інженер В. Чаплинський [12, с. 339].

На медичних курсах у німецькому таборі Гангоферзідльонг, що у Регенсбурзі, викладали місцеві лікарі – мешканці табору. Це були, зокрема, полтавчанин Віктор Андрієвський (1885–1967 рр.), випускник природничого факультету Київського університету; калушчанин Іван Жовнірович (1900–1982 рр.), випускник Празького університету, у Регенсбурзі працював педіатром; Роман Флюнт (р. н. невід. – 1989 р.), викладав на курсах анатомію; Олександр Плітас (р. н. невід. – 1958 р.), колишній лікар армії УНР [3, с. 93]. Про лікаря Р. Флюнта залишила спогади його учениця І. Зельська, яка зокрема наголошувала, що "його виклад домінував досконалим знанням предмету, що його він виголошував плінно, добірною українською мовою, ніколи не вживаючи запозичень. І саме тим він відрізнявся та збагатив наш мовний словник" [13, с. 8].

Слід наголосити на подвижницькій праці викладацького складу фахових шкіл і курсів. Почасти навчальні заклади могли продовжувати своє функціонування завдяки самовідданій праці освітян, які по 2–3 місяці не отримували платні [10, с. 4]. Щодо навчально-методичного забезпечення

процесу здобуття знань у фахових школах і на курсах. Незважаючи на складні умови повоєнного навчання на чужині, керівництво шкіл та курсів докладало зусиль для забезпечення своїх вихованців підручниками й необхідним обладнанням. У 1947–1948 рр. побачило світ чимало посібників і підручників із різних навчальних предметів, авторами яких були переважно викладачі УТГІ: "Електричні акумулятори" [14], "Загальне городництво" [15], "Практичне миловарство" [6], "Техніка рибальства й рибництва" [16] та ін. Однак все ж відсутність навчальної літератури була відчутною. У свою чергу забезпечення учнів та курсантів обладнанням, приладами й матеріалами здійснювалося шляхом купівлі, обміну "в німців на американські сигарети" [17, с. 97], або виготовлялося власноруч, зокрема й учнями/курсантами [4, с. 2].

Серед проблем, які виникали під час організації та функціонування українських фахових шкіл і курсів, слід назвати невдачу спробу створити єдиний центр для керівництва фаховою освітою; відсутність єдиних навчальних планів і програм (випускники різних шкіл однієї спеціалізації мали різний рівень підготовки); відсутність садів, городів, а також лабораторій; незадовільне забезпечення навчальних закладів обладнанням, приладами та матеріалами; недостатня кількість підручників і посібників тощо.

У листопаді 1946 р. на з'їзді директорів і адміністраторів фахових шкіл і курсів одним із першочергових завдань було визначено, що "справу фахового вишколу треба посилити, охоплюючи також і інтелігенцію, яка свого фаху на чужині не зможе використати" [18, с. 24]. Справді, передбачення виявилось пророчим. Працевлаштуватися українські переміщені особи, у тому числі й інтелігенція, могли переважно у галузі промисловості, сільського господарства та сфери послуг. Так, у Канаді станом на 1961 р. найбільше українців становили кваліфіковані робітники, на другому місці – сільськогосподарські працівники, на третьому – працівники у сфері служб і розваг [19, с. 215]. У США українські емігранти були зайняті переважно у сільському господарстві [20, с. 14], а також у сфері індустрії та послуг [19, с. 263]. Зокрема, доцент Петро Одарченко та поет Тодось Осьмачка працювали прибиральниками на залізничному вокзалі "Пенсивальнія" (м. Нью-Йорк, США), письменник Василь Барка – прибиральником у шпиталі Червоного Хреста (США), письменник Яр Славутич – на палітурній фабриці (м. Філадельфія, США), письменник Дмитро Нитченко – у каменоломнях (Австралія), письменник та журналіст Володимир Біляїв – на металургійному заводі (Австралія). Коли, під час переселення до країн Америки, Європи та Австралії виявилось, що уряди держав не звертали особливої уваги на здобуту у ДіПі таборах кваліфікацію/перекваліфікацію, то, як слушно зазначав дослідник В. Маруняк, "зацікавлення фаховими курсами радикально зменшилося" [1, с. 327–328], починаючи із 1948–1949-х рр. фахові курси і школи почали закриватися. До речі, частині переселенців довелося у країнах їх проживання здобувати новий фах [21, с. 441], що відповідав би потребам ринку праці. Наприклад, І. Зельська в Україні здобула освіту в учительській семінарії, працювала за фахом; у Німеччині закінчила курси медсестер; виїхавши до Канади, змушена була працювати на фабриці із пошиття плащів, звісно, не полишаючи активної громадської роботи.

Таким чином, починаючи з кінця 1945 р. у таборах переміщених осіб у Західній Німеччині й Австрії УНРРА й ІРО, українські виші та громадські організації почали створювати фахові школи й курси. На них усі бажаючі могли здобути певний фах, оволодіння яким дозволило б працювати у країнах, до яких українські таборяни планували виїхати на постійне проживання. 1946–1947 і 1947–1948 н. р. виявилися для фахового навчання і перекваліфікації українських ДіПі найпродуктивнішими. Після 1948 р., коли розпочалася масова рееміграція українців із Німеччини й Австрії чисельність фахових шкіл і курсів почала зменшуватися.

Найширшою була мережа згаданих навчальних закладів в американській зоні Німеччини, трохи меншою – в англійській, ще меншою у французькій зоні й Австрії. Найбільшою популярністю користувалися курси водіїв, кравецькі, городницько-садівничі, електротехнічні й автомеханічні, а також школи технічного спрямування. Навчання у фахових школах і на курсах тривало від декількох місяців – до року, відбувалося як на вечірній, так і на заочній формах. Навчальний процес забезпечували самі ж переміщені особи – представники науково-педагогічної інтелігенції.

Список використаних джерел

1. Маруняк В. Українська еміграція в Німеччині і Австрії по другій світовій війні [у 2 т.] / В. Маруняк. – Мюнхен: Академічне видавництво д-ра Петра Белея, 1985. – Т. 1: Роки 1945–1951. – 432 с.
2. Е. К. Набуваймо практичні фахи! / Е. К. // Українські вісті. – Новий Ульм. – 26 листопада 1950. – Ч. 95. – С. 3.
3. Зельська І. Відгомін: спогади / І. Зельська. – Торонто: Новий шлях, 1989. – 139 с.
4. Мачук Ю. Вчїмся ремесла! / Ю. Мачук // Нові дні. – Зальцбург. – Ч. 52. – 28 грудня 1947. – С. 1.
5. Пундій П. Д-р Ю. Мачук (у 10-ліття від дня смерті) / П. Пундій // Свобода. – Джерзі Ситі; Нью-Йорк. – 10 грудня 1992. – Ч. 234. – С. 3.
6. Лещенко П. Практичне миловарство: курс лекцій / Лещенко П., Василюк П. – Регенсбург; Берхтесгаден, 1947.
7. Б. а. Новий фах у руки – миловарство

/ а. Б. // Наше життя. – Авгсбург. – 25 березня 1947. – Ч. 11. – С. 5. 8. Волчук Р. Спомини з повосенної Австрії та Німеччини / Р. Волчук. – К.: Критика, 2004. – 143 с. 9. Б. а. Елетротехнічний відділ технічної школи в Авгсбурзі / а. Б. // Наше життя. – Авгсбург. – 24 липня 1946. – Ч. 50. – С. 4. 10. О. Р. Український елетротехнікум / Р. О. // Українські вісті. – 20 квітня 1950. – Ч. 32. – С. 4. 11. Іжик С. Сміх крізь сльози. Спомини з років 1939–1947 / С. Іжик. – Вінніпег: Поступ, 1961. – 207 с. 12. Нитченко Д. Від Зінькова до Мельбурну. Із хроніки мого життя / Д. Нитченко. – Мельбурн; Австралія: В-во "Байда", 1990. – 407 с. 13. Зельська І. Світлій пам'яті д-ра Р. Флонта / І. Зельська // Свобода. – 1989. Джерзі Ситі; Нью Йорк. – Ч. 97. – 25 травня. – С. 8. 14. Тарнавський Д. Електричні акумулятори. Теорія, будова, експлуатація / Д. Тарнавський. – Авгсбург: Українська книга, 1946. – 63 с. 15. Гнатовський А. Загальне городництво. Курс лекцій / А. Гнатовський. – Регенсбург; Берхтесгаден, 1947. – 80 с. 16. Панченко О. Техніка рибальства й рибництва: вид. 2-е, доп. / О. Панченко. – Регенсбург, 1947. – 140 с. 17. Суховерський М. Мої спогади / М. Суховерський. – К.: Смолоскип, 1997. – 320 с. 18. Каплистий М. Масова перекваліфікація, її стан і завдання / М. Каплистий // Вісті Українського технічно-господарського інституту. – 1947. – Регенсбург. – Ч. 3. – С. 20–24. 19. Українські поселення. Довідник. – Том СС / [А. М. Міляннич (гол. ред.), В. Н. Бандера, І. М. Гурін, В. В. Ісаїв]. – Нью Йорк: The Ukrainian Center for Social Research Inc., 1980. – 351 с. 20. Рудик С. Я. Переселення українських біженців і переміщених осіб до США та Канади після Другої світової війни: причини, особливості, наслідки (1945–1953 рр.): автореф. дис. на здоб. наук. ступ. канд. істор. наук: спец. 07.00.02. "Всесвітня історія" / Рудик С. Я. – К., 2003. – 20 с. 21. Кедрин І. Життя – події – люди. Спомини і коментарі / І. Кедрин. – Нью Йорк: Червона Калина, 1976. – 724 с. 22. Вісті Українського технічно-господарського інституту. – 1947. – Регенсбург. – Ч. 5. – 32 с. – С. 19; Вісті Українського технічно-господарського інституту. – 1947. – Регенсбург. – Ч. 7. – 24 с. – С. 11; Вісті Українського технічно-господарського інституту. – 1947. – Регенсбург. – Ч. 8–9. – 44 с.+12 с. – С. 10.

Елена Подобед

ПРОФЕССИОНАЛЬНОЕ ОБУЧЕНИЕ И ПЕРЕКВАЛИФИКАЦИЯ УКРАИНЦЕВ В ДИПИ ЛАГЕРЯХ ЗАПАДНОЙ ГЕРМАНИИ И АВСТРИИ В 1945–1950 ГГ.

В статье проанализирована система профессионального обучения и переквалификации украинцев в лагерях перемещенных лиц Западной Германии и Австрии в 1945–1950 гг. Выяснены причины создания профессиональных школ и курсов, проанализирована динамика их функционирования. Определены формы обучения, на которых осуществлялась подготовка специалистов, продолжительность учебного процесса. Выяснено, что наибольшей популярностью пользовались курсы водителей, огородническо-садоводческие, электротехнические и автомеханические.

Ключевые слова: Дипи лагеря, профессиональные школы, профессиональные курсы, Западная Германия, Австрия.

Olena Podobyed

VOCATIONAL TRAINING AND TRAINING FOR A NEW PROFESSION OF UKRAINIANS IN THE DP CAMPS IN WEST GERMANY AND AUSTRIA IN 1945–1950

In this article system of vocational training and training for a new profession of Ukrainians in the camps of displaced persons in West Germany and Austria in 1945–1950 are analyzed. Reasons for the creation of professional schools and courses are clarified, dynamics of their functioning are analyzed. Forms of learning, which provides training, the duration of the educational process are defined. The most popular courses of drivers, gardeners, gardening, electrical and automotive applications are clarified.

Key words: DP camps, vocational schools, vocational courses, West Germany, Austria.

УДК: 94 (470+571+73) "1946/1979"

Валерія Покляцька

ПРОТИСТОЯННЯ СРСР ТА США У 1946–1979 РР.: ЗАСОБИ ФОРМУВАННЯ "ОБРАЗУ ВОРОГА"

У статті охарактеризовано основні засоби формування "образу ворога" у наддержавках упродовж 1946–1979 рр., серед яких офіційна позиція влади, преса (тексти та карикатури),

кінематограф, підручники з історії. Відмічено трансформацію "образу ворога" в СРСР та США упродовж перших етапів конфронтації.

Ключові слова: СРСР, США, "образ ворога", "холодна війна", протистояння.

Невід'ємною складовою масової свідомості будь-якого суспільства є образ "іншого", який, відіграє важливу роль у формуванні самоідентифікації цього суспільства. У разі конфлікту цей образ дуже часто змінюється та набуває ворожих рис, що здійснюється усіма можливими засобами впливу на масову свідомість. Одним із прикладів такої трансформації була ситуація в СРСР та США одразу після завершення Другої світової війни, коли образ "іншого" змінився на образ "ворога". Так, у 1946 р. розпочалася "холодна війна" – глобальне протистояння між двома наддержавами, основними рисами якого стали: боротьба за сфери впливу у різних регіонах світу, гонка озброєнь, створення військово-політичних блоків, санкції в економічній та культурній сферах, а також ідеологічне протистояння.

Значна кількість дослідників дотримується точки зору, що саме ідеологічна складова відіграла найважливішу роль у тому протистоянні. Так, на думку А. Івашева, представника пострадянської історичної традиції, "холодна війна" прийняла форму ідеологічного протистояння, маючи у своїй основі геополітичні, військові та економічні причини [1]. Схожої точки зору дотримуються і дослідники з "іншого боку". Так, ключову роль ідеології у розгортанні протистояння відзначив М. Крамер: "Запекла ідеологічна прірва, поглиблення ліберального демократичного капіталізму проти марксизму-ленінізму, забезпечили вирішальний фон для Холодної війни" [2, с. 573]. У ході дослідження він прийшов до висновку, що у випадку, якби обидві країни були ліберальними демократіями, конфлікт не став би настільки воєнізованим та ворожим.

Метою цього дослідження є спроба узагальнити та охарактеризувати основні засоби формування "образу ворога" у свідомості американського та радянського суспільств упродовж 1946–1979 рр.

Цей період заслуговує на окрему увагу, тому що охоплює перші два етапи війни: розгортання біполярного протистояння та період "відлиги". Це дає змогу прослідкувати певну еволюцію у зображенні "образу ворога". Слід відзначити, що напруження між союзниками по антигітлерівській коаліції почало проявлятися одразу після Другої світової війни. Певною мірою це знайшло відображення у так званих "довгих телеграмах", які містять перші свідчення про початок загострення відносин між СРСР та США. Саме ці тексти, разом із такими подіями, як виступ Й. Сталіна (9 лютого 1946 р.), фултонська промова У. Черчилля (5 березня 1946 р.) тощо ілюструють розгортання ворожої риторики проти колишнього союзника.

Автором однієї із "довгих телеграм", написаної, як відповідь на запит Міністерства фінансів США і надісланої 22 лютого 1946 р., був радник посольства США у СРСР – Дж. Кеннан. Іншою "довгою телеграмою" вважається аналітичний огляд посла СРСР у США М. Новикова – "Зовнішня політика США у повоєнний період". Цей текст був представлений радянським послом на Паризькій мирній конференції 27 вересня 1946 р. [3, с. 120]. Обидва автори відзначили появу у наддержавках негативних настроїв проти вчорашнього союзника. Дж. Кеннан і М. Новиков висловили особисті враження, які підтверджували, що в СРСР почала формуватися міцна антиамериканська пропаганда, а в США – антирадянська.

У силу недавнього союзництва США та СРСР у Другій світовій війні, у суспільній свідомості цих держав були поширені дружнє та позитивне ставлення один до одного. Тому, у перші повоєнні роки створення негативного образу протилежної наддержави викликало значні труднощі. У пам'яті радянських громадян зберігалися згадки про високий економічний розвиток США, про їх допомогу СРСР під час світової війни американськими товарами, у яких відчувало потребу населення. Це були і продукти харчування, автотранспортні товари, сільськогосподарське оснащення тощо. Окрім цього, на громадян СРСР, особливо на підлітків та молодь, значний вплив мала американська культура: джаз, фільми тощо. Російський письменник, В. Аксьонов у книзі "У пошуках сумного бєбі" (1986 р.), створеній на основі власних спогадів автора, відмічав, що "під час війни виникло стійке відчуття Америки як країни казкового багатства та щедрості. У пам'яті народу слово "Америка" пов'язано було з чудом появи смачної та поживної їжі під час військового голоду. Мішки з жовтим яєчним порошком, банки згущеного молока та шинки врятували від смерті сотні тисяч радянських дітей" [4].

Дослідники відмічають, що у свідомості американського суспільства також панували дружнє ставлення у ставленні до радянського народу як "доблесного союзника", а "дядя Джо" (Й. Сталін) викликав повагу у простих американців" [5–6]. Так, у роки Другої світової війни у засобах масової інформації поширювався доброзичливий образ Й. Сталіна із посмішкою на обличчі та люлькою для паління [7]. Усе це мало наслідком те, що у перші роки формування та поширення "образу ворога" в обох наддержавках його вплив на масову свідомість був малоефективним. Для впровадження у

думки радянських та американських громадян негативного ставлення до США та СРСР відповідно, та формування образу "головного ворога" довелося використати потужний пропагандистський апарат.

У США основна роль у формуванні "образу ворога" належала адміністрації президента та Державному департаменту [8]. Через розгортання протистояння між наддержавами виникла необхідність формувати у суспільній свідомості антирадянські настрої, для чого представники влади встановлювали зв'язки із мас-медійними структурами, які, у свою чергу, були зацікавлені у співробітництві з офіційною владою. До того ж, у 1953 р. створено Інформаційне агентство США (далі – ЮСІА) – федеральне відомство, головною функцією якого був вплив на суспільні погляди у зарубіжних країнах на підтримку зовнішньополітичних цілей США [9].

В СРСР у структурі ЦК КПРС створено відділ пропаганди та агітації, назва якого час від часу трохи змінювалася, але функції залишалися ідентичними: проведення необхідної для радянської влади "ідеологічної лінії", виховання почуття радянського патріотизму, забезпечення контролю за пропагандистською діяльністю як центральних, так і регіональних, місцевих комуністичних органів влади та об'єднань [10, с. 2]. Окрім означених завдань, цей відділ фактично відповідав і за формування у радянського населення світосприйняття щодо навколишнього світу, у тому числі й колишнього союзника у Другій світовій війні. Тому, можна стверджувати, що трансформація образу США у повоєнний період з "союзника" на "головного ворога" відбувалася саме завдяки діяльності цього відділу.

Для формування та поширення негативного образу протилежної сторони у обох наддержавках використовувалися усі можливі засоби впливу на масову свідомість громадян. Передусім, це була преса та радіо, особливо у дотелевізійну епоху, література, карикатури та плакати, пісні, кінофільми, театр тощо. Важливе значення у формуванні стереотипів у свідомості американського та радянського суспільств відіграла офіційна позиція влади, яка тиражувалася у тогочасних ЗМІ.

У США вона відображалася у виступах і промовах президентів, зовнішньополітичних доктринах, директивах Ради Національної Безпеки. У них СРСР кваліфікували як "головного ворога США", "агресора", "загарбника". Характерним прийомом було висвітлення особливостей політики США та СРСР як протистояння "добра" та "зла". Наголошуючи на тому, що мета американців – сприяння досягненню свободи всіх націй та людей, СРСР представляли як режим з кардинально "протилежними цілями та іншою концепцією життя".

Візьмемо, як приклад, інавгураційні промови американських президентів 1946–1979 рр. Кожен з них – так чи інакше згадував про СРСР. Так, Г. Трумен у своїй інавгураційній промові відмітив, що СРСР керується хибною філософією, в основі якої "обман та знуцання, злидні та тиранія" [11]. Основними рисами комунізму він виділяв: порушення прав і свобод людини, вирішення соціальної несправедливості шляхом насилля, неминучість війни через поділ світу на протилежні класи, атеїстичну політику. Д. Ейзенхауер у січні 1957 р. заявив щодо радянського керівництва: "Замисли цієї влади, темні в цілях, ясні на практиці. Вона прагне закарбувати назавжди долю тих, кого поневолила" [12]. Дж. Кеннеді у 1961 р. у своїй інавгураційній промові на втручання СРСР у справи країн Південної Америки відреагував такими словами: "Нехай всі наші сусіди знають, що ми будемо разом з ними протистояти агресії або підривної діяльності в будь-якому місці в Америці" [13]. У період міжнародної розрядки Р. Ніксон у 1969 р., відмітивши той факт, що період конфронтації змінився ерою переговорів, у той же час підкреслив, що не можна очікувати, що "всі стануть їх друзями", закликавши супротивників до "мирної конкуренції не у завоюванні територій... а у покращенні життя людини" [14, с. 280].

У СРСР офіційна позиція влади була представлена у програмах Комуністичної партії, уставі КПРС, матеріалах з'їздів та пленумів партії. Радянські лідери висували наступні звинувачення у бік США: відсутність свободи особистості (через те, що права особистості визнавалися лише за багатіями), експлуатація більшості населення, розпалення війн, підсилення зовнішньої економічної експансії, гонка озброєнь, створення американських військових баз у різних країнах світу. Про зображення США як агресивної країни представниками офіційної влади свідчать, наприклад, назви пунктів у звітних доповідях генеральних секретарів: "Імперіалістична політика сколочування агресивних блоків та розпалювання "холодної війни", "Розпад колоніальної системи імперіалізму", [15, с. 20, с.24], "Боротьба Радянського Союзу проти агресивної політики імперіалізму" [16, с. 38], "Відсіч імперіалістичній політиці агресії" [17, с. 46] тощо. Певні позитивні зміни у характеристиці США відбулися у середині 1970-х рр. Так, у доповідях на з'їздах КПРС фігурували пункти із основних напрямків міжнародної політики під такими назвами, як "Розвиток відносин з капіталістичними країнами" [18, с. 39]. Однак, ці зміни були досить обмеженими, і, незважаючи на такі багатобачуючі назви, із інформацією про встановлення контактів зі США в усіх сферах міжнародного співробітництва, радянські лідери наголошували на тому, що деякі впливові сили США продовжують закликати до збільшення гонки озброєнь тощо [18, с. 44].

"Образ ворога" у наддержавках активно втілювався і через систему освіти, особливу роль при цьому відігравали узагальнюючі праці, а також шкільні та вузівські підручники з історії. Спільним для означеної групи видань було підкреслювання експансіоністського характеру політики держави-супротивника. Так, у радянських підручниках при характеристиці зовнішньої політики США наголошувалося на прагненнях до розширення своїх колоніальних володінь та встановлення політичної гегемонії у світі. США представляли як загарбника, "молодого імперіалістичного хижака" [19, с. 126]. Описуючи поширення сфери впливу США в інших країнах, постійно використовували такі характеристики, як "політика великої дубинки", "дипломатія долара", маючи на увазі військове, політичне, економічне втручання США.

У американських підручниках із всесвітньої історії СРСР представлявся аналогічно – як сторона, яка проводить агресивну політику, скеровану на розширення сфери впливу у світі та порушення міжнародного порядку. Підкреслювалося, що, радянська політика у Східній Європі становила не лише небезпеку для Західної Європи, але й загрозу для національної безпеки США. Характеризуючи зовнішньополітичну лінію СРСР, у підручниках систематично використовувалися такі фрази, як "радянська експансія", "комуністичний експансіонізм", "радянська гегемонія".

Слід відзначити, що автори означених видань не оминали й проблематику економічного розвитку один одного. Спільним можна назвати те, що у обох країнах особлива увага приділялася питанням збільшення фінансування військової сфери у державі-супротивника, давалася критична характеристика економічного устрою протилежної сторони. Так, в СРСР акцент робився на зображенні у негативному світлі монополістичного характеру американської економіки. Показовою у цьому відношенні була мета уроку на тему "Економічний розвиток США", сформульована у методичному посібнику з нової історії (9 клас, 1979 р.) для викладачів історії: "Виділити особливості процесу переходу капіталізму США у найвищу стадію: швидкі темпи монополізації, прояви паразитизму та загнивання капіталізму в епоху імперіалізму" [20, с. 120].

З іншого боку, автори американських підручників із всесвітньої історії, характеризуючи економіку СРСР, наголошували на виключно державній власності, централізованому контролі, колективізації. Підкреслювалося, що робітничі союзи контролювалися Комуністичною партією. До того ж, подавалися факти, які мали показати американським громадянам переваги вільної ринкової торгівлі та економіки США та залякати їх ситуацією в СРСР, як впровадження смертної кари за економічні злочини [21, с. 292].

Ще однією спільною рисою, притаманною узагальнюючими виданнями та підручниками із історії обох наддержав, було акцентування на невідповідності демократичним традиціям та нормам політичного та соціального устрою протилежної сторони. Річ у тому, що поняття "демократії" використовувалося в офіційній риториці та публічному просторі обох наддержав, але розумілося воно по-різному. Якщо у США демократія трактувалася у більш звичному для нас сьогодні руслі – "право вибору", "свобода слова", то в СРСР демократія дорівнювала "справедливості". Так, у радянських виданнях було поширеним акцентування на тому, що США не є демократичною країною. Автори підкреслювали, що в США, як і в інших капіталістичних країнах представники влади не переймаються становищем та умовами життя свого народу, рівнем їх культурного розвитку. Капіталістичний устрій у радянських підручниках характеризувався лише як експлуататорський, паразитичний [22, с. 281].

Автори американських видань, у свою чергу, акцент робили на тому, що СРСР – це тоталітарна держава, для якої не був притаманний політичний плюралізм. Щодо характеристики радянської влади та політичного устрою, то у США часто застосовувалися такі характерні висловлювання, як "деспотична олігархія", "тоталітарна диктатура", "тиранія", "спадкоємець російського імперіалізму" [21]. Радянське суспільство, представляли виключно як "рабське", у якому відсутні свобода вибору, слова. Наголошувалося на неодноразових політичних репресіях у СРСР, на злочинах влади. Прототип радянського суспільства порівнювали із концентраційним табором, у якому не визнавалася особистість людини, будь-хто міг бути заарештованим без здійснення злочину, покараний без рішення суду. Окрім цього, важливою складовою негативного образу СРСР були факти про проведення атеїстичної політики, знищення церков тощо [21, с. 292].

Значний вплив на думку суспільства у період "холодної війни" мав кінематограф. Фільми були одним із важливих засобів формування необхідних масових стереотипів, вони характеризуються яскравим емоційним забарвленням, впливом на підсвідомість людини. Художні стрічки спрямовували глядача на самоідентифікацію з героями фільмів. Вони спонукали відчувати симпатію до позитивних героїв – зазвичай, представників своєї країни та неприязнь до антигероїв – представників протилежної сторони.

На думку О. Федорова, одним з поширених жанрів цього періоду стали стрічки про шпигунів. Наведемо декілька прикладів [23]. Значна кількість радянських фільмів присвячена темам шпигунства, розвідки, змови ворогів ("Сліди на снігу" (1955 р.); "Тінь біля пірсу" (1955 р.); "Над

Тисою" (1958 р.). О. Федоров відмітив, що однією із поширених тем було "полювання" західних спецслужб за новими видами зброї, яку винаходили радянські учені ("Постріл в тумані" (1963 р.), "Слід в океані" (1964 р.) тощо) [23]. Також розповсюдженою у радянських фільмах була тематика співпраці американців із фашистами у повоєнній Німеччині ("Гра без правил", 1965 р.). Окрім того, у кінострічках СРСР значне місце посідала тематика засудження таких явищ, як расизм, придушення національних демократичних рухів, критика колоніальної, агресивної політики США у країнах Африки, на Кубі, у Чилі.

У американських фільмах 1946–1979 рр. тема шпигунства була також однією з основних ("Топаз", 1969 р.). Поширеною була тематика винайдення та можливого використання СРСР атомної зброї в агресивних цілях: "49-й чоловік" (1953 р.), "День, найменований Ікс" (1957 р.), "Тихий американець" (1958 р.), "Це не тест" (1962 р.). Також знімалися фільми, у яких розкривалися проблеми контролю над свідомістю, політичних вбивств, багатонаціональних змов. Так, в основі сюжету стрічки "Маньчжурський кандидат" (1962 р.) була історія про програмування американського солдата радянськими та китайськими агентами на вбивства за допомогою прихованих кадрів.

Слід відзначити, що "німецьке питання", яке було одним із проявів "холодної війни", також використовувалося у кінематографі з метою акцентування уваги глядачів на негативних діях протилежної сторони у біполярному протистоянні. Так, у американських фільмах ("Втеча зі Східного Берліну", 1962 р.), "Розірвана завіса" (1966 р.) показували недоліки та жахи країни із тоталітарним режимом, у якій скрізь були розташовані контрольно-пропускні пункти, звичним був розбій дезертирів радянської армії, намагання людей утекти за "залізну завісу" у країну свободи. В СРСР встановлення радянської влади у цій частині Німеччини зображувалося як врятування її від таємної змови американців перетворити цю державу у черговий штат США.

Одним із найбільш масових засобів формування "образу ворога" у ті часи була преса, яка істотно впливала на закріплення нею же створених стереотипів. Як вже відзначалося, у дотелевізійну епоху преса займала особливе місце в ідеологічному протистоянні, бо: по-перше, вона була потужним ресурсом поширення офіційної інформації; по-друге, преса була загально розповсюдженим і легкодоступним засобом отримання інформації. На шпальтах як американської, так і радянської преси стереотипні уявлення формувалися за допомогою тексту та візуальних зображень (карикатур, фото).

Історичним тлом зображення "образу ворога" як у радянській, так і у американській пресі були: постійна військова загроза та розширення сфери впливу наддержав на інші країни. В американській пресі у відношенні до СРСР часто використовувалися такі вирази, як "шлях до деспотизму", "тоталітаризм", "агресивна політика", аналогічно, у радянській – США фігурували, як "розпалювачі нової війни".

Ще одним засобом візуалізації образу ворога через пресу були карикатури. Візуальна пропаганда мала дуже потужний потенціал впливу на суспільство. Вона досить ефективно впливала на емоційний, почуттєвий стан читачів. Можна виділити декілька найбільш часто вживаних елементів, які використовувалися для зображення протилежної сторони. Так, дуже поширеним було застосування національних символів, як офіційних, так і неофіційних: у радянських карикатурах це була позначка "US"; символічний персонаж "дядько Сем", який втілював образ США; його вбрання, розмальоване у кольори американського прапора, а також зображення зірок та смуг. Американські карикатуристи найчастіше демонстрували головну державну емблему СРСР – серп і молот, Кремль. Одним із широкоживаних методів було ототожнення протилежної наддержави із представниками тваринного світу: так, СРСР в американських карикатурах зображувався у вигляді ведмедя, а США у радянських – у вигляді орла. Також, карикатуристи СРСР та США вдавалися до зображення різних видів військової зброї, особливо ракет.

З 1962 р., після завершення Карибської ракетної кризи, яка поставила світ перед загрозою розгортання атомної війни, у міжнародних відносинах розпочався етап так званої "розрядки". Упродовж цього періоду в основу системи міжнародних відносин покладено принцип збереження балансу сил двох наддержав, проводилися переговори зі скорочення озброєнь. Утім, незважаючи на офіційні зустрічі між лідерами наддержав, напруга та конфронтація зберігалися. "Образ ворога" набув певних пом'якшених рис, але не зникав і продовжував підтримуватися усіма засобами впливу на суспільну свідомість. Причиною тому слугувало збереження основних протиріч, що існували між СРСР та США, а також страх перед можливістю початку відкритого військового конфлікту. Так, Р. Ніксон в інаугураційній промові у 1969 р. відзначав: "ми не можемо сподіватися всіх зробити нашими друзями... Тих, хто буде нашими суперниками, ми запрошуємо до мирного змагання... Але всім тим, кому наша миролюбність видається слабкістю, не залишаймо сумнівів у тому, що ми демонструватимемо силу тією мірою, якою це нам буде потрібно, і стільки часу, скільки нам знадобиться" [14, с. 280]. У позиціях радянської влади також – поруч із закликами до мирного співіснування та проведення переговорів по скороченню озброєнь – зберігався негативний образ

США. У відношенні до них використовували такі вирази, як “хижі імперіалісти”, “агресивна природа імперіалістів”, “політика з позицій сили”, “інтервенти”. Отже, незважаючи на проголошення курсу на мирне співіснування в офіційній риторичі обох наддержав продовжувалося представлення негативного, ворожого образу протилежної сторони.

Таким чином, ідеологічна складова у “холодній війні” була однією із найважливіших та вирішальних. З початку глобального протистояння у США та СРСР розпочалося створення образу іншої наддержави як основного зовнішнього ворога. При формуванні негативного образу протилежної сторони використовувалися аналогічні засоби, а саме: офіційна позиція влади, преса (друковані тексти та карикатури), кінематограф, підручники. “Образи ворога” як у СРСР, так і у США були певною мірою віддзеркаленням один одного. Упродовж 1946–1979 рр. цей образ трансформувався під впливом зовнішньої політики наддержав та загальної міжнародної ситуації, проте він зберігався упродовж усієї “холодної війни” і відігравав одну із ключових ролей у протистоянні.

Список використаних джерел

1. Ивашев А. А. Американская стратегия психологической войны против СССР на начальном этапе холодной войны (1946–1953 гг.): автореф. дис. на соискание науч. степени канд. ист. наук: спец. 07.00.03 “Всеобщая история” / А. А. Ивашев. – Краснодар, 2007 – 20 с.
2. Kramer M. Ideology and the Cold War / M. Kramer // Review of International Studies. – Vol. 25. – No.4. – October, 1999. – P. 539–576.
3. Бессонова М. М. “Довгі телеграми” та початок холодної війни / М. М. Бессонова // Матеріали IV Міжнародної конференції молодих науковців “Історична наука на початку XXI століття: проблеми, минуле, сучасність, перспективи” 25–26 березня 2009 р. – Херсонський державний університет, 2009. – С. 119–120.
4. Аксенов В. П. В поисках грустного бэби: Книга об Америке / В.П. Аксенов. – М.:Текст, 1991. – 118 с. – Режим доступу: <http://www.rulit.net/books/v-poiskah-grustnogo-bebi-read-63353-3.html>.
5. Злобин Н. В. Неизвестные американские архивные материалы о выступлении У. Черчилля 5. III. 1946 / Н. В. Злобин // Новая и новейшая история. – № 2. – 2000. – Режим доступу: <http://vivovoco.astronet.ru/VV/PAPERS/HISTORY/FULTON.HTM#22>.
6. O’Hehir A. The human monster / A. O’Hehir // Salon. – Режим доступу: <http://www.salon.com/2005/05/05/stalin/>.
7. Cartoon by Paul Plaschke. – Режим доступу: http://www.johndclare.net/cold_war4.htm.
8. Ситникова Е. Л. Образ Советского Союза как фактор внешней политики США: 1945–1952 гг.: автореф. дис. на соискание науч. степени канд. ист. наук: спец. 07.00.03 “Всеобщая история” / Е. Л. Ситникова. – Курск, 2007. – 20 с.
9. Records of the United States Information Agency [USIA]. – Режим доступу: <http://www.archives.gov/research/guide-fed-records/groups/306.html>.
10. Постановление ЦК ВКП (б) “О постановке партийной пропаганды в связи с выпуском “Краткого курса истории ВКП (б)” // Советская Сибирь. – 11 ноября, 1938. – № 263. – С. 1–2.
11. Truman H. S. Inaugural Address, January 20, 1949 / S. T. Harry. – Режим доступу: <http://www.presidency.ucsb.edu/ws/?pid=13282>.
12. Eisenhower D. D. Second Inaugural Address, January 21, 1957 / Dwight D. Eisenhower. – Режим доступу: <http://www.presidency.ucsb.edu/ws/index.php?pid=10856>.
13. Kennedy J. F. Inaugural Address, January 20, 1961 / J. F. Kennedy. – Режим доступу: <http://www.presidency.ucsb.edu/ws/index.php?pid=8032>.
14. Інавгураційні промови президентів США / [Пер. з англ. В. К. Горбатька; Худож.-оформлювач Б.П. Бублик]. – Харків: Фоліо, 2009. – 335 с.
15. XX съезд Коммунистической партии Советского Союза (14–25 февраля 1956 года): Стенографический отчет. Том 1. – М.: Политиздат, 1956. – 640 с.
16. XXIII съезд Коммунистической партии Советского Союза (29 марта – 8 апреля 1966 года): Стенографический отчет. Том 1. – М.: Политиздат, 1966. – 640 с.
17. XXIV съезд Коммунистической партии Советского Союза (30 марта – 9 апреля 1966 года): Стенографический отчет. Том 1. – М.: Политиздат, 1971. – 598 с.
18. XXV съезд Коммунистической партии Советского Союза (24 февраля – 5 марта 1976 года): Стенографический отчет. Том 1. – М.: Политиздат, 1976. – 472 с.
19. Новая история, ч. 2. Учебник для 9 кл. средней школы / [Под ред. Хвостова В. М.]. – М.: Просвещение, 1979. – 272 с.
20. Методическое пособие по новой истории (9 кл.): Пособие для учителей / Аверьянов А. П., Грибов В.С., Орлов В. А., Предтеченская Л. М. – М.: Просвещение, 1979. – 303 с.
21. Handbook of world history: Concepts and issues / Ed. by J. Dunner. – N.Y.: Philosophical library, 1967. – 1011 p.
22. Єфімов О. В. Нова історія, ч.1. Підручник для 8 кл. середньої школи / О. В. Єфімов. – К.: Радянська школа, 1977. – 295 с.
23. Федоров А. В. Трансформация образа России на западном экране: от эпохи идеологической конфронтации (1946–1991) до современного этапа (1992–2010) / А. В. Федоров – М.: Изд-во МОО “Информация для всех”, 2010. – Режим доступу: <http://www.eartist.narod.ru/text28/0018.htm>.

Валерия Покляцкая

**ПРОТИВОСТОЯНИЕ СССР И США В 1946–1979 ГГ.:
СПОСОБЫ ФОРМИРОВАНИЯ “ОБРАЗА ВРАГА”**

В статье охарактеризованы основные средства формирования “образа врага” в сверхдержавах в 1946–1979 гг., такие как: официальная позиция власти, пресса (тексты и карикатуры), кинематограф, учебники по истории. Отмечена трансформация “образа врага” в СССР и США в течение первых этапов конфронтации.

Ключевые слова: СССР, США, “образ врага”, “холодная война”, противостояние.

Valeriia Pokliatska

**THE CONFRONTATION OF THE USSR AND THE USA IN 1946–1979: MEANS OF THE
FORMING OF THE ‘ENEMY IMAGE’**

In the article the main means of the formation of the “enemy image” are characterized in the superpowers during the 1946–1979. Among them there was official position of the authorities, the press (text and cartoons), cinema, history textbooks. During the first phases of confrontation there were certain transformation of the “enemy image” both in the Soviet Union and the United States.

Key words: the Soviet Union, the United States, the “enemy image”, “cold war”, opposition.

УДК 94(73+477):342.5 “2005/2006”

Наталя Корнієнко

**ПИТАННЯ УКРАЇНСЬКИХ ВИБОРІВ
У СЛУХАННЯХ КОНГРЕСУ США 109 СКЛИКАННЯ**

У статті висвітлено позицію Конгресу США 109-го скликання щодо виборчих процесів в Україні. Приділено увагу критеріям оцінки українських виборів сенаторами. Виділено основні риси політичного життя України, що, на думку американських конгресменів, відігравали вирішальну роль у проведенні українських виборчих кампаній.

Ключові слова: США, Конгрес, українські вибори, слухання, Україна.

США – світовий міжнародний лідер та країна із усталеними демократичними традиціями. Одним із вагомих чинників інтенсивності співробітництва США з посткомуністичними країнами є їх успіхи у процесах демократизації. Україна – відносно молода держава із задекларованим з 1991 р. курсом розбудови демократії та громадянського суспільства. У зв'язку з цим, вибори, як важлива складова процесів транзиту до демократії, стають своєрідним критерієм успішності означених процесів та предметом уваги не тільки безпосередньо у самій посткомуністичній країні, але і поза її межами.

Слід відзначити, що українські виборчі процеси часів незалежності неодноразово потрапляли до центру уваги як виконавчої, так і законодавчої влади США. При цьому, позиція американського президента набагато частіше тиражується у ЗМІ та обговорюється експертами, на відміну від Конгресу. Тим не менш, Конгрес США відіграє важливу роль в американській зовнішній політиці, його позиція обов'язково має враховуватися при аналізі взаємин США з іншими країнами у той чи інший період.

Питання щодо ролі Конгресу у зовнішній політиці США, її формуванні та реалізації досліджували такі вітчизняні учені як І. Дудко [1], Ю. Ломжець [2, с. 173–178], І. Процюк [3, с. 45–51]. Проблематика політики США щодо України та взаємини обох держав у часи незалежності висвітлено у публікаціях О. Сивака [4, с. 87–93], О. Моцика [5, с. 19–23], С. Віднянського і А. Мартинова [6, с. 76] тощо. Питання реакції США на українські вибори опосередковано проаналізовано у публікаціях С. Віднянського, Ю. Шведа [7, с. 128–132]. Утім, ґрунтовного аналізу специфіки ставлення Конгресу щодо України, її місця серед зовнішньополітичних інтересів США у цей історичний період бракує.

Метою публікації є спроба узагальнити основні виміри “українського питання”, яке обговорювалося на засіданнях Конгресу США 109-го скликання. Цей період вартий окремої уваги дослідників через те, що означений Конгрес діяв саме після так званої “помаранчевої революції” в Україні, через що українські виборчі процеси потрапили у центр уваги американського законодавчого органу влади.

Відзначимо, що Конгрес 109-го скликання працював упродовж 3 січня 2005 – 3 січня 2007 рр. У цей період в обох палатах більшість складали представники Республіканської партії [8], а

президентом США на той час був також республіканець – Дж. Буш-молодший (2001–2009 рр.). Це дослідження ґрунтується на матеріалах виступів, заяв, обговорень, резолюцій конгресменів вищої та нижчої палат Конгресу 109-го скликання.

Загалом, Україна у Конгресі фігурувала здебільшого у контексті кількох основних тем, серед яких найчастішими були: Голодомор 1932–1933 рр.; безпекові проблеми та форми співробітництва України з НАТО; розвиток демократії.

З огляду на те, що відповідність рівня виборчих процесів в Україні західним стандартам вважається чи не найважливішою складовою побудови демократичного суспільства у посткомуністичних країнах, на засіданнях Конгресу саме українським виборам була приділена значна увага. Зокрема, на період роботи Конгресу 109 скликання припала інавгурація президента В. Ющенка (23 січня 2005 р.), що сталася після "помаранчевої революції", та чергові парламентські вибори (26 березня 2006 р.). Саме ці події і були у центрі уваги конгресменів та обговорювалися у Конгресі.

Передусім, ніж більш детально це розглянути, слід зазначити, що про Україну та українські вибори піднімалися питання як у верхній палаті Конгресу – Сенаті, так і у нижній – Палаті представників. Також, якщо узагальнити, то у матеріалах Конгресу у 2005 р. було значно більше згадок про Україну, ніж у 2006 р. Так, у 2005 р. можна говорити про низку подій, у зв'язку з якими у Конгресі було згадано безпосередньо про Україну. Серед них: інавгурація новообраного українського президента 25 січня, обговорення запрошення В. Ющенка виступити перед Конгресом США, невеликі ремарки конгресменів під час його візиту до Конгресу, а також обговорення відміни поправки Джексона-Веніка щодо України.

У 2006 р. в Конгресі спостерігалось менше згадок про Україну, що можна пояснити тим, що у цей період була більш стабільна ситуація у самій Україні – демократичні інновації планомірно впроваджувались у життя. На підтвердження цього можна сказати, що у 2006 р. про Україну згадували у контексті таких питань як: українські парламентські перегони, остаточна відміна поправки Джексона-Веніка та з нагоди 15-річчя незалежності України. Слід відзначити, що через значний резонанс, який спричинила "помаранчева революція" у США, питання українських виборів 2004 р. продовжувало неодноразово підніматися конгресменами 109-го скликання як у Палаті Представників, так і у Сенаті. У тих чи інших випадках, при згадуванні про Україну, конгресмени неодноразово поверталися до українських виборів 2004 р., які оцінювалися як випробування готовності української влади реалізувати на практиці західні стандарти та побудувати демократичне суспільство на основі вільних виборів та верховенства права [9].

Найбільше про "помаранчеву революцію" згадували на початку президентства В.Ющенка (січень 2005 р.). Коментуючи стан речей в Україні вже після "помаранчевої революції", конгресмени часто поверталися до аналізу результатів президентської кампанії 2004 р. Так, ситуація щодо відповідності українських виборів 2004 р. демократичним стандартам упродовж перших двох турів голосування конгресменами називалась невтішною [10], а політична атмосфера в Україні на час виборчої кампанії кваліфікувалася як така, що давала мало надії на дотримання демократичної процедури голосування [11].

Серед основних порушень виборчих процедур називалися фальсифікація, залякування виборців, використання адміністративного ресурсу, голосування за відкріпними талонами, багаторазове голосування, напад на спостерігачів і журналістів, використання підроблених бюлетенів тощо [9]. Тим самим, і постфактум – неодноразово підкреслювалося, що другий тур українських президентських виборів не відповідав міжнародним виборчим стандартам [11–13].

Таким чином, серед конгресменів домінувала думка про те, що скасування результатів другого туру і встановлення третього, було найліпшим виходом із ситуації, яка склалася. За важливістю його навіть називали "поворотним моментом" президентської виборчої кампанії [14]. До такого висновку в Конгресі прийшли через те, що на відміну від перших двох – третій тур, на їх думку, був більш об'єктивним та відображав дійсну картину виборів [9]. У день інавгурації нового українського президента, Конгрес ухвалив резолюцію, у якій привітав В. Ющенка з перемогою та народ України – із проведенням вільних виборів [14]. У резолюції, ініціатором якої став сенатор Р. Лугар, висловлювалася підтримка зусиллям українського народу і нового уряду України з розбудови повної демократії, верховенства закону і поваги прав людини, а також, висловлювалися сподівання щодо створення процвітаючої ринкової економіки в Україні, підтвердження її незалежності і територіального суверенітету [14].

Проведення виборів із дотриманням демократичних стандартів, інтерпретувалося як надзвичайно важливе для України через те, що втілення прозорого і справедливого виборчого процесу, мало послужити засобом суттєвої демократизації української політичної системи. Така демократизація, у кінцевому рахунку, мала надати можливість Україні якісно інтегруватися до міжнародного співтовариства демократичних держав [9]. Таким чином, на думку Конгресу, українські президентські вибори 2004 р., послужили відправною точкою у трансформації виборчого

процесу в Україні [12]. Саме виходячи із такого розуміння ситуації, у Конгресі США можна пояснити значну увагу до демократичного обрання нового президента України. Зокрема, обговорення виборів 2004 р. можна побачити на прикладі двох варіантів резолюцій конгресменів січня 2005 р. поданих для обговорення: спочатку до комітету з міжнародних відносин, а потім до Конгресу та за доповідями конгресменів перед представниками Сенату та Палати представників [11; 14; 15].

Аби показати свою підтримку новим демократіям та, зокрема, українському народу, вже у січні 2005 р. деякими конгресменами запропоновано запросити В. Ющенка виступити з промовою перед обома палатами Конгресу [12]. Тож, під час свого візиту до США, 6 квітня 2005 р. В. Ющенко виступив перед законодавчим органом США. У зв'язку з його приїздом, українська тематика знову набула розголосу. Конгресмени активно коментували перші кроки " нової влади ". Сенатори схвально поставились до проголошених намірів В. Ющенка розбудовувати демократичне суспільство та провести реформи [16].

Слід відзначити, що на Україну також дивилися як на одну із країн пострадянського простору, що мала вплив на інші держави. Тож, проведення демократичних виборів 2004 р. і подальша демократизація України мала б стати запорукою успіху й інших країн на цьому шляху. Згадуючи останні українські вибори, конгресмени називали їх "джерелом натхнення до волі і свободи у країнах Східної Європи" [13], а також відправною точкою "процесу відновлення" України [17]. Тим самим, підкреслювався той факт, що й інші країни пострадянського простору мають усі шанси успішно перейти до демократичної моделі розвитку.

У порівнянні із виборами 2004 р., українським парламентським виборам 2006 р. у Конгресі приділено значно менше уваги. Напередодні виборів їх називали такими, що мали б продемонструвати рівень демократичних свобод після приходу нової влади у Києві [18]. Напередодні парламентських виборів 2006 р., серед досягнень української демократії конгресмени називали вільну пресу, політичну захищеність середнього класу, а також зростання рівня цінності демократії для населення. У підсумку, у Конгресі США на основі схвальної оцінки виборів впливовою американською недержавною організацією Фрідом Хаус, березневі вибори 2006 р. в Україні назвали одними з найбільш вільних і чесних виборів, які будь-коли проводилися серед пострадянських країн. 2006 р. позначився також тим, що у Конгресі наголошували не тільки на позитивних сторонах процесів побудови демократичного суспільства в Україні. Так, у матеріалах 2006 р, які стосувалися України, відображені й ті аспекти, що потребували доопрацювання новим урядом. До них можна віднести: необхідність реформування правової та безпосередньо судової сфери, важливість боротьби з корупцією, протидія переважанню серед політичних еліт особистого інтересу над державним [17].

Окрім того, маємо відзначити, що у Конгресі 109-го скликання часто лунали пропозиції щодо необхідності продовження підтримки з боку США у розбудові демократії в Україні [9; 16; 19]. Тож, разом з декларативною частиною, розроблялася і більш предметна економічна складова американсько-українського співробітництва. Ще з лютого 2005 р. у Конгресі розпочалося обговорення можливості скасування поправки Джексона-Веніка щодо України. Ця поправка представляла собою різновид санкцій США для держав, що обмежують еміграцію своїх громадян за кордон. Після закінчення епохи "холодної війни", за Україною у США залишилася ця поправка відповідно до Закону про торгівлю від 1974 р. Слід відзначити, що, починаючи із грудня 1990 р., запроваджувалася практика тимчасового скасування дії поправки Джексона-Веніка для СРСР. Вперше це було зроблено у грудні 1990 р., потім у червні 1991 р. термін дії цього рішення був продовжений ще на рік. З розпадом СРСР та визнанням нових держав – тимчасове скасування поправки поширилося на 12 республік – терміном до липня 1993 р. [20, с. 314].

Скасування поправки Джексона-Веніка було своєрідним способом Конгресу продемонструвати визнання успіхів України з часу її виходу "з-за залізної зависи", заохочення для України дотримуватися демократичного шляху розбудови держави. Тож, скасування поправки мало бути уособленням "відчутної підтримки нової влади в Україні" [13; 21]. Відміна поправки Джексона-Веніка, на думку конгресменів, мала б стати "чітким сигналом українському народу, про те що шлях демократичних трансформацій є корисним для людей" [18]. 3 листопада 2005 р. питання про скасування поправки Джексона-Веніка щодо України почали розглядати у Конгресі [22]. Напередодні парламентських виборів в Україні відбулося скасування цієї поправки у Палаті представників (8 березня 2006 р.) та Сенаті (9 березня 2006 р.) [18; 23], що набуло чинності після підписання тогочасним президентом США Дж. Бушем-молодшим [24]. Слід відзначити, що у Конгресі підсумовувалося, що факт відміни поправки Джексона-Веніка це крок назустріч у стратегічних відносинах між США і Україною [23].

Таким чином, у Конгресі США 109-го скликання українське питання привертало увагу американських законодавців. Одним із найбільш частих було питання українських виборів, яке розглядалося як важливе та таке, що безпосередньо впливало на американсько-українське

співробітництво. Вибори в Україні розглядалися у Конгресі як дещо значно більше, ніж просто процедура переобрання влади. Конгресменами перебіг українських виборчих кампаній оцінювався як можливість побачити дійсний стан розвитку демократії в країні. У Конгресі вибори 2004 р. сприймали як якісну зміну політичного життя країни на шляху до демократії. А вибори 2006 р. оцінювалися як ті, що відповідають демократичним традиціям.

Список використаних джерел:

1. Дудко І. Д. Конгрес у системі зовнішньополітичного механізму США тенденції постбіполярних часів. / І. Д. Дудко. – Режим доступу: <http://www.kyumu.edu.ua/vmv/v/p03/p086.pdf>.
2. Ломжець Ю. В. Формування оптимальної концепції розподілу влади (зарубіжний і вітчизняний досвід) / Ю. В. Ломжець // Наукові праці: Науково-методичний журнал. – Т. 131. Вип. 118. Політологія. – Миколаїв: Вид-во ЧДУ імені Петра Могили, 2010. – С. 173–178.
3. Процюк І. В. Законодавча влада в президентській республіці (на прикладі США). / І. В. Процюк // Публічне право. – 2013. – № 1. – С. 45–51. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/pp_2013_1_6.pdf.
4. Сивак О. Новітні українсько-американські відносини / О. Сивак, П. П. Черник // Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку. – 2010. – № 22. – С. 87–93.
5. Моцик О. Ф. Сучасні тенденції та перспективи українсько-американських відносин / О. Ф. Моцик // Науковий вісник Дипломатичної академії України. – 2011. – Вип. 17: Зовнішня політика і дипломатія: погляд із ХХІ століття (до 20-ї річниці незалежності України). – С. 19–23.
6. Віднянський С. В. Зовнішня політика України: еволюція концептуальних засад та проблеми реалізації / С. В. Віднянський, А. Ю. Мартинов // Український історичний журнал. – К: "Дієз-продукт", 2011. – № 4. – С. 76.
7. Шведа Ю. Р. "Помаранчева революція" в контексті теорії "хвиль демократизації" С. Гантінгтона / Ю. Р. Шведа // Вісник Львівського університету. Серія. Міжнародні відносини. – 2008. – Вип. 25. – С. 128–132.
8. 2004 Election Results – Federal Election Commission. – Режим доступу: <http://www.fec.gov/pubrec/fe2004/tables.pdf>.
9. Senate Concurrent Resolution 5-congratulating the people of Ukraine for conducting a democratic, transparent, and fair runoff presidential election on december 26, 2004, and congratulating Viktor Yushchenko on his election as president of Ukraine and his commitment to democracy and reform. – Режим доступу: <http://www.gpo.gov/fdsys/pkg/CREC-2005-01-25/html/CREC-2005-01-25-pt1-PgS502.htm>.
10. Latvia, Ukraine, Russia, Jordan and Iraq. – Режим доступу: <http://www.gpo.gov/fdsys/pkg/CREC-2005-06-13/html/CREC-2005-06-13-pt1-PgS6391-2.htm>.
11. Milestone for democracy – Hon. Marilyn N. Musgrave (Extensions of Remarks – February 08, 2005). – Режим доступу: <http://thomas.loc.gov/cgi-bin/query/z?r109:E08FE5-0028>.
12. Congratulating the people of ukraine on recent presidential elections. – Режим доступу: <http://www.gpo.gov/fdsys/pkg/CREC-2005-01-25/html/CREC-2005-01-25-pt1-PgE66-2.htm>.
13. Tribute to the ukrainian people and their president, Viktor Yushchenko – (Extensions of Remarks – April 07, 2005). – Режим доступу: <http://thomas.loc.gov/cgi-bin/query/z?r109:E07AP5-0035>.
14. S. Con. Res. 7 Congratulating the people of Ukraine for conducting a democratic, transparent, and fair runoff presidential election on December 26, 2004, and congratulating Viktor Yushchenko on his election as President of Ukraine and hi. – Режим доступу: <http://www.gpo.gov/fdsys/pkg/BILLS-109sconres7ats/html/BILLS-109sconres7ats.htm>.
15. President Viktor Yushchenko's address to Congress – (Senate – April 06, 2005). – Режим доступу: <http://www.gpo.gov/fdsys/granule/CREC-2005-04-06/CREC-2005-04-06-pt1-PgS3271>.
16. Recognizing the 15th anniversary of ukraine's independence (Extensions of Remarks – July 27, 2006). – Режим доступу: <https://www.congress.gov/congressional-record/2006/7/27/extensions-of-remarks-section/article/E1555-1>.
17. 15th anniversary of ukraine's independence – (Extensions of Remarks – September 06, 2006). – Режим доступу: <http://thomas.loc.gov/cgi-bin/query/z?r109:E06SE6-0070>.
18. Extension of normal trade relations with Ukraine – (Senate – March 09, 2006). – Режим доступу: <http://thomas.loc.gov/cgi-bin/query/z?r109:S09MR6-0029>.
19. President Yuschenko's editorial (Extensions of Remarks – December 08, 2006). – Режим доступу: <https://www.congress.gov/congressional-record/2006/12/8/extensions-of-remarks-section/article/E2221-2>.
20. Бессонова М. М. Східноєвропейський вектор зовнішньої політики США та Україна в період завершення "холодної війни" / М. М. Бессонова // Науковий вісник Дипломатичної академії. – Випуск 16. – Київ, 2010. – С. 307–317.
21. Supporting normal trade relations treatment for Ukraine-H.R. 885 – Hon. Christopher H. Smith (Extensions of Remarks – February 17, 2005). – Режим доступу: <http://www.gpo.gov/fdsys/pkg/CREC-2005-02-17/html/CREC-2005-02-17-pt1-PgE272-3.htm>.
22. S. 632 (ES) – An act to authorize the extension of unconditional and permanent nondiscriminatory treatment (permanent normal trade relations treatment) to the products of Ukraine, and for other purposes. – Режим доступу: <http://www.gpo.gov/librus.hccs.edu/fdsys/pkg/BILLS-109s632es>.
23. 152 Cong. Rec. H692 – Extending normal trade relations treatment to Ukraine. – Режим доступу:

<http://www.gpo.gov/fdsys/granule/CREC-2006-03-08/CREC-2006-03-08-pt1-PgH692>. 24. Bush G.W. Proclamation 7995 – To Extend Nondiscriminatory Treatment (Normal Trade Relations Treatment) to the Products of Ukraine, and For Other Purposes March 31, 2006. – Режим доступу: <http://www.presidency.ucsb.edu/ws/index.php?pid=68471&st=&st1>.

Наталья Корниенко

ВОПРОС УКРАИНСКИХ ВЫБОРОВ В СЛУШАНИЯХ КОНГРЕССА США 109 СОЗЫВА

В статье отражена позиция Конгресса США 109-го созыва относительно избирательных процессов в Украине. Уделено внимание критериям оценки украинских выборов конгрессменами. Выделены основные черты политической жизни Украины, которые, по мнению американских конгрессменов, играли решающую роль в проведении украинских избирательных кампаний.

Ключевые слова: США, Конгресс, украинские выборы, слушания, Украина.

Natalya Kornienko

THE ISSUE OF UKRAINIAN ELECTIONS IN THE HEARINGS OF THE 109TH CONGRESS OF THE USA

The article elucidates the position of the US 109th Congress towards the election processes in Ukraine. Attention is paid to the assessment criteria of Ukrainian elections, expressed by Congressmen. The main features of the political life of Ukraine, which played a decisive role in the conducting of Ukrainian election campaign, were interpreted according to the American Congressmen point of view.

Key words: USA, Congress, the Ukrainian election, listening, Ukraine.

УДК 94(37+38):327:321

Вячеслав Циватий

ЄВРОПЕЙСЬКИЙ ВИМІР ІНСТИТУТУ ПОЛІСУ: ПОЛІТИКО-ДИПЛОМАТИЧНИЙ І ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ

У статті аналізується інститут полісу в історичній ретроспективі. Особливу увагу приділено полісу в контексті інституційного розвитку держави та процесів рецесії. Визначено напрямки розвитку феномену полісу в різні історичні епохи як надбання історико-культурної спадщини. Розкривається сутність поняття "поліс" – як феномену тогочасного античного суспільства і його політико-дипломатичне значення для європейського сьогодення. Проаналізовано основні сутнісні характеристики полісу, його інституційної структури й функцій, як грецької громадянської общини. Феномен полісу як соціально-політичного утворення полягав у тому, що вперше світ людини винайшов інституційний механізм єдності на засадах публічності.

Ключові слова: поліс, держава, феномен полісу, інституційність, інститут полісу.

Роль інституцій у житті організованого суспільства була й залишається досить впливовою в усі історичні епохи, тому сучасні теоретико-методологічні підходи вирішальною мірою формуються під впливом інституційності. Інституційні критерії базуються на врахуванні конкретно-історичних умов тієї чи іншої держави, наслідуванні традицій, ідей, рецесії, духовного світу населення, системи ціннісних уявлень. Відзначимо, що ці чинники не зводяться до суто психологічних ознак, а побудовані на взаємодії між окремими елементами, що породжують певну цілісність інституційно-світоглядної та політико-дипломатичної системи взагалі.

У будь-яку історичну епоху, поряд із виникненням інституту держави, відбувається об'єктивно обумовлений процес інституційного її оформлення, як характерних рис, так і особливостей її окремих інститутів. Для вивчення цих історичних процесів, явищ і подій автор пропонує до раніше існуючих досліджень підійти із нових методологічних засад, а саме – використати теорію інституцій та інституційних змін у політичних, правових, суспільних і дипломатичних системах. Такий методологічний підхід дає можливість показати, як інституції розвиваються у відповідь на конкретні виклики, загрози, стимули, стратегії та варіанти вибору і, відповідно, як вони впливають на функціонування систем упродовж тривалого історичного періоду [1, с. 268–274].

Поняття "інституційність" активно використовують політологи, правознавці, філософи, філологи, соціологи, економісти для виявлення суперечливих проблем суспільного розвитку із найдавніших часів – до сьогодення. Історики, враховуючи його специфіку та концептуально-теоретичну складність, не поспішають залучати до методологічного арсеналу історичного пізнання.

Історичний аспект дослідження інституційності держави, її інститутів, політики, дипломатії, передбачає виявлення способів досягнення тих чи інших суспільних результатів, відтворює процес власне трансформації, а не зосереджує увагу дослідника лише на простій фактологічній констатації. Така постановка проблеми має показати, яким чином відбувалося виникнення, формування інституційних основ і розвиток специфічних інститутів держави.

Постановка проблеми інституційності інститутів держави є новою для історичного дослідження, відтак вимагає застосування системного аналізу та відповідної термінології, яка необхідна для виконання наукових завдань. Інституційність – це термін, який автор пропонує використовувати як похідну форму від слова "інститут" (від лат. – "настанова") для позначення певних інститутотвірних процесів, органів чи установ, об'єднань чи утворень. Інституційність – це перетворення будь-якого політичного явища на організовану системоустановчу інституцію. Вона є формалізованим, упорядкованим процесом з певною структурою відносин, ієрархією чи підпорядкованістю різних рівнів влади й іншими ознаками організації (правила поведінки, звичаї, традиції, закони, норми, зв'язки, ієрархія тощо).

Виходячи із постановки проблеми – вивчаємо не лише схему хронологічних подій розвитку і діяльності держав, а й їх інструментарій, спираючись на джерельну базу, показати перетворення політичного явища на організовану системоустановчу інституцію, проаналізувати внутрішні та зовнішні функції держави, виявити критерії її ефективності.

Застосування інституційного підходу передбачає не лише пошук якісно нового, а зосереджує увагу на з'ясуванні спільного та відмінного, традиційного й еволюційного, прогресивного й консервативного, класово обмеженого й загальногуманістичного у контексті інституційності та інституційних змін, відкидаючи будь-які упереджені теоретичні установки.

У цілому, аналіз науково-теоретичних розробок стосовно ґенези та розвитку інститутів або системи держав у цілому свідчить про усталену в історіографії традицію фактологічного відтворення процесів, спираючись на принцип історизму, що значною мірою свідчить про неможливість за таких умов уникнути схематизації відтворення історичних подій. У той же час, необхідно виявити організаційні та кількісні, якісно нові зміни у становленні держав досліджуваного періоду, тобто, вказати на суттєві події та факти, не означає збагнути сутнісні ознаки системи держав. Для її вивчення необхідно використовувати нові методики пізнання, однією із яких є теорія інституцій та інституційних змін. Вона ефективна тоді, коли прагнемо дати загальну цивілізаційну або навіть системну оцінку глобальних змін, а також для виокремлення результативності історичного процесу, його конкретних досягнень чи прорахунків. Історики дедалі частіше схиляються саме до нових методик дослідження складних соціально-політичних явищ, а тому розглядають проблеми взаємин держави й влади, держави й суспільства, політики й дипломатії, намагаються дати системну оцінку досліджуваним явищам та подіям.

Характер і ступінь інституційності суспільства, тобто, кількість виникаючих у ньому інститутів і процес їх утворення свідчать про тип суспільства й етапність його розвитку, тип держави і права, тип політичної системи і асоціативного життя, свободи утворення політичних та інших об'єднань. Початкові форми інституційності (зокрема, інституційність полісу) виникають на рівні самоорганізуючих процесів.

Світова політико-інституційна спадщина багата на розмаїття цікавих концептів, які, як інституційна пам'ять є привабливими для усіх історичних епох. Такою інституцією і є феномен "полісу", чи то давньогрецьке місто-поліс, чи його римсько-італійського аналог ("civitas"). Цей інститут досліджується у декількох аспектах, зокрема – виникнення полісу; співвідношення понять полісу й сучасного міста; співвідношення полісу й держави; етапи інституційного розвитку полісу як інституції; а також численні чинники формування класичної моделі полісу тощо. Тема полісу посідає одне із центральних місць як у сучасному антикознавстві, так, зокрема і у працях грецьких і римських істориків та філософів, які мали можливість бути безпосередніми авторами або споглядачами й дослідниками цього феномену. У цілому ж методологічний підхід учених ХХ і початку ХХІ ст., які досліджують і характеризують поліс як базовий, структуроутворюючий елемент греко-римського суспільства, основну форму його політичної та соціально-економічної організації, у цьому сенсі принципово не відрізняється від оцінок античних авторів, які не вбачали можливості цивілізованого людського буття поза рамками полісу, не знали іншої інституційної форми буття та організації суспільства та його культури.

Проблема полісу, його виникнення та функціонування залишається дискусійним питанням сучасного антикознавства, при тому, що феноменальність полісу як суспільно-інституційного явища є загальноновизнаним історичним фактом. Водночас трактування суспільно-політичної, економічної та інституційної сутності полісу, його структури й функцій, процесу його кризи та рецепції є предметом наукових дискусій.

Термін "поліс" вживається у європейській науці фактично із самих початків становлення антикознавства й розуміється головним чином як "місто-держава" чи "держава-місто". Відповідно й дослідження поліса проводилися з точки зору наростання урбаністичних процесів чи у контексті ґенези античних держав і державності як такої. Проблема становлення та еволюції афінського поліса має тривалу історію дослідження, результати яких відображені у численних публікаціях вітчизняних і зарубіжних авторів [2, с. 5–6]. Уперше в історіографії В. Ставником (Україна) досліджено процес становлення та еволюції афінського поліса у період від занепаду ахейської цивілізації до реформ Ефіальта й Перикла.

Поліс як теоретичне поняття, сутнісно розкрите стародавньою філософією і знову рецепійоване і озвучене наукою раннього Нового часу і Нового часу, характеризується безумовною визначеністю у тому сенсі, що усі підходи більшою мірою визначають роль і місце цього інституту в житті античного суспільства як визначальну і системну. Поліс фактично був стрижнем, який визначав специфіку античної цивілізації та багато у чому за своїми якісними характеристиками був рецепійований як інституція в інші регіони або у наступні історичні епохи, став основним рецепієнтом культурно-історичної спадщини.

Кожен із грецьких полісів був індивідуальним, своєрідним і самобутнім явищем. Незалежно від розмірів, кожен грецький поліс був суспільним інститутом із певною політичною, дипломатичною, культурною, економічною та духовною системами організації суспільства. У системі духовних цінностей полісу інституціонувалося поняття громадянина як вільної особи, наділеної сукупністю політичних прав.

Античний колектив, володіючи усією повнотою влади й контролю за своїми членами та ресурсами на своїй території, виступав у ролі суверена. Община, як держава, відзначалася взаємними стосунками між вільними та рівними власниками й водночас їх гарантом, співгромадяни були рівними співучасниками політичного життя. Тому невід'ємним атрибутом політичного життя полісу були народні збори (еклесія, апела, коміції) [3, с. 164–170].

Феномен полісу, як соціально-політичного утворення полягав у тому, що вперше світ людини винайшов інституційний механізм єдності на засадах публічності. Простір публічності відмежовувався від традиційних звичних відносин родової спільноти й узаконював поліс. Поліс – це не просто місце, місто, обнесене мурами із прилеглою сільською місцевістю. Це простір політичний, у тому значенні політичного, яке висловив Аристотель, визначивши основний його параметр – спілкування рівних між собою вільних громадян [4, с. 35].

У добу формування полісу свобода кожного окремого члена колективу була необхідною умовою утворення держави. Така умова визначала й типову форму античної держави. Авторитарна форма держави Сходу не була прийнятною для суспільства вільних власників, яким в основі було грецьке суспільство архаїчної доби. Держава, яка стояла поза суспільством і навіть над ним і яка диктувала йому свою власну волю, як це було на Сході, абсолютно відкидалася. Потрібна була нова форма, новий тип держави як інституту, який взяв би на себе функції посередника й миротворця (дипломата) у відносинах між і окремими індивідами, цілими їх групами. Така держава, за уявленнями греків, повинна мати силу та владу, які переважають силу кожного окремого індивіда, безумовний пріоритет інтересів держави над інтересами окремої особи.

Тільки той, хто долучений до полісу, був його повноправним членом, тобто громадянином, і міг брати участь у політичному житті полісного суспільства. Саме цим обумовлювалося політичне мислення греків, яке фактично не виходило за інституційні межі поліса. Будь-яка інституційна побудова, інституційна модель, форма міжполісних відносин, теоретична конструкція античності базувалася на уявленнях світу як полісу [5, с. 105].

У античному полісі існувала система взаємних прав та обов'язків між суспільством й особою, яка об'єднувала членів громади в інституційно міцний і єдиний поліс. Найважливішими із таких прав/обов'язків були наступні: участь у захисті полісу, право на земельну власність, а також право на участь у політичному житті полісу, тобто, в управлінні суспільством. Громадянський статус – одне з найбільших досягнень античної цивілізації, яке мало свій аналог лише у ранній Новий час і Новий час європейської історії. Як зазначав С. Утченко, "поліс – єдине можливе і навіть єдинодумне осереддя громадянського життя, прав, привілей. Тільки той, хто залучений до полісу, – як правило, через своє народження, – і є повноправним його членом, тобто громадянином ("civis") і як такий тільки й може брати більш або менш значну участь у громадському, тобто політичному житті" [6, с. 18].

Війна між полісами була філософією їх інституційного буття. Адже засіб захисту й перемоги полісу над іншим полісом був гарантом й сутнісним привілеєм вільного і незалежного міста, що вдало співорганізував контроль над політичними інститутами античної цивільної громади [7, с. 48]. Усі інституційні елементи становлять не тільки єдність, але й мають відносну самостійність і принципово відмінні функції полісної структури. Більше того, функції полісу як міста і як держави

постають другорядними, підпорядкованими серцевині його внутрішнього буття – громадянській общині, або цивільній громаді.

У період між VIII та III ст. до н. е. грецькі поліси поширилися на великих просторах від Іспанії – до Афганістану і від північного узбережжя Чорного моря – до берегів Північної Африки. Вважається, що у цей період нараховувалося орієнтовно від 1500 еллінських полісів. При цьому приблизно 800 полісів розташовувалися у Греції (включаючи Македонію, Фракію й західне узбережжя Малої Азії) і близько 700 були засновані, як колонії вздовж узбережжя Середземного і Чорного морів, а також в Азії, на захід від річки Інд [8, с. 141–187]. Усе це певною мірою дає підстави вважати глобальний характер феномена полісу і його інституційного поширення античною цивілізацією. Інституційно-глобалізаційний і політико-дипломатичний вимір полісу став міжцивілізаційною ознакою суспільств [9, с. 151–161].

Історичний феномен полісу в XXI ст. дозволяє поглиблено вивчати уведені до наукового обігу нові джерела, зокрема епіграфічні та археологічні матеріали, дані лінгвістики, нові підходи у дослідженнях літературних традицій і спадщини тощо. При цьому на початку XXI ст. більшість питань, пов'язаних із виникненням і сутністю полісу, продовжують залишатися предметом гострих і тривалих дискусій серед науковців [10–13].

Виникнення полісу відбувається у період, який часто називають “грецьким ренесансом”, коли у VIII ст. до н. е. на тлі бурхливого демографічного зростання, що підтверджується археологічними матеріалами, відновлення торгівельних, дипломатичних і культурних зв'язків із Близьким Сходом, підвищення рівня добробуту населення, поширення абетки і розквіт епічної поезії, розпочинається процес інституційного розвитку державності й політичної консолідації суспільств [14, с. 17–18; 15, с. 62].

Історія Греції архаїчного і класичного періодів переконує, що стан війни був нормою, а стан миру – виключенням. Для полісу, за Платоном, війна, при тому безперервна, з кожним іншим полісом була природним станом, і усі його інститути, як приватні, так і суспільні, були адаптовані до потреб війни [16]. Як зазначав Могенс Герман Гансен, нормальний поліс – це поліс воюючий [17, с. 9–24], поліс який мав чітко мілітаризований характер.

Подібно до грецьких полісів, Рим також був передусім співтовариством громадян-воїнів, і формування цього співтовариства, як зазначав автор фундаментальної праці на цю тему, британський історик Т. Дж. Корнелл, “у цілому визначалися тими ж самими процесами” [18–19]. Свої праці професор Університету в Манчестері Т. Дж. Корнелл презентував у рамках проекту компаративного (порівняльного) дослідження регіональних систем міст-держав стародавнього світу і Середньовіччя.

У той же час варто зазначити, що при усій принциповій тотожності грецького і римсько-латинського полісу (“*civitas*”), між ними було одна досить вагома різниця, яка перешкоджала перспективам їх подальшого розвитку. Як політична громада, грецький поліс був надзвичайно замкнутим співтовариством (громадою), лише у виняткових випадках долучав до свого товариства тогочасних “аутсайдерів” до лав своїх громадян. Ця корпоративна замкнутість перешкоджала виникненню більш-менш інтегрованих або інституційних структур, ніж військові союзи. Усі спроби такої “корпорації” трансформувати або інституціонувати союз в організацію гегемоністського типу рано чи пізно зустрічали колективний супротив із боку інших, подібних за сутністю, “корпоративних” співтовариств, і неминуче потерпали крах, яскраві приклади чого демонструють Афіни, Спарта і Фіви. На цьому тлі відкритість Риму й очолюваної ним федерації латинських міст-держав являє собою, вочевидь, унікальне в історії стародавнього світу явище. Здатність легко інкорпорувати у свій склад різні етнокультурні елементи й цілі громади, завдячуючи інститутам “*municipium* й *civitas sine suffragio*”, дозволяла Риму розширювати “*ager Romanus*” й збільшувати відповідно чисельність своїх громадян до тих пір, доки, за словами грецького філософа II ст. н. е. Елія Аристиди, вони не відсували себе не менш аутентичним римлянином, “кордони цього міста не охопили весь цивілізований світ” [20].

Інститут полісу став тим концептом, який і у наступні історичні епохи згадувався або порівнювався із тогочасними державними інститутами, як у добу Середньовіччя і раннього Нового часу (XVI–XVIII ст.), так і у наступні періоди історії [21, с. 96–103; 22; 23, с. 136–143]. Інтерпретації інституту полісу мають свої витоки й у новий та новітній час. Упродовж століть їх інтерпретаційна сутність змінювалася зі зміною характеру відповідних інститутів, які інституціювалися у поліс із притаманними йому особистими характерними рисами. Як історичний феномен, поліс включав низку різноманітних аспектів, два із яких, на думку данського дослідника М. Г. Гансена мають першочергове значення: як економічна й соціальна спільнота, поліс був типом міста, але як політичне співтовариство він був типом держави [24]. Традиційний переклад грецького терміну “*polis*” як “місто-держави” або “держави-місто” (“*city-state*”, “*Stadt-Staat*” і т. д.) якнайкраще

підкреслює цю специфіку полісу. "Поліс" ("polis") – це достатньо жорстко інституційна й самоврядна громада.

Отже, останніми роками стає усе помітнішою тенденція до превалювання у наукових дослідженнях тематики узагальнюючої, глобальної тощо. Історія залишила нам немало свідчень, коли те, на що тривалий час не звертали уваги, призводило до суттєвих змін у історико-політичному розвитку не лише окремих регіонів, окремих держав, але й цивілізацій і суспільств. Цілком закономірно, що темпи зростання, скерованість та якісні показники розвитку (або деградації) окремих регіонів чи держав планети безпосередньо пов'язані із традиційними культурно-цивілізаційними, ментально-ціннісними та мотиваційними основами життєдіяльності окремих держав і народів, їх історико-культурної спадщини. Саме тому розуміння напрямків та змісту сучасного цивілізаційного процесу неможливе без усвідомлення базових типів та основних форм традиційно усталених соціокультурних систем у аспекті їх зміни під впливом нових викликів і загроз сьогодення.

Поліс – це феномен тогочасного світу, який визначав його специфіку і становив основну форму політичної, соціальної та інституційної організації античного суспільства. У той же час ця наукова розвідка скерована на сучасне суспільство, яке у дзеркальному відображенні ретроспектується на інститути минулого у контексті світоглядних парадигм. Саме тому історичний погляд у розрізі історичної ретроспективи, звернений на сьогодні до історичної спадщини, алгоритмів класичної відкритої демократії часів Перикла, інституту античного полісу, як прообразу субсидіарної моделі управління в сучасній Європі, дозволяє, на думку автора, ще раз привернути увагу й задуматися про сьогодення. Як переконує історичний досвід, принцип відкритості, що виявляється у політико-дипломатичних образах суспільства стає фактично індикатором, перевіркою на життєздатність політико-дипломатичної системи, яка претендує на розвиток і забезпечення достойного рівня життя своїх громадян у новому європейському суспільстві. Сучасне європейське суспільство – це оновлене політико-дипломатичне й громадянське суспільство, яке пройшло тернистий шлях від розуміння мудрості античного полісу – до побудови сучасної держави.

Список використаних джерел

1. Ціватий В. Г. Європейська зовнішня політика доби раннього Нового і Нового часу: проблеми інституціоналізації (теоретико-методологічний аспект) / В. Г. Ціватий // Науковий вісник Дипломатичної академії України. – К.: "ДЕМІД", 2000. – Вип. 4. – С. 268–274.
2. Ставнюк В. В. Становлення та еволюція Афіньського поліса (від занепаду ахейської цивілізації до реформ Ефіяльта і Перікла): автореф. дис.... докт. іст. наук: спец. 07.00.02 "Всесвітня історія" / В. В. Ставнюк. – К., 2006. – 32 с.
3. Шульга С. А. Античний поліс та його характеристики / С. А. Шульга // Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки. – Луцьк, 2010. – Випуск I. – С. 164–170.
4. Рогожа М. М. Домодерні моделі громадянського життя: античний поліс як простір громадянської моралі / М. М. Рогожа // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія "Філософія. Політологія". – К., 2009. – № 91–93. – С. 35–38.
5. Найчук А. В. Давньогрецький поліс в контексті соціально-політичних поглядів Платона та Аристотеля / А. В. Найчук // Збірник наукових праць "Політологічні студії". – К., 2010. – Випуск 1. – С. 105–113.
6. Утченко С. Л. Политические учения Древнего Рима (III–II вв. до н.э.) / С. Л. Утченко. – М.: Наука, 1977. – Глава I: Феномен античного полиса. – С. 18–41.
7. Ханиотис А. Война в эллинистическом мире: Социальная и культурная история / [А. Ханиотис: пер. с англ. А.В. Махлаюка; науч. ред. О.Л. Габелко] / А. Ханиотис. – СПб.: Нестор-История, 2013. – 432 с., ил. 8. Hansen M. H. The Hellenic Polis / M.H.Hansen // A comparative study of thirty city-state Cultures: An investigation conducted by the Copenhagen Polis Centre / M. H. Hansen. – Copenhagen, 2000. – P. 141–187.
9. Ціватий В. Г. Дипломатичні служби європейських держав раннього Нового часу (XVI–XVIII ст.): інституціонально-глобалізаційний вимір / В. Г. Ціватий // Реструктуризація глобального простору: історичні імперативи та виклики. Збірник тез доповідей. – Київ, 2013. – С.157–161.
10. Фролов Э. Д. Рождение греческого полиса / Э. Д. Фролов. – СПб., 2004. – 2-е изд. – 266 с.
11. Суриков И. Е. Античный полис / И. Е. Суриков. – М.: Русский фонд содействия образованию и науке, 2010. – 240 с.
12. Суриков И. Е. Очерки об историописании в классической Греции / И. Е. Суриков: монография. – М., 2011. – 504 с.
13. Кравцов Н. А. Симфония полиса. Государственная власть, право и искусство в Древней Греции / Н. А. Кравцов. – М.: Вузовская книга, 2012. – 224 с.
14. Coldstream J. N. Geometric Greece, 900–700 BC / J. N. Coldstream. – 2d ed. – L.; N.Y., 2003. – 443 p.
15. Murray O. Early Greece / O. Murray. – 2d ed. – Cambridge (Mass.), 1993. – 353 p.
16. Leg. 626a-b.
17. Hansen M.H. Introduction / M. H. Hansen // The imaginary Polis, Symposium, January 7–10, 2004 / Ed. by Hansen M.H. – Copenhagen, 2005. – P. 9–24.
17. Hansen M. H. Introduction / M. H. Hansen // The imaginary Polis, Symposium, January 7–10, 2004 / M.H. Hansen. – Copenhagen, 2005. – P. 9–24.
18. Cornell T. J. The city-

states in Latium / T. J. Cornell // A comparative study of thirty city-state Cultures: An investigation conducted by the Copenhagen Polis Centre / Ed. by Hansen M. H. – Copenhagen, 2000. – P. 207–228. 19. Cornell T. J. The beginnings of Rome: Italy and Rome from the Bronze age to the Punic wars, (c. 1000–264 BC) / T. J. Cornell. – L.; N.Y., 1995. – 507 p. 20. Nicolet C. The world of the citizen in republican Rome / C. Nicolet. – Berkeley; Los Angeles, 1988. – 435 p. 21. Унжаков А. В. Аргосский полис, предпосылки формирования и укрепление структуры со времени дорийского переселения до второй половины V века до н. э. / А. В. Унжаков. – Издательство: LAP LAMBERT Academic Publishing, 2012. – 148 с. 22. Завойкина Н. В. Боспорские фиасы: между полисом и монархией / Н. В. Завойкина. – Издательство: Ун-т Дмитрия Пожарского, 2013. – 288 с. 23. Можайский А. Ю. Внешнеполитический курс Фиванского полиса в классический период: дисс. ... канд. ист. наук: 07.00.03 / Андрей Юрьевич Можайский. – Москва, 2007. – 231 с. 24. Hansen M. H. Polis and city-state: An ancient concept and its modern equivalent: Symposium, Jan. 9, 1998 / M. H. Hansen. – Copenhagen: Roy. Danish Acad. of Sciences a. Letters, 1998. – 217 p.

Вячеслав Циватый

**ЕВРОПЕЙСКОЕ ИЗМЕРЕНИЕ ИНСТИТУТА ПОЛИСА:
ПОЛИТИКО-ДИПЛОМАТИЧЕСКИЙ И ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЙ АСПЕКТ**

В статье анализируется институт полиса в исторической ретроспективе. Особое внимание уделяется полису в контексте институционального развития государства и процессов рецепции. Определены направления развития феномена полиса в различные исторические эпохи как приобретение историко-культурного наследия. Раскрывается сущность понятия полис – как феномена тогдашнего античного общества и его политико-дипломатическое значение для современности. Проанализированы основные сущностные характеристики полиса, его институциональная структура и функции как греческой гражданской общины. Феномен полиса как социально-политического образования состоял в том, что впервые мир человека изобрёл институциональный механизм единства на принципах публичности.

Ключевые слова: полис, государство, феномен полиса, институционализация, институт полиса.

Vyacheslav Tsivatyi

**EUROPEAN SURVEY OF INSTITUTE OF CITY-STATE: POLITICAL&DIPLOMATIC AND
THEORETICAL&METHODOLOGICAL ASPECTS**

The article deals with the analysis of the institute of city-state in historical retrospective review. Particular attention is given to the city-state in the context of institutional state development and reception processes. Development directions of the phenomenon of city-sate at different historical periods are defined as acquisition of historical and cultural heritage. The essence of the concept of city-state is opened – as a contemporary phenomenon of ancient society and its political and diplomatic significance for Europe today. There are analysed the basic characteristics of the city-state, its institutional structure and functions as the Greek civil community. The phenomenon of the city-state as a socio-political formaton was that for the first time the humankind invented the institutional mechanism of unity on the principles of publicity.

Key words: city-state, state, city-state phenomenon, institutionalization, city-sate institute.

ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО ТА ІСТОРІОГРАФІЯ

УДК 94(477) "16": 930.1 "17/19"

Світлана Зимницька

УЧАСТЬ ЄРЕМІЇ ВИШНЕВЕЦЬКОГО У ПОДІЯХ НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНОЇ ВІЙНИ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ КРІЗЬ ПРИЗМУ ПОЛЬСЬКОЇ ТА УКРАЇНСЬКОЇ ІСТОРІОГРАФІЙ (СЕРЕДИНА XVIII – СЕРЕДИНА XX СТ.)

У статті проаналізовано участь Єремії Вишневецького у подіях Національно-визвольної війни українського народу в польській та українській історіографіях середини XVIII – середини XX ст. З'ясовано характеристику діяльності князя на початковому етапі війни середини XVII ст. в історичній літературі. Порівняно оцінки дослідників щодо дій воєводи руського під час перебування в облозі у м. Збараж та участі в битві під Берестечком. Проаналізовано загальну характеристику постаті Є. Вишневецького у працях польських та українських істориків середини XVIII – середини XX ст.

Ключові слова: Єремія Вишневецький, Національно-визвольна війна українського народу, облога Збаража, битва під Берестечком, історіографія середини XVIII – середини XX ст.

Актуальність проблематики ґрунтується тому, що історіографія життя й діяльності Є. Вишневецького вимагає дослідження наукового доробку польських і українських істориків та осмислення їх концепцій. Досліджувана проблема має велике значення, оскільки дає змогу проаналізувати погляди на роль князя у подіях Національно-визвольної війни українського народу в історіографії середини XVIII – середини XX ст.

Наукова новизна полягає в тому, що у публікації, на основі об'єктивного і комплексного підходу, здійснено спробу системного дослідження доробку польських і українських учених щодо участі Є. Вишневецького у подіях Національно-визвольної війни українського народу середини XVII ст.

Об'єктом дослідження є польська та українська історіографії роду Вишневецьких середини XVIII – середини XX ст.

Предметом дослідження виступають погляди істориків на роль Є. Вишневецького у подіях Національно-визвольної війни українського народу під проводом Богдана Хмельницького.

Основною метою публікації є дослідження історіографічної традиції середини XVIII – середини XX ст. стосовно участі Є. Вишневецького у подіях Національно-визвольної війни українського народу середини XVII ст.

Завдання дослідження полягає у тому, щоб встановити, які аспекти участі Є. Вишневецького у військових діях 1648–1651 рр. знайшли висвітлення у історіографії та яку оцінку у ній отримала, здійснювана князем боротьба проти українського козацтва.

Оскільки в історіографічному дослідженні об'єктом аналізу є власне праці про життя й діяльність Є. Вишневецького, то основний масив джерельної бази складають історіографічні джерела. Загалом комплекс літератури, присвяченої князю Єремії не є однорідним. Основний масив історичних досліджень зазначеної доби можна поділити на дві групи: 1) публікації, безпосередньо присвячені постаті воєводи руського; 2) праці загальноісторичного характеру, у яких описано діяльність князя, як одного із головних фігурантів війни середини XVII ст.

Певні аспекти досліджуваної проблеми проаналізовано польськими науковцями у першій половині XX ст. Дослідження історіографії, яке опосередковано стосується участі Є. Вишневецького у подіях Національно-визвольної війни українського народу, містить праця польського дослідника Л. Фронца "Obrota Zbaraża w r. 1649", (1932 р.) [1]. Хоча ця монографія не стосується безпосередньо питань щодо діяльності князя, проте вона поглиблює розуміння історіографії, присвяченої його участі у військових діях середини XVII ст.

Детальний історіографічний аналіз життя й діяльності Є. Вишневецького у однойменній монографії здійснив В. Томкевич "Jeremi Wiśniowiecki (1612–1651)" (1933 р.) [2]. Автор окремо виділив джерела (зокрема, збірки актів, хроніки, панегірики й листи, а також праці, написані сучасниками Є. Вишневецького) та опубліковані до нього праці, які так чи інакше стосувалися життя і діяльності князя. Для роботи над монографією В. Томкевич зібрав і проаналізував усю відому йому історичну літературу, у якій висвітлено життя і діяльність воєводи руського.

Частіше за все постать Є. Вишневецького розглядали крізь призму його боротьби із українським козацтвом. В історичній літературі існують різні версії щодо реакції князя Єремії на

початок повстання Б. Хмельницького і його дії на початковому етапі війни. Думки авторів на це питання розходяться: одні вважали, що воєвода руський не надав належного значення козацькому повстанню і через це не вживав заходів щодо боротьби із повсталим населенням, а інші – що господар Вишневецького швидко відреагував на козацькі виступи і єдиний зумів мобілізувати власне військо.

Участь Є. Вишневецького у військових діях на початковому етапі війни розглядалася в "Історії Русів", автор якої згадував про таємні приватні відносини князя із кримським ханом у вигляді листування, яке доставляв кримський купець Джерджій [3, с. 83]. За версією автора "Історії Русів", незгода Є. Вишневецького із підписанням мирного договору між польським королем Владиславом IV і Б. Хмельницьким у 1648 р. викликана тим, що воєвода руський вбачав у мирних планах безповоротну втрату своїх задніпровських володінь (захоплених, на думку автора, силою) і тамтешніх посад, які приносили йому значні прибутки [3, с. 86].

З думкою про таємне листування князя Єремії у ході воєнних дій погоджувався інший український історик – М. Маркевич [4, с. 208]. Він наголошував на тому, що князь був розлючений взяттям Бару, внаслідок чого відзначився розправами над козаками, чим виправдав прізвисько "Кючюк Шайтан", яке дали йому турки [4, с. 191].

Переважає більшість польських істориків вбачала у постаті князя Єремії свого національного героя, оцінюючи його дії як такі, що служили інтересам Речі Посполитої. Деяко вирізняється погляд на діяльність Є. Вишневецького у К. Шайнохи [5], який більш об'єктивно підійшов до оцінки постаті князя. Його монографія відзначається значною кількістю відомостей про дії воєводи руського і детальним аналізом подій першого року Національно-визвольної війни українського народу.

Для дослідження перебігу воєнних дій у якості джерел, К. Шайноха використовував листування між Б. Хмельницьким і козаками, з одного боку, і польськими військовими й політичними діячами, з іншого. Безумовною заслугою автора був його об'єктивний підхід до оцінки діяльності князя Єремії під час Національно-визвольної війни українського народу. Визнаючи непересічні організаторські та військові якості воєводи руського, учений проте вважав, що наслідком його діяльності було посилення ворожнечі та протистояння між учасниками війни.

Одним із детально описаних у праці К. Шайнохи сюжетів було призначення гетьманів польського війська замість тих, які перебували у полоні. Автор вважав однією із головних причин відмови Є. Вишневецькому у призначенні його на посаду гетьмана те, що він був прихильником військових дій проти Б. Хмельницького, на противагу прибічникам перемир'я [5, s. 106–109]. Дослідник наголошував на тому, що стосунки між воєводою руським і козаками до 1648 р. були дружніми, що князя Єремію, "можного польського пана з необмеженою владою", потребувало козацтво в якості гетьмана [5, s. 113]. На заваді цьому стали, на думку К. Шайнохи, дії противників воєводи руського, передусім князя Домініка Заславського і коронного канцлера Єжи Оссолінського, за словами якого, "дати гвалтівнику гетьманство означає дати голий меч безумцю" [5, s. 116]. Протистояння останніх двох із князем і спроби примирення під Пилявцями отримали детальний опис у зазначеній праці [5, s. 223–229].

На відміну від багатьох польських дослідників, К. Шайноха вважав, що боротьба Є. Вишневецького проти козацтва була "варварською відповіддю на варварські гвалти гультяйства". Жорстокість князя виявлялася під час нищення волостей і міст, підтвердивши дане йому ще під час Смоленської війни прізвисько "Палія" [5, s. 165–168]. Автор не виправдовував дій воєводи руського відносно козацтва, стверджуючи, що його захисна війна не стільки захищала країну, як втягувала її у більшу небезпеку.

Чимало фактів щодо участі князя Єремії у подіях середини XVII ст. міститься у праці польського дослідника Т. Стецького "Wołyń pod względem statystycznym, historycznym i archeologicznym" [6]. Історик наголошував на тому, що Є. Вишневецький був єдиним із можновладців, який відходив зі своїх задніпровських володінь, обороняючись. На його думку, воєводу руського не було призначено командувачем польського війська насамперед через те, що у князя було чимало задрісників. Називаючи Є. Вишневецького "найзначнішим вождем", "великим мужем, найдостойнішим громадянином" і "найвеличнішим польським лицарем", Т. Стецький, однак, не схвалював його методів приборкання козацького бунту [6, s. 237–239, 244].

Окремим епізодам Національно-визвольної війни українського народу присвячені праці польського автора Л. Кубалі [7–9]. Його дослідження цінні тим, що спираються на багату джерельну базу. Л. Кубаля описував облогу Львова і Збаража та битву під Берестечком у патріотичному дусі, неодноразово вдаючись до вихвалання вчинків князя Єремії [7–9].

Оцінюючи поразку польських військ під Пилявцями, автор героїзував дії воєводи руського, змушеного залишити поле бою лише з огляду на те, що командувачі війська утекли. Дослідник підкреслював те, що під час перебування Є. Вишневецького у Львові усе військо вимагало його призначення на посаду гетьмана [7, s. 79–81; 9, s. 581]. Л. Кубаля вказував також на те, що

розчарування мешканців після від'їзду князя Єремії зі Львова із військом й зібраними коштами, яке мало усі ознаки втечі, було безпідставним, оскільки пізніше події довели необхідність саме таких дій князя [9, s. 585].

Український історик М. Костомаров критично оцінював роль Є. Вишневецького у військових діях середини XVII ст. і називав князя найзапеклішим ворогом Б. Хмельницького та єдиним польським вельможею, який міг чинити опір повсталому українському народові, оскільки решта шляхетства на початковому етапі охоплена страхом, не захищалася і втікала [10, с. 138].

Відомий український учений В. Антонович вважав, що Є. Вишневецький на початку Національно-визвольної війни українського народу не надав їй ніякого значення, і тільки після того, як побачив стрімке поширення повстання, вирішив допомогти польській шляхті. Автор описував сутички князя із загонами Максима Кривоноса і зазначав, що Єремія щоразу отримував перемоги, однак відступав задля уникнення оточення селянськими загонами [11, с. 113].

Польська історіографія кінця XIX – початку XX ст. відійшла від патетики у характеристиці князя Єремії, прагнучи до об'єктивної оцінки його дій. Ю. Вольф підкреслював, що, незважаючи на те, що повстання козаків застало князя зненацька, він, не втративши ясності розуму, єдиний із коронних панів відступав, захищаючись, щоб на Волині керувати військом Речі Посполитої [12, s. 562].

У праці В. Смоленського коротко викладені події війни середини XVII ст. Тут князь постає в образі бунтівника, який у своїх діях керувався більше емоціями, ніж державними інтересами [13, s. 90, 92]. Польський історик вказував, що Єремія, "роздратований грабунком козаків, з презирством і ненавистю ставився до бунтівників і лише у їх повному знищенні бачив засіб порятунку (Речі Посполитої – примітка автора). Зі своїми надвірними полками він переслідував козаків з шаленою сміливістю, а полонених катував із нелюдською жорстокістю, закопуючи їх в землю живцем, просвердлюючи очі і т.п." [13, s. 89].

Цікаву оцінку постаті Є. Вишневецького подав дослідник історії ордену єзуїтів С. Заленський, називаючи князя "польським Гектором", який був більш достойним булави польного гетьмана, оскільки вів кількарічну боротьбу із козацтвом. Історик наголошував на тому, що воєвода руський не брав активної участі у придворних інтригах і політичних справах, бо був не стільки державним діячем, скільки "лицарем прикордоння" [14, s. 386]. Однак, незважаючи на прихильне ставлення автора до постаті Є. Вишневецького, він навів дані про мародерство його війська на Волині, які перевершували своєю жорстокістю козацькі загопи. С. Заленський подав приклад пограбування у 1648 р. єзуїтських володінь у Княгинині та Суражі 500 військовими князя [15, s. 1264].

В українській історіографії кінця XIX – першої половини XX ст. постать князя Єремії характеризувалася у контексті порівняння князя із козацьким ватажком М. Кривоносом. Під час опису подій Національно-визвольної війни українського народу, М. Аркас не тільки подав опис боїв Є. Вишневецького і М. Кривоноса, але й намагався здійснити неупереджене порівняння цих особистостей. Не виправдовуючи жорстокості козацького ватажка, історик, однак, стверджував, що "Кривоніс був темний мужик, а Вишневецький – просвіщенний, великий пан, він уважав повстанців за скотів, але й сам був не кращий у своєму хижацтві" [16, с. 189–190]. М. Аркас описував перебування Є. Вишневецького у Львові, обрання його гетьманом і збір коштів серед місцевого населення. Від'їзд князя до Варшави історик розцінював як страх Є. Вишневецького перед приходом до Львова військ Б. Хмельницького [16, с. 192].

Автори "Історії українського війська" наголошували на тому, що піддані Є. Вишневецького зазнавали від нього утисків задовго до Національно-визвольної війни українського народу під проводом Б. Хмельницького, і вважали, що народ готувався до розправи із князем заздалегідь [17, с. 206].

Польський історик першої половини XX ст. В. Томкевич у монографії, присвяченій Є. Вишневецькому, і статті "Kozaczyzna ukrainna" дійшов висновку, що діяльність князя на початковому етапі війни не дала позитивних результатів: він дійсно на деякий час "заслонив" Волинь від поширення військових дій, однак змушений був врешті-решт повернутися на захід, де не отримав жодного підкріплення. До того ж, битви, у яких воєвода руський брав участь, пізніше дали козакам привід до покладення на нього відповідальності за відновлення військових дій. В. Томкевич певною мірою виправдовував від'їзд князя із військом зі Львова, пояснюючи його тим, що Є. Вишневецький не хотів залишати у слабозахищеному місті одне з небагатьох діяльних військових формувань [18, s. 55–56].

В опозиції до представників польської історіографії виступив дослідник О. Гурка, який не поділяв позитивних оцінок постаті Є. Вишневецького. Автор був прибічником перегляду історії польсько-козацьких війн середини XVII ст. Його оцінка діяльності воєводи руського під час Національно-визвольної війни українського народу базувалася на критиці твору письменника Г. Сенкевича "Вогнем і мечем" і наукових розвідок Л. Кубалі, М. Грушевського, Ф. Равіти-Гавронського, Л. Фронца, М. Кукеля та інших. Закидаючи Г. Сенкевичу безпідставну героїзацію дій

воєводи руського, О. Ґурка зауважував, що письменник у романі наслідував ідеї історика Л. Кубалі. Дослідження останнього він вважав працею із помилковими судженнями й розумінням подій, хоча самого Л. Кубалу називав здібним істориком.

Полемізував О. Ґурка і з В. Томкевичем, монографію якого оцінював високо, хоча до певних аспектів роботи мав зауваження. У ході дискусії О. Ґурка дорікав В. Томкевичу за некритичне ставлення до джерел і формування образу князя Єремії, як видатного полководця [19, s. 36]. Дослідник критикував щоденник Богуслава Машкевича, як історичне джерело до вивчення участі Є. Вишневецького у Національно-визвольній війні середини XVII ст. і зазначав, що у ньому міститься значна кількість вигаданих й неможливих речей, неправди і “нонсенсів” [19, s. 57].

Найголовнішим звинуваченням О. Ґурки у відношенні до Є. Вишневецького була теза про його домовленість із Б. Хмельницьким: князь не допомагатиме польському війську у битві під Корсунем, за що український гетьман залишає йому задніпровські володіння [19, s. 20–21]. Негативна оцінка дій князя Єремії викликала критику з боку польських істориків й породила дискусію щодо його ролі у подіях Національно-визвольної війни українського народу.

Окремі статті про Є. Вишневецького зустрічаємо також у польських періодичних виданнях першої половини XX ст. Певна емоційність викладу притаманна статті С. Кучинського, у якій історик наголошував на позитивних рисах характеру воєводи руського, дещо ідеалізуючи його. Згідно із твердженням С. Кучинського, Є. Вишневецький був гордовитою людиною, однак із початком війни він перетворився із порушника спокою на вірцевого громадянина, героя, готового йти на жертви заради перемоги власного народу [20, s. 4].

В українській історіографії вслід за М. Аркасом автори “Історії України” (І. Крип’якевич, М. Терлецький, П. Ісаїв, М. Дольницький) головним супротивником Є. Вишневецького під час Національно-визвольної війни українського народу вважали М. Кривоноса. Історики порівнювали князя із його родичем Дмитром Івановичем Вишневецьким, наголошуючи на їх повній протилежності. Автори називали Єремію “завзятим ворогом козаків”, який суворо карав повстанців [21, с. 82].

І. Крип’якевич проаналізував діяльність Є. Вишневецького на початковому етапі війни і стверджував, що напередодні козацького повстання на Лубенщині, воєвода руський конфіскував декілька тисяч рушниць. З огляду на це, автор дійшов висновку, що князю було відомо про заплановані виступи і він намагався на них реагувати [22, с. 172].

У працях радянського періоду постать Є. Вишневецького характеризувалася скупю. Погляди істориків на князя були помітно ідеологізовані, вони розглядали його, як представника експлуататорського класу, тому не дивно, що у працях українських радянських авторів воєвода руський розглядався з негативного боку. У такому дусі написана розвідка О. Макарця, який описував боротьбу Є. Вишневецького проти М. Кривоноса, наголошуючи на неймовірній жорстокості князя у відношенні до українського населення. Автор оцінював діяльність князя із класових позицій, засуджуючи його знущання над українським населенням [23, с. 39–40].

Таким чином, участь князя у військових діях початкового етапу Національно-визвольної війни українського народу отримала в історичній літературі широке висвітлення. Однак, точки зору учених не збігалися у питанні про реакцію Є. Вишневецького на початок повстання і його дії у якості відповіді посталому народу.

Заслугує на окремий аналіз питання ролі князя Єремії у знакових подіях Національно-визвольної війни українського народу – облозі Збаража й Берестецькій битві. Облогу польського війська на чолі із Є. Вишневецьким, “найлютішим ворогом і козацьким гонителем”, детально описано в “Історії Русів” [24, с. 88]. Автор праці стверджував, що у той час князя поранили, а після захоплення Збаража козацьким загonom і відпущення усіх військ, його разом із іншими польськими чиновниками і шляхтою перевезли до замку й утримували під вартою [24, с. 92].

Заслугує на увагу опис дій Є. Вишневецького під час Збараської облоги, здійснений українським дослідником Д. Бантиш-Каменським. Автор віддавав належне розуму князя й наводив приклад його винахідливості: щоб підбадьорити деморалізоване у боях польське військо під час наступу козаків і татарів, воєвода руський наказав не стріляти в останніх, створюючи ілюзію мирних домовленостей із кримським ханом. Такий хід значно підвищив бойовий дух поляків, які відбили наступ козаків [25, с. 262]. На думку історика, позитивні якості характеру князя Єремії проявилися під час облоги Збаража, коли воєвода руський під час нестачі їжі підбадьорював жителів Збаража і війська, а також харчувався тим самим, що й вояки [25, с. 271].

Детальний опис облоги Збаража вміщено у праці українського автора М. Маркевича, який вважав, що король не поспішав на допомогу Є. Вишневецькому через власну до нього неприязнь. У дослідженні згадувалося про поранення князя і його утримування під вартою після виходу із обложеного міста [26, с. 232–243].

У польській історичній літературі Є. Вишневецький подається у якості центральної дійової особи під час облоги Збаража й битви під Берестечком. Польські історики описували його участь у військових діях дещо ідеалізовано, патетично, часто без належного аналізу. У творі К. Туровського "Розмови померлих поляків" від імені князя детально описано облогу Збаража, показано його ставлення до Б. Хмельницького. Є. Вишневецький розглядав козацького гетьмана, як польського підданого, "холопа", а не рівного собі, щоб вести із ним справи [27, s. 8–9].

Польський дослідник Л. Кубаля, досліджуючи дії польського війська під Збаражем, не шкодував епітетів для оцінки Є. Вишневецького [7, s. 107, 109]. Історик детально описав усі події, що відбувалися під Берестечком загалом, і участь у них воєводи руського зокрема [8, s. 61–72]. Ця битва, на його думку, стала для князя "пишним відблиском сонця, що заходить" [9, s. 24].

Польський воєнний історик і громадський діяч М. Кукель у праці "Historia wojskowości" захоплювався Є. Вишневецьким за уміло організовану оборону Збаража. Він наголошував на тому, що князь виступив із 9 тис. військом проти сотень тисяч козаків і татарів [28, s. 99]. Автор також здійснив детальний аналіз Берестецької битви і показав співпрацю князя Єремії із польським королем, яка згодом призвела до перемоги польського війська [28, s. 100–110].

Участь Є. Вишневецького в обороні Збаража досліджено Л. Фронцем. Він зазначав, що військо князя налічувало близько 3 тис. воїнів і становило третину усієї залоги міста [1, s. 22]. Л. Фронц наголошував на тому, що більшість щоденників, які описували оборону Збаража, мали на меті насамперед описати дії воєводи руського, внаслідок чого події, які відбувалися у місцях дислокації інших командувачів, не отримали значної уваги [1, s. 61]. Тому в своїй праці історик намагався заповнити цю прогалину, водночас визнаючи князя Єремію центральною постаттю в обложеному Збаражі, яка своєю величчю затьмарила славу і заслуги реґиментарів, додаючи війську хоробрості та підтримуючи надію на перемогу [1, s. 71].

О. Ґурка звинувачував Л. Кубаля у тому, що той ідеалізував образ Є. Вишневецького, як при описі оборони Збаража, так і під час битви під Берестечком [19, s. 26]. Дослідник також критикував Л. Фронца за вибіркоче використання джерел при оцінці діяльності воєводи руського і вважав, що історик знаходився під впливом поглядів Л. Кубалі [19, s. 36]. На думку автора, польська історіографія не наважувалася констатувати очевидний факт, що не Є. Вишневецький, а Анджей Фірлей був головним воєначальником у Збаражі. Сам же князь, на думку історика, своїми діями тільки погіршив ситуацію в обложеному місті [19, s. 24–25].

Згідно із твердженням С. Кучинського, увічнила заслуги князя й затьмарила своїм блиском давні гріхи його молодості героїчна оборона Збаража, завдячуючи якій, на думку автора, син воєводи руського Міхал був обраний королем Речі Посполитої [20, s. 4].

Таким чином, попри численні відмінності в ідеологічних переконаннях, позиції польських і українських дослідників щодо трактування ролі Є. Вишневецького у Збараській обороні та Берестецькій битві мають спільні риси. Учені не піддавали сумніву хоробрість, витривалість і організаторські здібності князя у військовій справі. Виняток становить лише праця О. Ґурки, який не вважав князя головним героєм Збараської облоги і звинувачував у боягузтві.

Для розуміння того, яке місце в історії Центрально-Східної Європи посідав Є. Вишневецький, потрібно з'ясувати, як характеризували його учені у своїх дослідженнях. К. Туровський у своїй праці, у одному із діалогів декількома фразами показав ставлення князя Єремії до повсталого українського населення: "Я єдиний просив короля, щоб йшов за розбитими [після Берестецької битви] в Україну і раз і назавжди це гніздо отрути мечем і вогнем викоринив" [27, s. 11]. Із тексту твору зрозуміло, що автор явно симпатизував князю, оскільки неодноразово вихваляв його військові заслуги і любов до Польщі. Незважаючи на те, що у праці немає посилань на джерела і літературу, видно, що К. Туровський був із ними добре знайомий, оскільки його діалоги відповідають реальним історичним фактам і не суперечать висновкам відомих на той час істориків.

М. Костомаров у монографії "Богдан Хмельницький" зазначав, що князь Єремія був відмінним полководцем, але водночас тираном, невблаганим до ворогів. Його життя неодноразово було у небезпеці, але, щойно йому вдавалося уникнути лиха, він не думав, як інші, втихомирювати невдоволених ласкою. Є. Вишневецький не терпів нещирої політики: відкритий у протистоянні та дружбі, він дотримувався правила знищувати без милосердя усіх ворогів [29, s. 169–170].

Аналізуючи висвітлення діяльності Є. Вишневецького у творі Г. Сенкевича "Вогнем і мечем", В. Антонович наголошував на необ'єктивності автора у ставленні до цього персонажа. Згідно із твердженням історика, керуючись своїми політичними поглядами, польський письменник зображував князя Єремію, як ідеал державної мудрості, поборника правди і справедливості [30, s. 111]. В. Антонович характеризував воєводу руського, як досить освічену людину і талановитого організатора, який водночас "представляв собою яскравий тип сваволі, безмірної жорстокості, панської пихи і погорди до свого рідного" [31, s. 102].

О. Лазаревський зосередився переважно на тих подіях, які відбувалися у лівобережних маєностях князя, у якості джерел використовуючи насамперед щоденник Богуслава Машкевича і літопис Самійла Величка. Патріотизм Є. Вишневецького, підкреслював О. Лазаревський, особливо яскраво виявився у тій пристрасній енергії, з якою він вів війну із повсталим "руським народом". У третій книзі дослідник дійшов до висновку, що патріотизм князя і його військова енергія були результатом тієї пристрасної ворожнечі проти "своїх", яка часто зустрічається у зрадників свого народу [32, с. 353].

В. Томкевич намагався бути неупередженим, описуючи ті чи інші дії князя; при цьому він часто посилався на праці попередників. На його думку, воєвода руський поведився, як порушник порядку, коли йшлося про його приватні справи, і навпаки, у його очах козацьке повстання було бунтом підданих, яких треба покарати за зраду [2, с. 207–208].

О. Гурка не погоджувався із думкою, що "Єремія є найвідомішим польським воєначальником і воїном, хоча не тільки ніколи не досяг успіху, але від Корсуня до своєї смерті є причиною усіх негараздів при спробах врегулювання козацького питання – хоч домовленостями, хоч силою" [19, с. 28]. Незважаючи на те, що О. Гурка у своїй праці спирався на широке коло джерел і здійснив їх критичний аналіз, автор часом інтерпретував їх із метою висвітлення ролі Є. Вишневецького у негативному ракурсі.

Польський автор Я. Шалль оцінював постать князя Єремії з точки зору його ставлення до єврейського населення України. Він зазначав, що воєвода руський ненавидів козаків, любив Річ Посполиту і добре ставився до євреїв, що було проявом його толерантності. Відповідаючи на закиди про те, що єврейські історики славили Єремію за захист їх приватної власності, дослідник наполягав на тому, що князь боровся із козацтвом і "хлопами", а вони часто влаштовували єврейські погроми, внаслідок чого став захисником єврейського населення [33, с. 266–267].

Отже, історіографічний аналіз постаті Є. Вишневецького дав можливість осягнути значення цієї непересічної особистості, яка посіла гідне місце в історії першої половини XVII ст. На підставі проаналізованої літератури констатуємо про відсутність єдиної точки зору польських і українських авторів щодо діяльності Є. Вишневецького на початковому етапі Національно-визвольної війни українського народу під проводом Б. Хмельницького. Частина дослідників вважала, що козацьке повстання стало для князя несподіванкою і він не зміг вжити ефективних заходів оборони. Однак більш логічними видаються припущення авторів про те, що Є. Вишневецький чи не найперший і єдиний зумів організувати військові загоны для придушення повстання. Час від часу дослідники змальовували боротьбу Є. Вишневецького із українським народом через образ протистояння князя із М. Кривоносом.

Завдяки наявності широкого кола джерел з історії Національно-визвольної війни середини XVII ст. (зокрема щоденників учасників військових дій, листування, козацьких літописів) розвідки учених здебільшого відзначалися критичністю підходу до викладу історичного матеріалу. Особливу увагу в історіографії привернуло питання участі Є. Вишневецького у Збараській облозі та Берестецькій битві. Серед істориків домінувала думка про те, що князь був як достойним воїном, так і грамотним воєначальником. У результаті проведеного дослідження підтверджено, що у польській історичній думці домінував погляд на особу Є. Вишневецького як на національного героя, видатного захисника польських інтересів. Попри ідеалізацію князя у польській історіографії, почасти висловлювалися думки про його надмірну жорстокість і радикальність методів боротьби із українським народом. В українській історіографії воєвода руський постав в образі зрадника і ката власного народу.

Список використаних джерел

1. Frańś L. Obrona Zbaraża w r. 1649 / L. Frańś. – Kraków, 1932. – VIII + 71 s.
2. Tomkiewicz W. Jeremi Wiśniowiecki (1612–1651) / W. Tomkiewicz. – Warszawa: Nakł. Tow. Naukowego Warszawskiego, 1933. – XVI + 406 s.
3. Конисский Г. История руссов или Малой России / Г. Конисский. – М., 1846. – IV + 263 + 45 с.
4. Маркевич Н. История Малороссии / Н. Маркевич. – М., 1842. – Т. 1. – 387 + X с.
5. Szajnocha K. Dwa lata dziejów naszych. 1646. 1648 / K. Szajnocha. – Lwów, 1869. – Т. 2: Polska w r. 1648. – XII + 396 s.
6. Stecki T. Wołyń pod względem statystycznym, historycznym i archeologicznym / T.J. Stecki. – Lwów, 1871. – Ser. 2. – X + 472 s.
7. Kubala L. Szkice historyczne / L. Kubala. – Lwów, 1880. – Ser. 1. – 332 s.
8. Kubala L. Bitwa pod Beresteczkiem / L. Kubala. – Warszawa, 1909. – 95 s.
9. Kubala L. Oblężenie Lwowa w roku 1648 / L. Kubala // Przewodnik naukowy i literacki. – R. V. – Lwów, 1877. – S. 577–602.
10. Костомаров М. Малоросійський гетьман Зіновій-Богдан Хмельницький / М. Костомаров // Галерея портретів: Біографічні нариси / М. Костомаров. – К.: Веселка, 1993. – С. 124–162.
11. Антонович В. Про козацькі часи на Україні / В. Антонович. – К.: Дніпро, 1991. – 238 с.
12. Wolff J. Kniaziowie Litewsko-Ruscy od końca czternastego wieku / J. Wolff. – Warszawa, 1895. – 698 s.
13. Smoleński W. Dzieje narodu Polskiego. Wykład popularny / W. Smoleński. – Warszawa, 1898. – Cz. II.
14. Załęski S. Jezuci w Polsce.

T. II. Praca nad spotęgowaniem ducha wiary i pobożności. 1608–1648 / S. Załęski. – Lwów: Drukiem i nakładem Drukarni ludowej, 1901. – XVI + 727 s. 15. Załęski S. Jezuici w Polsce. T. IV. Dzieje 153 kolegiów i domów jezuitów w Polsce. Cz. III. Kolegia i domy w drugiej dobie rządów Zygmunta III i za rządów Władysława IV. 1608–1648. / S. Załęski. – Kraków: Drukiem i nakładem drukarni W.L. Anczyca i sp., 1905. – X + 1025–1480 s. 16. Аркас М. Історія України-Русі / М. Аркас. – Краків, 1912. – XVI + 424 с. 17. Історія українського війська (від княжих часів до 20-х рр. ХХ ст.) / [І. Крип'якевич, Б. Гнатевич, З. Стефанів та ін.]. – Л.: Світ, 1992. – VIII + 702 с. 18. Tomkiewicz W. Kozaczyzna ukrainna / W. Tomkiewicz. – Lwów, 1939. – 93 s. 19. Górka O. „Ogniem i mieczem” a rzeczywistość historyczna / O. Górka. – Warszawa, 1934. – 140 s. 20. Kuczyński S. Książę Jeremi / S. Kuczyński // Kurjer Warszawski. – 1934. – 19/IV. – S. 3–5. 21. Історія України / І. Крип'якевич, М. Терлецький, П. Ісаїв, М. Дольницький. – Львів: Видавничий дім "Фенікс", 1991. – 167 с. 22. Крип'якевич І. П. Історія України / І. П. Крип'якевич. – Львів: Світ, 1990. – 520 с. 23. Макарець О. Боротьба українського народу проти панської Польщі в ХVІІ ст. / О. Макарець. – К.: Державне видавництво політичної літератури при РНК УРСР, 1940. – 58 с. 24. Конисский Г. История руссов или Малой России / Г. Конисский. – М., 1846. – IV + 263 + 45 с. 25. Бантыш-Каменский Д. История Малой России / Д. Бантыш-Каменский. – М., 1830. – Ч. 1. – XX + 360 + 84 с. 26. Маркевич Н. История Малороссии / Н. Маркевич. – М., 1842. – Т.1. – 387 + X с. 27. Turowski K. J. Rozmowy umarłych polaków / K. J. Turowski. – Sanok, 1856. – 82 s. 28. Kukiel M. Zarys historii wojskowości w Polsce / M. Kukiel. – Kraków, 1929. – VIII + 356 s. 29. Костомаров Н. Богдан Хмельницкий: историческая монография / Н. Костомаров. – СПб., 1884. – Т. 1. – 376 с. 30. Антонович В. Б. Польско-русские соотношения ХVІІ в. в современной польской призмe (По поводу повести Г. Сенкевича "Огнем и мечем") / В. Б. Антонович // Моя сповідь: Вибрані історичні та публіцистичні твори / В. Б. Антонович. – К.: Либідь, 1995. – С. 106–135. 31. Антонович В. Про козацькі часи на Україні / В. Антонович. – К.: Дніпро, 1991. – 238 с. 32. Лазаревский А. М. Лубенщина и князья Вишневецкие / А. М. Лазаревский // Киевская старина. – К., 1896. – Кн. 1. – С. 115–127; кн.2. – С. 209–229; кн. 3. – С. 334–357. 33. Schall J. Rok 1648 i książę Jeremi Wiśniowiecki w świetle współczesnych historyków żydowskich / J. Shall // Miesięcznik Żydowski. – 1934. – R. IV. – S. 264–268.

Светлана Зимницкая

УЧАСТИЕ ЕРЕМИИ ВИШНЕВЕЦКОГО В НАЦИОНАЛЬНО-ОСВОБОДИТЕЛЬНОЙ ВОЙНЕ УКРАИНСКОГО НАРОДА В ПОЛЬСКОЙ И УКРАИНСКОЙ ИСТОРИОГРАФИЯХ (СЕРЕДИНА ХVІІІ – СЕРЕДИНА ХХ ВВ.)

В статті проаналізовано участь Ереміи Вишневецького в подіях Національно-освободительної війни українського народу в польській та українській історіографіях середини ХVІІІ – середини ХХ вв. Вияснена характеристика діяльності князя на початковому етапі війни середини ХVІІ в. в історичній літературі. Сравнили оцінки дослідників щодо дій воеводи російського воєводства в час перебування в облозі в Збаразі та участя в битві під Берестечком. Проаналізована загальна характеристика особистості Ереміи Вишневецького в працях польських та українських істориків середини ХVІІІ – середини ХХ вв.

Ключевые слова: Еремия Вишневецкий, Национально-освободительная война украинского народа, осада Збаразжа, битва под Берестечком, историография середины ХVІІІ – середины ХХ вв.

Svitlana Zymnytska

JEREMI VYSHNEVETSKI'S ACTIVITIES DURING THE UKRAINIAN WAR OF LIBERATION IN POLISH AND UKRAINIAN HISTORIOGRAPHIES (THE MIDDLE 18TH – MIDDLE 20TH CENTURIES)

In the article the investigation of Jeremi Vyshnevetski's participation in the Ukrainian war of liberation events in Polish and Ukrainian historiographies of the middle 18th – middle 20th centuries was analyzed. The characteristic of duke activities at the first stage of the middle 17th century war in the historical literature was defined. Researchers' assessments concerning voyevoda of Rus' province actions during the siege in Zbarazh and his participation in the Battle of Berestechko were compared. Jeremi Vyshnevetski figure's evaluation in Polish and Ukrainian historians' works of the middle 18th – middle 20th centuries was examined.

Key words: Jeremi Vyshnevetski, the Ukrainian war of liberation, the Siege of Zbarazh, the Battle of Berestechko, middle 18th – middle 20th centuries historiography.

УДК 29:94 (477): 355.02

Наталія Гірна

ІВАН КРЕВЕЦЬКИЙ – ПРЕДСТАВНИК ДЕРЖАВНИЦЬКОГО НАПРЯМУ В УКРАЇНСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ (ВІЙСЬКОВО-ПОЛІТИЧНИЙ АСПЕКТ)

У статті розглянуто провідні напрямки наукової діяльності галицького історика Івана Кревецького (1883–1940 рр.), як представника державницького напрямку української історіографії. Проведено історичний та науково-критичний аналіз досліджень ученого, в центрі яких перебувала військова та політична історія Галичини другої половини XIX – першої чверті XX ст. Доведено, що І. Кревецький у дослідженнях окремих подій, фактів, фрагментів мікроісторії вбачав комплексність та точність національної історії у її державницькій візії.

Ключові слова: Іван Кревецький, державницька школа, історіографія, український національний рух, військово-політичний аспект.

Вивчення історії України на сучасному етапі потребує детального аналізу наукової спадщини дослідників, які спричинилися та відігравали вагомий роль у становленні вітчизняної історіографії. До їх когорти належав історик Іван Кревецький, який був одним із засновників державницького напрямку в українській історіографії. Як представник львівської історичної школи, яка розглядала історичні процеси, як прояв активної діяльності національної еліти у формуванні державних політичних інститутів на прикладі історичного розвитку Галичини кінця XVIII – початку XIX в. та її попередніх етапів, І. Кревецький сприяв зародженню та подальшому науково-теоретичному утвердженню нового напрямку в історичній науці, який отримав назву “державницька школа”. Особливого науково-критичного осмислення у працях І. Кревецького набули проблеми, пов’язані із політичною та військовою історією Галичини, зокрема періоду “весни народів” та національно-визвольних змагань, що становить значний інтерес для сучасних дослідників військово-політичної історії України.

В сучасній українській історіографії дослідженням наукового доробку І. Кревецького, як представника державницького напрямку та військового історика, приділено обмежену увагу, оскільки у попередню епоху його ім’я, як і багатьох інших відомих науковців, було незаслужено забуто. У 1990-х рр. з’явилися перші публікації про біографічні дані та наукову спадщину І. Кревецького, які разом із бібліографією його праць опублікував В. Качкан [6]. В історіографії відсутні спеціальні роботи про діяльність І. Кревецького у контексті формування ним “державницької школи”, однак окремі аспекти діяльності ученого знайшли своє відображення у роботах Ф. Стебля [30–32], публікаціях Л. Федунішин [33], Н. Черниш [34], У. Яворської [36], В. Вежбенця [37]. Однак, наявною історіографічною базою не вичерпується наукова проблематика дослідника І. Кревецького, а важливі науково-теоретичні військово-політичні проблеми, які піднімалися дослідником, не знайшли повного відображення у сучасних історичних розвідках.

Мета статті полягає у комплексному аналізі військової та політичної тематики досліджень І. Кревецького в контексті формування державницького підходу української історіографії у висвітленні історичних процесів.

Наукові пошуки І. Кревецький розпочав ще під час навчання на філософському факультеті Львівського університету у 1903–1907 рр., де вирішальний вплив на юнака мав професор М. Грушевський. Саме у рамках наукового семінару професора, І. Кревецький розпочав свою наукову кар’єру. М. Грушевський підтримував здібного студента, сприяв тому, щоб він працював штатним співробітником бібліотеки НТШ, яку згодом І. Кревецький очолив. Потужною науковою школою для І. Кревецького стала його робота в НТШ, дійсним членом якого він став у 1907 р., виконуючи одночасно обов’язки заступника секретаря, а з 1909 р. – секретаря історико-філософської секції [30, с. 207].

У цей період, під керівництвом М. Грушевського, у рамках наукового семінару, активно працювали понад 30 майбутніх учених-гуманітаріїв, переважна більшість із яких стали професійними істориками. До них належав й Іван Кревецький. Визначальне значення для вироблення методик дослідження у початкуючих учених мав науковий семінар М. Грушевського. І. Кревецький зазначав, що в особі М. Грушевського вони мали “...знаменитого практичного інструктора по методології, а його наукові праці та роботи його старших учнів “були тими підручниками, з яких молодша генерація українських істориків у Галичині присвоювала собі тактичним способом наукові методи автора історії України-Руси і його історіографічні погляди, які не лишалися позаду від найкращих взірців найновішої історіографії Європи” [17, с. 79].

У наукове життя І. Кривецький увійшов на початку ХХ ст., коли у рамках львівської української історичної школи окреслилося становлення нового напрямку – державницького, який представляли учні М. Грушевського – С. Томашівський, О. Терлецький, І. Крип'якевич, М. Кордуба, В. Гарасимчук, Ф. Голійчук, І. Джиджора та інші. Державницький підхід до трактування історії пов'язувався також із публікаціями В. Липинського у "Записках НТШ" (т. 87, 96; 1909 р., 1910 р.) та появою його збірника "Z dziejów Ukrainy" (1912 р.). Як зазначав О. Оглоблин, до цього напрямку еволюціонував зрештою і сам творець цієї школи [28, с. 45].

Зміст методологічної парадигми визначався тим, що, на відміну від народницького напрямку, фундаторами якого стали В. Антонович, О. Лазаревський, та зрештою і сам М. Грушевський, і не тільки "ранній", як писав О. Оглоблин, які у центрі історичного процесу ставили народ, розглядаючи його як основну рушійну силу суспільних процесів та протиставляючи його державній владі, натомість представники державницького напрямку, як державницький чинник розглядали саму державу. Державницькі засади в основу історичного процесу ставив й І. Кривецький.

Коло наукових зацікавлень ученого на початковому етапі його діяльності обмежувалося дослідженням проблем історії Галичини у складі Австрійської імперії з кінця ХVIII – до початку ХХ ст. Згодом він розпочинає вивчати український національний рух у Галичині першої половини ХІХ ст. та події "весни народів" – революції 1848–1849 рр. В українській історіографії домінувала думка про те, що вивчення ученим процесів боротьби українців за національно-територіальну автономію у період 1848–1851 рр., призвело до з'ясування проблеми української держави у контексті європейських змін середини ХІХ ст. [28, с. 45]. Безумовно, що окрім наукових висновків М. Грушевського та представників його школи в утвердженні державницької домінанти, на погляди І. Кривецького, як зрештою й інших представників школи М. Грушевського, впливали національно-політичні процеси у Галичині й на інших українських теренах, пов'язані із національно-визвольною боротьбою й втіленням ідеї національної держави.

Вивчаючи суспільно-політичну ситуацію у Галичині періоду "весни народів" 1848–1849 рр. – І. Кривецький дав оцінку європейського контексту, в умовах якого відбувалися галицькі події, вдався до вивчення позицій різних верств – селянства, шляхти, польської інтелігенції, військових, бюрократів, щодо стержневих питань суспільно-політичного життя краю [8; 10–11; 14; 16]. Сюжетну лінію подій 1848–1849 рр. доповнюють унікальні розвідки ученого про українську національну гвардію, селянську самооборону в Карпатах та батальйон гірських стрільців у складі австрійської армії [7; 12; 18].

У сучасну історіографію І. Кривецький передовсім увійшов, як дослідник національних збройних формувань і військової історії, у чому, зрештою, і проявився його метод викладати історію у державницькому контексті. Військовій проблематиці присвячені такі праці: "Оборонна організація руських селян на галицько-угорським пограниччю в 1848–49 рр." [12], "Батальйон руських гірських стрільців. 1848–1850" [7]. Згодом вийшли окремим виданням [18] та "Проблеми організування руських національних гвардій в Галичині 1848–1849" [15]. Дослідження військової тематики І. Кривецьким дало підстави українському військовому історіографу Леву Шанковському назвати його "першим українським воєнним істориком у Західній Україні" [35].

Формування батальйону руських гірських стрільців розпочалося у січні 1849 р. і було викликане угорським повстанням проти австрійського цісаря. І. Кривецький присвятив цій події наукову розвідку "Батальйон руських гірських стрільців. 1849–1850", яка обговорювалася на засіданні історичної секції НТШ 17 лютого 1912 р. і опублікована у "Записках НТШ" [7]. У першому розділі "Формування батальйону" автор подав відозву "Головної Руської Ради" щодо формування полку добровольців від 1 січня 1849 р. У відозві вміщено інформацію про початок угорського повстання проти австрійського монарха. Угорські події трактуються ним, як вияв "самолюбства й зарозумілості", бажання "піднятися коштом пониження злучених з ними слов'янських народів". Дії австрійського цісаря, який скерував війська на придушення повстання, подані у документі як намагання "оборонити слабших, праву й своєму царському слову надати належну повагу й таким способом утримати й забезпечити цілість і славу Австрійської Держави" [7, с. 52–53]. Відповідно, військові дії в Угорщині розглядалися у відозві як загроза для інших народів імперії, передовсім сусідів. У випадку, коли б цісарські війська розгромили угорських повстанців, то місцем втечі для останніх могли стати хіба що гори на межі із Галичиною. Тим і була викликана необхідність такого гірського військового з'єднання, яке б, у перспективі, протидіяло угорцям. Далі у відозві йшлося про заходи щодо формування такого військового з'єднання.

Оскільки Головна Руська Рада (далі – ГРР) не мала фінансових засобів для творення такої військової структури, то за домовленістю із австрійською адміністрацією, добровольчий полк створювався державним коштом. Кожен доброволець мав отримати рушницю із багнетом, військову форму (це був, як зазначається у документі, "гарно зроблений короткий гірський сірачок з русько-народніми, синьо-жовтими вилогами, червоні або сині штани, ходачки і крисання; до того

ташка й ремінь з ладівницею”); на отримання члена легіону визначалася щоденна платня, яка видавалася відразу при вступі у військову структуру [7, с. 53–54].

Відозва емоційно інформувала: “Який же гарний буде сей полк зі самих синів руської матери! А коли в послузі для краю позискає яку небудь славу, вся його буде й ніхто вже її собі не присвоїть. Хто дослужиться високого офіцерського степеня, по розв'язаню полку, коли схоче, буде приміщений в тім самім степені при іншому полку; а краєвий урядник, коли – хотів часово вступити до сего полку, поверне знов на свою давнішу посаду” [7, с. 54]. Таким чином, служба у добровольчому війську створювала певні кар'єрні перспективи для українців, які б служили у цьому легіоні. Відозва закінчувалася зверненням до української молоді: “Вкінці тобі чесна руська молодіже трафляється нині нагода відзначитися. Покажи, що не брак у тебе охоти до труду, ані нездібність не є причиною твоєї бездіяльності. Покажи, що й ти з охотою спішиш там, де кличе тебе віра й вітчизна” [7, с. 55].

Відозву надрукували українською (руською) і німецькою мовами на окремих аркушах паперу і розіслали до усіх філій ГРР, духовенства у провінції. Документ мали виголошувати у громадах прилюдно, де це було можливо – у присутності офіцера. Таким чином, громади записували добровольців і відправляли списки до ГРР, яка й передавала їх до цісарсько-королівської Львівської генеральної команди.

Як зазначав І. Кривецький, на початку кампанії були певні непорозуміння. Провінційні Ради та окремі священики, які займалися вербуванням добровольців, замість списків до ГРР і генеральної команди у Львові, скеровували самих громадян. Це додало клопотів військовій владі і вона при посередництві “Комісії для утворення полку охотників” (полку добровольців – примітка автора) й “Зорі Галицької” звернулися до організаторів у провінції 29 січня із новими вказівками і роз'ясненнями з цього приводу. Певні ускладнення викликані й тим, що одночасно із вербуванням добровольців у провінції, проект ГРР щодо військового батальйону, проходив погодження у військових інстанціях. Львівська генеральна команда скерувала його до Міністерства війни (Міністерства оборони – примітка автора) у Відні, а відповідно міністерство передало його на затвердження до цісарської канцелярії. 10 березня пропонуванням легіон руських добровольців затверджено у Відні, а 22 березня це рішення доведено до відома членів ГРР. І. Кривецький детально вивчив цісарський акт, підписаний Францом Йосифом. У ньому зазначалося: “Даю дозвіл виставити батальйон руських стрільців, зовсім у такий самий спосіб, як минулого року організували ся батальйони у дольшній Австрії й Сирії, – одначе з застереженням обов'язку військової служби. Даю дозвіл також на предложенний народний стрій. Організованем має кермувати моє Міністерство війни. Також має воно “Головній Руській Раді” у Львові за той новий доказ її патріотичної діяльності виявити моє признане й повне вдоволене”. “Оломунець дня 10 марта 1849. Франц Йосиф” [3, с. 169].

Детально описуючи створення добровольчого загону, І. Кривецький зазначав, що цісарський акт був високо оцінений крайовими австрійськими урядниками у Львові. Комендант Галичини, генерал Гаммерштайн зазначав: “... Лучається мені бажана нагода висказати славній Головній Раді за стільки років доказане лояльне, щиро патріотичне думане й за її добро успішне ділане в інтересі привительства, а, особливо, для добра й спасеня нашого краю мою глибоко відчутну, ревну подяку” [7, с. 57]. ГРР та повітові філії повинні були передати генералу списки добровольців. Формування добровольчої структури проходило досить організовано. 16 лютого повідомлено ГРР, що “руська молодіж охочо приступає до руського нашого полку охотників (фрайкурів) й що зголосилося її вже коло 1600. До дня 6 квітня число се більш чим подвоїлося й виносило загально 3460 людей” [2].

І. Кривецький зазначав, що формуванням батальйону займалася безпосередньо Львівська генеральна команда у Львові. Вона визначила офіцерів, які мали працювати із добровольцями (була умова, щоб більше половини із них “неналежали до руської народности”) і відправила їх для формування шести кампаній, які утворювалися в окружних містах: Бережани, Коломия, Станиславів, Стрий, Самбір. Окрема кампанія сформувалася у Львові. Записані добровольці повинні були до 12 квітня прибути у визначені місця формування: з Бережанського і Тернопільського округів – до Бережан, з Коломийського округу – до Коломиї, зі Станиславівського округу – до Станиславова, зі Стрийського округу – до Стрия, з Самборського, Сянницького, Перемиського і Ряшівського округів – до Самбора, з Львівського, Жовківського і Золочівського округів – до Львова. Певні адміністративні функції виконували священики. Вони давали кожному добровольцеві метрикальну випіску, у якій вказували ім'я, прізвище, вік, місце народження, округ і державу, стан, віру, професію. Придатність до військової служби визначали офіцери.

Другий розділ аналізованої праці І. Кривецького “Батальйон у Львові” дає підстави проаналізувати його чисельний склад, прізвища старшин (одночасно за прізвищами старшин можна визначити їх національність – примітка автора). Командувачем батальйону був майор Ватерфліт, ад'ютант підпоручик Лянгнер. Відповідно старшинський склад кампаній був представлений наступним чином: 1. Кампанія (львівська): капітан – поручик Бордольо; надпоручик

Гнідий; 1) поручик – від полку стрільців; 2) поручик Штерер. 2. Кампанія (бережанська): капітан Барусевич; над поручик від полку стрільців; 1) поручик Матникевич; 2) поручик Клестіль. 3. Кампанія (самбірська): капітан Дормус; надпоручик Кривоносок; 1) поручик – від полку стрільців; 2) поручик Столярчук. 4. Кампанія (коломийська): капітан Бауер (майбутній австрійський міністр війни (міністр оборони – авт.); над поручик – від полку стрільців; 1) поручик Ярмулевич; 2) поручик Білинський. 5. Кампанія (станиславівська): капітан Крайтнер; надпоручик – від полку стрільців; 1) поручик Обергаузер; 2) поручик Рудакевич. 6. Кампанія (стрийська): капітан – поручик Бондяк; надпоручик Фельзенберг; 1) поручик – від полку стрільців; 2) поручик Крон [3, с. 170].

Встановлено штатний розпис бойового підрозділу: кожна кампанія складалася із 235 осіб, а увесь батальйон становив 1410 осіб. Таким чином, із поданих за списками 3460 добровольців, на військову службу зачислено дещо більше третини [7, с. 60].

8 червня 1849 р. усі офіцери батальйону на чолі із майором Ветерфлітом були представлені ГРР. Її голова М. Куземський виголосив з нагоди зустрічі промову. Він розпочав із аналізу подій 1848 р.: "Всім знані нещасні випадки минулого року. Ворохобники тонуть у своїй сліпоті чим раз глибше; стягнули вкінці на престольний город руський бомбардоване, якого сліди видно до нині. Втікаючи перед пімстою справедливости на Угри, де одnodумці їх, а почасти й одноплемінники підняли також ворохобне оружє – стали відгрозувати ся нам Русинам за те, що ми з ними не в'язали ся й спільно проти Його Величности милостивішого нашого монарха не підняли оружє..." [7, с. 60]. Далі М. Куземський подав аргументацію чому ГРР звернулася до цісаря із вимогою сформувати бойове з'єднання із руських жовнірів. Він зазначав, для чого створено батальйон: "1) щоби оборонити й охоронити руський край від напастних угорських ворохобників і получених з ними польських емігрантів; 2) щоби Його Величности дати доказ, що нарід руський вірність свою опирає не тільки на пустих словах, але готов доказати її кожної хвилі й чинами; 3) щоби забезпечити руське ім'я від зневаги; якої в минулім році у власнім своїм краю й престольнім своїм городі зазнало..." [7, с. 60–61].

І. Крєвецький далі пише про те, як М. Куземський захоплювався народною ініціативою, зважаючи на те, скільки руської молоді стало під прапори руських стрільців. Відповідно офіцери, які були присутні на урочистому прийомі висловилися за те, щоби у якнайшвидший спосіб вирішилося спільно із ГРР і військовим керівництвом питання військових прапорів (хоругв) для військового з'єднання, а також музики.

Спочатку батальйон дислокувався у Львові, де він проходив військовий вишкіл. У газеті "Зоря Галицька" зазначалося: "Полк наших руських стрільців уже цілий стягнувся до Львова. Воєнні вправи того полку відбуваються щодня з всякою належністю; правила воєнного устрою, дякуючи полковій старшині, яка так гарно зрозуміла своє завдання, викладаються в руській мові, завдяки чому наші русини, які й так усяку науку легко піймають, в науці воєнній поступили так далеко, що кожний з них вивчив чисто усе, що звичайному жовнірови треба знати. Й не дивно. Бо заки другий жовнір розбере німецьку мову, наш стрілець, зятявивши німецьку команду, яка тут і так буде самим тільки звуком стрілецької трубки, відразу переняв саму науку"* [4]

Особливо захоплювалися львів'яни, як видно з тексту поданого І. Крєвецьким, зовнішнім виглядом офіцерів і жовнірів підрозділу: "Крім верхньої одіжи, яка полк сей буде так гарно вбирати, що здається, не буде красшого полку в цілій армії..." [7, с. 62]. Надіялися також, що у з'єднанні буде "руська школа й наука руського співу, так щоби крім музики були також полкові співаки" [7, с. 62]. Одночасно у місті серед українців розгорнулася дискусія відносно бойової хоругви та її виготовлення. І. Крєвецький наводить такий документ: "Справою сею занявся горячо один із віденських русинів, міністерський офіціал, пізніший редактор офіціального "Вістника", Ю. Вислобоцький, який і піддав думку просити на матір для згаданої хоругви матір цісаря Франца-Йосифа I – архикнягиню Софію. Просьбу сю прийняли в найвисших кругах прихильно і на 107-ім засіданню Гол. Руської ради дня 10 грудня 1849 р. член Виділу Малиновський міг уже повідомити "Раду", що архикнягиня Софія зголосилася бути матір'ю хоругви і прислала для неї величаву ленту. Ленту сю переслав з Відня Гол.Р.Раді згаданий Вислобоцький..." [7, с. 63].

Відповідно Ю. Вислобоцький підготував від свого імені листа до ГРР, у якому зазначав, що "...нині мав я щастє відібрати дорогу ленту до хоругви славного баталійону галицько-руських стрільців, пожертвувану її Цісарською Високістю Архикнягинею Софією, Високодостойною Матір'ю Його Величности цісаря нашого Франца Йосифа з долученнем многократних бажань – й спішу переслати Вам той так дорогий знак памяти і ласки високих наших покровителів! – Дар сей повинні

*Представники ГРР просили, щоби військові команди подавалися руською мовою, однак отримали відповідь, що це здійснити не можна, тому що стрільці належать до австрійської армії, у якій команди подаються виключно німецькою мовою. Пояснення при військовому навчанні могли здійснюватися українською мовою.

ми о стільки більше прийняти на знак високої, визначеної почеси для цілого народу, що, як загальновідомо, ні один з охотних (добровольчих – примітка автора) баталіонів не величається власною, а до того з так високої руки одержаною хоругвою...” [5].

Створення батальйону гірських стрільців та суспільна підтримка цієї події, засвідчили значимість першого військового формування у зміцненні позиції руських (українських) сил в Австрії. Формування військової структури призвело до зростання позицій ГРР і місцевих рад, клерикальних кіл й окремих представників громадськості у суспільно-політичному житті Галичини, посиленні впливу українських сил на дії намісництва та місцевої адміністрації. Національно-політичні зміни, які засвідчували процеси самоідентифікації галицьких русинів, намагання взяти участь у національно-культурних та державницьких процесах Австрійської держави, вказували на їх національно-державницьке оформлення і структурування в рамках монархії.

Державницька позиція, озвучена І. Кривецьким і в часи Західно-Української Народної Республіки (далі – ЗУНР), коли він у Станиславові редагував офіційний орган держави “Республіка” і у першому номері від 2 лютого 1919 р. сформулював його програму: газета покликана бути республікансько-демократичним органом, трибуною для висловлювання громадської думки всіх громадян ЗУНР, незалежно від партійних орієнтацій, національної чи конфесійної приналежності, що “стоятиме рішуче на становищі української державності, повної державної незалежності всіх українських земель від Кавказу до Карпат, повної державної суверенності українського народу від Кубані по Тису і Сян. Українська державність – оте є критерій, який часопис наш прикладатиме, виключно і до всього... Інтерес Української Народної Республіки передовсім *Salus Respublicae suprema lex!*” [32, с. 304].

Як громадський діяч, І. Кривецький не раз виступав на захист національно-культурних пам’яток [1], публікував матеріали про долю спадщини галицьких князів [9], вивезених зі Львова у XIV ст. польським королем Казимиром III, про відкриття пам’ятника Б. Хмельницькому у Києві [26], автографи й малюнки Т. Шевченка у музеї НТШ [13].

Статті “Українська історіографія на переломі” [25], “Степан Томашівський як історик” [19], “Традиції українських революцій” [23], “Українська державна ідеологія” [24], “Чому ми не маємо власної держави?” [27] – містять виклад основних теоретичних засад державницької школи української історіографії І. Кривецького.

Історик Ф. Стеблій стверджував, що державницький ідеал І. Кривецького передовсім виявився у дослідженні національно-визвольних процесів українців Галичини 1848–1851 рр. Дослідженню цієї тематики І. Кривецький присвятив одну із найбільш фундаментальних праць “Справа поділу Галичини в рр. 1846–1850”, опублікована спочатку у статтях [20–21], а згодом – окремим виданням [22]. У праці на значному джерельному матеріалі подано аналіз ґенези вимоги поділу Галичини на дві частини: східну – українську, що становила історичну Галичину, і західну – польську та сформування зі східної частини окремої української національної провінції із окремою українською адміністрацією й окремим українським національним сеймом, як найважливішим пунктом політичної програми українського національного руху 1848–1849 рр., сформульованої ГРР та підтриманої народом, й широко планових та послідовно здійснюваних нею заходів щодо його реалізації, а також рішучої опозиції із боку лідерів польського національного руху, тривалих дебатів над цією вимогою у австрійському парламенті та її “похоронення” у кінцевому результаті в урядових кабінетах Відня [32].

Таким чином, одночасно із розгортанням політичної фази національно-визвольного руху у першій чверті ХХ ст., у межах львівської історичної школи зароджувався та набував наукового обґрунтування “державницький напрям” української історіографії. Одним із його засновників та ідейним натхненником став І. Кривецький, висновки якого аргументувалися детальним вивченням та інтерпретацією історичних подій Галичини ХІХ–ХХ ст., національно-визвольних процесів 1917–1923 рр.

І. Кривецький, як представник державницького напрямку в українській історіографії, поряд із іншими членами школи М. Грушевського – С. Томашівським, О. Терлецьким, М. Кордубою, І. Крип’якевичем репрезентує державницьке бачення національного історичного процесу. Якщо його соратники аналізували державницькі засади у глобальному масштабі, то І. Кривецький вбачав точність національної історії у її державницькій візії у окремих подіях, фактах, фрагментах мікроісторії. Його ідеї залишаються актуальними і у наш час, оскільки у центрі досліджень перебуває проблема держави, національної свідомості й культури.

Список використаних джерел

1. Діло. – 1909. – Ч. 160; 1910. – Ч. 138; 1913. – Ч. 215; 1917. – Ч. 131; 1920. – Ч. 4. 2. Зоря Галицька. – 1849. – Ч. 15. – С. 88; 1849. – Ч. 29. – С. 170. 3. Зоря Галицька. – 1849. – Ч. 29. – С. 169–170. 4. Зоря Галицька. – 1849. – Ч. 42. – С. 279. 5. Зоря Галицька. – 1850. – Ч. 1. – С. 1. 6. Качкан В. “Реальні

образи сумної правди" (основні консеквенції у діяльності Івана Кривецького) / В. Качкан // В. Качкан. Хай святиться ім'я твоє. – Львів, 1998. – С. 189–205. 7. Кривецький І. Батальйон руських гірських стрільців, 1849–1850 / І. Кривецький // Записки НТШ. – Львів: Друк НТШ, 1912. – Т. CVII. – С. 52–73. 8. Кривецький І. До історії організації національних гвардій в році 1848. Польська нелегальна гвардія в Станіславові / І. Кривецький // Записки НТШ. – 1906. – Т. 73. – С. 126–142. 9. Кривецький І. Доля Галицьких королівських інсигній / І. Кривецький // Українська старовина. – 1919. – Ч. 1. 10. Кривецький І. До психології 1848 р. (справа Ст. Томашівського) / І. Кривецький // ЗНТШ. – 1909. – Т. 90. – С. 137–157. 11. Кривецький І. З виборчого руху у Східній Галичині в 1848 р. (вибір Івана Капушака) / І. Кривецький // ЗНТШ. – 1906. – Т. 70. – С. 73–85. 12. Кривецький І. Оборонна організація руських селян на галицько-угорським пограниччю в 1848–1849 рр. / І. Кривецький // Записки НТШ. – 1905. – Т. 63. – С. 1–26; Т. 64. – С. 27–58. 13. Кривецький І. Пам'ятники Т. Шевченкові у Львові / І. Кривецький // Стара Україна. – 1925. – Ч. 3–4. 14. Кривецький І. Причинок до історії останніх днів панщини в Галичині / І. Кривецький // Записки НТШ. – 1907. – Т. 75. – С. 119–123. 15. Кривецький І. Проби організування руських національних гвардій в Галичині 1848–1849 / І. Кривецький // Записки НТШ. – 1913. – Т. 113. – С. 77–146. 16. Кривецький І. Публіцистика тривоги в 1848 р. (Причинки до останніх днів панщини в Галичині) / І. Кривецький // Науковий збірник, присвячений професорові Михайлові Грушевському... з нагоди його десятилітньої наукової праці в Галичині (1894–1904). – Львів, 1906. – С. 246–382. 17. Кривецький І. П'ятнадцять літ існування "Записок Наукового Товариства ім. Шевченка" / І. Кривецький // Літературно-науковий вісник. – 1907. – Т. 40. – Кн. 40. – С. 64–79. 18. Кривецький І. Руська самооборона на галицько-угорським пограниччю 1848–1849 / І. Кривецький // Монографії з обсягу нашої новочасної історії. – Львів, 1912. – Вип. II. – Т. XXI. – 83 с. 19. Кривецький І. Степан Томашівський як історик / І. Кривецький // Нова зоря. – 1931. – Ч. 97. 20. Кривецький І. Справа поділу Галичини в рр. 1846–50 / І. Кривецький // Записки НТШ. – 1910. Т. 93. – С. 54–69; Т. 94. – С. 58–83; Т. 95. – С. 54–82; Т. 96. – С. 94–115; Т. 97. – С. 105–154. 21. Кривецький І. Справа поділу Галичини в рр. 1846–50. З історії боротьби галицьких українців за національно-територіальну автономію / І. Кривецький // Літературно-науковий вісник. – 1910. – Т. 52. – С. 58–71, 231–264. 22. Кривецький І. Справа поділу Галичини в рр. 1846–50 / І. Кривецький. – Монографія з обсягу нашої новочасної історії. – Львів, 1910. – Вип. 1. – Т. VIII. – 146 с. 23. Кривецький І. Традиції українських революцій / І. Кривецький // Громадський вісник. – 1923. – Ч. 53–65. 24. Кривецький І. Українська державна ідеологія / І. Кривецький // Громадський вісник. – 1922. – Ч. 113–117. 25. Кривецький І. Українська історіографія на переломі / І. Кривецький // Записки НТШ. – 1924. – Т. 134–135. – С. 161–184. 26. Кривецький І. Українська прокламація з нагоди відкриття пам'ятника Богданові Хмельницькому у Києві в 1888 / І. Кривецький // Стара Україна. – 1924. – Ч. 11. – С. 170–171. 27. Кривецький І. Чому ми не маємо власної держави? / І. Кривецький // Письмо з Просвіти. – 1922. – Ч. 8; 35; 36. 28. Оглоблин О. Михайло Грушевський і українське національне відродження / О. Оглоблин // Український історик. – 1964. – № 2–3. – С. 45. 29. Стеблій Ф. Іван Кривецький – історик / Ф. Стеблій // Михайло Грушевський і українська історична наука: Матеріали наукових конференцій, присвячених Михайлові Грушевському: Львів, 24–25 жовтня 1994 р. – Харків, 1996. – С. 206–224. 30. Стеблій Ф. Іван Кривецький – історик / Ф. Стеблій // Михайло Грушевський і Львівська історична школа. Матеріали конференції / [За ред. Я. Грицака, Я. Дашкевича]. – Львів: Інститут історичних досліджень Львівського державного університету імені Івана Франка; Інститут української археографії та джерелознавства ім. Михайла Грушевського НАН України. Львівське відділення, 1999. – VI. – 378 с.; 24–25 жовтня 1994 р. – Нью-Йорк; Львів, 1995. – С. 206–208. 31. Стеблій Ф. Іван Кривецький – історик-державник / Ф. Стеблій. – Львів: Ін-т українознав. ім. І. Крип'якевича, 2003. – 40 с. 32. Стеблій Ф. Початки державницького напрямку української історіографії: Іван Кривецький / Ф. Стеблій // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Збірник наукових праць на пошану професора Юрія Сливки. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2000. – Вип. 7. – С. 300–310. 33. Федунішин Л. Участь Івана Кривецького у національно-визвольному русі в Галичині 1918–1923 рр. / Л. Федунішин // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – НАН України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. – Львів, 2009. – Вип. 18. – С. 551–555. 34. Черниш Н. Кривецький – книгознавець, видавець, бібліограф // Українська періодика: Історія і сучасність / Доп. та повід. шостої Всеукр. наук.-теорет. конф. 11–13 трав. 2000 р. / За ред. М. Романюка. – Львів, 2000. – С. 460–468. 35. Шанковський Л. Нарис української воєнної історіографії / Л. Шанковський // Український історик. – 1973. – № 3–4. – С. 113. 36. Яворська У. Бібліотечно-бібліографічна діяльність Івана Кривецького: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня

кандидата іст. наук: спец. – 07.00.08 "Книгознавство, бібліотекознавство, бібліографознавство" / Уляна Яворська. – Київ, 2008. – 21 с. 37. Wierzbieniec W. Between West and East. Multi-ethnicity and religious diversity as part of the cultural heritage of border cities: a case study of Przemysl / W. Wierzbieniec // Trans-border economies – new challenges of regional development in democratic world. Wydawnictwo Panstwowej Wyzszej Szkoły Techniczno-Ekonomicznej im. Ks. Bronisława Markiewicza w Jarosławiu. – Jarosław, 2013. – S. 13–21.

Наталья Гирна

**ИВАН КРЕВЕЦКИЙ – ПРЕДСТАВИТЕЛЬ ГОСУДАРСТВЕННОГО НАПРАВЛЕНИЯ
В УКРАИНСКОЙ ИСТОРИОГРАФИИ (ВОЕННО-ПОЛИТИЧЕСКИЙ АСПЕКТ)**

В статье рассмотрены ведущие направления научной деятельности галицкого историка Ивана Кривецкого (1883–1940 гг.), как представителя государственного направления украинской историографии. Осуществлено исторический и научно-критический анализ исследований ученого, в центре которых находилась военная и политическая история Галичины второй половины XIX – первой четверти XX в. Доказано, что И. Кривецкий в исследованиях отдельных событий, фактов, фрагментов микроистории, воспроизводил комплексность и точность национальной истории в ее государственническом виденье.

Ключевые слова: Иван Кривецкий, государственная школа, историография, украинское национальное движение, военно-политический аспект.

Natalia Hirna

**IVAN KREVETSKYI – A REPRESENTATIVE OF THE STATE DIRECTION IN THE
UKRAINIAN HISTORIOGRAPHY (MILITARY-POLITICAL ASPECT)**

Principal trends in the scientific activity of Galician historian Ivan Krevetskyi (1883–1940), as a representative of the state direction in the Ukrainian historiography, have been highlighted. The article covers the historical as well as scientific and critical analyses of the scientist's research concentrated on the military and political history of Galicia in the second half of the XIX th – the first quarter of the XX th centuries. I. Krevetskyi in the studies of the peculiar events, facts and microhistory fragments has been proved to have perceived the complexity and accuracy of the national history in its etatist sight.

Key words: Ivan Krevetskyi state-forming school, historiography, the Ukrainian national movement, military-political dimension.

УДК 94(477.83/86=411.16)“18/191”: 82-92 І. Франко

Назар Васьків

**ПУБЛІЦИСТИЧНА СПАДЩИНА І. ФРАНКА ЯК ДЖЕРЕЛО ДО ВИВЧЕННЯ
ЄВРЕЙСЬКОГО ПИТАННЯ У СХІДНІЙ ГАЛИЧИНІ
НАПРИКІНЦІ XIX – ПОЧАТКУ XX СТ.**

Єврейська проблематика кінця XIX – початку XX ст. займала чільне місце у публіцистичній спадщині відомих українських, польських, німецьких та єврейських громадсько-політичних діячів, науковців, письменників тощо. Дослідники ставили за мету розкрити суть єврейського питання та запропонувати шляхи його вирішення. Серед плеяди української інтелектуальної еліти найбільш фахово обізнаним та об'єктивно налаштованим у його розв'язанні був Іван Франко. Його численні матеріали на єврейську тематику, засвідчують появу принципового нового підходу побудови українсько-єврейських взаємин на ґрунті міжнаціонального порозуміння та політичної співпраці.

Ключові слова: І. Франко, публіцистична спадщина, єврейське питання, українсько-єврейські взаємини, Східна Галичина.

Наприкінці XIX – початку XX ст. вагомим значення у суспільно-політичному житті Галичини набуло єврейське питання. Його актуальність визначалася низкою соціально-економічних, суспільно-політичних та культурно-освітніх чинників. Сприятливі для євреїв законодавчі перетворення другої половини XIX ст. забезпечили їм інтенсивний поступ у політичне життя як Східної Галичини, так і Австро-Угорщини загалом. На цьому етапі активізувалися різні єврейські суспільно-політичні рухи, які відображали ідеологічні віяння громади у межах усїєї імперії. Серед них, найбільш впливовими були "асимілятори", "ортодокси", "соціал-демократи" та "сіоністи". Водночас, зростання політичної ваги іудеїв зумовлювалося також інтенсивним освітнім поступом.

Це забезпечувало їм можливість освоєння раніше недоступних професій, що у підсумку призвело до їх інтеграції у суспільно-політичне життя Австро-Угорської імперії.

Пожвавленню політико-економічної активності єврейської спільноти сприяв і демографічний розвиток краю. Єврейська громада Східної Галичини на межі століть була третьою за чисельністю спільнотою краю, після української та польської. Згідно із переписом 1890 р., у Східній Галичині проживало 585453 євреї (у порівнянні із 1880 р. їх кількість зросла на 13,2 %) [64, с. 91]. У наступному десятилітті їх природний приріст досягнув 5,7 %, що в абсолютних цифрах становило 33348 осіб. Відповідно, станом на 1900 р. кількість євреїв у Східній Галичині складала 618801 особи, що складало 12,9 % від усього населення краю (4735477 осіб) [40, с. 36]. Для порівняння – у Чехії цей показник становив 1,62 % (94479 осіб), Сілезії – 1,66 % (10042 осіб), Моравії – 1,99 % (45324 осіб) [66, с. 3]. Загалом, станом на 1900 р. у Східній Галичині проживало 811371 євреїв [61, с. 3]. Разом із тим, дані статистики щодо єврейського населення не є абсолютними, оскільки польська адміністрація Галичини завжди маніпулювала ними [39, с. 138–139]. Як наслідок, за рахунок євреїв зростала кількість польського (римо-католицького) населення, а українського (греко-католицького) – зменшувалася [52, арк. 1–28].

На зростання політичної активності східногалицьких євреїв визначальний вплив справила модель поведінки у взаємовідносинах між народами краю. Оскільки провідну роль тут відігравали українці та поляки, то співпраця/протидія проходила у межах цього міжнаціонального явища. Зокрема, євреї перебували під безпосереднім політичним впливом польських політичних сил, що мало негативні наслідки для суспільно-політичного розвитку українців. Утім, починаючи з останньої чверті XIX ст., через поширення національного та соціалістичного рухів, іудеї, частково, переорієнтувалися на зміну політичного союзника, підтримуючи державотворчі прагнення українців. Це зумовлювалося намаганням вийти з-під польської опіки, яка євреям, по суті, значних дивідендів так і не принесла. На цьому активно наголошували лідери українських політичних партій Східної Галичини, серед яких конструктивна позиція переважала у Русько-Української радикальної партії (далі – РУРП), Української соціал-демократичної партії Галичини і Буковини (далі – УСДП) [1, с. 83–88], а також Української національно-демократичної партії (далі – УНДП). Лідери цих партій у своїх програмах та діяльності задекларували та втілювали у життя ідеї українсько-єврейської політичної співпраці, що у підсумку мало призвести до вирішення як українського, так і єврейського питання у цілому.

Першою із галицьких політичних сил, що найбільш послідовно й ефективно втілювала у життя ідеї міжнаціонального порозуміння була РУРП. Радикали чітко усвідомлювали, що послабити впливи польських політичних сил у Східній Галичині можна через співпрацю із євреями. Місію систематизатора ідей міжнаціонального порозуміння взяли на себе провідні громадські діячі, науковці, політики, письменники та публіцисти. Серед них вигідно вирізняються публікації Осипа Назарука [41, с. 1–3; 42, с. 2], Михайла Павлика [2, с. 199–202], Володимира Охримовича [43, с. 1, 19; 44, с. 2; 45, с. 1–2]. Утім, згадані автори лише фрагментарно вивчали єврейське питання та пропозицій щодо його розв'язання. Натомість найбільшу увагу у своїй публіцистичній спадщині приділив І. Франко, котрий ставив за мету започаткувати українсько-єврейський діалог на національній платформі.

Єврейське питання у публіцистичній спадщині І. Франка викликало чималий інтерес у дослідників. Так, 1929 р. за редакцією Іллі Галанта і Агатанґела Кримського видано двотомний "Збірник праць єврейської історично-археографічної комісії". На особливу увагу заслуговують публікації другого тому, зокрема праця Петра Кудрявцева, присвячена єврейському питанню у творчості І. Франка [38, с. 1–81]. Дослідник детально проаналізував зацікавлення ним староеврейською літературною спадщиною. Цінність праці П. Кудрявцева визначає той факт, що у ній зібрано значний масив творчого доробку І. Франка у єврейському питанні, який використали для подальших наукових розвідок дослідники широкого кола зацікавлень. Проте, у його роботі переважають поетичний та літературний жанри єврейської спадщини, натомість майже відсутній матеріал щодо єврейського питання у творчості І. Франка. Це упущення намагався заповнити літературознавець М. Возняк. Він провів ґрунтовний аналіз низки праць Каменяра на єврейську тематику, визначивши при цьому його ставлення до єврейської громади Галичини, а також наголосив на пропозиціях щодо вирішення єврейського питання [46].

Єврейське питання у публіцистичній спадщині І. Франка перебувало у центрі уваги історика Я. Грицака [33, с. 79–105; 34; 35, с. 158–159]. Дослідник найбільш ґрунтовно проаналізував здобутки історіографії у контексті "Франко та євреї". Він дійшов висновку, що у творчості Каменяра є твори, як антисемітського, так і філосемітського характеру. Водночас, Я. Грицак зазначав, що антисемітизм І. Франка на мав під собою расового підґрунтя і не становив серцевини його світогляду. Натомість він скеровувався проти заможних євреїв і асимільованої частини єврейської інтелігенції [35, с. 158–159].

Зрештою, історіографія з цієї проблематики стала "заручником" дискурсу довкола питання: "Чи був І. Франко антисемітом чи ні?" [36, с. 2]. У відповідь на це питання поставала теза про семітські настрої у франковому світоглядному просторі. З такого контексту, натомість, випадають спроби І. Франка зрозуміти і сприяти вирішенню єврейського питання на основі українсько-єврейського порозуміння. Такі кроки він намагався здійснити через публіцистичну та партійну діяльність.

Розглядаючи єврейське питання у публіцистичній спадщині І. Франка, можна виокремити декілька важливих аспектів: зацікавлення поетичною та фольклорною спадщиною єврейського народу; ставлення до соціально-економічної діяльності єврейства у Галичині; оцінка І. Франком проявів антиєврейського руху та єврейських погромів; українці та євреї в суспільно-політичному житті краю; єврейське питання у програмах РУРП.

У той же час, розглядаючи єврейську проблематику в публіцистиці І. Франка, доцільно звернути увагу на ключове поняття у міжнаціональних відносинах кінця ХІХ – початку ХХ ст., а саме – антисемітизм. У широкий вжиток цей термін вперше запровадив 1879 р. німецький журналіст Вільгельм Марр. Як зазначав дослідник А. Козицький, "антисемітизм" на початку не містив у собі негативного означення і був самоназвою політичного середовища, представники якого виступали за обмеження прав євреїв [37, с. 215–216]. У наступні роки він набув політичного забарвлення як світської ідеології із ознаками юдеоненависництва на ґрунті поширення націоналізму, інтенсивної емансипації, єврейського політико-економічного розвитку та культурно-освітніх інновацій. Водночас, на наш погляд, використання поняття "антисемітизм", виключно до євреїв, є не зовсім точним, оскільки до семітів також належать араби, амхарці, друзи та інші. Натомість в історіографії менш поширеним є термін "антиєврейський" чи "юдофобський", що містять у собі ознаки негативного ставлення виключно до єврейської етнічної та релігійної приналежності.

Єврейське питання у публіцистичній спадщині Каменяря найкраще відображене у архівних матеріалах фонду 3 – "Франко Іван Якович (1856–1916) – український письменник, вчений, громадський діяч" відділу рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України. Документи розкривають зацікавлення автором єврейським питанням, а також пропозиції щодо його вирішення. Зокрема, серед матеріалів фонду доступними є рукописи на тему поетичної та фольклорної спадщини єврейського народу, переклади пісень та оповідань, які були предметом активного зацікавлення І. Франка [5, арк. 11 зв. – 12; 6, арк. 22 зв.; 7, арк. 1–1 зв.; 8, арк. 11; 9, арк. 168–179; 10, арк. 36–36 зв.; 11, арк. 4–4зв.; 12, арк. 8–11; 13, арк. 279–300; 14, арк. 252–253; 15, арк. 1–8; 16, арк. 183–186зв.; 17, арк. 1; 18, арк. 1; 19, арк. 7]. Очевидно, що для комплексного розуміння суті єврейського питання, І. Франко ставив за мету дослідити єврейську історико-культурну спадщину в усіх її проявах. Звідси й безпрецедентне зацікавлення поетичною та фольклорною спадщиною єврейського народу [3]. Найбільш повною є збірка перекладів поезій із єврейської мови авторства В. Еренкранца [20]. Звертають на себе увагу і єврейські пісні та переклади німецькою мовою [31, арк. 8–9 зв.; 32, арк. 261], а також комедія Рейнхольда Кьолера про суперечку між євреями та християнами у Нідерландах [29, арк. 7–14]. Значну увагу І. Франко приділив єврейській поезії "Пісня Дебори", що є найдавнішою пам'яткою старогейрайської поезії [29].

Важливість єврейської поетичної спадщини для І. Франка засвідчує переклад із німецької мови згаданої збірки поезії "Гейрайська мова". Очевидно Каменяреві імпонував зміст поезії, оскільки її рукописи збереглися у декількох примірниках. Один із них, що знаходиться у відділі рукописів Львівської національної наукової бібліотеки України імені Василя Стефаника (далі – ВР ЛННБ ім. В. Стефаника), не містить інформації про автора тексту [3, арк. 1–2]. Звідси можна припустити, що її написання належить перу Каменяря. Натомість примірник, що знаходиться у відділі рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України, відносить текст поезії до збірки авторства В. Еренкранца [20, арк. 1]. Опрацьовуючи, ці тексти І. Франко, як ніхто інший, усвідомлював важливість збереження та відновлення основної ознаки національної ідентичності кожного народу, а саме – мови. Йому імпонували рядки вірша, зміст яких привертав увагу єврейського народу до необхідності відновлення мовного зв'язку між минулим і сьогоденням:

Ой ти гейрайська мова,
В тобі моя радість, утіха моя.
В тобі покріплення знаходить
Душа малосила моя.
Нашу науку святую
Бог нам то сбою подав;
В тобі все честь наша й слава,
Весь життєвий наш устав.
Цвітко свята запахуца
Ти вічно гарна, вічно молода;
Тільки безумні люди

Мовлять, що й знать тебе таку шкода! [3, арк. 1].

Інший аспект розкриває зацікавлення І. Франка суспільно-політичним, економічним та культурно-освітнім життям євреїв як у Галичині, так і за її межами [53–54; 58]. Значну увагу у своїх дослідженнях він зосередив на статистичних даних земельної власності [21, арк.1–2], а також кількості гімназій і реальних шкіл у Галичині. Зокрема, згідно із його даними, станом на 1872 р. серед власників 361 села у Галичині 154 були євреями [30, арк. 4–8]. Мало того, єврейський сегмент стабільно демонстрував тенденцію до зростання. Так, І. Франко підкреслював, що упродовж 1872–1886 рр. кількість єврейської великої власності галицьких повітів зростає з 370 – до 716 [28, арк. 4 зв.]. Водночас, він наводив статистичні дані щодо кількості єврейських учнів у гімназіях Самбора, Вадовиць, Ярослава, Тернополя, Бережан, Дрогобича, Кракова [24, арк. 9–18].

Зацікавлення І. Франка єврейським питанням сприяло утвердженню його авторитету у єврейській громаді [23, арк. 74]. Так, наприкінці XIX ст. єврейська молодь звернулася до Каменяря із проханням написати рецензію на брошуру А. Шиллера "Byt narodowy żydów" [23, арк.105]. У цьому проханні молодих євреїв цікавила передусім відповідь І. Франка на питання "Чи євреї є народом, чи ні?" [23, арк. 105].

Каменярь аналізував як становище єврейської громади Галичини, так і діяльність єврейських організацій. Зокрема, він спростовував твердження про впливовість організації "Alliance Israelite", зазначивши, що її діяльність "не доходить до простого люду жидівського, котрий ледво і знає що-небудь про її існування" [27, арк.1].

Не залишив осторонь І. Франко і питання поширення антиєврейського руху. Він підкреслював, що у Німеччині та Угорщині боротьба із капіталізмом "починає проявлятися в спеціальній формі антисемітизму". І далі продовжував: "Виступати проти всіх жидів безглядно і принципово [...] се значить вводити в принцип бруталну помилку українського народу, котрий кинувшись на жидів, карав дрібних ремесників та прольетаріїв, а минав нетиканих банкірів та в загалі великих злодюг" [27, арк.1].

Водночас, І. Франко наголошував на зростанні соціальної напруги у середовищі єврейської громади. На його думку, це "тільки радувати мусить кожного чоловіка, щиро бажаючого добра і визволення не тільки своєму рідному народові, але і всіх народів живучих і в суміші з ним і знаючого, що визволення одних без визволення других неможливе. Роскол цей, замінний між нашими галицькими жидами, се ненависть бідаків, пролетаріїв "капцанів" до богатих капіталістів, жидів же. Цікавим проявом того росколу може, по моїй думці послужити наступна пісня на жидівським жаргоні, записана мною цієї осені в Дрогобичі від простого, неписьменного жида і – по його словам розширена дуже між бідними жидами в Дрогобичі, Бориславі, ба й по других містах Галичини", – зазначав І. Франко [27, арк. 1]. "Пісня про капцана", про яку згадував Каменярь, вказувала на побутові відмінності між заможними і бідними євреями [25, арк.129]. Подібні питання були підняті автором у контексті аналізу творчої спадщини і діяльності засновника Гаскалі* Мозеса Мендельсона [22, арк. 1–4].

І. Франко активно обговорював єврейське питання із іншими видатними постатями того часу. Зокрема, у листі до М. Драгоманова він намагався спонукати його до продовження обговорення єврейської проблематики, аргументуючи це фаховістю адресата у питанні. "А ви? Ви прецінь обіцяли мені торік "Історичні письма", в котрих хотіли розібрати жидівство і християнство. Я дуже б рад держати Вас за слово, і безперечна річ, що Ви змогли б таку статтю зробити ліпше, ніж хто небусть з нас, де ні матеріялу, ні спосібних людей до такої праці немає" – писав І. Франко [4, арк.2].

У 1883 р. на сторінках часопису "Діло" І. Франко піддав глибокому аналізу єврейське питання і запропонував власне бачення щодо його вирішення [48, с.1–2]. Доцільно зауважити, що згадана публікація не підписана автором. На цей факт вказував П. Кудрявцев. Він звертав увагу на певні аспекти у висловлюваннях І. Франка щодо євреїв, які не були притаманні автору, що і ставило під сумнів її автентичність. Однак, після аналізу змісту публікації, П. Кудрявцев дійшов висновку, що стаття таки належить перу Каменяря [38, с.72–73]. Що стосується безпосередньо цієї праці, то І. Франко, аналізуючи антисемітизм, навів дві, на його думку, причини єврейських погромів: перша – це майнові відносини, а друга – "єврейська зухвалість і провокація. Всюди де лише були розрухи причиною цього були самі жиди" [48, с.1]. Однак, насильницькі дії, за визначенням І. Франка, скеровані проти євреїв, не досягли поставленої мети, оскільки найбільших втрат зазнали самі виконавці погромів. Натомість єврейське населення зуміло покращити власне матеріальне становище [48, с. 1].

З огляду на це І. Франко стверджував, що "антиєврейський рух, неначе якась заразна хвороба грасує нині по всій Європі, саме там, де знаходить для цього відповідні зародки. Перед ними

* Гаскала (Хаскала) – єврейська форма європейського Просвітництва XVIII ст.

потрібно нам стерегтися неначе перед заразною хворобою" [48, с. 2]. Для вирішення єврейського питання Каменяр висловив наступні пропозиції: 1) закласти товариства і торгівельні спілки з метою ведення конкурентоспроможної торгівлі на засадах підтримки та взаємодопомоги; 2) провести роз'яснювальну та просвітницьку роботу серед робітників із залученням духовенства; 3) на законодавчому рівні забезпечити можливості утримання селянами своїх земель; 4) привернути увагу єврейського населення до неефективності та недоцільності політичної підтримки поляків під час виборчих кампаній до представницьких органів влади; 5) заборонити практику надання євреям в оренду корчм та земель [48, с.2]. Відтак, через власну самоорганізацію шляхом підвищення рівня освіти та активної роз'яснювальної роботи, повинен був постати дієвий механізм позбавлення фінансово зорієнтованої частини єврейства прибутків з українського селянства з метою послаблення польсько-єврейських зв'язків.

Перу Каменяра також належить стаття, опублікована 1887 р., під назвою "Семітизм і антисемітизм у Галичині" [56, s. 431–444], у якій він зазначав, що "жодна релігія, жодне переконання, жодна народність і жодна раса не були і не можуть бути предметом нашої ненависті" [46, с. 9]. У цій праці І. Франко запропонував низку реформ, які мали б сприяти вирішенню єврейського питання. Мало того, Каменяр одним із перших висловив переконання, що внутрішні протиріччя, як і єврейське питання, повинні бути предметом вирішення виключно самими іудеями. Суть реформ за І. Франком полягала у наступному: "[...] питання внутрішньої реформи, а тим самим питання остаточної розв'язки вузла, поставлення жидівського народу на власнім твердим ґрунті, витворення для цього внутрішніх умов правильного розвою єсть і мусить бути назавсідги ділом самих жидів, мусить бути полишене їх власній волі та починові. В ту внутрішню справу, на мою думку, жоден не жид не має права мішатися" [51, с.11].

Водночас, аналізуючи становище єврейської громади у Галичині, І. Франко закликав українців до ґрунтовного розуміння суспільно-політичних і соціально-економічних питань, що, у свою чергу, унеможливило б ошуканство селянства [57, s. 80–82]. У цьому плані доволі симптоматичною була його стаття у часописі "Свобода" від 17 лютого 1900 р. У ній Каменяр зазначав: "[...] жидівська і загалом чужа торгівля в нашій краю показала нам дальше, яка велика шкода для можности і розвою цілого народу плине з того, коли люде свої вироби мусять продавати чужим і заспокоювати свої потреби купуючи від чужих. Нарід, котрий хоче стояти в ряді з іншими мусить мати свою торговлю" [47, с. 1].

І. Франка цікавила не лише єврейська проблематика у її широкому прояві. Він також активно відстежував публіцистичну діяльність відомих єврейських учених та громадсько-політичних діячів. Так, 1893 р. Каменяр на сторінках літературного додатку "Kurjera Lwowskiego" "Tydzień" опублікував цикл статей, присвячених єврейському питанню, у яких провів ґрунтовний аналіз праць В. Фельдмана, Леопольда Каро, Є. Хасіна та Б. Гольдмана [59, s.14].

За умов поширення антиєврейського руху актуальною стала проблема консолідації єврейства. Поштовхом до практичних дій у цьому напрямку стало виникнення у Галичині різних єврейських політичних партій і рухів. Їх діячі представляли слабо пов'язані між собою політичні структури, мали різну соціально-економічну основу і відмінний політичний досвід, що позначилося на відсутності злагоджених дій між ними. Очевидний конфлікт поколінь призвів до пошуку євреями нових шляхів вирішення національного питання. Усе це знайшло свій вияв у сіонізмі, що мав на меті утворення єврейської держави у Палестині. Відчутним поштовхом у розвитку сіонізму став вихід 1896 р. книги віденського журналіста і драматурга Теодора Герцля (1860–1904) "Der Judenstaat" ("Єврейська держава") [60]. Висловлені ним ідеї справили глибоке враження на громадськість того часу, оскільки стосувалися питань усвідомлення єврейського походження та долі єврейства у цілому [63, s. 19].

Беручи їх за основу, І. Франко у літературному додатку "Tydzień" опублікував рецензію на працю Т. Герцля [55, s. 73–74]. Будучи особисто знайомим із ним, він не оминув можливості запропонувати власне бачення вирішення єврейського питання [65, р. 233–234]. Його суть Каменяр узагальнив наступним чином: "Жидівське питання до тих пір не буде вирішеним, поки цей народ не здобуде свого власного краю, своєї власної землі, щоб міг сам на себе працювати, плекати свої традиції і почуватися господарем у себе вдома" [55, s.74].

Окремий аспект ставлення І. Франка до єврейського питання становить його аналіз та безпосередня участь у розробці низки програмних документів українських політичних партій. Зокрема, письменник приділив значну увагу єврейській проблематиці, аналізуючи "Програму галицьких соціалістів". У ній Каменяр провів умовний поділ євреїв на заможну (провладну) і робітничу (потенційно союзну) частини, зазначивши при цьому наступне: "Євреї у нас не втратили досі своїх окремих рис і становлять здебільшого особливу націю, з якою нам також слід рахуватися. Тому, поширюючи наші принципи, будемо звертатися до єврейського пролетаріату, – де в тім потреба, – навіть жаргоном, якого він вживає, хоча, можливо, жаргон той не має, зрозуміло, умов для правильного мовного розвитку" [49, с. 456].

Станом на 1898 р. РУРП виробила чітку позицію у єврейському питанні. Місію систематизатора узяв на себе І. Франко, з-під пера якого вийшло програмне доповнення "Радикальна тактика" [50]. У цій брошурі є окремий розділ щодо єврейського питання, у якому І. Франко зазначав, що уся програма радикалів побудована таким чином, щоб унеможливити в майбутньому "[...] панування жидів і дармоїдів над робучими людьми" [50, с.11]. Мало того, він вкотре підкреслював, що "радикали не є антисемітами", не будуть закликати і вести насильницькі дії проти євреїв [50, с.12]. Позицію партії І. Франко обґрунтував наступним чином: "Радикали вміють добре розрізнити і знають, що той жидівський лавердак з пейсами [...] є далеко меншим ворогом хлопа, ніж той цивілізований, уфракований і удекорований жидівський фінансист, міліонер, спекулянт та гуртівник, що обертає міліонами, ходить по під руку з графами і міністрами, котрому з любим усміхом стискають руку біскупи та митрополіти. Против тих вселяких п'явок виступають радикали найсильніше" [50, с.13].

Отже, І. Франко у своїй творчості значну увагу приділяв єврейському питанню. Всебічний його розгляд сприяв утвердженню його як одного із найбільш фахово обізнаних дослідників єврейства. Не упереджене ставлення Каменяра до східногалицьких іудеїв на тлі стрімкого поширення антиєврейських настроїв у Європі та Росії, забезпечило йому позитивне реноме, як серед представників української, так і єврейської громадської думки.

Водночас, низка публікацій І. Франка, яка містить елементи негативного ставлення до певної групи єврейства не може бути розцінена як вияв юдофобської позиції. Варто наголосити, що його радикалізм у формі різких висловлювань на адресу окремих представників єврейської громади, зазвичай, заможної верхівки, не мав під собою етнічного підґрунтя, а радше зумовлювався світоглядними соціалістичними віяннями тогочасної епохи.

Очевидним був той факт, що вирішення єврейського питання, виходячи із переконань Каменяра, можна було здійснити, як за участю українців, так і без них. У обох випадках соціально-економічні переваги отримували передусім українці. Через підтримку останніми національного руху у єврейському середовищі, наявною поставала перспектива зменшення кількості іудеїв через їх еміграцію до Палестини.

Водночас, єврейське соціалістичне крило, яке щоразу активніше виступало за відокремлення від польського політичного впливу та економічних зловживань з боку асимільованої верхівки іудейської громади, отримало відчутну підтримку з боку українського робітництва. Таким чином, позиція сприяння/нейтральності дозволила українцям розраховувати на підтримку євреїв на законодавчому рівні у представницьких органах влади. За таких умов, у тому числі й через активну позицію та діяльність І. Франка, започатковано новий українсько-єврейський діалог на платформі міжнаціонального порозуміння та політичної співпраці.

Список використаних джерел

1. Васьків Н. Єврейське питання в програмах та діяльності Української соціал-демократичної партії Галичини і Буковини (1899–1914) / Н. Васьків // Аналітично-інформаційний журнал Схід. – № 6 (106) жовтень. – Донецьк, 2010. – С. 83–88.
2. Васьків Н. Українсько-єврейські відносини в публіцистиці М. Павлика (на матеріалах ЦДАЛІ України) / Н. Васьків // Історичні пам'ятки Галичини. Матеріали п'ятої наукової краєзнавчої конференції 12 листопада 2010 р. – Львів, 2011. – С. 199–202.
3. ВР ЛННБ ім. В. Стефаника, ф. 55, спр. 52, 1 арк.
4. ВР ЛННБ ім. В. Стефаника, ф. 55, спр. 10, 2 арк.
5. Відділ рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України (далі – ВРФТ ІЛ ім. Т. Г. Шевченка НАНУ), ф. 3, спр. 198, 58 арк.
6. ВРФТ ІЛ ім. Т. Г. Шевченка НАНУ, ф. 3, спр. 199, 22 арк.
7. Там само, спр. 200, 10 арк.
8. Там само, спр. 202, 27 арк.
9. Там само, спр. 218, 210 арк.
10. Там само, спр. 205, 56 арк.
11. Там само, спр. 519, 7 арк.
12. Там само, спр. 576, 352 арк.
13. Там само, спр. 1609, 261 арк.
14. Там само, спр. 2742, 8 арк.
15. Там само, спр. 1613, 370 арк.
16. Там само, спр. 2187, 1 арк.
17. Там само, спр. 2192, 7 арк.
18. Там само, спр. 2362, 2 арк.
19. Там само, спр. 436, 105 арк.
20. Там само, спр. 553, 2 арк.
21. Там само, спр. 2660, 4 арк.
22. Там само, спр. 1621, 210 арк.
23. Там само, спр. 211, 54 арк.
24. Там само, спр. 214, 142 арк.
25. Там само, спр. 3028, 15 арк.
26. Там само, спр. 557, 1 арк.
27. Там само, спр. 561, 4 арк.
28. Там само, спр. 566, 11 арк.
29. Там само, спр. 675, 143 арк.
30. Там само, спр. 191, 28 арк.
31. Там само, спр. 215, 378 арк.
32. Грицак Я. Між семітизмом й антисемітизмом: Іван Франко та єврейське питання / Я. Грицак // Дрогобицький краєзнавчий збірник. – Вип. ІХ. – Дрогобич: Коло, 2005. – С. 79–105.
33. Грицак Я. Пророк у своїй вітчизні: Франко та його спільнота, (1856–1886) / Я. Грицак. – Київ: Критика, 2006. – 631 с.: іл.
34. Грицак Я. Страсті за націоналізмом. Історичні есеї / Я. Грицак. – Київ: "Критика", 2004. – 343 с.
35. Іван Франко... Антисеміт // Свобода. – Джерзі Сіті і Нью Йорк. – № 178. – 17 вересня 1958. – С. 2.
36. Козицький А. Геноцид та політика масового винищення цивільного населення у ХХ ст.: (причини, особливості, наслідки): навчальний посібник

/ А. Козицький. – Львів: "Літопис", 2012. – 608 с. 37. Кудрявцев П. Єврейство, євреї та єврейська справа в творах Івана Франка / П. Кудрявцев // Збірник праць єврейської історично-археографічної комісії. – Том. II. / Під ред. А. Кримського. – Київ: Друкарня Української Академії Наук, 1929. – С. 1–81. 38. Лозинський Р. Етнічний склад населення Львова (у контексті суспільного розвитку Галичини) / Р. Лозинський. – Львів: Видав. центр ЛНУ ім. І. Франка, 2005. – 355 с. 39. Макарчук С. Етносоціальне розвиток і національні відносини на західно-українських землях в період імперіалізму / С. Макарчук. – Львів: Вища школа, 1983. – 254 с. 40. Назарук О. Анкета про антисемітизм / О. Назарук // Діло. – 9 марта (24 лютого) 1910. – Ч. 52. – С. 1–3. 41. Назарук О. Як працюють Жиди / О. Назарук // Громадський голос. – 15 червня 1906. – Ч. 39. – С. 2. 42. Охримович В. З поля національної статистики Галичини / В. Охримович. – Б.м.: Б.в., [1908?]. – С. 1, 19. 43. Охримович В. Про фальшоване національної статистики при попередніх конскрипціях / В. Охримович // Діло. – Ч. 286. – 24 (11) грудня 1910. – С. 2. 44. Охримович В. Про фальшоване національної статистики при попередніх конскрипціях (Кінець) / В. Охримович // Діло. – Ч. 287. – 26 (13) грудня 1910. – С. 1–2. 45. Франко І. Zur Judenfrage (До юдейського питання): Літературно-публіцистичне видання / І. Франко. – Київ: МАУП. (Б-ка журналу "Персонал"), 2002. – 40 с. 46. Франко І. Народна програма / І. Франко // Свобода. – 17 лютого (1 марта) 1900. – Ч. 7. – С. 1. 47. Франко І. Питання жидівське / І. Франко // Діло. – 20 серпня (1 вересня) 1883. – № 94. – С. 1–2. 48. Франко І. Програма галицьких соціалістів / І. Франко // Зібрання творів: у 50 т. / [редкол.: М. Д. Бернштейн та ін.]. – К.: Наукова думка, 1986. – Т. 45: Філософські праці. – С. 448–464. 49. Франко І. Радикальна тактика / І. Франко. Ч. 1. – Львів, 1898. – 15 с. 50. Франко І. Семітизм і антисемітизм в Галичині / І. Франко // Zur Judenfrage (до юдейського питання): літературно-публіцистичне видання. Статті. – К.: МАУП, 2002. – С. 7–22. 51. ЦДАЛ України, ф. 372, оп.1, стр. 7, 28 арк. 52. Franko I. Eine teuflische und vernorffene Aufreizung / I. Franko // Przegląd społeczny. Pismo naukowe i literackie. – Lwów, 1887. – Т. II. – S. 458–461. 53. Franko I. Jezuityzm w kwestji żydowskiej / I. Franko // Tydzień. Dodatek literacki Kurjera Lwowskiego pod kierownictwem Bolesława Wysłoucha. – № 12. – 23 marca. – Lwów: Z drukarni Zygmunta Golloba, 1896. – S. 89–91. 54. Franko I. Państwo żydowskie / I. Franko // Tydzień. Dodatek literacki Kurjera Lwowskiego pod kierownictwem Bolesława Wysłoucha. Rocznik IV. – № 10. – 9 marca. – Lwów: Z drukarni Zygmunta Golloba, 1896. – S. 73–74. 55. Franko I. Semityzm i antisemityzm w Galicji / I. Franko // Przegląd społeczny. Pismo naukowe i literackie. – Lwów, 1887. – Т. III. Styczeń. – Z. 1. – S. 431–444. 56. Franko I. Sprawy polityczno-społeczne w ustach ruskiego ludu w Galicji / I. Franko // Przegląd społeczny. Pismo naukowe i literackie. – Lwów, 1887. – Т. III. – Z. 1. – S. 80–82. 57. Franko I. Z okazji odbytego wieceu rabinów żydowskich i "cudotwórców" / I. Franko // Przegląd społeczny. Pismo naukowe i literackie. – Lwów, 1887. – Т. III. – Z. 1. – S. 76–80. 58. Franko I. Żydzi o kwestji żydowskiej I / I. Franko // Tydzień. Dodatek literacki Kurjera Lwowskiego pod kierownictwem Bolesława Wysłoucha. – Rok 1. – Lwów: Z drukarni Zygmunta Golloba, 1893. – 9 stycznia. – № 2. – S. 14. 59. Herzl T. Der Judenstaat, Versuch einer Modernen Lösung der Judenfrage / T. Herzl. – Leipzig; Wien, 1896. – 86 s. 60. Матеріяли до kwestiji żydowskiej w Galicji / Oprac. Stanisław Gruiński. – Lwów: Nakł. Wyd. krajowego, 1910. – 60, 79 с. 61. Oberlaender L. O. sprawie żydowskiej / L. Oberlaender. – Kraków: Nakł. Spółki wyd. "Nowy dziennik", 1925. – 68 s. 62. Podręcznik statystyki Galicji wydany przez Krajowe biuro statystyczne pod redakcją dr. Tadeusza Pilata. – Lwów: Z 1 Związkowej drukarni we Lwowie, ul. Lindego L. 4, – Т. VIII, część pierwsza. 1908. – 184 s. 63. Wasiutyński B. Ludność Żydowska w Polsce w wiekach XIX i XX / B. Wasiutyński. – Warszawa: Studjum statystyczne. Kasa im. Mianowskiego, 1930. – 225 s. 64. Wilcher A. Ivan Franko and Theodor Herzl: To the Genesis of Franko's Mojszej / A. Wilsher // Harvard Ukrainian Studies. – Vol. 6. – Num. 2. – June, 1982. – P. 233–243.

Назар Васильків

ПУБЛИЦИСТИЧЕСКОЕ НАСЛЕДИЕ И. ФРАНКА КАК ИСТОЧНИК К ИЗУЧЕНИЮ ЕВРЕЙСКОГО ВОПРОСА В ВОСТОЧНОЙ ГАЛИЧИНЕ В КОНЦЕ XIX – НАЧАЛЕ XX ВВ.

Єврейська проблематика кінця XIX – початку XX вв. займала важке місце в публіцистическому наслідді відомих українських, польських, німецьких і єврейських громадсько-політичних діячів, учених, письменників і т.д. Ісследователи ставили целью раскрыть суть єврейского вопроса и предложить пути его решения. Среди плеяды украинской интеллектуальной элиты наиболее профессионально осведомленным и объективно настроенным в его решении был Иван Франко. Его многочисленные материалы на єврейскую тематику, свидетельствуют о появлении принципиального нового подхода построения украинско-єврейских взаимоотношений на почве межнационального согласия и политического сотрудничества.

Ключевые слова: И. Франко, публицистическое наследие, еврейский вопрос, украинско-еврейские взаимоотношения, Восточная Галичина.

Nazar Vaskiv

IVAN FRANKO'S JOURNALISTIC HERITAGE AS A SOURCE TO STUDY THE JEWISH QUESTION IN EASTERN GALICIA IN THE LATE NINETEENTH – EARLY TWENTIETH CENTURY

The Jewish question of the late nineteenth – early twentieth century held a prominent place in the journalistic heritage of famous Ukrainian, Polish, German and Jewish public figures, scientists, writers, etc. The researchers aimed at revealing the essence of the Jewish question and suggesting the ways to resolve it. Among the numbers of Ukrainian intellectual elite Ivan Franko was one of the most knowledgeable and objective in resolving it. His numerous Jewish-themed materials show the emergence of a fundamentally new approach to building the Ukrainian-Jewish relations on the basis of international understanding and political cooperation, Eastern Galicia.

Key words: Ivan Franko, journalistic heritage, the Jewish question, Jews, Ukrainian-Jewish relations.

УДК 94:070.1(477.82)"18/19"

Оксана Біла

ПУБЛІКАЦІЇ ПРО УКРАЇНСЬКУ НАРОДНІСТЬ У ВОЛИНСЬКІЙ ПЕРІОДИЦІ НА МЕЖІ ХІХ–ХХ СТ.

Стаття містить результати досліджень історико-краєзнавчих публікацій, розміщених на шпальтах періодики Волинської губернії на межі ХІХ–ХХ ст., які стосувалися української народності; характеристику напрямків та тематики заміток, а також аналіз їх змісту, провідних ідейних тенденцій; опис авторів, видавців і редакторів статей. Автором прослідковано вплив російської імперської політики на формування та сприйняття образу України та української народності, а також розглянуто тодішній штучно створений категоріально-понятійний апарат, щодо наступних термінів: "Україна", "українець", "українська мова", "українська культура".

Ключові слова: Волинська губернія, періодика, періодичні видання, Російська імперія, публікації.

Соціально-політичне та культурне життя українських земель на межі ХІХ–ХХ ст. формувалося у полінаціональних умовах та під впливом політики різних держав, у складі яких їм довелося перебувати. У результаті поділів Речі Посполитої Україна була розділена між Російською імперією (Правобережна Україна та Західна Волинь), Австрією (Східна Галичина, Північна Буковина) та Угорщиною (Закарпаття), що суттєво вплинуло на подальший розвиток усіх сфер життя українства. У цьому контексті регіональна періодика виступала для нас специфічним історичним джерелом, яке зафіксувало і зберегло перебіг, особливості і вплив цих процесів.

Українська преса була у сфері наукових зацікавлень багатьох учених – істориків, журналістів, філологів. Результати їх досліджень були висвітлені у працях: "Українська преса в Україні та світі ХІХ–ХХ ст.: іст.-бібліогр. досл.: в 2 т." [1], Г. Бухала і Ю. Лащука "Періодичні видання Волині, Полісся, Підляшшя та Холмщини (1836–1944): Список" [2], А. Животка "Історія української преси" [3], І. Михайлина "Історія української журналістики. Період становлення: від журналістики в Україні до української журналістики" [4], М. Бойка "Бібліографія періодики Волині" [5], В. Ігнатенка "Українська преса (1816–1923 рр.): іст.-бібліогр. етюд" [6], І. Міляевич "Періодичні видання Волинської губернії ХІХ – початку ХХ століття: Історико-бібліографічне дослідження" [7] та ін. Частіше предметом їх аналізу виступала преса Бердичівщини, Київщини, Харківщини, Львівщини, Одещини та інших регіонів.

Менше уваги приділено аналізу періодики Волинської губернії, історико-краєзнавчі публікації на сторінках якої є не менш важливою і багатоджерельною базою. Тематика їх різноманітна і може слугувати для вивчення багатьох актуальних проблем історії.

Особливий науковий інтерес становлять статті на сторінках волинської періодики на межі ХІХ–ХХ ст., які стосувалися української народності, що і стали предметом розгляду у нашій статті.

Вивчення зазначеної проблеми передбачало постановку та вирішення наступних завдань: аналіз тематики, змісту, провідних ідейних тенденцій історико-краєзнавчих публікацій; дослідження особистостей авторів, видавців і редакторів статей; визначення впливу російської імперської політики на формування та сприйняття образу української народності; розгляд і вивчення

тодішнього штучно створеного категоріально-понятійного апарату, щодо термінів: "Україна", "українець", "українська мова", "українська культура".

У результаті фронтального огляду матеріалів-досліджень газет "Волинь", "Волинская почта", "Жизнь Волини", "Почаевские известия", "Почаевский листок" та часопису "Волинские губернские ведомости" виділено їх основні тематичні напрямки: понятійно-термінологічні статті, – скеровувалися на формування і розуміння у читачів таких понять, як "українці", "Україна", "українська мова", "українська культура"; концептуальні статті, – висвітлювали головні ідейні позиції концепції триєдиного руського народу, виробленої ідеологами Російської імперії та засуджували прагнення українців до національного самовираження і відокремлення; "пропагандистські" статті, – містили фактаж і наслідки української національної пропаганди; культурно-просвітницькі статті, – знайомили читачів з українською культурою та діяльністю її творців.

Чільне місце на шпальтах видань Волинської губернії посідали матеріали, скеровані на формування та сприйняття читачами категоріально-понятійного апарату, таких термінів, як: "Україна", "українець", "українська мова", "українська культура". Зазвичай, усі вони були просякнуті духом російського націоналізму і шовінізму. Носили суб'єктивний характер, не обтяжений науковим фактажем, лише підкріплювалися патетичними виголосами авторів. Виписуючи зазначені терміни вони завчасно брали їх у лапки, одразу ж підкреслюючи неправдивість цих понять.

Українці, – хто ж це? Українцями виявляється міг бути будь-який народ – російський, німецький, французький, польський і будь-який інших який жив на краю певної землі [8, с. 7–8]. Ось таку історію ґенези української народності висували окремі тогочасні псевдодослідники. "Украинцы" хотят создать независимую "Украину" – государство, которое должно быть само себе краем, окраиной, а народ должен называться дураком "украинцем" [8, с. 7–8], "украинского народа нет, а есть один русский народ, имеющий несколько разветвлений" [9, с. 1–2].

Власне українців називали "украинофилами" і "мазепинцями". Невідомий автор, за нашими припущеннями, послідовник М. Грушевського, у статті "Мазепинцы и Богдановцы" [10, с. 2–3] прослідковує природу походження таких термінів. Він підкріплював свої висновки історико-публіцистичними коментарями наставника із "Літературно-наукового вісника" і більше того підписав статтю ініціалами. Як не важко зрозуміти, епітети "мазепинцы", "мазепинство", "мазепинское движение" похідні від прізвища гетьмана І. Мазепи. До цієї когорти відносили представників української преси, українських наукових і культурно-просвітницьких товариств і взагалі усіх тих, хто проявляв симпатії до національного відродження українського народу.

Інша ж частина, південноросійські чорносотенці українського походження називали себе "богдановцями" за ініціативою "киевского "украинца" гражданина Савенко" відмежовуючись цим самим від "изменников-мазепинцев". Базуючись на дослідженнях М. Грушевського, автор замітки вказував на помилковості описаних термінів, проаналізував діяльність гетьманів України, їх погляди і дії щодо державницької самовизначеності. "Мазепа не вполне заслуженно попал в роль классического представителя украинского ирридентизма, и уж совсем абсурдным нужно признать противопоставление ему Богдана, как представителя московской лояльности" [10, с. 2–3].

Предметом багаторазових суперечок ставало поняття "українська культура". Історики М. Грушевський і, на жаль, невідомий нам "Украинец" висловили різке твердження: "русская культура как и русская нация нигде больше не существует кроме интеллигенции и ея сознания". Звісно воно не залишилося без уваги росіян, що одразу ж виступили на свій захист, в особі Сиромятнікова. Ним була написана стаття "Об "украинской культуре" [11, с. 1]. У ній він наводив приклади взаємодії російської культури із суспільством і владою в усіх сферах культурного життя. При цьому зазначав про вищий статус "русской культуры, которая притягивала к себе братские малорусские и белорусские силы потому что она была сильнее их культур". За його словами, росіяни просвіщають "малороссов", а ті ж намагаються створити свою "украинскую" культуру. Якби в це можна було повірити, уявити, що вони виконуватимуть краще за росіян державну роботу, то вони б із радістю їм поступилися і відпочили у доброзичливій опозиції [11, с. 1].

Абсурдні й образливі судження та висловлювання знаходимо, щодо розуміння української мови. Наведемо низку висловлювань із заміток: "Ты русский волинец, и никогда не станешь "украинцем"! Не нужна тебе дурацкая украинская "мова" [8, с. 7–8]; "читая "украинскую мову" сам дидько может язык сломить, а понять или разобрать её и не думай, не для нас украинская мова, нам нужно единение, а не разединение" [12, с. 12]; "украинская мова пригодна только для панов мечтающих об отделении малороссии от великороссии" [12, с. 12]; "новый язык бремя которого налагать на шею народу нельзя" [12, с. 12]; "на "украинской мове" не кто не читает кроме самых "украинофилов" [12, с. 12]; "измышленный, ломанный украинский язык, которого никто не понимает" [13, с. 11–12]; "язык новоизобретенный, ненужный и не имеющий никаких за собой прав в истории народа" [13, с. 11–12]; "язык домашняго обихода, улицы не получивший гражданских

прав" [14, с. 11–12]. Ось такі красномовні самі вислови, щодо української мови зустрічаються майже у кожній статті у ставленні до українців.

У той час була розроблена російська імперська концепція триєдиного руського народу, за якою східні слов'яни в сукупності творили єдину російську націю. Ця теорія виступала головним етнологічним стандартом до 1920 р. Втілювалася у життя завдяки націоналістичним організаціям "Союзу русского народа" (1905–1907 рр.) О. Дубровина та "Киевскому клубу русских националистов" (1908–1917 рр.). Згідно із якою, російський народ поділявся на три гілки: "великоросы, малоросы, белорусы" [15, с. 2–3]. У світлі цієї концепції прагнення до національного самовираження серед слов'янських національних меншин сприймалися як загроза територіальної цілісності імперії, а українські і білоруські рухи, як загроза єдності державної нації.

Представники чорносотенних організацій розповсюдили три взаємозаперечних висновки щодо українства, як явища: – українство трактувалося як "польская интрига", з погляду галицьких поляків були поширені погляди на українство як "российскую интригу" – "украинцы идут рука об руку с немцами, относятся одинаково враждебно к полякам и русским", тобто, українство розцінювалося як "німецька інтрига" [10, с. 2–3].

Результатом такої ідейної тенденції стало сформування центральної теорії за якою українці хочуть відділитися від Великоросії та прагнуть до самовизначеності, до того ж їм допомагають у цьому австрійці, німці та поляки. Така ідея підтекстово пронизувала майже усі замітки щодо образу української народності, української держави та її місця в складі Російської імперії.

У замітці, підписаній ініціалами А. С. "Вражда братьев" знаходимо таке: "Украинцы рубят сук того дерева, от которого они произошли и соками которого возвращены. Они в лучшем случае будут оставаться политической партией в руках поляков, в худшем – потеряют навеки свою национальность". Вплив гасла підсилює ілюстрація [13, с. 11–12].

Дуже часто наводилися приклади утисків українцями росіян у Галичині. Зокрема, такі, як "Галицким русским разрешается, если не причислят себя к немцам и полякам, то считается "украинцами" [16, с. 1], утиски православної віри, адже до духовної семінарії не беруть росіян, нав'язування української мови, відмова субсидії організаціям "Просветительному обществу Качковскаго", "Рольничому Союзу", "Сільському Господарю" [13, с. 11–12].

Матеріали, що належали невідомому автору, який вказував лише ініціали "Г. А." "Ляхи и Русины" [17, с. 3] містили чергову інформацію загальних відомостей про утиски росіян галичанами: заборона сповідувати православну віру [18, с. 1]; заборона мати свої училища; спілкуватися російською мовою; називатися росіянами. Наголошувалося у ній на тому, що поляки відмежовують галичан і називають їх "не русскими", а "русинами". Автор наводив довідку щодо історії Галицької Русі, територія якої була заселена корінним руським племенем, князями галицькими були сини Рюрика – князя істинно-русського, а 800 років назад Галиція складалася із трьох руських князівств, якими керували руські князі, а у 1134 р. усі вони об'єдналися в одне князівство зі столицею у Галичі. Усе це створювало нібито нестерпні умови життя російських галичан і їх не полишала думка "как бы переселится в Россию, оставив оживленную Галицию" [19, с. 25].

На шпальтах видань лунали стурбовані заклики про поширення проукраїнської пропаганди і допомоги їй у цьому закордонних організацій. З'являлися замітки із характерними назвами: "Украинская опасность", "Самостийность Украины", "Мазепинское движение". Наприклад, у статті "Овцы в овечьей шкуре" [8, с. 7–8] знаходимо факти про те, що німецька влада із Відня, робить грошові внески на видання двох українських журналів "Русин" и "Народний Часопис", організації "Шевченко" та польський сейм у Львові. Проросійські статисти нараховували суму допомоги поляків і німців у 30 тис. крб., яку вони жертвують "украинским" организациям что бы те развращали, сманивали глупый народ и делали его изменником своему народу". "Без имени овца баран", так и украинец имени своего не имеет. Гони его! Он продает тебя немцу – австрийцу!" [8, с. 7–8].

У замітці "Филиальное отделение революции" [20, с. 1] дізнаємося про започаткування у Санкт-Петербурзькій газеті "Речь" (1906–1917 рр.) окремої рубрики "Из украинской жизни". Автор не розділяв таких нововведень і заявляв про суто агітаційний характер українофільських відомостей із усієї "самостийной Украины". Більше того спростовував поняття українофільства як "народного (малорусского) движения". На його думку, це було прагнення "Малороссии к освобождению от "московских цепей", а позиціонував він його, як таке, що насправді культивувалося поляками. Він доводив, що "малорусский народ" ні про яку самостійність і не думає, йому це намагаються нав'язати. Це не що інше, як "филиальное отделение еврейско-инородческой революции": "Самостийность Украины" не цель, а способ возобновления Польщи для порабощения себе всей "Украины" [20, с. 1].

У 1910 р. українці намагалися утворити об'єднання "Українська хата". Характерною рисою на це була реакція росіян. Московський градоначальник опротестував проект статуту, посилаючись на схожість із "Просвітою" (18 червня 1908 р.), польською – "Освятою" (4 вересня 1909 р.) та на

циркуляр міністра (20 січня 1910 р.). Заключним рішенням стало наступне: "Цель украинского общества крайне нежелательна и противоречет тем начинаниям, которые правительство проводит по отношению к бывшей Украины... Правительство боролось с движением украинства начиная с 17 века, которое хотело отстоять идею возобновления прежней Украины и устройство малорусской Украины на автономно-национально-территориальных началах. Государственная задача – устранение всех подобных обстоятельств, особенно искусственных, среди вполне одноплеменных народностей" [21, с. 4].

Львів ототожнювали із осередком української пропаганди, а Київ – із основною його базою. Автор під псевдонімом "Запорожець" говорить про такі основні "пропагандистські засоби", як: періодичні видання, книжкові магазини, "Літературне наукове товариство", "Український клуб", історико-філологічний факультет Київського університету, запланований майбутній археологічний інститут, у якому і будуть доводити, що давньоруське, давньослов'янське та скіфське мистецтво – це і є "українське" мистецтво. Тут же він називав М. Грушевського, вождем "партии мазепинцов" [22, с. 1].

Предметом вивчення журналістів стало і таке поширене явище, як лірники і кобзарі. Журналісти висловлювали думку про "обробку" лірників мазепинцями, що навчали їх українським думам, народнопоетичним творам на історичні теми. Деяких вони навчили грати на кобзі і таким чином воскресили "кобзарів". Уперше їх масово демонстрували у 1902 р. на Харківському всеросійському етнографічному з'їзді. Осередком формування кобзарства називали Київ. Найбільш відомим серед кобзарів був Терентій Пархоменко. У дослідженні "Южно-русская песня и современные её носители" М. Сперанський доводив, що ці пісні написані не у традиціях народного виконання, а були творами представників "українофілів" – М. Лисенка, Б. Грінченка, О. Сластіонова [23, с. 1].

Фактаж "української пропаганди" наводив інший невідомий автор у замітці "Новейшие успехи украинофилов" [24, с. 33–34]. На його думку, це було загалом явищем негативним, тому, що: по-перше, задум утворення українського університету в Львові, у якому готуватимуть "малоросів для мазепинської роботи на Україні"; по-друге, захоплення Житомирської духовної семінарії, книжкового магазину і декількох організацій дрібного кредиту, призначення у Радзівілові на роботу лікаря для постійної співпраці із українофільськими осередками та для можливості проведення агітаційної роботи серед простолюдинів. Одним із головних українофілів-пропагандистів автор назвав митрополита Андрея Шептицького, що нібито зібрав усіх священників, висланих із Росії на таємну нараду із метою пропаганди унії й католицизму в прикордонному австрійському містечку Броди, оскільки звідки поширюються єзуїтські видання, уніатські катехізиси [24, с. 33–34].

Окрему групу матеріалів присвячено такій сфері українського культурного життя, як література. Краєзнавці подавали огляд і характеристику літературних доробків та біографічні замітки тогочасних українських письменників та поетів, Г. Основ'яненка [25, с. 4], Т. Шевченка [18, с. 1; 26, с. 3; 27, с. 17; 28, с. 2; 29, с. 4], А. Кримського [30, с. 2; 31, с. 2], П. Куліша [19, с. 25; 25, с. 4], І. Франка [32, с. 3].

Звернемо увагу на статтю Б. Грінченка "Из новостей украинской литературы" [30, с. 2; 31, с. 2]. Позитивними зрушеннями, на його думку, були діяльність НТШ, фінансування періодичної преси, заснування "Видавничої спілки" у Львові, оновлення української белетристики та поезії на сторінках "Киевской старины", поява багатьох нових імен, видання уже відомих творів та вперше опублікованих робіт померлих діячів. Назвемо деякі із них: п'ять томів "Творів Степана Руданського" під редакцією А. Кримського, П. Куліша, п'ять поем з історії України – "Мазепа", "Іван Скоропадський", "Павло Полуботок", "Веніамін", "Павло", "Истории воссоединения Руси", "Записки о Южной Руси" П. Куліша, "Люборацки" А. Свідницького, журнал "Киевская старина", у якому було опубліковано низку творів М. Старицького, І. Нечуя-Левицького та ін. [30, с. 2; 31, с. 2].

У статті "Малорусская литература за 1901 г." [33, с. 1–2] дослідник, який подав свої ініціали як "Ков.-Кол. Г.", наводить статичні дані і згадує про негативні зовнішні обставини, у яких розвивається малоросійська культура в Росії. Зокрема, автор наводить такі кількісні показники видань українською мовою: "Благотворительного общества изданий общепользних и дешевих книг" – 6 брошур, у Києві – 18, Харкові – 4, Одесі – 2, Полтаві – 2, Москві – 3, Кам'янець-Подільську – 2, Житомирі – 1, Ростові-на-Дону – 1, Ровному [33, с. 1–2].

Матеріали цієї проблематики характеризувалися демократичністю викладу думок. Адже, автори сміливо пишуть про любов і пошану до україномовних творів та їх самобутність: "Украинские сочинения Квитки были переведены и на русский язык, но в русском переводе они значительно утратили свою первоначальную свежесть" [25, с. 4].

Не оминули увагою журналісти і творчість Т. Шевченка. Одні автори об'єктивно підходили до аналізу його діяльності, виражали пошану, інші ж різко й категорично вбачали у ньому загрозового українофіла. Таке зацікавлення і збільшення кількості заміток, про поета можна пояснити

відзначенням у 1911 р. 50-ї річниці з дня його смерті. Планувалося проведення багатьох культурних заходів. Журналісти ж так писали про ці дійства: "Киевские украинофилы и галицкие мазепинцы намерены провести многочисленную политическую демонстрацию, что бы смотря со стороны казалось, что вся Украина вознесено чтит певца украинской "самостійності" [29, с. 4].

Відмітимо, статтю А. Савенка (1874–1922 рр.) "Шевченковский юбилей и киевские украиноманы" [29, с. 4], кожен рядок якої просякнутий різко негативним ставленням до постаті Кобзаря. Її автор – російський громадський і політичний діяч, публіцист, журналіст, один із засновників Київського клубу російських націоналістів (1908–1918 рр.), більше того провідний ідеолог російського націоналізму й малоросійської ідентичності в Україні на початку ХХ ст. Його публікації були своєрідним викликом українству і українському націоналізму. Зокрема, про поетичну збірку "Кобзар" він сказав, що "трудно найти что-то более людифобское и полонофобское" [29, с. 4].

Коли тільки представники польського народу із повагою чи просто позитивною оцінкою відкликалися про творчість Т. Шевченка, російські націоналісти одразу поспішали їм нагадати: "Шевченко относился с сверепой ненавистью к "жидам" и "ляхам" [29, с. 4]. Як писав автор іншої замітки "Юбилейное лицемерие" [18, с. 1] А. Гораїн подібні "нелюбовки" замовчувалися і забувалися. А так би, багато хто охрестив Т. Шевченка за це "человеконенавистником" і "погромщиком" [18, с. 1].

Висновок про причину такого ставлення до українського поета був: "Общая ненависть к России объединила представителей двух наций, между которыми история вырыла глубокую яму" [18, с. 1]. А. Гораїн схвалював виступ згаданого А. Савенка у клубі російських націоналістів 23 лютого 1911 р. з темою "Певец самостийной Украины", у якому доповідач заявив про "обробку" Т. Шевченка членами Кирило-Мефодіївського братства, які зробили його музичним інструментом, що видавав бажані їм звуки [18, с. 1].

На шпальтах газети "Волынская почта" у цей час з'являється окрема рубрика – "Украинская жизнь". Серед заміток, що розміщувалися у ній знаходимо цікаві відомості про заклик українців взяти участь у виборах до Четвертої Державної Думи і виборчу програму українських прогресистів. Ними запропоновано низку цінних і патріотичних реформ, яким не судилося реалізуватися у той час, але заявити про них це вже була сміливість. Деякі із них – започаткування загального навчання і викладання українською мовою у тих місцевостях, у яких проживали українці, викладання української мови, літератури, історії, українознавства – як основних предметів у середніх і вищих навчальних закладах, дозвіл на вільний вжиток української мови у церкві, суді, інших структурах, відміна податку на закордонні видання українською мовою [34, с. 3].

Уваги заслуговує публікація "Почаев как оплот русской национальности в крае" [35, с. 8–11], із перших рядків якої критикувалися видання "Биржевка", "Русь", "Киевская мысль", "Діло", "Рада". Однак найбільше нас зацікавила згадана автором замітка, написана українцями у газеті "Діло" за назвою "Почаев – твердиня чорної сотні". Вона містила негативну оцінку неоднозначної постаті отця Віталія. Його характеризували як редактора тогочасних видань, що розповсюджував атмосферу ворожнечі й насилля у вигляді закликів проти "инородцев" та інших "супостатов русскаго народа". Зацікавлення викликала інформація щодо редактора "Почаевского лист" і "Почаевских известий", на сторінках яких було багато інформації щодо його особи. Зокрема, Віталій Максименко призначений на посаду архімандрита Почаєвської лаври архієпископом Антонієм (Я. Храповицьким). Останній був затятим шовіністом, членом "Союза русского народа". Зрозуміло, що з тих пір друкований орган лаври перетворився в рупор московського церковного імперіалізму на Волині. Братія, що брала участь у цій роботі була відокремлена від інших ченців та мала необмежений доступ до видавничої справи. Результатом цього й стали такі шовіністичні статті у ставленні до інших національних меншин Російської імперії [36, с. 167–268].

Під час ІV слов'янського з'їзду, що проходив у Празі (13–18 липня 1908 р.), українці рішуче відстоювали свої національні права і свободи. Вони не були на ньому присутні, тим самим намагалися показати усьому світу фальшивість, двозначність цього дійства, результатом такої позиції стала заява голови оргкомітету К. Крамаржу, написана представниками Клубу українських членів Державної Ради у Відні та українського Народного Комітету в Львові (К. Левицьким, В. Охримовичем, В. Бачинським, Л. Цегельським).

Ключовими позиціями відмови брати участь в з'їзді були, по-перше, те, що не передбачалася присутність необхідної кількості представників "австрийской", і "российской" України; по-друге, головуючими виступали діячі, які заперечували українську народність взагалі; по-третє, проблемні питання міжслов'янських відносин виключили із програми конгресу; по-четверте, українське суспільство не визнавало расової політики та расового антагонізму, а перебувало на засадах вільного культурного і політичного розвитку усіх націй [37, с. 5].

У роботі "Славянский сезд в Праге и украинство" [37] М. Грушевський зазначав: "что для нас украинцев, этот обновленный панславизм, этот союз реакционно-националистических элементов

славянського общества является ни чем иным, как коалицией, созданной для того, чтобы старшим братьям было легче проглотить своих “младших” братьев... для того, чтобы развязать руки этим старшим братьям в решениях “домашнего спора” сообразно своим выгодам” [37, с. 5]. Історик зауважував на справжній причині “всеславянської афери” – обезсилити український національний рух з метою денационалізації галицької України. У російському суспільстві упродовж ХІХ ст. підвищувався інтерес до слов’янства з метою відведення уваги суспільства від реальних потреб країни на широке поле всеслов’янської політики.

Отже, публікації, пов’язані із темами про українську народність, вміщені на сторінках газет “Волинь”, “Волинская почта”, “Жизнь Волини”, “Почаевские известия”, “Почаевский листок” та часопису “Волинские губернские ведомости” свідчили про те, що упродовж ХІХ – початку ХХ ст. неодноразово змінювався погляд на українську народність, як історичне явище, в залежності від історичних закономірностей. На межі ХІХ–ХХ ст. з’являються публікації, пов’язані із національним піднесенням, похваленням українського руху, прагненням українців до визначення національної ідентичності. Звичайно, що ці процеси викликали реакційну відповідь з боку захисників єдності та самодержавності Російської імперії, що й знаходило відображення у низці публікацій.

Список використаних джерел

1. Українська преса в Україні та світі ХІХ–ХХ ст.: іст.-бібліогр. досл.: в 2 т. / НАН України. Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника. Відділ “Науково-дослідний центр періодики”; [М. В. Галушко, М. М. Романюк, керів. проекту Л. В. Снісарчук]. – Львів: Оріяна-Нова, 2007. 2. Бухало Г. В. Періодичні видання Волині, Полісся, Підляшшя та Холмщини (1836–1944): Список [співупоряд.: Ю. Лашук та ін.] / Г. В. Бухало. – Л., 1994. – 52 с. 3. Животко А. П. Історія української преси / А. П. Животко, М. С. Тимошик. – К.: Наша культура і наука, 1999. – 368 с. 4. Михайлин І. Л. Історія української журналістики. Період становлення: від журналістики в Україні до української журналістики / І. Л. Михайлин. – Х.: Прапор, 2004. – 320 с. 5. Бойко М. Бібліографія періодики Волині / М. Бойко. – Блюментон: Волин. вид. фонд, 1982. – 156 с. 6. Ігнатенко В. Українська преса (1816–1923 рр.): іст.-бібліог. етюд / В. Ігнатенко. – К.: Державне видавництво УАН, 1926. – 78 с. 7. Міляевич І. В. Періодичні видання Волинської губернії ХІХ – початку ХХ століття: Історико-бібліографічне дослідження / [наук. ред. М. М. Романюк] / І. В. Міляевич. – Львів, 2004. – 376 с. 8. Овцы в овечьей шкуре // Почаевский листок. – № 10. – 10 марта 1911. – С. 7–8. 9. Волков Л. “Украинский” процесс в Львове / Л. Волков // Жизнь Волини. – 1911. – № 194. – 2 августа. – С. 1–2. 10. Грушевський М. Мазепинцы и Богдановцы / М. Грушевський // Волинская почта. – 3 апреля 1912. – № 84. – С. 2–3. 11. Обь “украинской культуре” // Жизнь Волини. – № 134. – 29 мая 1911. – С. 1. 12. П. С. (из письма) По поводу несбывшегося предложения / С. П. (из письма) // Почаевский листок. – № 2. – 8 января 1911. – С. 12. 13. А. С. Вражда братьев / С. А. // Почаевский листок. – № 25. – 3 января 1911. – С. 11–12. 14. Беспристрастный. Газета и проповедь на малороссийском языке / Беспристрастный // Почаевский листок. – № 6. – 21 февраля 1911. – С. 11–12. 15. Славянские народы // Почаевские известия. – № 714. – 17 марта 1909. – С. 2–3. 16. Н. Л. “Прогрессивные приемы” / Л. Н. // Жизнь Волини. – № 16. – 18 января 1911. – С. 1. 17. Г. А. Ляхи и Русины / А. Г. // Почаевские известия. – № 147. – 7 июня 1908. – С. 3. 18. Гораин А. Юбилейное лицемерие / А. Гораин // Жизнь Волини. – № 63. – 9 марта 1911. – С. 1. 19. Горе русских галичан // Почаевский листок. – № 16. – 22 апреля 1911. – С. 25. 20. Филиальное отделение революции // Жизнь Волини. – № 247. – 28 сентября 1911. – С. 1. 21. Решение сената об украинском обществе // Жизнь Волини. – № 58. – 4 марта 1911. – С. 4. 22. Запорожец. Нашествие галицких мазепинцев / Запорожец // Жизнь Волини. – № 33. – 5 февраля 1911. – С. 1. 23. Запорожец. Новый вид мазепинской пропаганды / Запорожец // Жизнь Волини. – № 52. – 26 февраля 1911. – С. 1. 24. Новейшие успехи украинофилов // Почаевский листок. – № 45–46. – 30 ноября 1911. – С. 33–34. 25. Григорій Квітка Основ’яненко // Волинские губернские ведомости. – № 81. – 17 августа 1893. – С. 4. 26. В память Шевченко // Жизнь Волини. – № 63. – 9 марта 1911. – С. 3. 27. Памяти Т. Шевченко // Почаевский листок. – № 6. – 21 февраля 1911. – С. 17. 28. Почаевские известия. – № 764. – 26 мая 1909. – С. 2. 29. Савенко А. Шевченковский юбилей и киевские украиноманы / А. Савенко // Жизнь Волини. – № 46. – 18 февраля 1911. – С. 4. 30. Гринченко Б. Из новостей украинской литературы / Б. Гринченко // Волинь. – № 4. – 5 января 1902. – С. 2. 31. Гринченко Б. Из новостей украинской литературы / Б. Гринченко // Волинь. – № 42. – 20 февраля 1902. – С. 2. 32. Украинская жизнь // Волинская почта. – 1902. – № 19. – С. 3. 33. Ков.-Кол. Г. Малорусская литература за 1901 г. / Г. Ков.-Кол. // Волинь. – № 47. – 27 февраля 1902. – С. 1–2. 34. Украинская жизнь // Волинская почта. – № 123. – 13 мая 1902. – С. 3. 35. І. А. Почаев как оплот русской национальности в крае / А. І. // Почаевский листок. – № 23–24. – 30 июня 1911. – С. 8–11. 36. Міляевич І. Чи був “Почаевський листок” “цареславно-чорносотенним”

журналом? / І. Мілясевич // Українська періодика: історія і сучасність: Доп. та повідомлення восьмої Всеукр. наук.-теорет. конф., Львів, 24–26 жовтня 2003 р. / НАН України. ЛНБ ім. В. Стефаника. НДЦ періодики; [За ред. М. М. Романюка]. – Львів, 2003. – С. 264–269. 37. Грушевський М. Славянський сезд в Празі и українство / М. Грушевський // Вестник Волини. – 9 июля 1908. – С. 5. 38. Буковинские украиноманы в России // Жизнь Волини. – № 214. – 24 августа 1911. – С. 4. 39. В защиту русского языка в русской школе // Жизнь Волини. – № 247. – 28 сентября 1911. – С. 1. 40. В. М-ць. Подъяремная Русь / М-ць В. // Жизнь Волини. – № 143. – 9 июня 1910. – С. 1. 41. К русской интеллигенции Западного края // Почаевский листок. – № 68. – ноябрь 1909. – С. 1–2.

Оксана Біла

ПУБЛИКАЦИИ ОБ УКРАИНСКОЙ НАРОДНОСТИ В ВОЛЫНСКОЙ ПЕРИОДИКЕ НА РУБЕЖЕ XIX–XX ВВ.

Статья содержит результаты исследований историко-краеведческих публикаций размещенных на страницах периодики Волынской губернии на рубеже XIX–XX вв., которые касались украинской народности; характеристику направлений и тематики данных заметок, а также анализ их содержания, ведущих идейных тенденций; описание авторов, издателей и редакторов статей. Автором прослежено влияние российской имперской политики на формирование и восприятие образа Украины и украинской народности, а также рассмотрен и изучен тогдашний искусственно созданный категориально-понятийный аппарат, по следующим понятиям: "Украина", "украинский", "украинский язык", "украинский культура".

Ключевые слова: Волынская губерния, периодика, периодические издания, Российская империя, публикации.

Oksana Bila

PUBLICATIONS ABOUT UKRAINIAN NATION IN VOLHYNIA PERIODICALS AT THE TURN OF XIX – XX CENTURIES

Article contains the results of research local history publications posted on the pages of periodical of Volhynia Governorate at the turn of XIX–XX centuries, concerning Ukrainian nationality; describes trends and topics of these publications, also analyzes their content, key ideological trends; description of individual authors, publishers and editors of articles. The author traced the influence of Russian imperial policy on formation and perception of the image of Ukraine and the Ukrainian nation, also it has been considered and studied artificial categorial-conceptual apparatus on the next definitions: "Ukraine", "Ukrainian", "Ukrainian language", "Ukrainian culture".

Key words: Volyn Governorate, periodical, newspapers, Russian Empire, publications.

УДК 94 (477): 050"1905/1916"

Ірина Кучернюк

РОБОТА АВТОРСЬКОГО КОЛЕКТИВУ ЧАСОПISУ "РІДНИЙ КРАЙ" У ВИСВІТЛЕННІ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОГО ЖИТТЯ УКРАЇНИ 1905–1907 РР.

На основі аналізу статей часопису "Рідний край" досліджено суспільно-політичне життя українців (1905–1907 рр.). Показано роль часопису у відстоюванні національних інтересів українського народу у сферах суспільного та політичного життя. Авторський колектив часопису мав свою чітку сформовану позицію у поглядах на те, якими мають бути головні напрямки суспільного та політичного розвитку країни і на місце України в тих процесах, які відбувалися у російському суспільстві. Статті, вміщені у "Рідному краї", відігравали значну роль у формуванні політичних поглядів українців.

Ключові слова: часопис "Рідний край", авторський колектив, Україна, суспільно-політичне життя, національні інтереси.

Агітаційно-пропагандистська робота, яку проводили видавничі колективи газет та способи висвітлення ними подій політичного й економічного життя країни в усі часи впливали на свідомість широких суспільних мас. Особливої ваги цей вплив набуває у ті періоди історії, які характеризуються значними соціальними потрясіннями і конфліктами.

У зв'язку із цим розкриття позицій, які займали редакційні колективи видань з приводу цілої низки суспільно значущих питань, дозволяє об'єктивно розглянути події, які відбувалися у житті країни, а також висвітлити внесок цих часописів у процес національно-державного відродження

українського народу. Саме тому часопис "Рідний край" дає можливість більш ґрунтовно оцінити ті процеси, які відбувалися в українському суспільстві досліджуваного періоду.

Редакційний колектив часопису "Рідний край" займав активну громадську позицію із багатьох принципів для українського національного руху питань і послідовно відстоював на сторінках часопису національні інтереси українського народу. У зв'язку з цим, значна частина газетних публікацій присвячувалася проблемам політичного, соціального та економічного розвитку країни.

У передовій статті до першого номера часопису "Рідний край" її редакційний колектив так сформував завдання діяльності газети: "Національно-культурні потреби українського народу, конституційний лад в Росії такий, який забезпечував би в повній мірі права кожної людини і кожного народу, добре й щасливе життя робочих людей, земля хліборобам – от те, про що найбільше говоритимемо у своїй газеті, що завжди оборонятимемо" [1, с. 5–6]. Цією своєрідною програмою й користувалися співробітники газети при висвітленні подій суспільно-політичного життя країни.

Слід відмітити, що кореспонденти часопису не завжди могли відкрито висвітлювати свої думки щодо найбільш гучних та резонансних подій, які відбувалися у країні. Існуючим законодавством на сторінках преси заборонялося "прилюдне поширення будь-яких статей чи інших повідомлень, які збуджували вороже ставлення до уряду" [2, с. 37]. Саме тому, щоб накласти на видання штраф, конфіскувати тираж або ж піддати його арешту було достатньо найменшої підозри щодо нелояльності його авторів до існуючого державного устрою. У зв'язку з цим писати про критику уряду слід було дуже обережно.

Працівники часопису покладали надію на демократизації суспільного життя Російської імперії на революційні події 1905–1907 рр. Особливої уваги кореспонденти часопису "Рідний край" надавали царському Маніфесту від 17 жовтня 1905 р. Цим документом оголошувалося про скликання Думи, проголошувалася недоторканість особи, свобода слова і друку, совісті та інші політичні права і свободи. Маніфест створював передумови для переходу Росії від самодержавної форми державного устрою – до конституційної монархії. Саме тому редакційний склад часопису "Рідний край" дуже часто говорив про цей акт як про державну конституцію, що свідчило про значні сподівання, які покладалися ними на цей документ [3, с. 10–11]. У зв'язку з цим, вони розглядали його як важливий крок на шляху до поступового реформування на демократичних засадах усієї державної системи Російської імперії.

Слід відмітити, що поява на світ часопису "Рідний край", як і всієї української преси взагалі, стала можливою завдяки лібералізації політики російського уряду, яка відбулася після підписання цього документу. Визначаючи свою позицію щодо нового устрою країни, редакційний колектив часопису "Рідний край" наголошував не тільки на суспільно-політичних та соціально-економічних потребах трудового народу, але й виступав поборником національно-культурної автономії України, а її співробітники уявляли Російську імперію як федерацію рівноправних народів [4, с. 57].

Таким чином, редакційний колектив газети вкладав у зміст царського Маніфесту можливість реалізації свободи для кожного народу у сфері розвитку власної національної культури, економіки, у відродженні політичної свідомості народних мас, що дозволило б їм захищати свої інтереси та брати участь у побудові власної держави [5, с. 145–150].

Співробітники часопису "Рідний край" сподівалися, що наступні кроки на шляху до демократизації суспільного життя в Російській імперії будуть здійсненні парламентом країни, формування якого стало можливим після видання царського Маніфесту. У зв'язку із цим одним із головних завдань своєї діяльності, які редакційний колектив часопису "Рідний край" розглядав як першочергові, було піднесення національної свідомості народних обранців та аналіз ефективної організації їх роботи напередодні та під час парламентських виборів. При цьому акцентувалася увага на тому, чи забезпечують національні партії населення інформацією про мету, програми та завдання своєї діяльності.

Аналізуючи становище, що склалося напередодні виборів до Другої Державної Думи, кореспонденти часопису вказували на низьку активність українських політичних сил у підготовці до цієї важливої події у політичному житті країни. Зокрема, у листопаді 1906 р. газета зазначала, що, у той час як праві партії вже давно розпочали передвиборчу агітацію і проводять її із надзвичайною завзятістю, українські національні політичні сили про це ще й не починали думати. У статті "Вибори до Державної Думи" підкреслюється, що це було значним прорахунком, оскільки ніхто не проводив агітацію перед виборами у селах і не роз'яснював населенню цілі, які ставили перед собою українські політичні партії [6, с. 2].

Також одним із вирішальних завдань, якими мали зайнятися провідники українських партій, кореспонденти часопису "Рідний край" називали організаційне зміцнення та консолідацію усіх політичних сил навколо ідеї проведення до Думи якомога більшої кількості депутатів-українців, які б у цьому державному законодавчому органі захищали національні, соціальні та політичні права українського народу. Редакційний колектив видання був переконаний у тому, що інтереси

демократії в Україні для політичних партій були першочерговими і це спонукало їх до більш тісних зносин між собою для досягнення єдиної мети [7, с. 12].

Як відзначалося, програмні відмінності демократичних партій не повинні були стати на заваді їх спільній діяльності у практичних справах. Особлива увага при цьому приділялася тому, щоб ті гасла, які стали основою діяльності українських політичних сил, були близькими до народу. У редакційній статті "З Державної Думи", вміщеній у часописі "Рідний край" напередодні виборів, йшлося про те, що коли національні політичні сили хочуть повести за собою широкі народні маси, вони повинні подбати про те, щоб їх програмні вимоги були зрозумілі народові й відповідали його потребам. Саме це спонукало редакційний колектив газети закликати українські партії у своїй роботі звернути увагу на національні гасла. Партійна агітація, таким чином, допомогла б активнішому поширенню національної ідеї в українському суспільстві [8, с. 9]. Таким чином, на думку співробітників газети, бажання перемогти реакцію, висунути гасло "повторної Думи" у поєднанні із національними вимогами й мало стати спільним ґрунтом, на якому могли б з'єднатися на час виборів демократичні політичні сили.

Поряд із цим, часопис "Рідний край" давав слушні поради українським партіям, як використовувати закон про передвиборчі зібрання так, щоб влада не змогла зашкодити їх проведенню. Одним із таких засобів було влаштування зборів "явочним порядком". Організаторам, при цьому, слід було не пізніше як за 24 год. заявити про це поліції. Як зазначалося у статті "Вибори до Державної Думи", соціал-демократи у Петербурзі й Москві вже з успіхом випробували таку тактику [6, с. 2].

У той же час, коментуючи заклики деяких українських політиків бойкотувати вибори до законодавчих органів, редакційний колектив вказував на помилковості та шкідливості такого кроку як для самих партій, так і для українського суспільства загалом. Участь у виборах, навіть за найскладніших обставин, могла принести чимало користі. Слушно зверталася увага на те, що бойкот є дієвим на Заході, де традиції демократії мали багаторічну історію. Однак в російських умовах цей крок міг стати малоефективним і навіть згубним. Серед бажаних заходів, які сприяли б посиленню позицій національних партій, також вказувалося на завчасне визначення спільних кандидатів від демократичних сил, за яких змогли б віддати свої голоси усі виборці. Такими кандидатами, за словами редакції, мали бути люди "...чесні, щирі, розумні та сміливі, яких не могли б збити з пантелику [9, с. 131].

Отже, значні зусилля співробітники часопису приділяли політичній освіті населення. З цією метою на сторінках газети постійно діяла рубрика "Державна Дума", у якій періодично подавалася інформація про хід партійних зібрань та прийняті на них резолюції. Тут також публікувалися матеріали з аналізом програмних вимог діючих партій, що було особливо важливо в інформативному плані для більшої частини населення, яке в основній масі мало мало знало їх роботу.

Незважаючи на те, що часопис "Рідний край" був виданням позапартійним, редактори перебували на демократичних засадах розвитку суспільства і їх симпатії належали партіям соціалістичного спрямування [10, с. 24–28]. Якщо про діяльність прихильних до уряду політичних сил громадянство могло дізнатися із кожної газети та з телеграм Петербурзького телеграфного агентства, яке охоче подавало подробиці їх діяльності, то робота, яка проводилася українськими національними політичними силами, у пресі майже не висвітлювалася. Про успіхи цих організацій суспільство дізнавалося досить рідко. Саме тому редакційний колектив часопису "Рідний край" приділяв значну увагу висвітленню різних аспектів діяльності українських партій. Зокрема, у статтях часопису "Рідний край" повідомлялося про наслідки поділу Радикальної української партії (далі – РУП) на "Спілку" та Українську соціал-демократичну робітничу партію (далі – УСДРП) кореспондентами газети називалася "асиміляторською течією в національному русі". На їх думку, у той час, як "Спілка" зневажливо сприймала значення національних організацій і національного питання, програма робітничих партій (УСДРП) приділяла цим темам особливу увагу [11, с. 2].

Авторський колектив, аналізуючи позицію прихильно ставився і до кадетської партії. Однак вони виражали своє незадоволення національною частиною її програми, стверджуючи, що ця політична сила не виражає першочергових потреб українського народу. Ця партія критикувалася насамперед за те, що її представники не бажали ставити своєю метою досягнення автономії України у складі Російської імперії [11, с. 2]. Таким чином, на шпальтах часопису широко висвітлювалися головні напрямки діяльності національних партій та давалася різнобічна оцінка роботи, яку вони проводили.

З метою кращого інформування своїх читачів про події політичного життя, редактори часопису "Рідний край" також регулярно робили огляд матеріалів, уміщених на сторінках іншої української та зарубіжної преси. Крім цього, особливий інтерес становлять передові редакційні статті на політичні теми, які писали переважно Г. Коваленко, М. Дмитрієв, Г. Маркевич [12, с. 45–58].

На сторінках часопису "Рідний край" періодично друкувалися звернення до виборців із закликом перевірити правильність внесення до списків їх прізвищ, щоб запобігти можливим позбавленням громадян права голосу під час голосування. Друкувалися також адреси, за якими у разі потреби можна було звернутися за юридичною консультацією. Таким чином, авторський колектив часопису "Рідний край" не залишався осторонь пропаганди серед громадськості національних партій, закликаючи її брати активну участь у політичному житті країни. Особлива увага зверталася на відповідність партійних програм, потребам народу а також на організованість і злагодженість у їх роботі. Така діяльність приносила плідні результати. Зокрема, Г. Коваленко у статті "Вибори до Думи" відзначав зростаючий інтерес серед селянства до політичного життя. Також зазначалося, що населення переймається тим, як обрати дійсно достойних кандидатів, які б навіть у найскладніших умовах змогли відстоювати народні інтереси [13, с. 6].

Відстоюючи свободи, проголошені царським Маніфестом 17 жовтня 1905 р., редакційний колектив часопису активно виступав проти редакційних дій уряду та прихильників до нього партій, які скеровувалися на придушення українського національного життя. У час, коли законодавчий орган країни уже було скликано і він розпочав свою роботу, працівники часопису "Рідний край" детально висвітлювали усі події, які у ньому відбувалися. У статті під назвою "Відкриття думи", із надією говорилося, що діяльність обраних народом депутатів зможе докорінно змінити існуючий суспільно-політичний устрій у країні [14, с. 2]. Таким чином, редакційний колектив часопису "Рідний край" вважав діяльність Державної Думи запорукою розбудови громадського життя на національних принципах.

Загалом, кореспонденти часопису "Рідний край" відзначали позитивні зрушення в українському громадському житті, які сталися під час 1905–1907 рр. Ці події дали змогу друкувати твори художньої літератури, видавати українські газети та політичні брошури, створювати українські товариства тощо. Але, на жаль, уже в ході революції 1905–1907 рр. такі оптимістичні сподівання працівників часопису "Рідний край" були розвіяні наступом царизму на революційно-демократичні сили та національно-визвольні сили. Указ імператора від 3 червня 1907 р. про розпуск Другої Державної Думи знаменував собою закінчення революції. Авторський колектив часопису також критикував реакційні дії уряду. Співробітники часопису були переконані у тому, що коли уряд справді б щиро бажав навести лад у країні і прагнув би дати суспільству такі реформи, яких хотіла більшість населення, то повинен був зберігати нейтралітет у політичній боротьбі. Часопис засуджував дискримінаційні заходи уряду, скеровані на придушення перших паростків демократичних свобод у державі [15, с. 78–80].

Один із редакторів часопису, Г. Коваленко у статті, присвяченій підписанню царського Маніфесту, підсумовуючи ті зміни, які відбулися у Росії, зазначав, що країна за останні два роки не отримала нічого, окрім спалених маєтків, пограбувань, вбивств, засланих та розстрілів. На думку автора, політична реакція викликала у певних верствах суспільства інтелектуальну реакцію. На підтвердження цього зверталася увага на зниження активності інтелігенції, появу в її колах байдужості до суспільно-політичного життя та зниження інтересу до культурно-просвітницької роботи [16, с. 5].

Отже, саме тому для виведення країни із кризи журналісти часопису у своїх статтях прагнули не формальних, а справжніх політичних, економічних та культурних прав для усіх націй, які входили до складу Російської імперії. При цьому, насамперед, зверталася увага на проблеми та перспективи суспільно-політичного та культурного розвитку українських земель. У подальші роки авторам часопису "Рідний край" доводилося працювати в умовах ще більш жорстокої урядової цензури. Однак, незважаючи на це, редакційний колектив часопису у своїх публікаціях завжди відстоював національні інтереси українського народу.

Таким чином, діяльність часопису "Рідний край" припала на складний та дуже важливий для всього українського суспільства відрізок історії. Видавці та співробітники часопису не залишалися осторонь тих подій політичного життя, які відбувалися у країні. У зв'язку з цим, одним із головних напрямків роботи часопису "Рідного краю" було ознайомлення українського суспільства із політичними подіями, які відбувалися у країні.

Аналіз публікацій, вміщених у часописі, дає можливість скласти загальну картину політичних симпатій редакційного колективу видання. Кореспонденти часопису "Рідний край" мали свою чітко сформовану позицію у поглядах на те, якими мають бути головні напрямки суспільного та політичного розвитку країни і на місце України в тих процесах, які відбувалися в російському суспільстві. На початку видання часопису його співробітники поклали значні сподівання на ті зрушення, які мали місце в країні після подій 1905–1907 рр. Однак з часом ця ейфорія змінилася більш жорсткими та реалістичними оцінками, пов'язаними із революційними подіями.

Список використаних джерел

1. Коваленко Г. О. До своїх читачів / Г. О. Коваленко // Рідний край. – 1906. – Ч. 1. – С. 5–6. 2.

Крупський І. В. Національно-патріотична журналістика України / І. В. Крупський. – Львів: Вид-во Світ, 1995. – 184 с. 3. Коваленко Г. О. Державна дума / Г. О. Коваленко // Рідний край. – 1906. – Ч. 25. – С. 10–11. 4. Чикаленко Є. Х. Спогади (1861–1907) / Є. Х. Чикаленко. – К.: Темпора, 2011. – 504 с. 5. Лисенко О. В. Роль преси у формуванні української національної / О. В. Лисенко. – К.: Вид-во "Наукова думка", 2000. – С. 150. 6. Дмитрієв М. А. Вибори до Державної Думи / М. А. Дмитрієв // Рідний край. – 1907. – Ч. 5. – С. 2. 7. Дмитрієв М. А. В справі виборів до Державної Думи / М. А. Дмитрієв // Рідний край. – 1906. – Ч. 9. – С. 12. 8. Чижевський П. В. З Державної Думи / П. В. Чижевський // Рідний край. – 1906. – Ч. 26. – С. 9. 9. Гутковський В. В Українська журналістика Наддніпрянщини (друга половина XIX ст. – 1920 р.) / В. В. Гутковський. – Львів: Вид-во Світ, 2001. – 131 с. 10. Грінченко Б. Д. Тяжким шляхом: Про українську пресу / Б. Д. Грінченко. – К.: Друкарня 1-ої Київської Друкарської Спілки Трьох свят. – 1912. – 96 с. 11. Пчілка О. В Державній Думі / О. Пчілка // Рідний край. – 1909. – Ч. 30. – С. 2. 12. Семенко С. В. Журнал "Рідний край" (1905–1916) – перший легальний друкований орган національної періодики Наддніпрянської України початку XX століття / С. В. Семенко. – Полтава: Вид-во РІК, 2005. – 444 с. 13. Шраг І. М. Посол до першої Думи М. Онацький / І. М. Шраг // Рідний край. – 1907. – Ч. 18. – С. 6. 14. Пчілка О. Відкриття думи / О. Пчілка // Рідний край. – 1908. – Ч. 3. – С. 2. 15. Животко А. П. Історія української преси / А. П. Животко. – К.: Вид-во Наша культура і наука, 1999. – 368 с. 16. Коваленко Г. О. Царський Маніфест / Г. О. Коваленко // Рідний край. – 1906. – Ч. 5. – С. 5.

Ирина Кучернюк

**РАБОТА АВТОРСКОГО КОЛЛЕКТИВА ЖУРНАЛА "РИДНЫЙ КРАЙ"
В ОПИСАНИИ ОБЩЕСТВЕННО-ПОЛИТИЧЕСКОЙ ЖИЗНИ
УКРАИНЫ 1905–1907 ГГ.**

На основе анализа статей журнала "Ридный край" проведены исследования жизни украинцев (1905–1907 гг.). Описано роль журнала в защите национальных интересов украинского народа в области общественной и политической жизни. У авторского коллектива периодического издания была собственная позиция на то, каким должны быть общественное и политическое развитие страны и на место Украины в тех процессах, которые осуществлялись в российском обществе. Статьи, опубликованные в "Ридному крае", сыграли важную роль в формировании политических взглядов украинцев.

Ключевые слова: журнал "Ридный край", авторский коллектив, Украина, общественно-политическая жизнь, национальные интересы.

Irina Kuchernyuk

**SOCIAL AND POLITICAL LIFE OF UKRAINE IN 1905–1907
ON THE PAGES "RIDNIY KRAY"**

Analyzing "Ridnyy Kray" magazine articles author investigates social and political life of Ukrainians (1905–1907). The role of magazine is shown in defending of national interests of the Ukrainian people in the spheres of public and political life. The author collective of magazine had the clear position in views on main directions of social and political development of country and the place of Ukraine in those processes which took place in Russian society. Articles published in "Ridnyy Kray", played a significant role in the development of Ukrainian political views.

Key words: magazine "Ridnyy Kraj", authors, Ukraine, social and political life, national interests.

УДК 94 (497.1) "1914":070

Світлана Чернік

**АВСТРО-СЕРБСЬКИЙ КОНФЛІКТ 1914 Р.
У ВИСВІТЛЕННІ ГАЗЕТНОЇ ПЕРІОДИКИ УКРАЇНИ**

У статті на основі матеріалів газетних видань України розкриваються події у Сербській державі у червні-липні 1914 р. Досліджено зміст публікацій київських, одеських, харківських та інших регіональних газет й викладено позицію цих видань щодо австро-сербського конфлікту, який став приводом для початку Першої світової війни. Особлива увага приділена статтям про загострення відносин між Австро-Угорською імперією і Сербським королівством та переростання їх дипломатичного протистояння у війну. Визначено роль кореспондентських репортажів у висвітленні австро-сербського зіткнення на Балканах.

Ключові слова: Сербія, Австро-Угорська імперія, війна, газетні видання України, кореспондент.

Перемога Сербії у Другій Балканській війні 1913 р. значно зміцнила її позиції у регіоні та поставила на порядок денний питання про об'єднання усіх історичних сербських територій, зокрема й тих, що перебували у складі Австро-Угорської імперії, у межах єдиної балканської держави. Проте, цей процес ускладнювався економічним становищем Сербії, яке значно погіршилося через ведення війн. Отримані урядом кредити повністю витрачалися на покриття попередніх боргів. Нестабільна ситуація у державі призвела до загострення відносин між політичними партіями у парламенті (скупщині).

Окрім того, в Сербії на початку ХХ ст. відбувалося перманентне протистояння військових із урядом. Таємний союз "Чорна рука", незважаючи на позицію влади, виступав за продовження активної боротьби за возз'єднання сербських земель. Націоналістичне об'єднання самостійно вело боротьбу проти Австро-Угорщини, як держави, під владою якої перебувала частина сербських областей. Така діяльність союзу стала підставою для його войовничих акцій, скерованих проти австрійського уряду в 1914 р. та вбивства 28 червня 1914 р. у Сараєво членом організації "Млада Босна", сербським студентом Гаврилом Принципом спадкоємця престолу Австро-Угорської імперії ерцгерцога Франца Фердинанда. Ця подія сколихнула світову громадськість. Періодичні видання розмістили на своїх шпальтах інформацію про трагедію на Балканах. Газети, що виходили на території підросійської України, зокрема "Киевлянин", "Киевская мысль", "Южная копейка", "Южный край", "Рада" також оперативно відслідковували розвиток австро-сербського конфлікту 1914 р., що перетворився у липневу кризу й початок Першої світової війни.

Проблемам протистояння між Австро-Угорщиною і Сербією та подальшого загострення дипломатичних відносин у Європі напередодні Першої світової війни присвячена значна кількість праць учених-істориків. Зокрема, слід відзначити роботи Є. Кострикової [1], Д. Брикова [2], І. Богомолова [3], С. Воронкової [4], Б. Котова [5], у яких одним із джерел досліджень виступала преса Російської імперії. Зокрема, монографія Є. Кострикової є вагомим науковим доробком, у котрому здійснено вивчення діяльності кореспондентів газет Російської імперії 1907–1914 рр., принципів відбору необхідної інформації, механізмів взаємодії державних органів із редакціями видань, шляхів формування громадської думки необхідної для офіційної влади [1]. Історики Д. Бриков, І. Богомолів та С. Воронкова у своїх публікаціях більше уваги приділили аналізу змісту преси та виявили особливості у висвітленні подій червня-липня 1914 р. у газетах "Речь" "Русское слово", "Утро", "Русские ведомости" тощо.

Однак газети, що друкувалися у підросійській Україні не стали об'єктом окремого дослідження. У зв'язку з цим автор робить спробу проаналізувати матеріали газетних видань України із метою розкрити уявлення тогочасного суспільства про перебіг подій напередодні Першої світової війни, а саме австро-сербський конфлікт у червні-липні 1914 р.

Австро-Угорська імперія негативно сприйняла політику Сербської держави початку ХХ ст. щодо об'єднання її історичних територій та використала убивство спадкоємця австрійського престолу Франца Фердинанда як привід для розпалювання конфлікту із Сербією. 23 липня 1914 р. Австро-Угорщина висунула ультиматум Сербській державі, за яким остання, без надання жодних доказів, обвинувачувалася в організації вбивства ерцгерцога Франца Фердинанда та посяганні на монархію Габсбургів. Газети України одразу надрукували текст цього документу. Австрійська влада висунула наступні вимоги Сербії: припинення будь-якої пропаганди, яка провокувала б ненависть та презирство до Австро-Угорської монархії; закриття товариства "Народная Одбрана" та інших націоналістичних організацій; корегування сербської системи освіти для запобігання розповсюдження антиавстрійських настроїв; співпраця із австрійсько-угорськими органами у справі придушення революційного руху, скерованого проти територіальної цілісності Австро-Угорської імперії; проведення судового розслідування убивства австро-угорського спадкоємця престолу за участю австрійських представників; арешт усіх винних у транспортуванні зброї через сербський кордон до Боснії та інших організаторів убивства ерцгерцога [6, с.2].

Для надання офіційної відповіді Австро-Угорщині Белграду надавалося 48 год. За повідомленнями газет України, австрійська преса намагалася виправдати різку форму ультиматуму Сербії загрозливим впливом великосербської ідеї на цілісність Габсбурзької монархії. У одній із віденських газет відзначалося: "Жодна держава не може пожертвувати своїм авторитетом, життям високопоставлених осіб, спокоєм та економічним піднесенням фанатизму руху, який має кінцеву мету відторгнення від цієї держави частини її провінцій й прагне до цієї мети, використовуючи усі засоби" [6, с. 2].

Згідно з інформацією харківської газети "Южный край", громадськість Белграду сприйняла австрійський ультиматум як оголошення війни Сербії, оскільки документ не передбачав можливості переговорів між конфліктуючими сторонами [6, с. 2]. Сербська влада мала або прийняти, або

відхилити його. У разі відмови Австро-Угорщина погрозувала розривом дипломатичних відносин. Белградська преса натомість заявила, що прийняти умови, які передбачали втручання іноземної держави у внутрішньополітичні справи Сербії, було неможливо. У київській газеті "Южная копейка" інформувалося про те, що сербський уряд заявив про ймовірність прийняти лише частини австрійських вимог юридичного й судового характеру, але не політичного та пропонував розглянути міжнародним арбітражем австро-сербський конфлікт [7, с. 1]. Проте Австро-Угорщина через наполегливість німецького імператора Вільгельма на різких діях щодо Сербії не була зацікавлена у мирному розв'язанні проблеми [7, с. 1]. Таким чином, австрійський уряд уже при формулюванні своїх ультимативних вимог до Сербії розраховував на їх відхилення. Згодом голова уряду Сербії Н. Пашич, під час одного з виступів у скупщині, надрукованому в газеті "Киевлянин", заявив, що Австро-Угорщина використала злочин у Сараєво як привід до війни із Сербською державою, "коли стало неможливим придушити національні прагнення інших держав" [8, с. 5].

Українська газета "Рада" до останнього моменту сподівалася на мирне врегулювання конфлікту та відповідну дипломатію близьких до Австрії та Сербії країн [9, с.1–2]. Редакція цього видання слушно вважала, що війна для Сербії не обіцяла нічого доброго, оскільки для маленької держави буде важкою, а претензії Австрії лише зростатимуть [10, с.3]. Разом із тим, з оптимізмом відзначалося, що навіть захоплення Белграду не означатиме переростання конфлікту у загальноєвропейський. Однак у іншій статті кореспондента газети "Рада", котрий підписував свої статті криптонімом "С.Ч.", вказувалося на хиткість встановленої у Європі рівноваги, оскільки вона підтримувалася на фальшивих терезах, яким достатньо й макового зернятка для їх порушення [11, с. 2].

Слід відмітити, що в умовах майже фактичного розриву дипломатичних відносин з Австро-Угорщиною, Сербія готувалася до війни. Уряд Н. Пашича вирішив дозволити австрійським військам зайняти Белград, сподіваючись спровокувати цим втручання Європи у австрійсько-сербське протистояння [6, с.2]. Заздалегідь, зі столиці, були вивезені до тимчасової резиденції сербської влади у місті Крагуєвац усі державні цінності та документація [7, с.1]. У країні розпочалася загальна мобілізація. Аналіз матеріалів періодики України дозволяє визначити стан підготовки армій ворогуючих країн. Ґрунтовний матеріал із характеристикою збройних сил Австро-Угорщини та Сербії знаходимо у газетних виданнях. Так, у статті "Бойові сили Австро-Угорщини та Сербії" газети "Южный край" відзначалося про чисельність військ ворогуючих сторін [12, с.3]. Згідно із підрахунками автора публікації, в Австро-Угорській монархії було 406390 солдатів, у разі додаткових мобілізаційних заходів їх кількість збільшувалася б ще на 5–6 %. Сербія у кращому випадку могла розраховувати на 150 тис. осіб. Окрім цього, Австрія мала переваги у дислокації армії, що давало їй можливість розпочати війни у двох напрямках одночасно та змусити відступити сербські війська [12, с.3]. Більш оптимістично оцінювали сили армії Сербії у редакції газети "Южная копейка", у якій нараховували близько 405 тис. сербських солдатів, проте це було все ж таки менше ніж у австрійців [7, с.1]. Нагадаємо, що війська Сербії мали краще оснащену артилерію та досвід ведення бойових дій у складних умовах гір й ущелин під час Балканських війн 1912–1913 рр. Важливою прерогативою Австро-Угорщини був значно більший матеріальний ресурс для ведення війни [7, с.1]. "Киевская мысль" додатково вказувала на відсутність у Сербії на Дунаї військових кораблів [13, с.1]. На нашу думку, газети України не давали однозначного висновку щодо переваг жодної зі сторін, тим самим надаючи право своїм читачам формувати власну думку щодо перспектив потенційної війни. Однак, згодом київське періодичне видання "Южная копейка" зауважило, що "бойова готовність сербської армії стоїть на висоті, котрій могла б позаздрити будь-яка з європейських армій" [14, с. 2].

14 липня 1914 р. міністр-президент Сербії Н. Пашич зустрівся із австрійським посланцем у Белграді, бароном Гислем, якому надав офіційну відповідь на ультиматум Австро-Угорщини [7, с.1]. Отримана сербська нота визнана віденським урядом незадовільною та сприймалася ним як відмова від виконання висунутих вимог, що призвело до розриву дипломатичних відносин між державами [7, с.1]. Уже 16 липня 1914 р. усі газети України надрукували термінове повідомлення про оголошення 15 липня поточного року Австро-Угорщиною війни Сербії, як зазначалося у телеграмі, "для захисту своїх прав та інтересів" [15, с.1; 16, с.1]. У свою чергу імператор Франц-Йосиф виступив із маніфестом до народів Австро-Угорської імперії, у якому закликав їх стати на захист держави: "Постійним викликом Сербії потрібно покласти край, щоб зберегти честь і гідність моєї монархії від збитків та позбавити її державний, економічний та військовий розвиток від постійних потрясінь...З огляду на це я змушений приступити до того, щоб силою зброї створити необхідні гарантії, котрі повинні забезпечити моїм державам внутрішній спокій та тривалий мир зовні" [17, с.3]. Уряд Сербії був готовий до таких подій та ще 13 липня 1914 р. оприлюднив прокламацію до сербського народу із гаслом боронити від ворога свою батьківщину [18, с.1]. Сербський королевич-регент Олександр Карагеоргієвич, який із 8 липня 1914 р. став правителем

держави, у зв'язку із хворобою короля Петра, також проголосив емоційну промову, у якій нагадував про хоробрість та патріотичність сербів, виявлених у попередніх війнах: "Покажемо ще раз, як серби можуть жертвувати собою за свою батьківщину та віддано захищати її від значно сильнішого та зухвалого ворога. Серби захищайте усіма силами своє вогнище та сербське плем'я" [19, с.3; 20, с.3]. Заяви монархів Австро-Угорщини та Сербії, які надрукували у газетах України, ознаменували початок австрійсько-сербської війни. Із цього часу шпальти газет активно висвітлювалися перебіг подій та стан справ у балканському регіоні.

Дослідження матеріалів періодики України зазначеного періоду свідчить про те, що населення Російської імперії сприйняло новину про оголошення війни Сербії із обуренням. За інформацією редакції "Южного края", у Петербурзі, біля сербської місії, організовано велику маніфестацію із проголошенням вітальних гасел на адресу сербів [21, с. 3]. Офіційна влада Росії також підтримувала позицію населення. Згідно із повідомленнями у газеті "Киевская мысль", в указі імператора Миколи II зазначалося, що "ми стоїмо на порозі між миром та війною... бо ніколи ще не було настільки серйозного моменту..." [22, с.1]. Російська влада, розуміючи усі наслідки війни між Австрією та Сербією, розпочала мобілізацію власних армії та флоту. Внаслідок чого 20 липня 1914 р. Німеччина висунула Російській імперії ультиматум – припинити військову підготовку. Відмова російської влади виконати цю вимогу викликала відповідну заяву німецького уряду про оголошення війни Росії, про що повідомили газети [23, с.3]. Уже 25 липня 1914 р. телеграми Петербурзького телеграфного агентства надрукували інформацію про початок війни Росії із Австро-Угорщиною [24, с. 2]. Одночасно німецькі війська розпочали наступ на Бельгію та Францію, що спровокувало виступити на їх захист Великобританію. Бойові дії двох військово-політичних блоків Антанти та Троїстого союзу підтвердили початок Першої світової війни.

Шпальти усіх газет України, зокрема, "Киевлянин", "Киевская мысль", "Южная копейка", "Южный край", "Киев", "Одесский листок", "Одесские новости", "Рада" заповнили численні телеграми, повідомлення, статті про початок боїв на фронтах війни [25; 26]. Окремі редакції газет України у 1914 р. скерували власних воєнних кореспондентів на Балкани для більш повного інформування українських читачів про події австро-сербської війни. Виявлена нами значна кількість газетних публікацій про події на Балканах, центром яких стала Сербія, дозволяє стверджувати про існування підвищеного інтересу української громадськості до долі балканських народів.

Таким чином, локальний конфлікт, який виник між Австро-Угорщиною та Сербією, був використаний великими державами як привід до війни, яка мала реалізувати їх геополітичні плани. Російська імперія та її населення виступили на підтримку сербського народу. На сторінках газетних видань України детально розкривався перебіг подій австрійсько-сербської війни, на фронті якої від редакцій були відряджені спеціальні військові кореспонденти, котрі інформували українських читачів про стан справ у балканській державі.

Список використаних джерел

1. Кострикова Е. Г. Русская пресса и дипломатия накануне первой мировой войны, 1907–1914 / Е. Г. Кострикова. – М.: Изд. центр ИРИ, 1997. – 175 с.
2. Брыков Д. С. Русская либеральная пресса о взаимоотношениях стран Антанты и тройственного союза накануне Первой мировой войны: по материалам газет "Речь" и "Русские ведомости": дисс ... канд. истор. наук: 07.00.02 / Д. С. Брыков. – Санкт-Петербург, 2008. – 219 с.
3. Богомолов И. К. Сараевское покушение 28 июня 1914 г. и его последствия в освещении русской печати / И. К. Богомолов // Исторические, философские, политические, юридические науки, культурология и искусствоведение. Вопросы теории и практики. – Тамбов: Грамота, 2014.– № 2 (40). – Ч. 1. – С. 31–35.
4. Воронкова С. В. Русская пресса и дипломатия накануне первой мировой войны. 1907–1914 / С. В. Воронкова, Е. Г. Кострикова // Вопросы истории. – 1999. – № 1. – С. 173–174.
5. Котов Б. С. Газета "Речь" в дни июльского кризиса 1914 года / Б. С. Котов // История: к столетию Первой мировой войны. – 2014. – № 1. – С. 9–16.
6. Ультиматум. Решение Сербии // Южный край. – 12 июля 1914. – С. 2.
7. Возможность войны // Южная копейка. – 14 июля 1914. – С. 1.
8. Киевлянин. – 24 июля 1914. – С. 1.
9. Австрия і Сербія // Рада. – 15 июля 1914. – С.1–2.
10. Війна. Шанси війни й згоди // Рада. – 18 июля 1914. – С. 3.
11. С.Ч. Австро-сербська війна / Ч. С. // Рада. – 17 июля 1914. – С. 1.
12. Боевые силы Австро-Венгрии и Сербии // Южный край. – 15 июля 1914. – С. 3.
13. Австрийская дунайская флотилия // Киевская мысль. – 17 июля 1914. – С. 1.
14. Боевая подготовка Сербии [Повідомлення] // Южная копейка. – 20 июля 1914. – С. 2.
15. Война // Южный край. – 15 июля 1914. – С. 1.
16. Война // Киевская мысль. – 16 июля 1914. – С. 1.
17. Манифест Франца Иосифа // Киевская мысль. – 17 июля 1914. – С. 3.
18. Прокламация сербского правительства // Киевская мысль. – 17 июля 1914. – С. 1.
19. Манифест Сербского королевича // Южная копейка. – 20 июля 1914. – С. 3.
20. Манифест королевича Александра // Рада. – 26 июля 1914. – С. 3.
21. Манифестации // Южный край. – 17 июля

1914. – С. 3. 22. Киевская мысль. – 17 июля. – С. 1. 23. Германия объявила войну России // Киевская мысль. – 20 июля 1914. – С. 3. 24. На театре войны // Киевлянин. – 27 июля 1914. – С. 2. 25. Австро-сербская война // Южная копейка. – 19 июля 1914. – С. 2–3. 26. На русском театре военных действий // Южный край. – 16 августа 1914. – С. 2.

Светлана Черник

АВСТРО-СЕРБСКИЙ КОНФЛИКТ 1914 Г. В ОСВЕЩЕНИИ ГАЗЕТНОЙ ПЕРИОДИКИ УКРАИНЫ

В статье на основе материалов газетных изданий Украины раскрываются события в сербском государстве в июне-июле 1914 г. Исследовано содержание публикаций киевских, одесских, харьковских и других региональных газет и изложено позицию этих изданий относительно австро-сербского конфликта, который став поводом для начала Первой мировой войны. Особенное внимание уделено статьям об обострении отношений между Австро-Венгерской империей и Сербским королевством и перерастанием их дипломатического противостояния в войну. Определено роль корреспондентских репортажем в освещении австро-сербского столкновения на Балканах.

Ключевые слова: Сербия, Австро-Венгерская империя, война, газетные издания Украины, корреспондент.

Svitlana Chernik

AUSTRIAN AND SERBIAN CONFLICT OF 1914 AS COVERED BY NEWSPAPERS IN UKRAINE

The article deals with events in Serbia in June – July of 1914 as covered by the newspapers in Ukraine. The content of the newspapers published in Kyiv, Odesa, Kharkiv, and other regional cities has been well researched and their standpoint concerning the events of the Austrian-Serbian conflict which triggered the World War I has been also studied. A special attention has been given to growing animosity between Austro-Hungarian Empire and Serbia as well as the transformation of their diplomatic conflict into the war. The role of news reports in the coverage of the Austrian-Serbian clash in the Balkans has been also well established.

Key words: Serbia, Austro-Hungarian Empire, war, newspapers, reporter.

УДК 94(477+470.62/.67):050“1925/1932”

Юлія Готкова

УКРАЇНСЬКІ ДРУКОВАНІ ПЕРІОДИЧНІ ВИДАННЯ КУБАНІ ТА ДОНУ ПРО УКРАЇНІЗАЦІЮ В ПІВНІЧНО-КАВКАЗЬКОМУ КРАЇ (1925–1932 РР.)

У статті йдеться про 1925–1932 рр., коли друковані періодичні видання Кубані та Дону публікувалися українською мовою. Висвітлюється процес українізації преси у Північно-Кавказькому краї, а саме: виконання плану з перекладу преси на українську мову, матеріальна та організаційна допомога у випуску преси, забезпечення передплат газет. Характеризується вихід газет “Радянський станичник”, “Червоний прапор”, “Червона газета”, “Новим шляхом”, районних газет та їх діяльність.

Ключові слова: Північно-Кавказький край, українізація, “Радянський станичник”, “Червона газета”, “Новим шляхом”.

Українська преса під час проведення українізації в Північно-Кавказькому краї була однією зі складових у підтримці національно-культурного відродження українських мас, каналом інформування щодо ситуації в УСРР, розвитку освіти та науки, літератури та театру на Кубані та Дону.

Досягнення поставленої мети вимагає вирішення такого завдання, як простеження еволюції розвитку української преси Північно-Кавказького краю у період “коренізації”.

На сьогоднішній день українські друковані періодичні видання Північно-Кавказького краю досліджені дотично, у багатьох авторів є низка неточностей. Аналіз останніх досліджень доводить, що низка дослідників, які висвітлювали до сьогодні окремі аспекти цієї проблеми, зокрема, С. Заремба [1], О. Терещенко [2–3], Д. Білий [4–5], О. Панченко [6], Н. Ламосова [7], Т. Хлинніна [8], розкрили розвиток української преси у контексті загального українізаційного процесу.

Оглядаючи наукове вивчення української преси на Північному Кавказі та Дону, маємо достатні підстави стверджувати, що матеріалів із цієї проблеми достатньо, однак єдиного дослідження, яке

б розкрило специфіку та висвітлило увесь масив інформації з української преси Північно-Кавказького краю, немає. Відтак українська преса у Північно-Кавказькому краї упродовж 1925–1932 рр. охоплює різні галузі національно-суспільного життя і потребує спеціального огляду.

Для дослідників особливий інтерес представляє кубанська преса, бо вона є важливим джерелом для всебічного розгляду проблем українізації на Північному Кавказі та на Дону. У 1923–1932 рр. вона була одним із важливих суспільних процесів у Північно-Кавказькому краї, й тому періодичні видання постійно приділяли увагу її проведенню.

Розвиток української преси на Кубані й Дону, що входили тоді у єдиний Північно-Кавказький край, відбувся у 1925–1932 рр. Секретаріат Північно-Кавказького комітету партії у цей час ухвалював численні рішення щодо українізації. Ці рішення охоплювали матеріальну та організаційну допомогу у випуску преси українською мовою: виділення коштів на папір, дозволу відряджень редакторів газет в Україну тощо. Таким чином, держава почала втілювати тимчасово рівноправний доступ громадян до преси рідною мовою, нехай навіть і до преси винятково комуністичного напрямку. Преса приймала безпосередню участь "у справі організації мас і разом із тим у справі їх ідейного виховання" [9, с. 2].

До проведення українізації в 1923–1932 рр., зокрема у період громадянської війни, починаючи з 1917 р., на Кубані видавалося 6 україномовних газет – "Кубанська зоря", "Нове життя", "Чорноморщина", "Чорноморець", "Чорноморська Рада", "Чорноморський українець" [1, с. 103].

Українське населення на Північному Кавказі, Кубані, Ставропольщині, Тереку та Чорноморщині, після завершення революційних подій 1918–1920 рр., почало виявляти інтерес до преси. Однак своєї газети українською мовою ще не мав Північно-Кавказький край. У 1923 р. почав отримувати край лише газети із України, чого до цього часу не було. Зокрема, харківські "Вісті ВУЦВК" дійшли до Краснодару влітку 1923 р., а раніше, як зазначала газета "Пролетарська правда", їх там ні за яку ціну не можна було ні передплатити, ні купити [10, с. 1].

Українізацію проголошено більшовицькою владою у квітні 1923 року на XII з'їзді РКП(б), однак у друк перша українська газета на теренах Північно-Кавказького краю з'являється у 1925 р. У той час, як у листопаді цього ж року у Харкові – столиці УСРР, завідувач відділу преси при ЦК партії Демченко доповідав на пленумі ЦК спілки робітників преси, що "преса буйно розвивається" [11, с. 4], а на Всеукраїнському з'їзді учителів констатувала, що у 1923 р. 28 % газет виходило українською мовою, у 1924 р. – 38 % [12, с. 2].

У 1924 р. в Краснодарі започатковано видання газети "Красное знамя" із додатком "Советский станичник", що виходила російською, а вже наступного року – додаток друкувався українською мовою під назвою "Радянський станичник" [13]. Отож, із серпня 1925 р. "Радянський станичник" почав українізовуватися. Однак варто зазначити, що процес йшов повільно, й це занепокоїло українську секцію крайкому ВКП (б). У результаті чого було вжито заходів.

Додаток "Радянський станичник" не задовольняв потреб місцевої людності в українському друкованому слові, і тому виникло питання про видання окремої української газети, незалежно від "Красного знамені". Остання, після дискусії про українізацію на Кубані, під тиском із місць, змушена була написати на своїх сторінках, що "українська газета на Кубані буде. Вона мусить бути не для тих, хто її не хоче, а для тих, хто її хоче, кому вона потрібна" [14, с. 16].

І в тому ж 1925 р. спеціальна постанова Північно-Кавказького крайкому ВКП(б) "Про роботу серед українців" визначила подальший життєвий шлях газети, а саме: було вирішено перетворити додаток "Радянський станичник" газети "Красное знамя" в українську газету із використанням її для обслуговування усіх районів краю з українським населенням. Кубанському окружному комітету разом із відділом друку крайового комітету доручили втілити у життя його рішення [15, с. 14]. Київська газета "Пролетарська правда" на своїх сторінках, у рубриці "По радянських республіках", про це повідомила: "краснодарську газету "Советский станичник" у жовтні 1925 р. почали видавати українською мовою" [16, с. 2].

З появою цього тристорінкового випуску газети й розпочато історію друку української преси в період проведення українізації на території Північно-Кавказького краю, найбільшому регіоні компактного проживання українців на території РСФРР. Вихід газети "Радянський станичник" безсумнівно підтримали кубанці, які у своїх листах писали до неї: "Газета "Радянський станичник" – наша газета, якої ми чекали довго. Не слід її знищувати, бо в ній потреба дуже велика серед хліборобів. Мова, якою вона написана, – мова наша. Ми її розуміємо добре, хоч од деяких слів одвикли, але звикнемо, бо вони є наші, утворені нами і нашими батьками" (хлібороб З. Діброва) [4, с. 91]. На сторінках газети розгорнулася перша дискусія: чи потрібні українські газети на Кубані та чи зрозуміла ця мова кубанцям?

Завдяки газеті "Радянський станичник" з'явилася можливість в українців висвітлювати відомості про своє життя, зокрема, за виступи щодо переведення освіти на рідну мову: "На засіданні стан ради (станичної ради – примітка автора) серед інших справ було поставлено

питання про те, на якій мові вчити дітей в школі. Це питання поставив робітник, котрий недавно прибув до станиці Полтавської. Він указав, що однієї російської школи мало, що треба відкривати ще одну. В станиці 95 % складають українці. Населення – хлібороби заявили, що наші діти вчилися по-українськи, то й нехай вчаться. На сцену виліз тоді вчитель, котрий почав доказувати станичникам "превосходство русского языка над украинским". Тільки хлібороби припинили його "гарячу" промову та попрохали зійти зі сцени" [17].

Навесні 1926 р. цю маленьку газету, єдину на терені Північно-Кавказького краю, закрили, а передплатники, сількори та деякі її співробітники були передані новій крайовій газеті [18, арк. 20].

На початку 1926 р. почала виходити у Краснодарі газета "Червоний прапор". Вона була україномовним органом Північно-Кавказького крайкому ВКП(б) та позиціонувала себе як українська газета усього Північно-Кавказького краю, яка вела також, як і "Радянський станичник", на своїх сторінках гостру дискусію про феномен української мови на Кубані й необхідність видання власної української преси [19, с. 3].

Ця краснодарська газета дала змогу читачам-українцям побачити чітку картину подій щодо впровадження українізації на Кубані: "За останній рік дуже багато писалося в газетах, говорилось на різних зборах про українізацію Кубані. А деякі установи виносили палкі резолюції про те, щоб українізувати в станицях не тільки школи та хати-читальні, а й радянський апарат (станраду, суд і т.п.). Одначе від цього нікому не легше. Постанови залишаються на папері... Станична рада станиці Уманської Кубанської округи ще в лютому місяці прийняла постанову про українізацію. Рада хутора Козаче Коренівського району на Кубані і вивіску зняла з ради та написала українською мовою. А українізація так і не проводиться! Районні виконкоми стоять збоку та чекають, що воно з того вийде. Досить розказувати "теплі" слова про українізацію! Треба взятися за практичну роботу" [20].

З кінця вересня 1926 р. замість газети "Радянський станичник" та "Червоний прапор" виходила газета "Червона газета" у Ростові-на-Дону, як крайова газета української секції Північно-Кавказького крайкому ВКП(б) та Донського окружного ВКП(б). А з другого номера за 1928 р. вона стала крайовою тільки української секції Північнокавказького крайкому ВКП(б). Кубанський дослідник К. Плохий у збірці "Наш край" (1928 р.) констатував тоді, що на Північному Кавказі, на більш ніж 3 млн українського населення, а видається тільки одна українська газета [21, с. 33].

Розпочинала свою діяльність редколегія "Червоної газети" у 1926 р. із одного працівника-сількора та 35 передплатників платного тиражу. Через рік вона, будучи на той час єдиною україномовною газетою в РСФРР, вже мала постійну редакцію й понад 200 сільських кореспондентів [22, с. 3], й стала розходитися по Кубані, Донщині, по округах Армавірській, Сальській, Таганрозькій та ін. До цієї газети стали писали про усе й із різних місць Північного Кавказу. Як писала редакція, матеріалу, який вона одержувала від своїх співробітників, вистачило б не тільки на щотижневу газету [21, с. 33].

З 15 квітня 1927 р. "Червона газета" започаткувала літературну сторінку [23, с. 179], у якій публікували свої перші доробки молоді українські письменники. Зокрема, С. Баклаженко друкував свої вірші у "Червоній газеті" та інші. Головним редактором газети був Ф. Чапала (літературний псевдонім – Вишневецький), секретарем – письменник С. Добровольський, літературним редактором і відповідальним за випуск – поет І. Луценко [6, с. 77].

Не раз писалося про те, що видання треба збільшити до двох-трьох разів на тиждень, а пленум Старомінського виконавчого комітету Донського округу висловився навіть за те, щоб вона виходила щоденно. Але ініціатива не знайшла підтримки, й газета продовжувала виходити раз на тиждень, як і раніше [21, с. 33]. І тільки у 1929 р. секретаріат Північно-Кавказького крайкому партії вирішив збільшити наклад "Червоної газети" удвічі та доручив крайвиконкому виділити для цієї мети додатково 4,5 пудів паперу та 6450 крб., визначивши це як місячну норму [2, с. 73]. Приймавши таке рішення щодо збільшення накладу, секретаріат таким чином додав зусиль, щоб ця газета отримала масове розповсюдження на території Північного Кавказу та у донських округах. Отож, виходити газета почала у період 1929–1932 рр. двічі на тиждень.

Газета набувала значної популярності серед українського населення краю, про що свідчить збільшення накладу: у грудні 1929 р. "Червона газета" мала тираж 4 тис. примірників, у січні 1930 р. – 6,5 тис., березні – 9 тис., липні – 10 тис., вересні – 18 тис., жовтні – 26 тис., листопаді – 36 тис. І в грудні 1930 р. наклад становив 38 тис. примірників. "Червону газету" передплачували усі українські школи, хати-читальні, клуби "Нацмен", також була значна кількість окремих передплатників серед пересічних громадян [6, с. 77]. Це свідчило про розширення та поглиблення українізаційних процесів на Кубані, які стосувалися кожної станиці, школи, установи, закладу.

У 1931–1932 рр. при "Червоній газеті" виходив двотижневий додаток українською мовою "Червона газета для малописьменних" [24, с. 56] та ілюстрований журнал "Глобус" [1, с. 103]. У 1932 р. видання "Червона газета" ліквідовано у зв'язку із припиненням українізації у Північно-Кавказькому краї [25, с. 213].

Політику влади в сфері українського друку ілюструє історія видання краснодарського українського педагогічного журналу "Новим шляхом", який був першим україномовним журналом у Північно-Кавказькому краї. Ініціатива створення журналу належала Народному комісаріату народної освіти (далі – Наркомос) РСФРР, який виділив позику на його друк на початку 1927 р. Його вихід вагомо підтримала й Україна, перерахувавши значну на той час суму в 10 тис. крб., з якої частина грошей призначалася на часопис "Новим шляхом" [6, с. 71]. Редактором журналу "Новим шляхом" спочатку був викладач суспільствознавства та автор шкільних підручників А. Лісогор, його наступником став викладач Краснодарського робітничого факультету М. Лола [26, арк. 19].

Видавався цей педагогічний журнал у Краснодарі упродовж 1927–1930 рр. як орган комітету національностей Наркомосу РСФРР. Усього за час його існування вийшло 14 номерів, з яких: два – у 1927 р., п'ять – у 1928, шість – 1929, і єдиний та останній номер – у 1930 р. [7, с. 48].

Незважаючи на те, що виходив у друк журнал "Новим шляхом" раз у два місяці, і нерегулярно, він усе ж став одним із перших та найбільш цікавих серед місцевих українських періодичних видань. Дуже швидко став відомим та почав користуватися серед української та російської інтелігенції популярністю, адже читали його переважно викладачі українських шкіл та робітники. Журнал багато уваги приділяв питанням українізації Кубані, чому практично у кожному його номері присвячувалися статті. Це видання мало розділи, які допомагали педагогам пришвидшити своє зацікавлення українською тематикою: "Методика і практика школи", "Політосвіта", "Краєзнавство", "З культурного життя", "Трибуна вчителя", "Життя та побут", "Літературна сторінка", а також хроніку та бібліографію. У журналі друкувалися також твори членів української асоціації пролетарських письменників В. Очерет ("Сигнал"), О. Кирий ("В бурю"), О. Розумієнко ("Нехай у мене батько богомільний") та інші [7, с. 50].

На початку 1930 р. його вирішили зробити крайовим, перенести редакцію у Ростов-на-Дону та надали йому додатково суспільно-політичну та літературну спрямованість. Однак упродовж всього 1930 р. випуск журналу "Новим шляхом" у Ростові-на-Дону так і не розпочато [7, с. 51]. Це було не випадково: журнал об'єднав навколо себе майже всю українську викладацьку еліту Кубані, яка підтримувала процес українізації та з ентузіазмом скеровувала свою діяльність на розповсюдження української мови на теренах Північно-Кавказького краю, і влада занепокоїлася.

Закриття журналу відбулося попри те, що у тому ж 1930 р. президія Ради національностей Центрального виконавчого комітету (далі – ЦВК) СРСР своєю постановою від 11 лютого поточного року "Про практичне здійснення національної політики в Північно-Кавказькому краї" ухвалила: "В найближчий час утворити в центрі Північно-Кавказького краю, округах з українським населенням осередки української культури – театри, бібліотеки, літературні об'єднання письменників-українців, активізувати діяльність преси" [8]. Постанова навіть вимагала притягувати до судової відповідальності, та звільняти із роботи тих осіб, які не виконували завдань українізації [1, с. 99]. Проте справа не вирішувалася – у постанові від 20 лютого цього ж року, але вже прийнятій Президією ВЦВК – відзначався недостатній розвиток видавничої справи національними мовами, особливо наголошувалося на відсутності видань з питань поточної політики, букварів, сільськогосподарської літератури, незадовільне обслуговування національних районів газетами рідною мовою.

У стенографічному звіті засідання колегії Наркомосвіти УСРР від 7 грудня 1930 р. зазначалося, що культурне обслуговування українського населення Північного Кавказу "в зв'язку з ліквідацією округ створились кращі умови для запровадження українізації. В найближчий час маємо організувати 9 районних газет, крім крайової "Червоної газети", маємо видати педагогічний та літературний щомісячник, маючи на увазі, що в майбутньому з нього буде утворено 3 журнали – літературний, науково-педагогічний, політико-громадський... ми певні в тому, що здійснити національну політику партії і радянської влади на Північному Кавказі щодо українізації. Ми зможемо, але це цілком залежить в певній мірі і від тої допомоги, яку ми дістанемо від НКО УСРР" [27, арк. 67].

У 1925–1932 рр. в межах теперішньої території Краснодарського краю та у тодішньому крайовому центрі – Ростов-на-Дону – не тривалий час виходило чимало періодичних україномовних видань. Зокрема, у другій половині 1920-х рр., окрім газет "Радянський станичник", "Червоний прапор" (обидві виходили у Краснодарі), "Червона газета" із її двотижневим додатком "Червона газета для малописьменних (у Ростові-на-Дону), виходило близько десяти районних газет українською мовою, які друкували фактично усі матеріали українською мовою. Ще 8 російських газет, які мали українські сторінки. Зокрема, редакція російського літературного журналу "На под'єме" восени 1927 р. започаткувала відділ для творів українських письменників Північного Кавказу [21, с. 33].

На початку 1930-х рр. кількість районних україномовних газет збільшилася удвічі – близько 20 україномовних газет виходило у друк, і їх загальний тираж перевищував 150 тис. примірників [7,

с. 52]. На 1931 р. на Кубані виходило 20 українських газет [5, с. 19]. На Дону такі газети виходили у Кашарському та Азовському районах. Їх розповсюджували й у сусідніх районах, у яких проводилася українізація. Такі газети виходили у Єйському та Кущівському районах, значна частина території яких перебувала в адміністративних межах Ростовського округу [2].

У період українізації, на території Північно-Кавказького краю, зокрема у Краснодарі та у Ростові-на-Дону, також виходили й інші українські журнали й альманахи: журнал-підручник для шкіл малописьменних Північно-Кавказького краю "Шляхом Ільіча" (1931–1932 рр.), журнал української секції Кубанської асоціації пролетарських письменників (далі – КАПП) "Ленінським шляхом" (у Краснодарі, потім у Ростові-на-Дону) (один номер – у 1930 р., та три – у 1932 р.), та літературно-художній альманах "Поступ" (у Ростові-на-Дону) (один номер у 1931 р.) і "Наступ" (у Краснодарі) (1931 р.). Останній альманах, як і альманах "Великим колективом", який вийшов у 1930 р., теж був органом української секції КАПП та сприяв розвитку національної культури на Кубані. Перший номер альманаху "Наступ" вийшов у травні 1931 р. у Краснодарі, у тому ж році – другий і останній номер [4, с. 93].

Районна україномовна преса на Кубані й Дону почала з'являтися лише із 1931 р. з українізацією газети Коренівського району "Колективіст", що стало наслідком реалізації плану українізації 17 районів Кубані. Через об'єктивні, а більше через суб'єктивні причини районна преса розвивалася дуже повільно та відображала загалом труднощі українізаційного процесу. З одного боку, бракувало україномовних журналістів. Їх підготовка у РСФРР не проводилася. Із десяти випускників Харківського інституту народної освіти, скерованих на Кубань 1930 р. не було працевлаштовано у редакції районних газет жодного. З іншого боку – партійні комітети, які опікувалися випуском газет, здебільшого стояли осторонь добору україномовних журналістських кадрів [13].

Не варто відкидати негативне ставлення до українізації й російськомовних працівників газет, які протидіяли цьому процесу, порушували вимоги директивних органів про вміщення у часописах українських сторінок, розгортання робітсько-радянського руху серед українського населення. Усе це стало причиною того, що на кінець 1932 р. лише третина районних газет українізованих районів перейшли на українську мову, а саме: "Сполох" (станція Брюховецька, 1930–1931 рр.), "Колгоспний шлях" (станція Слов'янська, 1930–1931 рр.), "Колгоспник" (станція Кущевська, 1930–1932 рр.), "Колгоспний шлях" (м. Єйськ, 1931–1932 рр.), "Червоний прапор" (м. Краснодар, 1931–1932 рр.), "Колективіст" (станція Коренівська, 1930–1932 рр.), "Колективіст" (станція Павлівська, 1931–1932 рр.), "Колгоспне Приазов'я" (Азов, 1932 р.), "Кошарський колгоспник" (селище Кошари, Дон). Двома мовами (російською і українською) друкували матеріали газети "Соціалістичне тютюнництво" (станція Сіверська, 1931–1932 рр.) і "За пролетарські кадри" (м. Краснодар, 1928–1932 рр.) [13]. Також виходила у Темрюку російською та українською мовами газета "Червоний таманець" у 1931 р. У 1932 р. вона виходила тільки українською мовою, а у 1933 р. – припинила своє існування.

Намагалися також українізуватися в період українізації на території Північно-Кавказького краю: "Ударник колгоспу" (станція Старомінська, Кубань), "Червоний тютюнник" (станція Абінська, Кубань), "Шлях Ілліча" (село Червоногвардійське, Ставропілля), "Колгоспний ударник" (станція Кагальницька, Дон) [13].

Для дітей, із грудня 1930 р. видавали "українську сторінку" в крайовій дитячій російськомовній газеті "Ленинские внучата" [7, с. 48]. Виходила із щомісячною, а потім із щотижневою змінною ця "українська сторінка". Були плани видання окремої дитячої української газети, проте до випуску такої газети справа не дійшла [3].

В усіх українських районах належало видавати хоча б одну україномовну газету. В усіх місцевих газетах 30 листопада 1930 р. наказано розміщувати українську сторінку не рідше, ніж раз на п'ять днів. Усіх, хто гальмував українізацію, преса повинна була визначати як ухильників від генеральної лінії партії. Однак насправді успіхи проведення українізації не були високими, незважаючи на заклики. Зокрема, президія Темрюкської районної КК-РСІ провела 8 жовтня 1932 р. засідання, присвячене українізації. На ньому обговорювалася стаття, яка друкувалася у районній україномовній газеті "Червоний таманець" (24 серпня 1932 р.), про працівників організацій, які "зривають" українізацію апарату. У публікації відмічалось, що завідувач райфінвідділу Павленко, маючи робітника, який володів українською мовою, не перевів роботу на українську мову, що завідувач райвно Мірко "переводив окремі відношення по станицях з української на російську, через відмови співробітників загального відділу райвиконкому друкувати їх на українській мові", а секретар Темрюкського райвиконкому Облаєва встановила постановою райвиконкому від 10 вересня 1932 р., остаточний термін переходу на українську мову – 1 січня 1933 р., всупереч рішенню райкому про перехід на українську мову з 1 вересня 1932 р. [28, с. 298].

Українізація періодичних видань на Північному Кавказі та Нижньому Подонні, так як і у інших сферах, де проводилася українізація, не отримала свого логічного завершення. Значне піднесення

української культури на території Північно-Кавказького краю викликало негативне ставлення з боку влади. Повних обертів цей процес набрав у грудні 1932 р. "Українізація безапеляційно засуджувалася як непродумана і шкідлива кампанія", і місцевим органам наказувалося "негайно зупинити українізацію, і перевести на Північному Кавказі діловодство радянських і кооперативних органів "українських" районів, а також усі існуючі газети та журнали з української мови на російську як більш зрозумілу для кубанців" [2, с. 71]. Отож, усе закінчилося після постанови ЦК ВКП(б) "Про хід хлібозаготівель на Україні, Північному Кавказі та у Західній області", яка дала блискавичний старт у триденний термін деукраїнізації Кубані, й усього Північно-Кавказького краю.

Таким чином, у 1932–1933 рр. сталінський режим завдав жорстокого удару українській культурі, освіті та пресі. Численні українські газети та журнали, що виходили тоді у крайових та обласних і районних центрах коштом держави, були ліквідовані. Десятки письменників, професійних журналістів, сількорів стали жертвами жорстоких репресій. Незважаючи на сумний фінал українізації та певні складнощі, які були наявні під час впровадження програми українізації у сфері періодичної преси, втілити у життя план із переведенню преси на українську мову загалом вдалося.

Україномовна преса попри усі ідеологічні обмеженості стала справді засобом національної самоідентифікації. Вона пов'язала україномовне населення у єдину спільноту, надала українцям Північно-Кавказького краю можливість відчути себе єдиним цілим із материковими українцями. Преса виступила потужним каталізатором українізаційних процесів.

Однак не слід забувати й про те, що підпорядкування друкованих органів партійним комітетам та виконавчим органам влади на усіх рівнях зробило їх інструментом політики цих інститутів, унеможливило позапартійне громадянське представництво. Яскравим прикладом цього були спроби України "запропонувати Народному комісаріату освіти РСФРР передати журнал "Новим шляхом" крайовим організаціям", які звичайно залишилися без уваги та реакції.

Таким чином, упродовж 1925–1932 рр. на території Північно-Кавказького краю з'явилася перша українська газета "Радянський станичник", журнал "Новим шляхом", згодом друком вийшла низка інших україномовних газет та журналів, які стали інструментами гуртування українців. Відбулася мобілізація української інтелігенції: письменників, редакторів, учителів, які висвітлювали на сторінках друкованих періодичних видань становище українізації в 37 районах, у яких зосереджувалася основна маса українського населення Північно-Кавказького краю.

Список використаних джерел

1. Заремба С. З національно-культурного життя українців на Кубані 20–30 рр. ХХ ст. / С. Заремба // Київська старовина. – № 4. – 1993. – С. 94–104.
2. Терещенко О. Українське відродження на півдні Росії / О. Терещенко // Схід. – № 6. – 1998. – С. 68–73.
3. Терещенко А. Г. Украинизация в Северо-Кавказском крае / А. Г. Терещенко. – Режим доступу: http://www.donvrem.dspl.ru/Files/article/m2/2/art.aspx?art_id=84#pro
4. Білий Д. Д. Малиновий Клин: Нариси з історії українців Кубані / Д. Д. Білий. – К.: Товариство "Україна", 1994. – 117 с.
5. Білий Д. Національно-культурний розвиток українського населення Кубані у 1921–1933 рр.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: 07.00.02 "Історія України" / Д. Білий. – Донецьк, 1994. – 21 с.
6. Панченко О. Розгром українського відродження на Кубані / О. Панченко. – Лос-Анджелес: [б. в.], 1979. – 98 с.
7. Ламосова Н. В. К истории кубанского украиноязычного журнала "Новим шляхом" / Н. В. Ламосова // Кубань-Украина: вопросы историко-культурного взаимодействия. – Вып. 4 / [Сост. А. М. Авраменко]. – Краснодар-Киев: "ЭДВИ", 2010. – С. 47–53.
8. Хлынина Т. П. Украинизация Северо-Кавказского края: замыслы и воплощение / Т. П. Хлынина // Кубань – Украина. Вопросы историко-культурного взаимодействия. Краснодар, 2006. – Вып. 1. – Режим доступу: <http://kuban-ukraine.org/ru/hlinina.html>.
9. Вага преси // Пролетарська правда. – № 244(1255). – 24 жовтня 1925. – С. 2.
10. Українське культурне життя на Кубані // Пролетарська правда. – № 234(1245). – 13 жовтня 1925. – С. 1.
11. Стан української преси // Пролетарська правда. – № 266(1277). – 20 листопада 1925. – С. 4.
12. Всеукраїнський съезд учителей // Пролетарська правда. – № 7(1018). – 10 січня 1925. – С. 2.
13. Українська діаспорна преса Росії. – Режим доступу: <http://kobza.com.ua/doslidzhennja/1088-ukrajinska-diasporna-presa-rosiji.html>.
14. Петлюра С. Українізація на Кубані та Північному Кавказі / С. Петлюра // Тризуб (Париж). – Ч. 19. – 1926. – С. 14–16.
15. Еженедельник Народного Комиссариата просвещения РСФСР. – № 29. – 1925. – С. 14–15.
16. Українізація в РСФРР // Пролетарська правда. – № 240(1251). – 20 жовтня 1925. – С. 2.
17. Радянський станичник. – Ростов-на-Дону. – 12 листопада 1925.
18. ЦДАВО України, ф. 3968, оп. 1, спр. 82, арк. 20.
19. Пастушко І. Шляхи українізації Кубані / І. Пастушко // Вісті ВУЦВК. – № 142. – 1926. – С. 3.
20. Червоний прапор. – Ростов-на-Дону. – 18 вересня 1926.
21. Плохий К. Українізація на Північному Кавказі / К. Плохий // Наш край. – № 2. – Прага. – 1928. – С. 31–36.
22. Вишневецький Б. Українці в РСФРР / Б. Вишневецький // Вісті

ВУЦВК. – Харків. – 16 квітня 1927. – С. 3. 23. Баклаженко С. Українська культура на Північному Кавказі по Жовтні / С. Баклаженко // Червоний шлях. – № 5–6. – 1929. – С. 172–183. 24. Енциклопедія українознавства: у 10 т. / [гол. ред. Володимир Кубійович]. – Париж-Нью-Йорк: Молоде життя, 1973. – Т. 7. – 396 с. 25. Савка Я. Російщення Кубані – південно-східнього бастиону України / Російщення України: наук.-попул. зб. / Л. Полтава (голов. ред.); редкол.: І. Білинський [та ін.] / Я. Савка. – К.: Укр. конгрес. ком. Америки, Ради оборони і допомоги Україні, 1992. – 407 с. 26. Государственный архив Российской Федерации, ф. А-296, оп.1, д. 396, 81 л. 27. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 9, спр. 789, арк. 61–68. 28. Иванцов И. Г. Украинизация Кубани 1922–1932 гг.: на материалах районных КК-РКИ ВКП (б) / И. Г. Иванцов // Кубань-Украина: вопросы историко-культурного взаимодействия [Сост. А.М. Авраменко]. – Краснодар-Киев: "ЭДВИ", 2010. – Вып. 4. – С. 294–307.

Юлия Готкова

УКРАИНСКИЕ ПЕЧАТНЫЕ ПЕРИОДИЧЕСКИЕ ИЗДАНИЯ КУБАНИ И ДОНА ОБ УКРАИНИЗАЦИИ В СЕВЕРО-КАВКАЗСКОМ КРАЕ (1925–1932 ГГ.)

В статье речь идет о периоде 1925–1932 гг., когда печатные периодические издания Кубани и Дона выходили на украинском языке. Освещается процесс украинизации прессы в Северо-Кавказском крае, а именно: выполнение плана по переводу прессы на украинский язык, материальная и организационная помощь в выпуске прессы, обеспечение подписки газет. Характеризуется выход газет "Радянский станичник", "Червоный прапор", "Червона газета", "Новым шляхом", районных газет и их деятельность.

Ключевые слова: Северо-Кавказский край, украинизация, "Радянский станичник", "Червона газета", "Новым шляхом".

Yulia Gotkova

UKRAINIAN PRINT PERIODICALS IN THE KUBAN AND DON ABOUT UKRAINIANIZATION IN THE NORTHERN CAUCASUS (1925–1932)

The article tells about the period 1925–1932, when printing periodicals Kuban and Don were published in the Ukrainian language. The process of Ukrainianization of the press in Northern Caucasus is explained, especially, in the plan of shifting of the press into Ukrainian, financial and organizational support in the production of the media, the newspapers' subscriptions. Newspapers "Radyanskyu stanychnyk", "Chervonyu prapor", "Chervona hazeta", "Novym shlyakhom", regional newspapers and their activities are described. The goal of this article is to follow the evolution of Ukrainian Press of the North Caucasus region during the indigenization.

Key words: the North Caucasus region, Ukrainianization, "Radyanskyu stanychnyk", "Chervona hazeta", "Novym shlyakhom".

УДК 94 (477 + 438) "1920/1939"

Василь Футала

ПАРТІЙНО-ПОЛІТИЧНЕ ЖИТТЯ УКРАЇНЦІВ У МІЖВОЄННІЙ ПОЛЬЩІ: СУЧАСНЕ УКРАЇНСЬКЕ БАЧЕННЯ

У статті проаналізовано праці сучасних українських учених, присвячені історії створення та діяльності легальних українських політичних партій і рухів у міжвоєнній Польщі. Показано пріоритетні напрями досліджень, персоніфіковано внесок учених у вивчення наукової проблеми, звернено увагу на процес поглиблення наукових історичних знань, виокремлено питання, що потребують подальшого розгляду.

Ключові слова: партійно-політичне життя, національно-демократичний рух, соціалістичний рух, політична стратегія і тактика, християнсько-суспільний рух.

Партійно-політичне життя західних українців міжвоєнної доби ХХ ст. уже віддавна привертає увагу істориків та представників інших соціогуманітарних наук. Після 1991 р. ця проблема посіла вагоме місце в академічному полі України не тільки з огляду на її наукову актуальність, а й через потреби суспільної практики, зорієнтованої на розв'язання політичних і національно-культурних проблем новітнього державотворення.

Окремі фрагменти історіографії українського національно-демократичного, християнсько-суспільного та соціалістичного рухів висвітлили автори публікацій, присвячених становищу західноукраїнських земель у складі Другої Речі Посполитої [1] та українсько-польським взаєминам у

міжвоєнний період [2]. Значним ступенем узагальнення позначена спеціальна праця М. Кугутяка [3], однак після її опублікування накопичилося чимало історіографічного матеріалу, який ще не став предметом аналітичного розгляду.

Мета статті – з'ясування сучасного стану, повноти й достовірності вивчення діяльності українських національно-державницьких партій і консервативних структур у міжвоєнній Польщі.

Її реалізація передбачає розв'язання таких наукових завдань: виділити напрями вивчення наукової проблеми; розкрити концептуальні основи конкретно-історичних студій; персоніфікувати науковий доробок учених; накреслити перспективи подальших наукових пошуків.

Об'єкт дослідження – сукупність історіографічних джерел, що відображають різні аспекти партійно-політичного життя українців у Другій Речі Посполитій.

Предмет вивчення – провідні напрями зародження і збагачення історичних знань про діяльність українських політичних сил у Польщі, історію суспільних рухів, ставлення українців до Польської держави тощо.

Наявні історіографічні джерела засвідчують, що після 1991 р. зусиллями провідних вітчизняних учених знято ідеологічні нашарування часів комуністичної епохи, переосмислено основні віхи історичного минулого західних українців, об'єктивно визначено місце і роль національно-державницьких сил у боротьбі за незалежність і соборність України. Написані на багатій джерельній базі та нових методологічних засадах праці М. Кугутяка, М. Швагуляка, К. Кондратюка, Л. Зашкільняка, Я. Грицака, С. Макарчука, О. Красівського, С. Качараби та інших містять всебічну характеристику правового, економічного та політичного становища західних земель України у складі Другої Речі Посполитої, розкривають суперечливі і складні сторінки українсько-польських взаємин.

Для сучасного історієписання важливими є досягнення представників академічної науки. Так, у п'ятому томі "Політичної історії України. XX століття" [4, с. 467–531] і в узагальнюючій роботі С. Кульчицького [5, с. 267–298] також знайшли відображення питання, пов'язані із розвитком української суспільної і політично-партійної структури на західноукраїнських землях, специфіка, форми і механізми легальних проявів українського національно-визвольного руху у міжвоєнний період. С. Кульчицький наголосив на провідній ролі націонал-демократії у західноукраїнському політичному русі, її консолідуючому впливі на суспільство. За його словами, Українське національно-демократичне об'єднання (далі – УНДО) "змінювало тактику, але завжди залишало незмінними основні цілі: утвердження державних прав українського народу, забезпечення його права жити власним життям, не підпорядковуючись наказам із Варшави чи Москви, Бухареста чи Праги" [5, с. 294].

Ключові питання політичного розвитку західноукраїнських земель у 1920–1930-х рр. розкривають й синтетичні праці І. Васюти [6] та І. Гаврилівна [7]. Нові підходи до осмислення проблеми національного руху дозволили дослідникам розкрити процес оновлення, відповідно до зміни політичної ситуації, стратегії і тактики українських політичних партій в їх боротьбі за національне відродження українства і торжество його державницьких ідеалів, визначити національні й соціальні пріоритети в програмах та суспільній практиці українських політичних середовищ, розкрити їх орієнтацію на зовнішні або власні сили і у цій площині простежити формування на різних етапах міжпартійних союзів, а також виборчих і парламентських блоків.

Проте основний масив історичних фактів оприлюднено в спеціальних монографіях і статтях. Так, О. Красівський, аналізуючи польсько-українські стосунки періоду боротьби за українську державність на теренах Східної Галичини у 1918–1923 рр., дослідив структуру українського національно-політичного табору, його програми стосовно національного питання та ставлення до Польської держави. Автор показав, що Українська народно-трудова партія (далі – УНТП), підпорядковуючись закордонній групі партії і Є. Петрушевичу, зайняла позицію абсолютного невизнання польської адміністрації, кваліфікуючи її як окупаційну владу [8, с. 338]. Однак уже із середини 1920 р. у діяльності Трудової партії з'явилися тенденції, які вели до угодовства із урядовими колами. Причинами цього явища, на думку історика, були невдачі та прорахунки західноукраїнської дипломатії на міжнародній арені і все відвертіше намагання великих держав остаточно вирішити східногалицьке питання на користь Польщі [8, с. 339]. О. Красівський дав наукову оцінку суспільно-політичній ситуації в краї після 14 березня 1923 р.: тоді серед національно-демократичного табору посилилася поляризація сил та активізувався пошук нових програм, форм і методів визвольних змагань; водночас спостерігалася радикалізація українського суспільства, що призвело, з одного боку, до утворення нових організацій правого напрямку, а з іншого – до "полівіння" мас [8, с. 443–444].

Історії Трудової партії присвятив фахову розвідку О. Зайцев [9]. У ній він зосередив увагу на внутріпартійній боротьбі, яка відображала тогочасні ідейні шукання галицької інтелігенції. 1919–1925 рр. дослідник назвав найдраматичнішими в історії української націонал-демократії, бо саме

упродовж цього часу УНТП переслідували карколомні злети й падіння. Учений довів, що криза, яку переживала провідна українська партія Галичини, була віддзеркаленням загального кризового стану українського національного руху після поразки боротьби за державність.

Вагомий внесок у дослідження цього аспекту проблеми зробив М. Кугутяк. Аналізуючи участь УНТП у боротьбі за відродження української державності упродовж 1919–1923 рр. [10, с. 141–255], автор визначив чинники, які вплинули на утвердження двох різних концепцій у середовищі трудовиків. Одна із них скеровувалася на боротьбу за державну незалежність Східної Галичини як етап у відродженні соборної Української держави, а друга відображала нормалізаційно-автономістські настрої у крайовому проводі ЗУНР. Заслуговує на увагу висновок ученого про те, що УНТП мала загальнонародний характер, вона зуміла об'єднати у національний фронт проти польського окупаційного режиму усі соціальні верстви українського суспільства та більшість політичних партій краю.

Викликає інтерес ступінь вивчення проблеми перегрупування та об'єднавчих тенденцій у західноукраїнському національному таборі у перші роки після анексії Східної Галичини. Здійснивши історико-політологічний аналіз партійнотворчого процесу, І. Васюта зробив низку важливих висновків. Зокрема, він вважав, що незавершеність соціальної стратифікації населення, невизначеність соціально-класових і корпоративних інтересів багатьох його груп відобразилися на роздрібненні політичних сил українства. У їх розпорощенні була зацікавлена польська влада, яка підтримувала утворення нових угодовських, лояльно-опозиційних угруповань, що діяли у рамках конституційної легітимності [6, с. 177–193].

Вивчення питання консолідації національно-державницьких сил у 1923–1925 рр. значно поглиблюють наукові розвідки І. Соляра. Автор детально з'ясував причини розбіжностей серед українського політикуму та умовно поділив його на чотири групи. Першу представляла переважна частина УНТП й Української парламентської репрезентації (далі – УПР), котрі дотримувалися концепції тимчасового примирення із польським режимом ціною національно-територіальної автономії. До другої групи належали прихильники боротьби проти польської окупації під прапором державності західноукраїнських земель. Третю групу репрезентувала Українська радикальна партія (далі – УРП), яка проголосила тактику "власних сил", боротьби проти польського окупаційного режиму під соборницьким антирадянським гаслом. Найближче до концепції радикалів були група "Заграва" і праве крило Української соціал-демократичної партії (далі – УСДП), що не перейшло на комуністичну платформу. Представники четвертої групи (Компартії Західної України та ліве крило УСДП) виступали за возз'єднання західноукраїнських земель із радянською Україною. Часткова консолідація національно-державницьких сил, зауважував історик, наступила із утворенням УНДО [11].

Дослідження І. Соляра, присвячене першому періоду діяльності УНДО (1925–1928 рр.), можна вважати першою пробою комплексного дослідження історії провідної центристської партії. Добре володіючи архівними джерелами, автор зосередив увагу насамперед на внутрішньополітичному аспекті проблеми згуртування національно-демократичних сил Західної України, розробці політичної платформи УНДО, організаційно-політичному становленню й участі об'єднання у виборчих кампаніях до самоврядних органів і польського парламенту. І. Соляр справедливо вважає, що "у всіх політичних акціях УНДО виступало як партія національної єдності, національної солідарності" [12, с. 42].

У оригінальний спосіб розглянув особливості суспільно-політичної ситуації у західному регіоні України І. Федик. Він акцентував увагу на ролі психологічного чинника – ставлення провідних українських політичних сил до Польщі, – який "спрацьовував на рівні національної свідомості, сконцентровуючи політичну енергію партійної еліти та широкого українського загалу в єдину силу, спрямовану проти окупаційного режиму" [13, с. 61]. Тобто, цей чинник був рушієм політичної боротьби в тогочасному польському суспільстві, він виконував не тільки націєзахисну, а й об'єднуючу функції для українських політичних середовищ.

Діяльність УНДО від часу його заснування – до початку 1930-х рр. найбільш повно висвітлив М. Кугутяк. Заслугою автора було відображення ідейної еволюції націонал-демократів та інших політичних угруповань упродовж першої половини 1920-х рр., яка призвела до утворення партії на принципово нових політичних засадах. "Уперше після 1919 р., – констатував учений, – з'явилася політична концепція, яка об'єднувала досі непримиренні табори – західноукраїнський і уенерівський, соборницький і автономістський, демократичний і націоналістичний" [10, с. 305]. Предметом посиленої уваги дослідника стали організаційно-політична діяльність націонал-демократів, вироблення стратегії і тактики партії, участь у виборчих кампаніях та парламентська діяльність, політична робота, скерована на консолідацію національних сил.

До авторського позитиву відносимо спробу вивчити організаційну структуру та соціальний склад УНДО. Уміло відібрані автором документальні матеріали засвідчують провідну роль в

організації національних сил греко-католицького духовенства, яке вбачало у націонал-демократах захисників Церкви, релігії та загальнолюдських засад моралі. Проте в УНДО дуже гострою була проблема вікового складу, розчарувавшись у політиці націонал-демократії, формах і методах її діяльності, західноукраїнська молодь шукала вирішення гострих суспільних проблем у новій ідеології, політиці й національно-революційних методах її здійснення [10, с. 323].

Чільне місце у науковому доробку М. Кугутяка посідало питання внутріпартійної боротьби навколо політичної стратегії і тактики УНДО [10, с. 349–370]. З’ясовано, що, незважаючи на гостре протиставлення чотирьох партійних угруповань, керівництво УНДО зосереджувалося у руках центристської групи середньої за віком генерації, яка стояла на поборницьких незалежницьких позиціях, відстоювала політику орієнтації на власні сили. Вміло лавіруючи між політичними групами, центристи у принципових питаннях схилилися до національно-радикального крила, виступаючи проти автономістів, а також усе більше дистанціювалися від радянофілів-петрушевичівців. У центрі дослідницької уваги перебували й дуже складні міжпартійні взаємини. Логічним був підсумковий висновок М. Кугутяка про те, що кінець 1920-х рр. став кульмінаційною точкою піднесення західноукраїнської націонал-демократії за усі міжвоєнні роки [10, с. 450, 462].

Стараннями І. Соляра [15] та І. Скочилися [16] зроблено перші кроки у дослідженні діяльності повітових організацій УНДО. У полі зору дослідників перебував процес зміни політичної лінії УНДО у 1930-х рр. Політику “нормалізації” 1935 р. одним із перших фахово дослідив Л. Зашкільняк [17]. Згодом її продовжили Б. Хруслов [18], І. Бурковська [19], О. Потіха [20] та інші.

Використання політичними силами Західної України законодавчих органів Другої Речі Посполитої проаналізував О. Зайцев. У кандидатській дисертації і низці публікацій він показав участь провідних українських партій у виборах до польського сейму і сенату, діяльність УПР, перипетії міжпартійної боротьби, контакти українських парламентаріїв із радянським посольством [21]. Це питання перебувало й у полі зору й Р. Пуйди, який ґрунтовно вивчив парламентську діяльність УНДО у 1935–1939 рр. [22]. При цьому основну увагу звернув на основні напрямки діяльності УПР у вищому законодавчому органі Другої Речі Посполитої, з’ясував особливості та результати виборчих кампаній УНДО 1935 і 1938 рр. до польського сейму та сенату, висвітлив позапарламентську діяльність націонал-демократів і визначив внесок УПР у розвиток парламентаризму в Польщі.

Політичну складову виборів до місцевих органів самоврядування у міжвоєнній Польщі комплексно дослідив М. Іваник. Він з’ясував, що ставлення українських політичних сил до самоврядних інституцій було невиразним, воно мало непослідовний характер. Реально тільки націонал-демократи володіли необхідними людськими й матеріальними ресурсами для проведення своєї політичної лінії у сфері самоврядування. Проте практично до 1927 р. ця ділянка роботи залишалася на маргінесі як УНДО, так і інших партій. Виборчі акції 1927, 1933–1934 і 1939 рр. засвідчили постійне зменшення представництва українців в органах місцевої влади. Головною причиною цього, як зазначав автор, була урядова політика, скерована на збільшення польського “стану посідання” на етнічних українських землях. Водночас і УНДО виявилось неготовим до ефективної діяльності в самоврядних органах [23].

Сталися зрушення у вивченні історії радикальної партії. М. Пікуляк простежила етапи формування національно-державницької платформи УРП та практичну роботу партії щодо її реалізації. Метою діяльності галицьких радикалів, стверджувала автор, було втілення у життя основних постулатів української національної ідеї, керуючись нормами міжнародного права та моралі, дотримуючись принципу “чистих рук” та демократизму, різко заперечуючи терористичні революційні методи боротьби [24].

Ця тема знайшла продовження у науковому доробку О. Боднар. Проаналізувавши ідейно-політичні засади Української соціалістично-радикальної партії (далі – УСРП), дослідниця дійшла висновку, що її політика скеровувалася на побудову самостійної соборної Української держави із республіканською формою правління. Реалізацію політичних завдань УСРП нерозривно пов’язувала із соціальним визволенням українського народу. На думку О. Боднар, радикали розробили ґрунтовну соціально-економічну програму, зорієнтовану, передусім, на розв’язання земельного питання, збільшення прибутковості сільського господарства через підвищення рівня агрокультури, розвиток різних форм добровільної сільськогосподарської кооперації. Автор слушно констатує, що у вищому законодавчому органі Польської держави соціалісти-радикали дотримувалися тактики орієнтації на власні сили, тому виключали можливість парламентської співпраці з Українською парламентською репрезентацією; на координацію дій погоджувалися лише в окремих випадках – наприклад, при розгляді антиукраїнських проектів [25].

І. Соляр представив цілісне дослідження зовнішніх орієнтацій УНТП-УНДО, УРП-УСРП та УСДП [26]. Зокрема, автор розкрив участь національно-державницьких партій Західної України в міжнародних організаціях – унії товариств Ліги Націй, конгресах національних меншин,

міжпарламентській унії, соціалістичному робітничому Інтернаціоналі; представив бачення українськими партіями тенденцій міжнародних відносин 1920–1930-х рр.; з'ясував проблему представництва західноукраїнського політикуму на міжнародній арені; проаналізував ставлення національно-державницьких середовищ Західної України до політики провідних європейських держав, радянської України; охарактеризував масштаби допомоги прорадянському руху та показав його вплив на визначення зовнішньополітичних орієнтирів.

І. Соляр найбільше уваги приділив міжнародній діяльності УНДО. У ставленні до Польщі, як стверджував учений, націонал-демократи балансували між ідеєю негації Польщі і прагненням здобути національно-територіальну автономію у складі Польської держави. Лише наприкінці 1930-х рр. вони усвідомили загрозу повного усунення українського чинника від впливу не тільки на внутрішню і зовнішню політику Другої Речі Посполитої, а й на українське організоване життя в Галичині. Неоднозначним було й ставлення партії до радянської України: від визнання УСРР етапом до здійснення української державності – до гострої критики політичного ладу й політичної системи на Наддніпрянщині. І. Соляр довів, що на міжнародній арені УНДО виступало єдиним представником всеукраїнських інтересів.

За останні роки активізувалося вивчення історії партій лівоцентристського і правоцентристського спектру національно-державницького табору. І. Райківський опублікував працю, присвячену діяльності УСДП у друге повоєнне десятиліття. Дослідник розкрив заходи соціалістів із відбудови партії наприкінці 1920-х рр., висвітлив її ідейні та організаційні засади, форми та методи роботи серед електорату. Автор довів, що УСДП критично поставилася до політики "нормалізації" 1935 р., вона займала негативну позицію і щодо правої та ліворадикальної частини політичного спектру, боролася проти диктатури фашизму і комунізму. Внаслідок поглиблення протиставлення в українському політичному таборі УСДП децю тісніше взаємодіяла з Польською партією соціалістичною (далі – ППС) [27, с. 66]. Взаємини українських і польських соціал-демократів знайшли глибше відображення у окремій розвідці І. Райківського. Найбільш виразною співпраця УСДП і ППС, констатував автор, була у профспілковому русі, однак не мала перспектив через розбіжності у національному питанні [28, с. 54].

Уперше в українській історіографії М. Кучерепа і Р. Давидюк здійснили системне дослідження історії Волинського українського об'єднання (далі – ВУО). До недавнього часу ВУО кваліфікувалося винятково як деструктивна сила в українському політикумі. Не заперечуючи, більше того, підтверджуючи, новими документами, що ця локальна партія була політичною базою Г. Юзевського, елементом його "волинської політики" і об'єктивно сприяла порушенню єдності українського національного руху, автори водночас розглядають ВУО як партію центристського спрямування, яка репрезентувала новий напрям національно-конструктивної праці [29, с. 26–38].

Український християнсько-суспільний рух вивчав М. Москалюк, який висвітлив причини і наслідки ідейно-організаційної кризи цієї клерикально-консервативної течії західноукраїнського політичного спектру в 1920–1924 рр., процес формування й діяльність Української християнської організації у другій половині 1920-х рр. Автор зауважував, що консолідація правих політичних сил стала неможливою через ідейну поляризацію у середовищі християнських суспільників. Розкол галицьких клерикалів за політичною орієнтацією на самостійників і автономістів поглибився через їх відмінності у релігійно-обрядових питаннях. У зв'язку з цим оформилися два крила українського християнсько-суспільного руху – орієнтальне та окцидентальне [30]. Проте, зауважував історик, погляди орієнталістів та окциденталістів на майбутню Українську державу у стратегічному плані не були протилежними. Відмінності полягали у тактичних способах їх реалізації. Спільним у програмах галицьких клерикалів було збереження консервативних засад у процесі втілення у життя національної ідеї [31, с. 101].

Подібну думку висловив і О. Єгрешій у монографії, присвяченій постаті станіславівського єпископа Г. Хомишина [32, с. 142]. Зміст і характер дискусій у середовищі греко-католицького єпископату щодо державно-політичних орієнтацій Церкви, діяльність її партій та громадських організацій перебувають у полі зору В. Марчука [33, с. 168–187].

Наприкінці 1930-х рр., в умовах довоєнних політичних криз та ускладнення ситуації українців у Польщі, дуже гостро постала проблема консолідації національно-державницьких сил. Ця сторінка політичного життя Західної України стала предметом уваги М. Швагуляка, який показав передумови виникнення неофіційного представницького органу – Контактного комітету (далі – КК), формування на його основі нового національно-політичного центру, спроби напрацювання нових політичних програм [34, с. 140].

Учений довів, що КК був заснований на протиположності політиці "нормалізації", здійснюваної керівництвом УНДО, і ставив за мету підготувати широку угоду за участю українських політичних партій та громадських організацій Галичини і Волині. Істотним результатом його майже дворічної діяльності було витворення атмосфери взаємного довір'я між лідерами партій та організацій і

послаблення напруги відносин в українському суспільстві. Активне втручання КК у громадсько-політичне життя прискорило відмову проводу УНДО від збанкрутілої політики "нормалізації", сприяло внутрішній консолідації найбільшої української партії і зближенню її із іншими середовищами. Щоправда, не увінчалася успіхом спроба створити єдиний національний координаційний центр. Опір усіх партій викликало прагнення УНДО виступати у ролі загальнонаціонального представництва. Тобто, у вирішальний момент, в умовах назрівання нової війни, підсумував М. Швагуляк, ідеологічні та партійні поділи домінували над загальнонаціональними інтересами [35, с. 247].

Діяльність партій національно-державницького спрямування знайшла відображення в історичній біографістиці. У спільній монографії О. Жерноклеєва та І. Райківського, крізь призму індивідуальної психології, думок і переконань, конкретних кроків лідерів УСДП показано їх вплив на практичну роботу соціал-демократії, партійно-політичне життя і національно-визвольну боротьбу українського народу [36]. У монографії І. Скакальської [37] простежено життєвий і громадський шлях С. Жука, типового представника української інтелігенції на Волині. Автор з'ясувала його роль в кооперативному русі, функціонуванні місцевої "Просвіти", висвітлила парламентську діяльність активного діяча УСРП. Яскравою постаттю в суспільно-політичному житті Західної України був С. Баран – провідний діяч УНДО, один із організаторів Українського клубу в польському парламенті. До недавнього часу про нього у нашому розпорядженні були фрагментарні відомості. І лише стараннями Л. Шептицької ця прогалина в основному заповнена [38]. Аналогічну роботу виконав Я. Комарницький, дослідивши громадсько-політичну діяльність В. Мудрого. Історичний персонаж зображений, як один із лідерів західноукраїнського політикуму міжвоєнного періоду. З'ясовано, що у політичній і парламентській діяльності В. Мудрий дотримувався легальних демократичних методів боротьби, відстоював еволюційно-поступове просування до незалежності шляхом піднесення національної свідомості українців [39]. О. Швед охарактеризувала організаційно-політичну діяльність С. Витвицького в УНДО й основні здобутки політика у роботі в польському сеймі [40]. Результатом плідної археографічної роботи М. Дядюк став вихід у світ збірки документів і матеріалів про життя, громадсько-політичну діяльність та творчість М. Рудницької [41]. Багатогранною постаттю в українській історії новітньої доби постав М. Лозинський у розвідці О. Сухого [42].

Отже, аналіз досліджуваної проблеми свідчить про те, що значне поглиблення наукових історичних знань із літопису українських партій, що діяли у правовому полі міжвоєнної Польщі. Добре вивчена організаційно-політична діяльність та зовнішні орієнтації УНДО, еволюція політичної тактики партії, участь націонал-демократів у виборчих кампаніях, персональний склад і внутрішня організація українського парламентського представництва. Помітними є зрушення у вивченні соціалістичного руху Західної України (ідейно-світоглядні засади, будова, основні форми діяльності УРП-УСРП та УСДП). Водночас немало аспектів цієї проблеми потребують подальшого наукового пошуку, як-от: організаційна структура, мережа, соціальний склад та функціонування низових ланок УНДО, вплив зовнішньополітичних чинників на політику "нормалізації", персональна діяльність провідних членів партії. Не знімається з порядку денного питання про створення узагальнюючого дослідження з історії української націонал-демократії. Рекомендовано було б детальніше вивчити роботу первинних структур радикальної та соціал-демократичної партій, парламентську діяльність представників лівоцентристських партій, життєвий шлях і боротьбу відомих діячів соціалістичного руху. Попри певні наукові досягнення у дослідженні українського консервативного руху доводиться констатувати, що спеціальних праць з історії клерикально-консервативних партій міжвоєнного періоду немає. Так само відсутні роботи про дрібні угодовські політичні угруповання, як-от: Партія українського народного єднання, Українська народна партія, Український народний союз та інші.

Список використаних джерел

1. Кондратюк К. Західноукраїнські землі міжвоєнного періоду у висвітленні сучасних вітчизняних істориків / К. Кондратюк // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Випуск 16 / НАН України; Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. – Львів, 2008. – С. 386–398;
2. Kuczerepa M. Stosunki ukraińsko-polskie w II Rzeczypospolitej we współczesnej historiografii ukraińskiej / M. Kuczerepa // Historycy Polscy i Ukraińcy wobec problemów XX wieku. – Kraków, 2000. – S. 146–165; Віднянський С. В. Українське питання в міжвоєнній Польщі: основні проблеми й напрямки наукових досліджень у сучасній вітчизняній історичній науці / С. В. Віднянський // Український історичний журнал. – 2003. – № 2. – С. 39–55; Зашкільняк Л. Україна і Польща в ХХ столітті: від конфліктів до порозуміння / Л. Зашкільняк // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Вип. 17: Українсько-польсько-білоруське сусідство: ХХ століття / НАН України, Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича. – Львів, 2008. – С. 3–18. 3. Кугутяк М.

Історіографія українського національно-демократичного руху (1918–1939 рр.) / М. Кугутяк // Галичина. Всеукраїнський науковий і культурно-просвітній краєзнавчий часопис. – Івано-Франківськ, 2002. – № 8. – С. 54–69. 4. Політична історія України. ХХ століття: У 6-ти т. / [Редкол.: І.Ф.Курас (голова) та ін.]. – К.: Генеза, 2002. – Т. 5: Українці за межами УРСР (1918–1940) [Керівник тому В. П. Трошинський]. – К., 2003. – 720 с. 5. Кульчицький С. В. Україна між двома війнами (1921–1939 рр.) / С. В. Кульчицький. – К.: Видавничий Дім "Альтернативи", 1999. – 336 с. 6. Васюта І. К. Політична історія Західної України (1918–1939) / І. К. Васюта. – Львів: Каменяр, 2006. – 335 с. 7. Гаврилів І. Західна Україна у 1921–1941 роках: нарис історії боротьби за державність: монографія / І. Гаврилів. – Львів: Видавництво Львівської політехніки, 2012. – 472 с. 8. Красівський О. Я. Українсько-польські взаємини в 1917–1923 рр. / О. Я. Красівський. – К.: ППІЕНД, 2008. – 544 с. 9. Зайцев О. Українська народна трудова партія (1919–1925) / О. Зайцев // Україна модерна. – К.: Критика; Львів: Інститут історичних досліджень Львівського національного університету імені Івана Франка, 2002. – Ч. 7. – С. 69–90. 10. Кугутяк М. Історія української націонал-демократії (1918–1929) / М. Кугутяк. – К.-Івано-Франківськ: Плай, 2002. – Т. 1. – 536 с. 11. Соляр І. Спроби консолідації національно-державницьких сил Західної України 1923–1925 рр. / І. Соляр // Україна в минулому. – Львів. – 1994. – Вип. V. – С. 123–131; Соляр І. Спроби об'єднання лівоцентристських сил Західної України в середині 1920-х років / І. Соляр // Галичина. Всеукраїнський науковий і культурно-просвітній краєзнавчий часопис. Івано-Франківськ. – 2001. – № 5–6. – С. 258–261. 12. Соляр І. Українське національно-демократичне об'єднання: перший період діяльності (1925–1928) / І. Соляр. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 1995. – 71 с. 13. Федик І. УНДО, ОУН: ставлення до Польщі / І. Федик. – Львів: Б.в., 1998. – 80 с. 14. Кугутяк М. Українське національно-демократичне об'єднання: активізація діяльності, посилення громадсько-політичних впливів (1928–1930) / М. Кугутяк // Галичина. Всеукраїнський науковий і культурно-просвітній краєзнавчий часопис. – Івано-Франківськ, 1999. – № 3. – С. 24–34; 2000. – № 4. – С. 90–96. 15. Соляр І. Народна організація українців Львова (1920–1930-ті роки) / І. Соляр // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Випуск 16 / НАН України; Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. – Львів, 2008. – С. 406–413. 16. Скочиляс І. Повітовий комітет УНДО у суспільно-політичному житті Борщівщини середини 20-х – кінця 30-х рр. ХХ ст. / І. Скочиляс. – Львів: Краєзнавче товариство "Джерело", 1995. – 56 с. 17. Зашкільняк Л. Українсько-польське порозуміння 1935 р. (за матеріалами архіву Я.С.Лося) / Л. Зашкільняк // Проблеми слов'янознавства. Міжвідомчий науковий збірник. – Львів: Львівський державний університет, Інститут славістики, 1996. – Вип. 48. – С. 62–72; Зашкільняк Л. Генеза і наслідки українсько-польської нормалізації 1935 р. / Л. Зашкільняк // Polska i Ukraina: Sojusz 1920 roku i jego następstwa. – Тогуї: Wyd. Uniwers. M. Kopernika, 1997. – S. 431–454. 18. Хруслов Б. Українське національно-демократичне об'єднання: політика нормалізації польсько-українських стосунків (1935–1937) / Б. Хруслов // Наукові записки ХХХV: Збірник наукових статей Національного педагогічного університету ім. М. П. Драгоманова. – К., 1999. – Вип. спец. – С. 158–168. 19. Бурковська І. Зовнішньополітичні орієнтири УНДО (1925–1935) / І. Бурковська // Наукові зошити історичного факультету Львівського національного університету імені Івана Франка. – Львів, 2000. – Вип. 3. – С. 140–145. 20. Потіха О. УНДО і Всеукраїнський національний конгрес / О. Потіха // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Випуск 16 / НАН України; Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. – Львів, 2008. – С. 414–420. 21. Зайцев О. Представники українських політичних партій Західної України в парламенті Польщі (1922–1939) / О. Зайцев // Український історичний журнал. – 1993. – № 1. – С. 72–84; Зайцев О. Політичні партії Західної України у парламентських виборах 1928 р. / О. Зайцев // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Львів, 1996. – Вип. 2. – С. 172–186. 22. Пуйда Р. Б. Парламентська діяльність Українського національно-демократичного об'єднання в 1935–1939 роках: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. істор. наук. 07.00.01 "Історія України" / Р. Б. Пуйда. – Тернопіль, 2012. – 21 с. 23. Іваник М. М. Система органів місцевого самоврядування в Галичині у 1919–1939 рр. Історико-правовий аспект / М. М. Іваник, С. В. Кондратюк. – Львів: Компакт-ЛВ, 2007. – С. 224–231; Іваник М. УНДО у виборах до органів місцевого самоврядування в 1925–1939 рр. / М. Іваник // Науковий вісник Волинського державного університету імені Лесі Українки. Історичні науки. – Луцьк, 2001. – № 11. – С. 34–39. 24. Пікуляк М. Проблема державно-політичного розвитку України в діяльності Української радикальної партії (1918–1926 рр.) / М. Пікуляк // Галичина. Всеукраїнський науковий і культурно-просвітній краєзнавчий часопис. – Івано-Франківськ, 2004. – № 10. – С. 179–187; 2005. – № 11. – С. 161–169. 25. Боднар О. М. Парламентська діяльність Української соціалістично-радикальної партії (1928–1935): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. істор.

наук. 07.00.01 "Історія України" / О. М. Боднар. – Львів, 2010. – 15 с. 26. Соляр І. Я. Зовнішні орієнтації національно-державницьких партій Західної України (1923–1939): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня докт. істор. наук. 07.00.01 "Історія України" / І. Я. Соляр. – Івано-Франківськ, 2012. – 34 с. 27. Райківський І. Українська соціал-демократична партія (1928–1939) / І. Райківський. – Івано-Франківськ: Б.в., 1995. – 67 с. 28. Райківський І. Я. Взаємини українських соціал-демократів Галичини з Польською партією соціалістичною в Другій Речі Посполитій / І. Я. Райківський // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Філософія. Політологія. – К., 2003. – Вип. 62. – С. 46–54. 29. Кучерепа М. М. Волинське українське об'єднання (1931–1939 рр.): Монографія / М. М. Кучерепа, Р. П. Давидюк. – Луцьк: Надстир'я, 2001. – 420 с. 30. Москалюк М. Український християнсько-суспільний рух Галичини в 20-х роках ХХ ст. / М. Москалюк. – К.: Стило, 1998. – 56 с. 31. Москалюк М. Державотворча концепція українських християнських суспільників у міжвоєнній Галичині (1920–1939 рр.): історико-політологічний аналіз / М. Москалюк // Галичина. – Івано-Франківськ, 2000. – № 4. – С. 97–101. 32. Єгрешій О. Єпископ Григорій Хомишин: портрет релігійно-церковного і громадсько-політичного діяча / О. Єгрешій. – Івано-Франківськ: Нова Зоря, 2006. – 168 с. 33. Марчук В. Церква, духовність, нація. Українська греко-католицька церква в суспільному житті України ХХ ст. / В. Марчук. – Івано-Франківськ: Плай, 2004. – 464 с. 34. Швагуляк М. Західноукраїнська суспільність напередодні та під час німецько-польської війни 1939 р. / М. Швагуляк // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – К.: Наук. думка, 1992. – Вип. 1. – С. 143–172. 35. Швагуляк М. Маловідома сторінка політичного життя Західної України передодня Другої світової війни (З історії Контактного Комітету) / М. Швагуляк // Записки Наукового Товариства імені Шевченка. Т. ССХХVIII. Праці Історично-філософської секції. – Львів, 1994. – С. 207–248. 36. Жерноклеєв О., Райківський І. Лідери західноукраїнської соціал-демократії. Політичні біографії / О. Жерноклеєв, І. Райківський. – Київ: Основні цінності, 2004. – 283 с. 37. Скакальська І. Б. Громадсько-політична діяльність Семена Жука / І. Б. Скакальська. – Кременець: ВЦ КОГП ім. Т. Шевченка, 2006. – 160 с. 38. Шептицька Л. Б. Громадсько-політична діяльність Степана Барана (1879–1953): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. істор. наук 07.00.01 "Історія України" / Л. Б. Шептицька. – Львів, 2008. – 18 с. 39. Комарницький Я. М. Громадсько-політична діяльність Василя Мудрого (1893–1966 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. істор. наук 07.00.01 "Історія України" / Я. М. Комарницький. – Львів, 2008. – 20 с. 40. Швед О. П. Громадсько-політична діяльність Степана Витвицького: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. істор. наук. 07.00.01 "Історія України" / О. П. Швед. – Львів, 2010. – 20 с. 41. Мілена Рудницька. Статті. Листи. Документи. Збірник документів і матеріалів про життя, суспільно-політичну діяльність і публіцистичну творчість Мілени Рудницької / [Упорядник Мирослава Дядюк]. – Львів: "Місіонер", 1998. – 844 с. 42. Сухий О. Михайло Лозинський: вчений, громадський діяч, політик / О. Сухий. – Львів: Львівський державний університет імені Івана Франка, 1995. – 32 с.

Васи́лий Фу́тала

ПАРТИЙНО-ПОЛИТИЧЕСКАЯ ЖИЗНЬ УКРАИНЦЕВ В МЕЖВОЕННОЙ ПОЛЬШЕ: СОВРЕМЕННОЕ УКРАИНСКОЕ ВИДЕНИЕ

В статье проанализированы труды современных украинских ученых, посвященные истории создания и деятельности легальных украинских политических партий и движений в межвоенной Польше. Показаны приоритетные направления исследований, персонифицирован вклад ученых в изучение научной проблемы, обращено внимание на процесс углубления научных исторических знаний, выделены вопросы, требующие дальнейшего рассмотрения.

Ключевые слова: партийно-политическая жизнь, национально-демократическое движение, социалистическое движение, политическая стратегия и тактика, христианско-общественное движение.

Vasyl' Futala

PARTY-POLITICAL LIFE UKRAINIAN IN INTERWAR POLAND: CONTEMPORARY UKRAINIAN VISION

The article analyzes the work of contemporary Ukrainian scientists on the history of creation and the legitimate Ukrainian political parties and movements in interwar Poland. Showing priority areas of research, scientists personified contribution to the study of scientific problems, attention is paid to the process of accretion of scientific historical knowledge singled out issues that need further consideration.

Key words: party-political life, national-democratic movement, the socialist movement, political strategy and tactics, Christian social movement.

УДК 94(477) "1921–1939"**Ірина Скакальська****ВОЛИНСЬКА УКРАЇНСЬКА ЕЛІТА 1921–1939 РР.
В ІНТЕРПРЕТАЦІЇ ВІТЧИЗНЯНИХ І ЗАРУБІЖНИХ ДОСЛІДНИКІВ**

У статті проаналізовано історіографічний огляд праць, які розкривають особливості формування та діяльності волинської української еліти. Підкреслено важливість робіт, що склали основу дослідження питання, акцентується увага на маловивчених аспектах проблеми.

Ключові слова: національна еліта, Волинь, краєзнавство, вітчизняні дослідження, зарубіжна історіографія.

В Україні посилення інтересу до вивчення проблеми української еліти зумовили ті демократичні перетворення, що відбуваються у нашій державі останнім часом. Епохальний вибір свого майбутнього та реформування сьогодення, ставить до проводирів нації як ніколи високі вимоги, а науковців – спонукає до вивчення ролі національної еліти в історії.

Аналізуючи наявні напрацювання українських і зарубіжних істориків, слід зазначити, що в історіографії немає спеціальних праць, які б стосувалися теми комплексного вивчення різнобічної діяльності еліти Західної Волині міжвоєнного періоду ХХ ст. Проте низка дотичних та суміжних проблем вже були предметом наукових пошуків вітчизняних та зарубіжних учених.

Мета публікації полягає у висвітленні стану дослідження в науковій літературі особливостей формування та діяльності волинської національної еліти.

Об'єктом дослідження є сукупність основних груп історіографічних джерел, які характеризують стан і розвиток історичної думки з історії волинської національної еліти міжвоєнного періоду ХХ ст.

Предметом дослідження є окреслення історіографії волинської еліти 1921–1939 рр.

Сукупність праць, опублікованих та дотичних до теми дослідження, складають історіографічний комплекс, який поділяємо на наступні групи: публікації 1920–1930-х рр.; дослідження радянських науковців; сучасна українська історіографія; сучасна зарубіжна історіографія та праці діаспори.

Цінними для розкриття проблеми є праці авторів міжвоєнного періоду ХХ ст., представників тогочасної еліти. При цьому зазначимо, що власне історичних праць, які б поповнили історіографію зазначеного періоду є небагато. Наприклад, це статті, які характеризують інтелігенцію, розкривають її як верству, що має визначальний вплив на суспільні відносини [1, с. 9]. У одному із досліджень О. Лозицького "Творимо сільську інтелігенцію" підмічено значення виховання та діяльності громадських організацій у формуванні інтелігенції, кращі представники якої увійдуть до еліти краю [2, с. 100].

Вивчення історії української еліти неможливе без висвітлення ролі окремих особистостей. Відповідно, викликають зацікавлення праці, що розповідають про життя і діяльність відомих діячів, що становили еліту краю. Професору В. Біднову присвячена стаття його молодшого колеги та товариша, доктора історії Є. Саковича [3, с. 280]. У публікації згадується його перебування на Волині, зокрема у м. Кременці, хоча увага у розвідці акцентована на варшавському періоді життя професора.

Таким чином, характерною рисою та змістом робіт 1920–1930-х рр. є відсутність ґрунтовного аналізу та історіографії проблеми. Спеціальних праць, серед зазначеної групи, об'єктом яких є національна волинська еліта, дослідниця не зустрічала.

В українській історіографії радянського періоду є наукові праці, присвячені виключно історії Волині [4] або Західній Україні загалом [5]. Праць, у яких би висвітлювалася діяльність провідної верстви Західної Волині – немає, є лише узагальнюючі дослідження [6]. Також були окремі праці, що висвітлювали польсько-радянські відносини [7]. Проте детально на характеристиці радянських джерел зупинятися не будемо, оскільки, для нашої теми вони становлять лише побічний інтерес.

З проголошенням незалежності України розпочинається новий етап у вивченні вітчизняної історії. Українська історіографія посідає особливе місце у нашому дослідженні. Це твердження визначається тим, що саме із часу постанови України як суверенної держави розпочалося принципове, незаангажоване стереотипами радянської доби вивчення власної історії. Широкий спектр складного та неоднозначного українського суспільно-політичного руху в Західній Україні розкривається у книзі І. Васюти [8]. Праця К. Кондратюка [9] містить розділ, у якому систематично викладено події у Західній Україні під владою Польщі. На основі новітніх методологій написано монографію Л. Зашкільняка та М. Крикуна "Історія Польщі. Від найдавніших часів до наших днів". Автори аналізують соціальну структуру Польщі міжвоєнного періоду ХХ ст. при цьому зауважують,

що “українська інтелігенція теж була відкинута на другий план і трактувалася властями інструментально” [10, с. 493].

У межах ґрунтовного монографічного дослідження “Між Москвою та Варшавою: українське питання у радянсько-польських відносинах міжвоєнного періоду (1918–1939)” автор М. Гетьманчук окреслює становище українців на Волині у контексті радянсько-польських стосунків у міжвоєнний період ХХ ст. [11].

Серед сучасних праць про національну еліту варто назвати монографію І. Белебехи “Українська еліта”, у якій автор наводить оригінальну класифікацію еліт [12], також в історичному ракурсі українська інтелігенція розглядається в окремих публікаціях вітчизняних авторів [13, с. 3–4].

Діяльність західноукраїнської інтелігенції висвітлена у книзі В. Чоповського “Українська інтелігенція в національно-визвольному русі на Західній Україні (1918–1939)” [14]. Назва свідчить про прагнення автора виявити роль еліти у піднесенні національної свідомості українців та спонукати їх до боротьби за свої права.

Предметом дослідження монографії О. Рубльова, Ю. Черченко “Сталінщина й доля західноукраїнської інтелігенції” є політика сталінського партійно-державного керівництва СРСР щодо західноукраїнської інтелігенції у 20-х – на початку 50-х рр. ХХ ст. [15]. Більшість сторінок праці присвячена, насамперед, східногалицьким діячам національно-визвольного руху.

Чимало робіт вітчизняних дослідників присвячені різним чинникам, що впливали на процес становлення еліти, характеристики певних професійних груп інтелігенції, а також діяльності окремих представників провідної верстви. Серед досліджень не зайве назвати працю Б. Кухти та Н. Теплоухової “Політичні еліти і лідери” [16]. Саме у цій праці прослідковано витоки української еліти, в тому числі й волинської.

Варто відзначити книгу волинських дослідників “Інтелігенція Волині: погляд крізь призму часу”, яка розповідає про становлення української інтелігенції Волині, зокрема на Володимирщині, у 20–30-х рр. ХХ ст. У цій праці характеризується діяльність окремих представників національної еліти – історика, громадського діяча О. Цинкаловського, родини Річинських, священника Д. Герштанського та ін. [17].

Необхідно звернути увагу на те, що діяльність польської еліти Волині була предметом дослідження учених. Зокрема, у праці В. Менджецького “Польська інтелігенція на Волині у міжвоєнний період” наголошується на тому, що польська інтелігенція працювала у тих же умовах, що й українська [18].

Сучасне бачення діяльності української інтелігенції у політичних партіях та громадських організаціях, радянська Волині та участь у цьому процесі провідних діячів знайшло відображення у дослідженні Л. Марківської [19]. Автором простежується діяльність української інтелігенції у політичних партіях, громадських організаціях. Окремий розділ дисертації присвячено радянській Волині та участі у цьому процесі інтелігенції краю, а також переслідування українських діячів новою владою. У роботі відсутня інформація про наукову інтелігенцію, її працю, мало відомостей про публіцистичну діяльність української еліти тощо.

Певний аспект культурницької діяльності волинської інтелігенції розглянула В. Добровичинська [20]. У дисертації на основі широкого кола опублікованих і неопублікованих джерел автором висвітлено роль української, польської, єврейської, російської, чеської, німецької інтелігенції у культурному житті Західної Волині міжвоєнного періоду.

Серед дисертацій, присвячених інтелігенції західноукраїнських земель та наближених до нашої тематики, виділяється робота М. Горного “Українська інтелігенція Холмщини і Підляшшя у ХХ ст.” [21]. Публікація Н. Лицур висвітлює особливості життєдіяльності міської інтелігенції у зазначений період [22, с. 306–312]. Цікавими є висновки дослідниці щодо того, що найбільш забезпеченими серед інтелігенції були викладачі вищих шкіл, які належали до найвищого рангу державних службовців. Заслуговує уваги праця І. Лучаківської [23], у якій розкрита роль західноукраїнської інтелігенції у період встановлення радянської влади.

Для того, щоб простежити який вплив мала українська еліта у національно-визвольному русі у наступному періоді, варто ознайомитися із монографією В. Мазурка, О. Лисенка та В. Разіцького “Самостійницький рух на Волині в 40-х – на початку 50-х рр. ХХ століття” [24]. У дослідженні автори окреслюють український самостійницький рух у 40-х – на початку 1950-х рр. на Волині. Проаналізувавши працю можемо констатувати, що підвалини могутнього самостійницького руху на Волині у роки Другої світової війни закладено у міжвоєнний період ХХ ст., коли була сформована нова генерація борців за волю України.

Відзначимо, що у 1990-і рр. зростає інтерес до гендерної історії, що є свідченням появи численних статей та досліджень про діяльність жіночих організацій та їх діячів. У праці М. Дядюк згадуються і представниці волинської еліти міжвоєнного періоду ХХ ст., зокрема сенатор О. Левчанівська [25].

Релігійна еліта Волині була об'єктом вивчення В. Борщевича, що відображено у низці статей та монографії "Волинське духовенство у ХХ ст.: ідентичність, статус, еволюція" [26]. Питання, дотичні до досліджуваної теми, розглядалися у дисертаційних дослідженнях О. Солов'я [27], Т. Раєвич [28], С. Пономаренко [29].

Корисним для дослідження цієї проблеми є праця М. Сивіцького "Записки сірого волиняка" [30]. У ній автор показує формування національної свідомості у волинської молоді міжвоєнного періоду ХХ ст. Також автор підкреслює, що молода українська інтелігенція на Волині була, її творили самоуки, виховані літературою. Незважаючи на низку позитивних аспектів, праця побудована в основному на спогадах автора, а не на документах.

Краєзнавчі дослідження значно доповнюють тему волинської еліти, зокрема, "Краєзнавчі нариси з історії Кременеччини" [31, с. 55–67]. Важливим для розкриття діяльності еліти краю є біографічні нариси Г. Чернихівського "Портрети пером" [32]. Автор на значному документальному матеріалі розкриває діяльність відомих діячів Волині. Дослідник у виданні "Портрети пером" опублікував низку статей про життя визначних постатей Волині. Узагальнююча праця історії Кременеччини теж містить відомості про діяльність національної еліти [33]. Значно підсилюють фактологічним матеріалом наше дослідження науково-краєзнавчі пошуки В. Рожка [34].

Проблемам мистецької інтелігенції присвятили свої дослідження О. Панфілова [35], С. Степанюк [36], у працях акцентовано увагу на польській інтелігенції. У розвідці П. Шиманського "Музичне життя Волині 20–30-х років ХХ століття" наводяться дані біографічного і творчого змісту відомих на Західній Волині солістів-бандуристів Д. Щербини, К. Місевича, Г. Білогуб [37].

У контексті характеристики літератури із окресленої теми необхідно виокремити сучасні статті у наукових збірниках, що висвітлюють окремі аспекти діяльності провідної версти чи дотичні до проблеми волинської української еліти. Серед здобутків української історіографії, що розглядають методологічний характер вивчення історії національної інтелігенції є публікація Г. Касьянова "Українська інтелігенція: проблеми вивчення і реінтерпретації" [38]. Стаття С. Макарчука "Західна Волинь у 20–30-х рр. ХХ ст. (етносоціальні та політичні відносини в краї)" [39, с. 53–66], що розкриває становище українців у Польщі.

Цінні історичні свідчення й теоретико-методологічні зауваги до питання еліти містяться у роботах сучасних зарубіжних учених. Видання Г. Дильонгової розкриває історію Польщі впродовж двох складних сторіч, у тому числі й у міжвоєнний період ХХ ст. Зазначається, що питання національних меншин до кінця Другої республіки не було розв'язано, це очевидно було найскладнішою проблемою для влади [40]. Підмітимо те, що вивчення національної політики Варшави – один зі знакових компонентів зарубіжної історіографії [41].

Науковий інтерес для глибшого розуміння комплексу проблем дослідження для нас представляє польська військова історіографія. Це публікації Л. Ратайчука [42] та Ч. Пьотровського [43]. Також узагальнюючі праці з історії Польщі допомагають розкрити проблему, що аналізується [44]. На тлі зазначених робіт важливе місце посідають наукові пошуки, присвячені аналізу становища українців у Польщі, насамперед, це праці дослідника Р. Тожецького [45]. Питанням формування та діяльності української еліти й спробою пошуку шляхів для позитивного вирішення українсько-польського протистояння займався знаний польський публіцист, історик А. Бохенський [46, с. 42–55]. Зокрема, він критично ставився до української еліти, але не відкидав її вагомому впливу на широкий загал. У збірнику праць Я. Куроня, присвяченому міжнародним стосункам, є згадки про українську еліту [47].

Окремо слід виокремити праці польських науковців, що стосуються розвитку освіти на території Західної Волині. Відзначимо те, що більшість праць відображають становище польського шкільництва, розкривають діяльність Кременецького ліцею та характеризують польську освітянську еліту. Зокрема, це праці В. Менджецького [48], А. Схейбаль-Ростек [49]. Питання української еліти побіжно піднімалися у працях польських авторів [50].

Для висвітлення проблематики дослідження не можна не врахувати публікацій українських та польських учених у науковому часописі "Варшавські українознавчі записки". У виданні вміщені статті на тему історії, культури, біографічні дані про знакових особистостей, як української, так і польської історії, також піднімається проблематика взаємовідносин обох народів в історичному ракурсі [51, с. 316–327].

Окремо варто виділити роботи 1920–1980-х рр., написані українськими дослідниками в еміграції. Інтелектуальна еліта емігрантського середовища поступово осмислювала історичний шлях розвитку української нації. У розвідці А. Семенюк "На тему українсько-польських відносин критичні зауваження" характеризується діяльність волинських просвітян, кооперативних діячів, розкрито особливості польської політики на Волині та згадуються відомі українські діячі міжвоєнного періоду ХХ ст. з якими автор товаришував та працював [52].

Важливим є аналіз суспільно-політичного життя західноукраїнських земель відображений у книзі І. Макуха [53]. Про діяльності релігійної еліти та її роль у підтримці православ'я на Волині писав І. Власовський [54]. Важливим для висвітлення науково-публіцистичної діяльності Р. Бжеського є бібліографічний опис його творів, що вийшов друком у Торонто [55]. Автор видав низку праць під різними псевдонімами (Р. Млиновецький), так був підписаний двотомник "Нариси з історії українських визвольних змагань 1917–1922 рр. (Про що "історія мовчить)" [56]. Критичною налаштованістю до політики польської влади відзначається праця В. Макара, у якій автор підкреслює жакливу картину перебування в'язнів у Березі Картузькій [57].

Культурницька діяльність еліти, що покинула межі Волині, висвітлена у книзі С. Наріжного "Українська еміграція: культурна праця української еміграції між двома світовими війнами", що вийшла у Празі [58]. Різні напрямки та складність кооперативної праці національної еліти відображені у дослідженні І. Витановича "Історія українського кооперативного руху. Із праць історико-філософської секції НТШ" [59].

Вагомим є внесок Інституту дослідів Волині у Вінніпезі (Канада) у розвиток вивчення тематики волинської еліти міжвоєнного періоду ХХ ст. Головним завданням цієї установи було вносити свій вклад у "загальну скарбницю дорібок українців на рідній ниві науково-культурної праці" [60, с.2]. Інститут дослідів Волині за час свого існування видав десятки томів наукових праць [61, с.3].

Незважаючи на те, що "Літопис Волині" подавав важливі факти про події міжвоєнної доби, однак майже усі публікації потребують критичного розгляду. При аналізі публікацій виявлено те, що деякі автори підходили до описуваних подій не зовсім об'єктивно, зважаючи на відсутність джерельної бази, часто як аргумент, подаючи свідчення учасників тих подій, чи власне бачення проблеми.

Звичайно, що проаналізовані праці не вичерпують переліку книг та публікацій, які стосуються окремих аспектів досліджуваної проблеми, оскільки вона є системною і багатоаспектною. Згадані дослідження виокремлено із широкого загалу через те, що вони складають основу історіографічного доробку істориків у вивченні діяльності української еліти Західної Волині міжвоєнного періоду ХХ ст. та дозволяють прослідкувати ті трансформаційні процеси, що мали місце у її становленні та діяльності.

Список використаних джерел

1. Блага А. Криза інтелігенції / А. Блага // Живе слово – 1939. – № 2. – С. 9.
2. Лозицький О. Творімо сільську інтелігенцію / О. Лозицький // Drogi Pracy. J. Laskosiówna. – 1937.
3. Сакович Є. Ю. Спомини про професора В. О. Біднова / Є. Ю. Сакович // Церква і нарід. – Ч. 7–8. – 1936. – С. 280.
4. Оксенюк Р. Н. Нариси історії Волині. Соціально-економічний розвиток, революційний та національно-визвольний рух трудящих (1861–1939) / Р. Н. Оксенюк. – Львів: Каменяр, 1970. – 276 с.
5. Сливка Ю. Ю. Західна Україна в реакційній політиці польської та української буржуазії (1920–1939) / Ю. Ю. Сливка. – К.: Наукова думка, 1985. – 271 с.
6. Интеллигенция Советской Украины (некоторые вопросы историографии и методология исследования). – К.: Наукова думка, 1988. – 192 с.
7. Зуев Ф. Г. Советско-польские отношения накануне и в период европейского кризиса 1938 г. / Ф. Г. Зуев // Советско-польские отношения 1918–1945. – М., 1974. – С. 207–249.
8. Васюта І. Політична історія Західної України (1918–1939) / І. Васюта. – Львів: Каменяр, 2006. – 335 с.
9. Кондратюк К. Новітня історія України. 1914–1945 рр. Навчальний посібник / К. Кондратюк. – Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2007. – 262 с.
10. Зашкільняк Л. О. Історія Польщі. Від найдавніших часів до наших днів / Л. О. Зашкільняк, М. Г. Крикун. – Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2002. – 752 с.
11. Гетьманчук М. П. Між Москвою та Варшавою: українське питання у радянсько-польських відносинах міжвоєнного періоду (1918–1939 рр.) / М. П. Гетьманчук. – Львів: Видавництво Національного університету "Львівська політехніка", 2008. – 432 с.
12. Белебега І. Українська еліта / І. Белебега. – Харків: видання журналу "Березіль", 1999. – 346 с.
13. Мінаков М. Якість влади: спроба оцінки українських еліт / М. Мінаков // Критика. – Липень-серпень 2010. – С. 3–4.
14. Чоповський В. Ю. Українська інтелігенція в національно-визвольному русі на Західній Україні (1918–1939) / В. Ю. Чоповський. – Львів: Край, 1993. – 168 с.
15. Рубльов О. Сталінщина й доля західноукраїнської інтелігенції (20–50-і рр. ХХ ст.) / О. Рубльов, Ю. Черченко. – К.: Наукова думка, 1994. – 349 с.
16. Кухта Б. Політичні еліти і лідери / Б. Кухта, Н. Теплоухова. – Львів: Кальварія, 1996. – 221 с.
17. Пісоцький А. Інтелігенція Волині: погляд крізь призму часу / А. Пісоцький, Н. Войтюк. – Луцьк: ВАТ "Волинська обласна друкарня", 2009. – 176 с.
18. Mędrzecki W. Inteligencja polska na Wołyniu w okresie międzywojennym / W. Mędrzecki. – Warszawa: Wydawnictwo Neriton, Instytut Historii PAN, 2005. – 331 s.
19. Марківська Л. Л. Українська інтелігенція Волині між двома світовими війнами: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Л. Л. Марківська – Луцьк, 2003. – 20 с.
20. Добровичинська В. Інтелігенція в культурному житті західної Волині (1921–

- 1939) автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 "Історія України" / В. Добровичська. – Львів, 2006. – 34 с. 21. Горний М. М. Українська інтелігенція Холмщини і Підляшшя у ХХ ст.: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.02 "Всесвітня історія" / М. М. Горний. – Чернівці, 2000. – 20 с. 22. Лицур Н. Матеріальне становище української міської інтелігенції у міжвоєнній Польщі (1921–1939) / Н. Лицур // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Вип. 17: Українсько-польсько-білоруське сусідство: ХХ століття / [НАН України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича; голова редколегії Я. Ісаєвич, упорядники М. Литвин, В. Футала]. – Львів, 2008. – С. 306–312. 23. Лучаківська І. Інтелігенція західних областей України у суспільно-політичному житті / І. Лучаківська. – Дрогобич: Відродження, 1999. – 122 с. 24. Мазурок В. П. Самостійницький рух на Волині в 40-х – на початку 50-х рр. ХХ століття: Монографія / В. П. Мазурок, О. Є. Лисенко та ін. – Кременець: ВЦ КОГП ім. Тараса Шевченка, 2013. – 224 с. 25. Дядюк М. Український жіночий рух у міжвоєнній Галичині: між гендерною ідентичністю та національною заангажованістю: Монографія / М. Дядюк. – Львів: Астролябія, 2011. – 368 с. 26. Борщевич В. Г. Волинське духовенство у ХХ ст.: ідентичність, статус, еволюція: Монографія / В. Г. Борщевич. – Луцьк, 2010. – 582 с. 27. Соловей О. Г. Імміграційні процеси на Волині у міжвоєнний період (1921–1939 рр.) дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / О. Г. Соловей. – Тернопіль, 2004. – 205 с. 28. Раєвич Т. І. Український жіночий рух на Волині: (1921–1939 рр.): автореф. дис. канд. іст. наук: 07.00.01 "Історія України" / Т. І. Раєвич. – Чернівці, 2006. – 20 с. 29. Пономаренко С. Є. Культурно-освітні організації Волині 1921–1939 рр.: автореферат канд. іст. наук: 07.00.01 "Історія України" / С. Є. Пономаренко. – Львів, 2001. – 28 с. 30. Сивіцький М. Записки сірого волиняка / М. Сивіцький. – 2-е вид. – К.: Вид-во ім. Олени Теліги, 2000. – 400 с. 31. Медведєв С. Митрополит Діонісій / С. Медведєв, В. Савчук // Краєзнавчі нариси з історії Кременеччини. – Випуск 1. – Кременець, 2009. – С.55–67. 32. Чернихівський Г. Портрети пером / Г. Чернихівський. – Кременець, 2001. – 307 с. 33. Чернихівський Г. І. Кременеччина від давнини до сучасності / Г. Чернихівський. – Кременець: Папірус, 1999. – 320 с. 34. Рожко В. Духовні православні освітні заклади Волині Х–ХХ ст.: Історико-краєзнавчий нарис / В. Рожко. – Луцьк: Медіа, 2002. – 368 с. 35. Панфілова О. Г. Мистецьке життя Кременеччини 20–30-х років ХХ ст.: Монографія / О. Панфілова. – Тернопіль: Астон, 2012. – 208 с. 36. Степанюк С. М. Театральне життя Волинського воєводства: 1921–1939 рр.: автореф. канд. іст. наук. спеціальність: 07.00.01 "Історія України" / С. М. Степанюк. – Луцьк, 2011. – 20 с. 37. Шиманський П. Й. Музичне життя Волині 20–30-х років ХХ століття: автореф. канд. мист. 17.00.03 "Музичне мистецтво" / П. Й. Шиманський. – К., 1999. – 20 с. 38. Касьянов Г. В. Українська інтелігенція: проблеми вивчення і реінтерпретації / Г. В. Касьянов // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету. Серія: Історія. – Вінниця, 2004. – Вип.8. – С. 3–15. 39. Макарчук С. Західна Волинь у 20-х – 30-х рр. ХХ ст. (етносціальні та політичні відносини в краї) / С. Макарчук // Кременецький ліцей у контексті розвитку освіти, науки та культури на Волині в першій третині ХХ ст. / Збірник наукових праць. – Тернопіль: ТзОВ "Терно-граф", 2009. – С. 53–66. 40. Дильонгова Г. Історія Польщі 1795–1990 / [Пер. з пол. М. Кірсенка] / Г. Дильонгова. – К.: Вид. дім "Києво-Могилянська академія", 2007. – 239 с. 41. Snyder T. Tajna wojna. Henryk Józewski i polsko-sowiecka rozgrywka o Ukrainę / T. Snyder. – Kraków: Wydawnictwo Znak, 2008. – 340 s. 42. Ratajczyk L. Historia wojskowości / L. Ratajczyk. – Warszawa, 1980. – 613 s. 43. Piotrowski C. Wojskowe i historyczne tradycje 27 Wołyńskiej dywizji piechoty Armii Krajowej / C. Piotrowski. – Warszawa, 1993. – 347 s. 44. Historia państwa i prawa Polski: Źródła / Wyboru dokonali F.Połomski i P.Jurek. – Wrocław, 1998. – 444 s. 45. Torzecki R. Kwestia ukraińska w Polsce w latach 1923–1929 / R. Torzecki. – Kraków: Wydawnictwo Literackie, 1989. – 468 s. 46. Юрчук О. А. Бохенський: реалії та перспективи польсько-українських взаємин міжвоєнного двадцятиліття / О. Юрчук // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Вип. 17: Українсько-польсько-білоруське сусідство: ХХ ст. / НАН України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича; голова редколегії Я. Ісаєвич, упорядники М. Литвин, В. Футала. – Львів, 2008. – С.42–55. 47. Куронь Я. Поляки та українці: важкий діалог / Я. Куронь. – К., 2012. – 264 с. 48. Mędrzecki W. Liceum Krzemienieckie w życiu publicznym Drugiej Rzeczypospolitej / W. Mędrzecki // Кременецький ліцей у контексті розвитку освіти, науки та культури на Волині в першій третині ХХ ст. / Збірник наукових праць. – Тернопіль: ТзОВ "Терно-граф", 2009. – С. 135–142. 49. Sheybal-Rostek A. Kadra pedagogiczna i pracownicy liceum Krzemienieckiego w latach 1920–1939 / A. Sheybal-Rostek // Кременецький ліцей у контексті розвитку освіти, науки та культури на Волині в першій третині ХХ ст. / Збірник наукових праць. – Тернопіль: ТзОВ "Терно-граф", 2009. – С. 239–245. 50. Мисик О. Структура національних меншин в II Речі Посполитій та її законодавство і практика щодо національних меншин (1921–1939) / О. Мисик // Warszawskie Zeszyty Ukrainoznawcze. – 2005. – Т. 19–20. – S. 316–327. 51. Ми не є українофілами. Польська політична думка про Україну і

українців. Антологія текстів. – К., 2012. – 440 с. 52. Семенюк А. На тему українсько-польських відносин критичні зауваження / А. Семенюк. – Міннеаполіс, Міннесота, 1996. – 167 с. 53. Макух І. Na narodni sluzhbi / І. Макух. – Detroit, 1958. – 572 с. 54. Власовський І. Нарис історії української православної церкви / І. Власовський. – Ремпринтне видання. – Т. 4.– Ч. 2. – К., 1998. – 468 с. 55. Роман Бжеський. Бібліографія друкованих праць / [Укладач Н. Бжеська]. – Торонто, 1988. – 46 с. 56. Млинівецький Р. Нариси з історії українських визвольних змагань 1917–1922 рр. (Про що "історія мовчить") / Р. Млинівецький. У 2 т. – Торонто, 1973. – Т. 2. – 670 с. 57. Макар В. Береза Каргузька. (Спомини з 1934–1935 рр.) / В. Макар. – Торонто, 1956. – 206 с. 58. Наріжний С. Українська еміграція: культурна праця української еміграції між двома світовими війнами / С. Наріжний. – Львів, Кент, Остріг, 2008. – 372 с. 59. Витанович І. Історія українського кооперативного руху. Із праць історико-філософської секції НТШ / І. Витанович. – Нью-Йорк, 1964. – 870 с. 60. На порозі другого чверть століття // Літопис Волині. – Вінніпег, 1977–1978. – Ч. 12. – С. 1–4. 61. Про що хочете знати? Реєстр статей // Літопис Волині. – Вінніпег, 1977–1978. – Ч.12 – С. 224–232.

Ирина Скакальская

ВОЛЫНСКАЯ УКРАИНСКАЯ ЭЛИТА 1921–1939 ГГ. В ИНТЕРПРЕТАЦИИ ОТЕЧЕСТВЕННЫХ И ЗАРУБЕЖНЫХ ИССЛЕДОВАТЕЛЕЙ

В статье проанализирован историографический обзор работ, раскрывающих особенности формирования и деятельности волынской украинской элиты. Подчеркнута важность работ, составивших основу исследования вопроса, акцентируется внимание на малоизученных аспектах проблемы.

Ключевые слова: национальная элита, Волынь, краеведение, отечественные исследования, зарубежная историография, труды диаспоры.

Iryna Skakalska

THE VOLYNSK UKRAINIAN ELITE 1921–1939 IN INTERPRETATION OF DOMESTIC AND FOREIGN RESEARCHERS

In article the historiographic review of works which open features of formation and activity of the Volynsk Ukrainian elite is analysed. Importance of works which have combined a basis of research of a question is underlined, the attention on few investigate aspects of a problem is focused.

Key words: national elite, Volhynia, study of local lore, domestic researches, a foreign historiography, diaspora works.

УДК 94 (477.44) "196/198" "19"

Анна Поліщук

РЕАЛІЗАЦІЯ СОЦІАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ РАДЯНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ НА ПОДІЛЛІ У СЕРЕДИНІ 1960 – СЕРЕДИНІ 1980-Х РР. (ЗА МАТЕРІАЛАМИ ДЕРЖАВНИХ АРХІВІВ УКРАЇНИ)

Дослідження реалізації соціальної політики радянської держави на Поділлі у середині 1960 – середині 1980-х рр. ХХ ст. є необхідною умовою для повноцінного розуміння соціальної політики СРСР. Воно передбачає введення до наукового обігу низки документів, що неможливо без їх попереднього вивчення і аналізу.

Ключові слова: соціальна політика, архівні фонди, Держархів Вінницької обл., відділ комунального господарства, Вінницький обком КПУ.

В сучасних умовах, з утвердженням незалежної і демократичної Української держави, з'явилася можливість більш глибокого й неупередженого вивчення вітчизняної історії. Архівні документи, що характеризують рівень національної свідомості мешканців на Поділлі у середині 1960–1980-х рр., розпорочені по багатьох фондах. Однак, навіть ті матеріали, які є у нашому розпорядженні, свідчать, що добробут громадян визначався політичними змінами та соціально-економічними процесами. Динамічність способу життя людей змінювалася через призму соціально-побутової історії нашого регіону, що дозволяє відтворити різноманіття загальноісторичного процесу та простежити послідовність подій того часу.

Важливим аспектом досліджуваної проблеми є динаміка соціальних настроїв подільського населення. З середини 1960–1980-х рр. в історії української культури настав час, позначений надмірною ідеологізацією суспільної свідомості громадян та посиленням тоталітарних тенденцій в

адміністративно-державному управлінні. Масовий вплив на суспільну свідомість населення здійснювався через мережу культурно-освітніх установ. Головним завданням було реконструювати неповторну палітру соціальних настроїв мешканців подільського краю, які сприятимуть вдосконаленню управління діяльності органів влади у створенні благополуччя сучасного українця.

Дослідження радянської моделі соціальної політики набуло особливої актуальності після розпаду СРСР у світлі необхідності її трансформації з метою пристосування до нових умов історичного розвитку. В сучасній українській історіографії окремі аспекти становлення та розвитку радянської соціальної політики розглядаються у працях О. Бажана [1], Л. Баженова [2], М. Бубновського [3], О. Березовської-Чміль [4], О. Іванової [5], переважно у регіональному вимірі. Автори опираються на документальні матеріали обласних архівів.

Метою статті є аналіз матеріалів із фондів ЦДАВО України, ЦДАГО України, Держрхіву Вінницької обл. та Держархіву Хмельницької обл., як основної джерельної бази для вивчення соціальної політики радянської держави на Поділлі у середині 1960 – середині 1980-х рр.

Джерельну базу дослідження склали різні за характером походження та змістом опубліковані та неопубліковані матеріали й документи: архівні фонди радянських, партійних і органів соціального забезпечення різних рівнів; опубліковані союзні та республіканські нормативні акти, що регулювали відносини у сфері соціальної політики; матеріали офіційної та відомчої статистики; збірники документів і матеріалів, періодичні видання тих часів – журнали, газети. Маючи різний ступінь достовірності та репрезентативності, кожна із вказаних груп джерел відігравала важливу роль у створенні цілісної та об'єктивної характеристики діяльності радянських державних органів з реалізації соціальної політики на Поділлі.

Надзвичайно важлива і цінна інформація представлена в архівних документах, оскільки саме в архівних фондах зустрічалися матеріали, які ще не були введені до наукового вжитку. З метою широкого й всебічного вивчення основних проблем дослідження використано матеріали чотирьох архівів України. Документи ЦДАВО України, ЦДАГО України, Держархіву Вінницької обл. і Держархіву Хмельницької обл. дозволили охопити різні аспекти проблеми, встановити та широко проілюструвати особливості соціальної політики радянської політики на Поділлі середини 1960–1980-х рр. Усього автором опрацьовано архівні документи 24 фондів, що налічують 47 описів і більше 300 справ.

Найвагомішу частку джерел становлять матеріали фондів ЦДАВО України, які містять документи, що відповідають специфіці нашої роботи і дають змогу об'єктивно висвітлити аспекти соціальної політики на Поділлі зазначеного періоду. Тут зосереджені документи Верховної Ради, уряду республіки, міністерств, відомств, громадських об'єднань тощо. Вивчення документів Верховної Ради УРСР (ф. 1) дозволяє простежити законотворчий процес в радянській Україні стосовно соціального забезпечення різних прошарків населення, виявити суперечності у ставленні різних гілок влади щодо реалізації соціальної політики як у місті, так і на селі [6]. У фонді Ради Міністрів (ф. 2) проаналізовано протоколи та стенограми засідань уряду, його постанови, накази, листування із місцевими органами влади, директивні вказівки із центру, різноманітні звіти, численні доповідні записки про стан виконання владних рішень та порівнювальні довідки по всій країні [7]. Важливими для аналізу проблеми є документи фонду Міністерства соціального забезпечення УРСР (ф. 348) [8]. Він вміщує відомості про розміри державної допомоги нужденним, рівень її доступності для різних категорій населення.

Документи ЦДАГО України є дуже цінним джерелом для дослідження. Вони зосереджені головним чином у фонді ЦК Компартії України (ф. 1) [9]. Це, насамперед, протоколи засідань політбюро, президії і секретаріату ЦК КП(б)У (з жовтня 1954 р. – Комуністичної партії України) та підготовлені матеріали до них, більшість яких донедавна зберігалися у так званих "окремих папках". Власне ці документи й визначають суть політики радянської влади у досліджуваній період з багатьох питань розвитку різних аспектів соціальної сфери, наслідків, успіхів та подекуди недоліків втілення державної соціальної доктрини на місцях.

У дослідженні використано також матеріали державних архівів Вінницької та Хмельницької областей, документи яких дали змогу проаналізувати впровадження соціальної політики держави на регіональному рівні. Вони зберігають матеріали, які дають можливість вивчити механізм, форми та наслідки реалізації соціальної політики держави на Поділлі. У Держархіві Вінницької обл. опрацьовано такі фонди: Вінницький обком КП України (ф. 136) [10], у якому містяться директивні, програмні документи, звіти про їх виконання, листування Вінницького обкому з республіканською владою. Фонди виконавчого комітету Вінницької міської Ради народних депутатів (ф. 151) [12] і виконавчого комітету Вінницької обласної ради (ф. 2700) [13] – містять більше матеріалів, які пов'язані із медичним обслуговуванням пенсіонерів, інвалідів, матерів і дітей області, зміни (переважно зростання) кількості лікарняних ліжок, лікарів, спеціалізованих лікарень та відділень у них для зазначених категорій громадян; про розвиток мережі освітньо-культурних закладів і

кінообслуговування; про підвищення кваліфікації керівних кадрів; про окремі недоліки в будівництві об'єктів соціально-культурного призначення та ін. У фондах Вінницької окружної інспектури народної освіти (ф.256) [11] та управлінні освіти Вінницької адміністрації (ф. 4897) [15] – надано інформацію про різні аспекти в галузі освіти населення Вінницької області, а саме – розширення обсягу освітніх закладів, їх матеріально-технічну базу, зокрема, у конкретних містах і селах; якісний склад педагогічних кадрів; недоліки, нововведення та досягнення в цій галузі.

У Держархіві Хмельницької обл. опрацьовано документи фондів Хмельницького обласного відділу народної освіти (ф. 908) [16], Хмельницького обласного управління професійно-технічної освіти (ф. 6119) [28], у яких містяться фактичні матеріали з різних питань у галузі освіти: розвиток роботи інтернатних і дошкільних установ, їх медичне обслуговування, харчування і матеріально-технічне забезпечення; довідки, інформації, квартальні та місячні звіти про будівництво дошкільних закладів, інтернатних установ, загальноосвітніх заочних і вечірніх шкіл, а також вищих і середньо-спеціальних навчальних закладів; висновки і пропозиції, доповідні записки й інші матеріали стосовно оздоровлення дітей різного віку влітку.

У фонді справ постійного зберігання планової комісії Хмельницької державної Ради депутатів трудящих за 1944–1984 рр. (ф.1235) [17], є дані про матеріальне забезпечення житловою площею населення краю. Фонд Хмельницького обласного управління статистики (ф.1285) [19] містить багато фактичного матеріалу, що характеризує різні аспекти впровадження соціальної політики влади у Хмельницькій області. Фонд відділу охорони здоров'я виконавчого комітету Хмельницької області Ради депутатів трудящих (ф.1263) [18] містить дані про різні аспекти, пов'язані із медичним обслуговуванням пенсіонерів, інвалідів, матерів та дітей області, зміни (переважно зростання) кількості лікарняних ліжок, лікарів, спеціалізованих лікарень та відділень у них для зазначених категорій громадян.

Вагому документальну базу представлено у фонді відділу комунального господарства виконкому Хмельницької області Ради депутатів трудящих (ф.2489) [21]. Тут знаходимо досить детальну інформацію про житлово-комунальне господарство м. Хмельницького, а саме – про кількість закладів комунального обслуговування, зокрема, у конкретних містах та селах; кількість, види та якість наданих послуг; скарги трудящих на численні недоліки в обслуговуванні. У фонді відділу соціального забезпечення виконавчого комітету Хмельницької області Ради народних депутатів (ф. 1437) [20], зосереджена інформація про виплату пенсій особам похилого віку, допомогу інвалідам, зокрема в організації роботи лікарсько-трудова експертиз в областях, розміри державної допомоги іншим категоріям нужденних тощо.

Фонд Хмельницького обласного аптечного управління (ф.3354) [22] містить інформацію щодо розвитку аптечної справи для подальшого поліпшення медикаментозного обслуговування населення і лікувальних установ населення краю. У фондах Держархіву Хмельницької обл.: державне управління музично-драматичного театру імені Петровського (ф.3439) [24], Кам'янець-Подільський будинок народної творчості (ф.3602) [25], управління кінофікації Хмельницької області (ф.4646) [27], театру ляльок Хмельницької області (ф.6147) [29] можна знайти детальну інформацію про розвиток мережі клубних закладів і театрів на Хмельниччині, продемонстровано форми їх роботи, кадровий склад, матеріально-технічну базу, санітарно-побутові умови, розкрито зміст культмасової роботи, її ідеологічну і загальнокультурну спрямованість.

У фонді управління державного страхування Хмельницької області (ф.4105) [26] знайдено матеріали про становлення та функціонування соціального страхування як організаційно-правової форми соціального захисту робітників та службовців, охарактеризовані організаційна структура і правовий статус, організаційний стан та соціальний склад страхових органів, обґрунтовані джерела фінансового забезпечення системи державного соціального страхування. Досить важливу інформацію нормативного характеру з питань соціальної політики за часів радянської влади у містах і селах Поділля містив фонд відділу працівників виконавчого комітету Хмельницької обласної ради народних депутатів (ф.3435) [23].

Отже, базовою основою дослідження є репрезентативні відомчі джерела, які містять законодавчі акти вищих органів влади як країни у цілому, так і республіканської зокрема; програмні та директивні документи партії; статистичні матеріали, опубліковані у різноманітних збірниках та довідниках; архівні матеріали та періодичні видання. Опираючись на ці акти та нормативні документи, отримуємо можливість окреслити особливості соціальної політики радянської держави та регіональні аспекти її реалізації на Поділлі у середині 1960–1980-х рр. Комплексне забезпечення інформативних джерел спонукає до критичного їх переосмислення і адекватного застосування у низці різноманітних підходів стосовно вивчення та дослідження тогочасної доби.

Список використаних джерел

1. Бажан О. Г. Діяльність клубів творчої молоді в Україні в 1960-х роках у першоджерелах / О. Г. Бажан // Краєзнавство. – 2006. – № 1/4. – С. 80–82.
2. Баженов Л. В. Поділля в працях дослідників і краєзнавців ХІХ–ХХ ст.: Історіографія. Бібліографія. Матеріали / Л. В. Баженов. – Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. міськ. друк., 1993. – 480 с.
3. Бубновський М. Д. Півсторіччя Радянського Поділля / М. Д. Бубновський. – Львів: Каменяр, 1967. – 68 с.
4. Березовська-Чміль О. Соціальна політика та механізми її реалізації в Україні: політологічний аналіз: монографія / О. Березовська-Чміль. – Івано-Франківськ: Вид-во Прикарпат. нац. ун-ту ім. В. Стефаника, 2013. – 167 с.
5. Іванова О. Л. Соціальна політика: теоретичні аспекти : курс лекцій / О. Л. Іванова. – К.: КМ Академія, 2003. – 108 с.
6. ЦДАВО України, ф. Р. 1, оп. 16, спр. 2118, 26 арк.
7. Там само, ф. Р. 2, оп. 13, спр. 304, 152 арк.
8. Там само, ф. Р.348, оп. 3, спр. 808, 180 арк.
9. ЦДАГО України, ф. Р.1, оп. 25, спр. 518, 47 арк.
10. Держархів Вінницької обл., ф. Р.136, оп. 59, спр. 31, 3 арк.
11. Там само, ф. Р.256, оп. 1, спр. 53, 340 арк.
12. Там само, ф. Р.151, оп. 9, спр. 2859, 98 арк.
13. Там само, ф. Р.2700, оп. 6, спр. 2201, 406 арк.
14. Там само, ф. Р. 3966, оп. 1, спр. 39, 45 арк.
15. Там само, ф. Р.4897, оп. 7, спр. 114, 111 арк.
16. Держархів Хмельницької обл., ф. Р.908, оп. 4, спр. 48, 118 арк.
17. Там само, ф. Р.1235, оп. 3, спр. 141, 61 арк.
18. Там само, ф. Р.1263, оп.7, спр. 419, 93 арк.
19. Там само, ф. Р.1285, оп.13, спр. 463, 147 арк.
20. Там само, ф. Р.1437, оп. 6, спр. 23, 9 арк.
21. Там само, ф. Р.2489, оп. 2, спр. 42, 2 арк.
22. Там само, ф. Р.3354, оп. 2, спр. 225, 101 арк.
23. Там само, ф. Р.3435, оп. 2, спр. 110, 32 арк.
24. Там само, ф. Р.3439, оп. 1, спр. 33, 30 арк.
25. Там само, ф. Р.3602, оп. 2, спр. 36, 6 арк.
26. Там само, ф. Р.4105, оп. 1, спр. 219, 80 арк.
27. Там само, ф. Р.4646, оп. 6, спр. 174, 76 арк.
28. Там само, ф. Р.6119, оп. 1, спр. 1,74 арк.
29. Там само, ф. Р.6147, оп. 1, спр. 10, 9 арк.

Анна Полищук

**РЕАЛИЗАЦИЯ СОЦИАЛЬНОЙ ПОЛИТИКИ СОВЕТСКОГО ГОСУДАРСТВА
НА ПОДИЛЛИ В СРЕДИНЕ 1960 – СРЕДИНЕ 1980-Х ГГ.
(ПО МАТЕРИАЛАМ ГОСУДАРСТВЕННЫХ АРХИВОВ УКРАИНЫ)**

Исследование реализации социальной политики советского государства на Подилии в середине 1960 – середине 1980-х гг. является необходимым условием для полноценного понимания социальной политики СССР. Оно предусматривает введение в научный оборот ряда документов, что невозможно без их предварительного изучения и анализа.

Ключевые слова: социальная политика, архивные фонды, Госархив Винницкой обл., отдел коммунального хозяйства, Винницкий обком КПУ.

Anna Polishchuk

**THE IMPLEMENTATION OF SOCIAL POLICY OF SOVIET UNION IN PODOLIYA IN THE
MIDDLE OF 1960 AND IN THE MIDDLE OF 1980 OF THE TWENTIETH CENTURY
ACCORDING TO THE INFORMATION FROM THE STATE ARCHIVES OF UKRAINE**

The research of implementation of social policy of Soviet Union in Podilla in the middle of 1960 and in the middle of 1980 of the twentieth century is very important for complete understanding of Soviet Union's social policy's provides an introduction to the scientific use of a number of documents, which is impossible without their prior learning and analysis.

Key words: social policy, archival records, State Archive of Vinnitsa region, Department of Municipal Economy, committee of the CP of Ukraine of Vinnitsa region.

УДК 930:94(=214.58 Укр)“1921/91”

Олена Козакова

**СУЧАСНА ІСТОРИОГРАФІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ
УКРАЇНСЬКИХ ЦИГАНІВ РАДЯНСЬКОГО ПЕРІОДУ**

У статті розглянута сучасна історіографія радянських циганів. Прослідковано формування наукового інтересу серед науковців до історії українських циганів в СРСР. Особлива увага приділена вивченню долі циганів у Другій світовій війні. Аналіз робіт сучасних циганознавців дозволяє визначити поточний стан досліджень, їх основні напрямки та перспективи.

Ключові слова: історіографія, СРСР, Україна, циганів, циганознавство.

Сучасна історична наука в Україні останніх десятиріч перебуває у стані трансформації – переходу від колишніх, радянських засад – до створення власної концепції історичного пізнання. Зі здобуттям Україною незалежності постає проблема існування власне української науки, на тлі цього розгортається і коло наукових пошуків. Вперше стала можливою свобода наукової історичної думки, були створені передумови для переосмислення історичного надбання. В той же час дослідники звертають увагу до проблем національних меншин. Завдяки появі та діяльності громадських та культурних організацій формуються проблеми циганів, вирішення яких покладається і на науковців.

Одним із найбільш впливових наукових осередків вважаємо товариство "Романі Яг" у Закарпатській області. На сьогоднішній день у закарпатському регіоні проживає третина циганів України, а зареєстрованих організацій меншини налічується більше 30. Громадська позиція циганів, їх суспільний виклик стали основним поштовхом до виникнення інтересу до наукової розвідки циганівознавців. Іншим чинником стала географічна та ментальна близькість регіону до Угорщини, де проблеми циганів привертають увагу громадськості та дослідників уже довгий період часу.

Праці із циганівознавства в українській історичній науці з'являються наприкінці 80-х – на початку 90-х рр. ХХ ст. на Закарпатті [1–2]. Перші дослідження мали суспільну скерованість, викривали побутові, життєві проблеми тогочасного буття.

Каталізатором для вивчення історії та культури українських циганів стало проведення "Декади ромської інтеграції" 2005–2015 рр. У рамках декади в Україні відбулися дві міжнародні наукові конференції (2008 р.) за участю вчених України, Росії, Нідерландів, країн Балкан. Перша конференція "Роми України – з минулого в майбутнє" [3] відбулася за підтримки "Конгресу ромен України". Проведення конференції "Роми України в період Другої світової війни: сучасний стан вивчення, викладання та увічнення пам'яті" [4] здійснило величезний поштовх до наукового вивчення та осмислення трагедії ромів. У Москві в 2013 р. відбувся Міжнародний форум із питань геноциду циганів у Східній Європі [5], на якому розглянуто актуальні методологічні проблеми вивчення та викладання історії Голокосту циганів.

Важливою проблемою у вивченні історії ХХ ст. залишається історія Другої світової війни, яка має особливе значення для історії циганівського етносу. Для циганів – це трагічні, напівзабуті сторінки історії. Для більшості неписьменних, малоосвічених циганів самотійно зберегти та відтворити події війни, перебування у таборах було нездоланим завданням. Вивчення долі українських циганів у цей період в Українській державі почалося відносно недавно, на громадських засадах – журналістами газети "Романі Яг" [6].

У 2013 р. в Ужгороді, на базі Ужгородського національного університету, науково-дослідним Інститутом Центральної Європи започатковані "Ромські наукові читання". За матеріалами конференції випущено збірник наукових праць студентів, науковців та громадських діячів [7]. Цей проект поставив за мету привернути увагу науковців та громадськості до суспільних, історичних та політичних проблем циганів в Україні, а також сприяти розвитку відносно нової для нашої країни науки – циганознавства.

Однією із проблем сучасної історіографії радянського циганознавства є періодизація процесу вивчення циганів. Сучасна історіографія пропонує періодизацію відповідно до етапів розвитку СРСР. Можна погодитися із запропонованою Є. Навроцькою [8] періодизацією історії радянських циганів та можливостями її використання для дослідження історіографічних аспектів циганознавства. Відповідно, виділяємо три стадії розвитку в період СРСР.

Перший етап – 1920–1930-ті рр. – на цьому етапі радянська влада створювала "найкращі умови для розвитку" національних меншин, в тому числі й циганів; другий етап – 1939–1945 рр. – період Другої світової війни, Голокост циганського народу; третій етап – 1950–1980-ті рр. – повоєнний період характеризується спробою влади насильно включити циганів до радянського суспільства.

Характерними рисами першого періоду була поява нових суспільних ідей, соціалістична розбудова. З початком побудови СРСР, урядом проводилася специфічна національна політика. Радянська влада створювала для національних меншин, у тому числі й циганів, "найсприятливіші умови" для всебічного розвитку. Зауважимо, що у складі держави налічувалося більш ніж 300 народів та народностей. Циганське населення складало близько 0,2 %, тобто 200 тис. осіб. Сучасна історіографія пропонує різні підходи до розуміння радянської національної політики. Болгарські історики О. Марушикова та В. Попов [9] акцентують увагу на необхідності вивчення циганів як окремого народу в складі радянського суспільства, зазначаючи, що радянська влада створювала умови для переходу циганів до осілости, але також сприяла розвитку їх освіти і культури. У той же час, дослідники не звернули увагу на руйнування владою основного елементу циганської національної самобутності – кочового способу життя, а також наслідки цього для етносу.

Такі ж позитивні риси радянської політики у 1920–1930-ті рр. вбачає і угорська дослідниця К. Дунаєва [10], аргументуючи це величезним масивом культурно-просвітницької, популярної та навчальної літератури циганською мовою. Вона проводить порівняння між національною політикою державних діячів СРСР В. Леніна та Й. Сталіна і сучасною політикою керівництва Російської Федерації у сфері освіти національних меншин.

У перший період радянської доби були створені деякі умови для відродження та піднесення національної культури циганів, проте не слід забувати, що вони носили фрагментарний характер, а реформи не носили довготермінового характеру.

Заслугує уваги праця американської дослідниці історії радянського періоду Б. О'Кіфф [11]. Робота заснована на першоджерелах – урядових документах, особистому листуванні циганів, газетах із російських державних архівів. Автор аналізує не лише державну діяльність радянського уряду, але й духовну складову життя радянських, у тому числі українських, циганів – освіту, мистецтво, передусім, циганський театр.

У публікації дослідниці етнополітичних процесів на Україні в 1920–1930-х рр. О. Розовик [12] розкрито інший бік політики радянського уряду – заходи державних органів влади та громадських організацій республіки щодо залучення циганського кочуючого населення до осілого способу життя, участі у громадському житті республіки та розгортання в їх середовищі культурно-освітньої роботи.

Основною подією другого етапу історії радянських циганів став геноцид. Ця проблема викликала науковий інтерес не лише у вітчизняних істориків, але й у закордонних. Переважно, більшість робіт виконана під егідою численних фондів та організацій, таких як, наприклад, "Український центр вивчення історії Голокосту", "Документальний та культурний центр німецьких синті та рома", Міжнародний фонд "Відродження" та ін.

Одним із перших українських дослідників, який привернув увагу до історії циганів у роки війни, став О. Беліков [13]. Його доробок мав значний вплив на подальші наукові дослідження, формуючи новий напрямок у вивченні історії українських циганів. Публікації відповідального секретаря журналу "Голокост і сучасність" М. Тяглого [14] заклали методологічну основу в дослідженнях історичної долі українських циганів в період Другої світової війни.

Вивченню долі українських циганів присвятив свої роботи російський художник, циганолог М. Бессонов [15–16]. Його роботи ґрунтуються на усних свідченнях циганів-очевидців війни, документальних джерелах із державних архівах України та Російської Федерації, тому якнайкраще передають дух епохи. Науковець у своїх дослідженнях акцентував увагу на культурній, а також ментальній складових циганського життя. Так, завдяки науковим пошукам М. Бессонова, відомо, що чимало циганів брали участь у бойових діях, отримали нагороди та звання, проявили неабиякий патріотизм в умовах війни та окупації. Проте, більшість із них за паспортами були не циганами, а українцями. Це явище пояснюється тим, що у 1920–1930-х рр. цигани навмисне приховували від уряду свою національну приналежність [15, с.195–196].

Німецький історик М. Геллер також досліджував тему війни, зокрема мікроісторію, історію особистостей, їх роль у подіях, що спричинили геноцид циганського народу. Дослідження діяльності командира айзанцгрупи Д, загони якої перебували на території Південної України, Бессарабії та у Криму, дає змогу автору розкрити причини, масштаби знищення циганів на радянських територіях [17].

Дослідження третього етапу історії радянського циганства розпочинається із періоду десталінізації. Влада відновила спроби примусово підвести до осілости циганів, які під час війни і у повоєнні роки знову почали вести кочовий спосіб життя. Крім того, проект створення єдиного радянського суспільства не передбачав винятків для національних меншин, у тому числі й для циганів. Для цього використовувалися усі засоби, передусім, прийняті закони щодо спекулятивної діяльності, дармоїдства, бродяжництва, тощо. Так, після підписання указу 1956 р. "Про залучення до праці ромів, які займаються бродяжництвом", багато українських циганів виселено до Казахстану та за Урал. Більшість із них померли у дорозі від холоду. У цьому контексті доцільним здається використання терміну "жертви соціалізму" [8].

Провідні фахівці із циганознавства в Україні Н. Зіневич [18], О. Беліков [13] виклад матеріалу, що стосується періоду 1950–1980-х рр. також базують на урядових документах, які висвітлюють лише загальні риси життя циганів. Так, О. Беліков виклад історії прив'язує до політики уряду, а Н. Зіневич – з точки зору розвитку культурного та економічного аспектів життя.

Вивчення історії циганів у 1920–1930-х рр. українськими науковцями відбувається переважно у контексті інших національних меншин [19]. Так, у дослідженнях концентрується увага на політичній складовій епохи, особлива роль приділяється процесу переходу циганів до осілого способу життя. У той же час, майже нічого невідомо із робіт сучасних циганознавців про релігійне, культурне життя, буденну історію етносу.

На сьогодні дослідниками окреслена методологічна база, залучена до наукового обігу ґрунтовна джерельна база (документи часів окупації, усні свідчення), яка дозволяє аналізувати історичну долю циганів, а також визначити головну проблему періоду – геноцид циганського народу. Тим не менш, вивченими є сторінки історії циганів, які перебували на територіях, що межують з Угорщиною, а саме Закарпаття [1–2; 6], а також у Криму [14; 17], проте переважна більшість історії циганського населення регіонів є маловивченою, у наявності є лише статистичні дані періоду війни.

Повоєнний період в історії циганів в СРСР є найменш вивченим, проте не менш трагічним, ніж минулі роки. Закордонна історіографія відсутня, українські історики побіжно описують життя національних меншин, в тому числі й циганів, у період десталінізації. Повоєнний період життя циганів є перспективним для подальших досліджень, особливо в контексті історії повсякденності.

Отже, маємо відзначити певні досягнення сучасної історіографії у дослідженні циганів за часів СРСР та загальне поживлення інтересу до проблематики. У той час поза увагою сучасних дослідників практично залишилися повсякдення, політична та культурна історія радянських циганів. Ці напрямки, безумовно, мають стати об'єктом подальших наукових студій.

Список використаних джерел

1. Ємець Г. Циганське населення Закарпаття / Г. Ємець, Б. Дяченко. – Ужгород: Карпати, 1993. – 86 с.
2. Малик Л. Цигани Закарпаття: проблеми, шляхи вирішення / Л. Малик, М. Пітюлич, О. Передрій, В. Шинкарь. – Ужгород: УДУ, 1991. – 44 с.
3. Матеріали Міжнародної циганознавчої науково-практичної конференції "Роми України: із минулого в майбутнє" (Київ, 10–11 червня 2008 року) / [упор. Н. Зіневич]. – К.: Юстиніан, 2009. – 296 с.
4. Міжнародна наукова конференція // Форум націй. Газета Конгресу національних громад України – 2008. – № 7 (74). – Режим доступу: <http://www.forumn.kiev.ua/2008-07-74/74-02.htm>.
5. В Москве состоялся международный форум "Нацистский геноцид цыган (ромов) и евреев в Восточной Европе" // Фонд содействия актуальным историческим исследованиям "Историческая память" – 2013. Режим доступу: http://www.historyfoundation.ru/fund_item.php?id=291.
6. Романі Яг. Газета Закарпатського ромського культурно-просвітницького товариства. – 1999–2006. – 10 с. Режим доступу: <http://archives.org.ua/handle/123456789/672>.
7. Ромологія: історія та сучасність: Матеріали Міжнародних наукових читань / [упор. Є. Навроцька]. – Ужгород: Поліграфцентр "Ліра", 2013. – 144 с.
8. Навроцька Є. Історія та культура ромів (факультативний спецкурс за вибором) [метод. посіб. для вчителів] / Є. Навроцька. – Ужгород: Вид-во О. Гаркуші, 2007. – 312 с.
9. Marushiakova E., Popov V. Soviet Union Before World War II / E. Marushiakova, V. Popov // Factsheets on Roma History. – Strasbourg: Council of Europe, 2008. – Режим доступу: http://www.coe.int/t/dg4/education/roma/histoCulture_en.asp.
10. Dunajeva K. StateBuilding and "Misfits": The Case of Roma in Russia and Hungary / K. Dunajeva // Prepared for the 2012 Conference of Graduate Organization for the Study of Europe and Central Asia of the University of Pittsburgh – 2012. – 39 p. Режим доступу: <http://goseca.pitt.edu/ocs/index.php/goseca/2012/paper/viewFile/21/7>.
11. New Soviet Gypsies: Nationality, Performance, and Selfhood in the Early Soviet Union / В. О'Кеефф. – Toronto: University of Toronto Press, Scholarly Publishing Division, 2013. – 344 p.
12. Розовик О. Залучення циганів до освіти, громадської і культурно-освітньої роботи у 1920-х роках в УСРР / О. Розовик // Етнічна історія народів Європи. – 2011. – № 35. – С. 68–72.
13. Беліков О. Державна політика стосовно циганів України: історія і сучасність / О. Беліков // Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів. – К, 2008. – Вип. 15. – С. 24–56.
14. Тяглий М. Цыгане Украины в период Второй мировой войны: современное состояние изучения, преподавания и увековечения памяти / М. Тяглий // Голокост і сучасність. – 2008. – № 2 (4). – С. 143–148.
15. Бессонов Н. Патриотизм – составляющая государственной национальной политики России: теория, практика / Н. Бессонов. – М.: Голден-Би. Издание Института Российской истории РАН. – 2010. – С. 191–209.
16. Бессонов Н. Цыгане СССР в оккупации. Стратегии выживания / Н. Бессонов // Голокост і сучасність: Студії в Україні і світі. – 2009. – № 2 (6). – С. 17–52.
17. Holler M. Extending the Genocidal Program: Did Otto Ohlendorf Initiate the Systematic Extermination of Soviet "Gypsies"? / M. Holler // Nazi Policy on the Eastern Front, 1941: Total War, Genocide, and Radicalization. – Rochester: University of Rochester Press, 2012. – P. 267–288.
18. Зіневич Н. Цигани в Україні: формування етносу і сучасний стан / Н. Зіневич // Український історичний журнал. – 2001. – № 1. – С. 40–52.
19. Якубова Л. Особливості повсякденного життя доби Великого Терору в національних районах УРСР / Л. Якубова // Українське радянське суспільство 30-х рр. XX ст.: нариси повсякденного життя (1921–1928 рр.). – К.: Інститут історії України НАН України, 2012. – 786 с.

Елена Козакова

СОВРЕМЕННАЯ ИСТОРИОГРАФИЯ ИССЛЕДОВАНИЯ ИСТОРИИ И КУЛЬТУРЫ УКРАИНСКИХ ЦЫГАН СОВЕТСКОГО ПЕРИОДА

В статье рассмотрена современная историография советских цыган. Прослежено формирование научного интереса среди ученых к истории украинских цыган в СССР. Особое внимание уделяется изучению судьбы цыган во Второй мировой войне. Анализ работ современных цыганологов позволяет определить текущее состояние исследований, их основные направления и перспективы.

Ключевые слова: историография, СССР, Украина, цыгане, цыганология.

Olena Kozakova

MODERN HISTORIOGRAPHY STUDY OF HISTORY AND CULTURE OF UKRAINIAN GYPSY SOVIET PERIOD

The article considers the modern historiography of Soviet Gypsy. Premises of appearing the interest among scientists towards the situation of Ukrainian Gypsy in the USSR are studied in the article. Particular attention is paid to the history of the Second World War. The analysis of papers of modern researchers allows us to determine the current state of the research, their main directions and prospects.

Key words: Gypsy, gypsology, historiography, Ukraine, USSR.

УДК 327(477)

Наталія Чорна

РОЛЬ ПОЛЬЩІ В ЄВРОПЕЙСЬКІЙ ІНТЕГРАЦІЇ УКРАЇНИ: ІНТЕРПРЕТАЦІЇ УКРАЇНСЬКИХ ДОСЛІДНИКІВ

З'ясовано особливості відображення у роботах українських дослідників ролі Польщі в інтеграції України до ЄС. Розглянуто підходи до пояснення причин заангажованості офіційної Варшави у відносинах Української держави із Євросоюзом, оцінено успіхи, досягнуті на цьому шляху. З'ясовано наукове обґрунтування проблеми, вказано на необхідності її подальшого вивчення.

Ключові слова: Україна, Польща, європейська інтеграція, Європейський Союз, українська історіографія.

Європейський вибір зовнішньої політики України, незмінно декларований політико-владними колами держави і відображений у низці нормативно-правових актів та програмних документів, традиційно викликає стійкий дослідницький інтерес, отримує відповідне теоретико-методологічне та концептуальне осмислення в наукових дослідженнях і публікаціях. Праці, представлені, насамперед, статтями, монографіями, дисертаційними роботами і аналітичними дослідженнями, безумовно, свідчать про актуальність проблеми.

Відмінною рисою багатьох досліджень є висвітлення взаємин України із Європейським Союзом (далі – ЄС) у впливі на них польського чинника. Інтерес офіційної Варшави до відносин України з ЄС учені називають однією із магістральних ознак "української політики" III Речі Посполитої і пояснюють його впливом об'єктивних чинників внутрішнього і зовнішнього характеру.

Отримавши належне відображення у низці публікацій, аспект проблеми, разом з тим, до цих пір не став предметом спеціального історіографічного дослідження. Враховуючи прискорене накопичення тематичних праць, відсутність відповідних історіографічних робіт стає усе більш очевидною. Об'єктивна необхідність підведення підсумків у з'ясуванні ролі Польщі у взаєминах України з ЄС, систематизації та узагальненні досягнутих успіхів, обумовила підготовку пропонованої роботи, її змістовне наповнення.

Як свідчить історіографічний аналіз, прикметною рисою української наукової думки є обґрунтування інтересу Польщі до європейського майбутнього України російським чинником. Показовим, на нашу думку, є дослідження В. Каспрука [1, с. 27–29], у якому, зокрема, зазначається, що для країн пострадянського простору, розташованих між Європою і Росією, зі зміщенням на Схід кордонів ЄС небезпека потрапити в російську сферу впливу стала особливо актуальною. Щоб не допустити повторного перетворення України в складову частину модернізованої Російської імперії, офіційна Варшава робить усе можливе для наближення її до Європи.

Значний інтерес представляє публікація Т. Возняка [2]. Певною мірою, поділяючи думку про те, що інтеграція України в ЄС означатиме її виключення із російської сфери впливу, однозначно бажане для офіційної Варшави, автор одночасно ставить під сумнів зацікавленість Польщі у

якнайшвидшому вступі України в ЄС. Очевидно, що у разі приєднання Української держави до ЄС, обсяги допомоги, яку з європейських фондів отримує Польща, істотно скоротяться. Будучи менш всього у цьому зацікавленою, офіційна Варшава, на думку дослідника, підтримуватиме Україну настільки, щоб вона продовжувала залишатися "буфером", який відділяє Польщу від Росії, не претендуючи при цьому на кошти ЄС.

Із зауваженням Т. Возняка погоджується О. Знахоренко. Зі вступом України до ЄС, окрім конкуренції за фінансування, двом країнам доведеться змагатися також за інвестиції, ринки збуту і увага з боку впливових країн Заходу, – переконана дослідниця [3, с. 97].

Зацікавленість офіційної Варшави у відносинах зі своїми східними сусідами Ю. Котляр [4, с. 120–126], О. Снігир [5, с. 128–133] пояснюють її прагненням посилити позицію Польщі в ЄС.

У публікації М. Алексієвця і Я. Секо [6, с. 85–106] сприяння Польщі інтеграційним успіхам України пояснюється прагненням офіційної Варшави забезпечити розширення зони миру і стабільності в Європі, створення умов для розвитку економічної співпраці, зміцнення демократичних інститутів, протистояння глобальним загрозам.

У роботі В. Гевко [7, с. 364–370], предметом дослідження якої стали політичні відносини України та Польщі, згадується про організовану в грудні 1995 р. за участю української сторони варшавську зустріч парламентських делегацій держав із регіону Центрально-Східної Європи (далі – ЦСЕ). Повноважні представники країн-членів Центральноєвропейської ініціативи (далі – ЦЕІ), а одночасно кандидатів на членство у ЄС, серед іншого обговорили проблему співпраці України з ЄС. І хоча Україна, враховуючи власні економічні проблеми, питання про членство в ЄС не порушувала, у заяві О. Мороза, який представляв на зустрічі її інтереси, йшлося про прагнення України до участі в процесах політичної інтеграції, в тому числі у рамках ЄС. Вираженням підтримки Польщею курсу України на інтеграцію в загальноєвропейські економічні та політичні структури в публікації названо запрошення президентом А. Квасневським українського колеги Л. Кучми до участі в неофіційній зустрічі глав держав європейського регіону, що відбулася 7–8 червня 1996 р. у Ланьцуті. Долучаючи Україну до обговорення питань про розширення НАТО і вступ до ЄС, офіційна Варшава таким чином демонструвала прихильність європейського вибору українських колег.

Офіційні заяви, у яких Польща відкрито і однозначно почала заявляти про свою готовність підтримувати євроінтеграційні намагання України, дослідники датують другою половиною 1990-х рр. Так, у роботах В. Гевко [7, с. 364–370], О. Знахоренко [3, с. 90–98], В. Трохимовича [8, с. 121–133], зокрема, наголошується на тому, що перша офіційна заява про прагнення Польщі надавати нашій країні практичні консультації з питань інтеграції в ЄС була зроблена Президентом Республіки Польщі (далі – РП) А. Квасневським у ході офіційного візиту до Варшави Президента України Л. Кучми у червні 1996 р. Крім того, під час зустрічі президентами підписано декларацію, одним із положень якої визначалася готовність двох країн підтримувати одна одну на шляху інтеграції в європейські структури.

Львівські учені К. Кіндрат і С. Трохимчук у монографії "Українсько-польські відносини на зламі тисячоліть" [9] зазначили, що, лобіюючи інтереси України в Європі, Польща прагнула прискорити власне входження у ЄС, а також підвищити вплив і авторитет двох держав на міжнародній арені. Одночасно Україна, підтримуючи Польщу на шляху європейської інтеграції, сподівалася на прискорене отримання повноправного членства в ЦЕІ та Центральноєвропейська асоціація вільної торгівлі (далі – СЕФТА). Крім того, зв'язки з Польською державою та спільні кордони з новими членами НАТО та ЄС розглядалися як такі, що сприяють безпеці України, а також стимулюють її приєднання до цих структур. "Більше не викликає сумніву, що шлях до Європи проходить для України насамперед через Варшаву", – відзначили дослідники [9, с. 72].

Конкретні заходи, які здійснила офіційна Варшава на підтримку євроінтеграційного курсу України, розглянув Ф. Медвідь [10, с. 33–38]. Публікація містить огляд низки ініціатив і пропозицій, представлених польськими політиками союзним інститутам, їх критичний аналіз.

На думку С. Павленка [11, с. 30–39], вінцем співробітництва України та Польщі, покликаного сприяти входженню у ЄС, стала постійна українсько-польська конференція з питань європейської інтеграції, створена у 1999 р. Її засідання, що проходять під патронатом прем'єр-міністрів двох держав, стали формою передачі українським колегам інтеграційного досвіду Польщі, знань про входження у ЄС, дають можливість комплексно аналізувати співпрацю України та Польщі у наближенні до стандартів ЄС.

Відображенням зацікавленості Польщі у поглибленні співробітництва України з ЄС Л. Чекаленко [12, с. 139–146] вважає оприлюднені Міністерством закордонних справ (далі – МЗС) РП наприкінці 2002 р. пропозиції щодо "східного виміру" ЄС, положення яких, серед іншого, передбачали, що Україна, за умови виконання "копенгагенських критеріїв", повинна отримати чітку перспективу можливого вступу до ЄС, одночасно рівень відносин ЄС із Україною не повинен бути нижче рівня відносин ЄС – Росія.

У публікації О. Антонюка [13, с. 4–7] високі оцінки одержало створення Парламентської асамблеї України та РП, одним із завдань якої визначалося вироблення загальних підходів до адаптації національних законодавств до нормативних актів ЄС. На першій сесії, що відбулася у жовтні 2003 р., на обговорення сторін винесено питання подальшого розвитку українсько-польських відносин у контексті розширення ЄС.

Прикметною характеристикою багатьох досліджень є обґрунтування необхідності звернення України до польського досвіду інтеграції до ЄС. Серед інших, у своїх роботах на це вказують В. Бочаров [14, с. 129–136], О. Брусиловська [15, с. 641–647], С. Василенко [16, с. 57–61], А. Киридон [17, с. 3–9; 18, с. 47–53], Ф. Медвідь [10, с. 33–38]. Дослідники апелюють до схожості ситуації у Польщі (напередодні вступу до ЄС) та Україні, а також готовності офіційної Варшави надавати українським колегам дієву допомогу в вибудовуванні взаємин із Брюсселем. Найбільшу цінність для України, на думку фахівців, становить польський досвід ринкових трансформацій, адаптації до стандартів ЄС індустріальної системи та законодавчої бази.

Досвід європейської інтеграції Польщі, можливість його застосування в процесі інтеграції до ЄС України, безпосереднього висвітлення зазнав у дисертаційному дослідженні М. Басараба [19]. У роботі розглянуті політичні, економічні та юридичні аспекти відносин між Польщею та ЄС, проаналізовано їх нормативно-правове та інституційне забезпечення. Вказуючи на низку помилок, які в процесі інтеграції в ЄС допустила Україна, автор підкреслює необхідність реалізації низки заходів, здатних забезпечити їй отримання статусу асоційованого члена співтовариства [19, с. 11].

Зі вступом до ЄС, Польща отримала додаткові можливості не лише для впливу на східну політику співтовариства, а й для безпосередньої участі в її реалізації. "Серед провідних членів ЄС вперше з'явилася країна, яка чітко заявила про підтримку курсу України на членство в ЄС. Таким чином, істотно поліпшилися умови лобювання українських інтересів і позицій безпосередньо в центрах прийняття рішень Європейського Союзу", – зазначав Ф. Медвідь [10, с. 35]. Як член ЄС, Польща здатна сприяти підписанню угод між Україною та ЄС, розвивати спільні проекти за участю України та країн ЄС на українсько-польському кордоні. Констатуючи важливу підтримуючу роль, яку у відношенні до України відіграє Польща, А. Пивоваров назвав її "послом європейського вибору" Української держави [20, с. 715].

Роль Польщі у розвитку відносин України з ЄС досліджено у дисертаційній праці В. Гевко [21]. Автор проаналізувала зусилля польської дипломатії, скеровані на поглиблення взаємовідносин сторін, з'ясувала вплив на них інтеграції Польщі до ЄС у 2004 р. Незважаючи на перспективи, що відкрилися перед Україною, внаслідок зміщення кордону співтовариства на Схід, автор вказує на небезпеку перетворення його у лінію поділу між Україною і розширеним ЄС. Щоб цього не сталося, Україна, звернувшись до відповідного досвіду Польщі, повинна забезпечити адаптацію правових і господарських умов до союзних стандартів.

У світлі проблеми, що досліджується, уваги заслуговують роботи С. Стоєцького. Із наближенням "великого розширення" ЄС, дослідник констатував активізацію прагнення Польщі до "будівництва мостів між ЄС і східними сусідами РП, участі у виробленні ЄС концепції східного виміру, східної політики ЄС в цілому" [22, с. 147]. Прикметно, що політика сприяння Україні в її відносинах з ЄС підтримувалася на рівні вищих органів державної влади Польщі і не викликала протиріч серед ідейно-політичних сил.

Безпосередньо, розгляду позиції Польщі щодо питання європейської інтеграції України С. Стоєцький присвятив окремий розділ дисертації [23]. Дослідник відзначив зусилля, яких, аби не допустити негативного впливу на Україну інтеграції Польщі в ЄС, була змушена докладати офіційна Варшава. У ситуації, коли перспектива членства Української держави в співтоваристві залишається незрозумілою, її підтримка Польщею набула особливо важливого значення. Одночасно у Варшаві не приховували, що голос Польщі на користь України звучатиме тим очевидніше, чим міцнішою буде демократія і глибшими економічні реформи.

Певною мірою на відносинах України із ЄС позначилися події "помаранчевої революції". За активного посередництва Польщі в особі діючого Президента РП А. Квасневського керівництво ЄС пішло на зміну позиції щодо України. Свідченням відмови Брюсселя від "мовчазної позиції", на думку О. Брусиловської [15, с. 641–647], стало прибуття в Україну союзної делегації на чолі з Х. Соланою, її участь у врегулюванні конфлікту. Безсумнівним досягненням Польщі дослідниця називає ухвалення європарламентом 13 січня 2005 р. безпрецедентної для інститутів ЄС резолюції щодо України. У ній європарламентарі закликали Раду, комісію та держав-членів розглянути додаткові форми асоціації із Україною, надати їй чітку європейську перспективу. Крім того, європарламент зобов'язувався "допомагати і підтримувати Україну" в процесі трансформації, покликаної забезпечити їй повноправне членство у ЄС.

Констатуючи в 2004 р. зацікавлення до України з боку ЄС, дослідники, разом з тим, відзначають, що досягти реальних успіхів у відносинах із Брюсселем "помаранчевій команді" не

вдалося. Зокрема, О. Брусиловська [15, с. 641–647], вказує на неясність пріоритетів нової влади, В. Посельський [24] – на неспроможність глави держави сформулювати цілісну і довготермінову стратегію інтеграції України до ЄС, О. Яніна [25, с. 155–159] – на суперечності у таборі переможців.

Взаємовідносини із Польщею, яка у той час вже була членом ЄС і демонструвала виняткову активність у підтримці європейського курсу України, в такій ситуації стали виключно важливими для Української держави. Так, О. Брусиловська [15] вказує на підготовку польськими фахівцями більшої частини документів, яких для переговорів з Україною вимагала єврокомісія, а також відчутне збільшення заяв повноважних представників Польщі щодо підтримки розширення ЄС на Схід і вступу до нього України. Ю. Котляр [4, с. 120–126] звертає увагу на спроби Польщі шляхом активізації взаємин із державами-членами ЄС сприяти створенню політичних передумов для приєднання України до нього уже в найближчій перспективі. А. Кудряченко [26, с. 147–154] вельми показовим вважає утворення у 2009 р. в управлінні комітету європейської інтеграції Польщі спеціального підрозділу – відділу технічної допомоги Україні. Попри те, що у жодній із країн ЄС такого органу, який би займався проблемами країни немає, створений за ініціативою Польщі, без наполягань української сторони.

Значним фактологічним матеріалом і виваженим аналізом історичних подій привертають увагу дослідження А. Киридон. Комплексне вивчення взаємин України та Польщі, з'ясування їх змісту і характеру динаміки дозволили автору зробити висновок про те, що позиція Варшави, як одного із найбільш важливих партнерів України на міжнародній арені, захисника її інтеграційних прагнень, формувалася упродовж тривалого періоду, однак остаточне оформлення отримала зі вступом Польщі до НАТО і ЄС. Першим серйозним кроком на шляху підтримки Польщею України стала висунута польськими дипломатами у січні 2003 р. ініціатива розробки "східного виміру" політики ЄС, яке, серед іншого, має містити концепцію особливих відносин із Україною. Однак пропозиції, що передбачають чітке визначення перспективи членства України в ЄС, а також негайне надання їй статусу країни із ринковою економікою, належної підтримки серед країн-членів співтовариства не отримали. Вступ Польщі до ЄС і "помаранчева революція" в Україні наповнили взаємини двох держав новим змістом і надали нові можливості для лобювання польськими дипломатами євроінтеграційних устремлень Української держави. Безпосереднім їх відображенням дослідниця називає польсько-шведську ініціативу "Східне партнерство", покликану забезпечити "реальне прискорення процесу приєднання України (поряд з іншими східноєвропейськими державами) до інтеграції з ЄС" [18, с. 50].

У роботі Т. Сидорук [27] осмисленню піддалися ініційовані Польщею заходи, що скеровувалися на розвиток східної політики ЄС, поглиблення взаємовідносин співтовариства із сусідами на Сході. Датуючи закріплення за Польщею ролі європейського адвоката східних сусідів 1989 р., автор розглядає її еволюцію, аналізує наповненість конкретними подіями. Досить показовим став неофіційний документ із пропозиціями щодо майбутніх взаємин розширеного ЄС з його новими сусідами на сході, розроблений МЗС РП у грудні 2002 р. У ньому Польща аргументовано доводила виняткову важливість для Європи співробітництва з Україною. Черговим проявом підтримки Польщею співпраці ЄС з Україною стало представлення офіційною Варшавою на розгляд Брюсселя у 2006–2007 рр. документів "Європейська політика сусідства – Східний вимір" і "Відносини ЄС – Україна: польські пропозиції", наскрізною ідеєю яких було обґрунтування необхідності переглянути "політику сусідства", що її реалізовував Брюссель та приділити більшу увагу взаєминам із сусідами на сході. Головним успіхом Польщі у цьому напрямку стала розроблена спільно зі Швецією ініціатива "Східне партнерство". На її розгляді дослідниця зосередилася більше: проаналізувала зусилля, яких довелося докласти Польщі, щоб програма була схвалена співтовариством; визначила цілі, досягти яких покликана ініціатива; представила бачення програми політичними колами Польщі.

Питання "Східного партнерства" в сучасному історіописанні займає помітне місце. Незмінно викликаючи стійкий інтерес, "Східне партнерство", враховуючи його "коротку історію", оцінюється досить неоднозначно. Як зазначено у роботі О. Брусиловської, "аналітики досі не можуть вирішити: розглядати це як успіх українсько-польського тандему чи навпаки" [15, с. 645].

Показово, що українські фахівці у своїх оцінках ініціативи виявилися досить категоричними. А. Гетьманчук [28], зокрема, зазначила, що, будучи відображенням проукраїнської позиції Польщі, "мірилом польських дій" на користь України в ЄС, програма, разом із тим, не має для Української держави ніякої додаткової вигоди. Очевидно, що для України, яка декларує прагнення до поглиблення двосторонніх відносин з ЄС, такого роду ініціатива не є особливо важливою. А. Кудряченко [26, с. 147–154] і Я. Матійчик [29, с. 24–31] польсько-шведську ініціативу оцінюють ще більш критично. Дослідники вказують на недостатню ефективність програми і називають її такою, що не відповідає інтересам України.

Передумови впровадження "Східного партнерства", його зміст, цілі, а також значення для України комплексного осмислення зазнали у публікації Ю. Макара і О. Добржанської [30, с. 15–19]. Сприйняття ініціативи в Україні, розуміння її важливості для наближення держави до ЄС, автори констатували через плюралізм поглядів. Вказавши на неспроможність "Східного партнерства" забезпечити у майбутньому країнам-учасникам членство у ЄС, майже повну відсутність у його рамках дієвих проектів, незрозуміле фінансування, а також недостатню зацікавленість у його успіхах як країн-учасниць, так і самого ЄС, дослідники назвали ініціативу малоефективною.

З 2010 р. українські дослідники досить однозначно почали заявляти, що перед партнерством двох держав, його розвитком у напрямку європейської інтеграції з'явилися серйозні виклики. В Україні з приходом до влади Президента В. Януковича намітилися кардинальні зрушення у зовнішній політиці: вибір моделі "стратегічної рівноваги" винесло на порядок денний поєднання курсу на інтеграцію з ЄС із подальшим розвитком взаємин стратегічного партнерства зі США, співпрацею з НАТО і кардинальним поліпшенням взаємин із Росією. Усе більше прагматизму у зовнішній політиці почала демонструвати Польща, очолювана Президентом Б. Коморовським. Вказуючи на "втому" Європи від української багатовекторності, а також "вербальний характер" прагнення України будувати європейське майбутнє, дослідники справедливо почали ставити під питання подальше використання Польщею практики лобювання євроінтеграційного курсу офіційного Києва.

Однак події, які почали розгортатися в Україні восени 2013 р., засвідчили безпідставність такого роду міркувань. Офіційна Варшава із уже звичною наполегливістю виступила на захист євроінтеграційних прагнень українського народу. Відмова державного керівництва від підписання політичної частини Угоди про асоціацію з ЄС спричинила масові акції протесту. Для участі у врегулюванні конфлікту між владою та народом в Україну прибула офіційна польська делегація. Підтримку українському народу у його боротьбі за європейські цінності продемонструвало польське суспільство. Враховуючи те, що в силу своєї сучасності зазначені питання перебувають у полі зору, насамперед, політологів, їх осмислення істориками залишається ще на часі. В очікуванні дослідника, головне, разом із тим, перебуває на поверхні: офіційна Варшава, попри передбачення, продовжує залишатися "адвокатом" України.

Таким чином, у працях українських дослідників обґрунтуванню ролі Польщі в стосунках України з ЄС приділено чимало уваги. Разом із тим, спеціального дослідження, присвяченого комплексному її аналізу, в українській історіографії досі немає. Важливість проблеми за умови недостатності її наукового осмислення обумовлює необхідність продовження дослідницького пошуку, заповнення існуючих прогалин. Першочергової уваги серед них, на нашу думку, потребує питання еволюції позиції офіційної Варшави щодо європейського курсу України.

Список використаних джерел

1. Каспрук В. Україну ніхто так не розуміє, як Польща / В. Каспрук // Сучасність. – 2008. – № 7. – С. 27–29.
2. Возняк Т. Польща: контексти відносин / Т. Возняк // День. – 25 травня 2004.
3. Знахоренко О. М. Стратегічне партнерство в українсько-польських відносинах / О. М. Знахоренко // Історичний архів. Наукові студії: зб. наук. пр. – Миколаїв: Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2008. – Вип. 2. – С. 90–98.
4. Котляр Ю. В. Україна і Польща в світлі інтеграційних процесів на початку ХХІ століття / Ю. В. Котляр // Історичний архів. Наукові студії: зб. наук. пр. – Миколаїв: Вид-во МДГУ ім. Петра Могили, 2008. – Вип. 1. – С. 120–126.
5. Снігир О. В. Зовнішня політика Польщі та перспективи українсько-польського стратегічного партнерства / О. В. Снігир // Стратегічні пріоритети. – 2011. – № 1 (№ 18). – С. 128–133.
6. Алексієвцев М. Зовнішня політика України в контексті сучасних цивілізаційних викликів / М. Алексієвцев, Я. Секо // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія / [За заг. ред. проф. М. М. Алексієвця]. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2006. – Вип. 3. – С. 85–106.
7. Гевко В. Основні тенденції політичного українсько-польського співробітництва в 1993–1996 роках / В. Гевко // Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія / [За заг. ред. проф. М. М. Алексієвця]. – Тернопіль: Вид-во ТДПУ, 2003. – Вип. 3. – С. 364–370.
8. Трофимович В. Політичні відносини України та Республіки Польща / В. Трофимович // Наукові записки "Транскордонне співробітництво у контексті перспектив європейської інтеграції України". Серія: Політичні науки. – Острого: Вид-во Нац. ун-тету "Острозька академія". – 2010. – Вип. 4. – С. 121–133.
9. Кіндрат К. Українсько-польські стосунки на зламі тисячоліть: монографія / К. Кіндрат, С. Трохимчук. – Львів: Львів. нац. ун-т ім. І. Франка, 2002. – 112 с.
10. Медвідь Ф. М. Стратегічне партнерство України і Польщі в умовах багатопольярного світу / Ф. М. Медвідь // Наукові праці МАУП. – 2011. – Вип. 1 (28). – С. 33–38.
11. Павленко С. Відносини України і Польщі в контексті європейської інтеграції / С. Павленко // Україна і Польща – стратегічне

партнерство. Історія. Сьогодення. Майбутнє: зб. наук. пр. / Таїсія Зарецька (заг. ред.). – К., 2002. – Ч. 2. – С. 30–39. 12. Чекаленко Л. Д. Без незалежної України не було б незалежної Польщі / Л. Д. Чекаленко // Науковий вісник Дипломатичної академії України. – Вип. 15. Світова та українська дипломатія: історичний досвід, сучасний стан, перспективи / [За заг. ред. Б. І. Гуменюка, В. Г. Ціватого]. – К., 2009. – С. 139–146. 13. Антонюк О. С. Становлення та розвиток українсько-польських відносин (1991–2003) / О. С. Антонюк // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія. – Вип. 74–76. – К., 2004. – С. 4–7. 14. Бочаров В. В. Євроінтеграційні орієнтири стратегічного партнерства України і Республіки Польща / В. В. Бочаров // Сучасна українська політика. Спецвипуск: Україна як суб’єкт сучасних цивілізаційних процесів. – К.: Фенікс, 2011. – С. 129–136. 15. Брусиловська О. І. Зовнішня політика України після 2004 року: східноєвропейський вимір / О. І. Брусиловська // Вісник Одеського національного університету. Серія: Соціологія і політичні науки. – Одеса: Астропринт, 2009. – Т. 14. – Вип. 13. – С. 641–647. 16. Василенко С. Європейський вектор української геополітики / Світлана Василенко // Людина і політика. – 2000. – № 2. – С. 57–61. 17. Киридон А. Україна – Польща: сучасний стан і перспективи узгодження зовнішньополітичних орієнтирів / А. Киридон // Історія України. – 2012. – № 13–14 (749–750). – С. 3–9. 18. Киридон А. М. Україна – Польща: узгодження зовнішньополітичних орієнтирів / А. М. Киридон // Слов’янський вісник: зб. наук. пр. – 2011. – Вип. 11. – С. 47–53. 19. Басараб М. Б. Досвід європейської інтеграції Польщі: перспективи для України: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. політ. наук: спец. 21.01.01 “Основи національної безпеки держави” / М. Б. Басараб. – К., 2004. – 15 с. 20. Пивоваров А. С. Основні аспекти українсько-польського стратегічного партнерства / А. С. Пивоваров // Держава і право. – 2008. – № 1(39). – С. 710–716. 21. Гевко В. Р. Україна і Польща: особливості розвитку двосторонніх відносин (1991–2004 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 “Історія України” / В. Р. Гевко. – Чернівці, 2005. – 20 с. 22. Стоєцький С. В. Концепція стратегічного партнерства в політиці Республіки Польща щодо України / С. В. Стоєцький // Політичний менеджмент. – 2005. – № 3 (12). – С. 147–158. 23. Стоєцький С. В. Україна в зовнішній політиці Республіки Польща: євроатлантичний та європейський інтеграційний вимір: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. політ. наук: спец. 23.00.02 “Політичні інститути та процеси” / С. В. Стоєцький. – К., 2007. – 18 с. 24. Посельський В. У пошуках оптимальної стратегії євроінтеграції / В. Посельський // Дзеркало тижня. – 10 лютого 2006 – № 5. – С. 5. 25. Яніна О. Вплив ЄС на польсько-українські стосунки в постбіполярну епоху / О. Яніна // Вісник Одеського національного університету. Серія: Соціологія і політичні науки. – Одеса: Астропринт, 2010. – Т. 15. – Вип. 7. – С. 155–159. 26. Кудряченко А. І. Європейський вибір України: необхідність, реалії, перспективи / А. І. Кудряченко // Науковий вісник Дипломатичної академії України. – К., 2009. – Вип. 15. – С. 147–154. 27. Сидорук Т. Польське бачення Східної політики Європейського союзу / Т. Сидорук // Наукові записки “Транскордонне співробітництво у контексті перспектив європейської інтеграції України”. Серія: Політичні науки. – Острог: Вид-во Нац. ун-тету “Острозька академія”. – 2010. – Вип. 4. – С. 188–198. 28. Гетьманчук А. Польские страхи Украины / А. Гетьманчук. – Режим доступу: <http://www.inosmi.ru/ukraine/20100601/160326784.html>. 29. Матийчик Я. Реалии отношений Евросоюз – Восточная Европа: имитация, лукавство и похороны интеграции / Я. Матийчик // Между Востоком и Западом. В поисках новых плоскостей и инструментов регионального сотрудничества: матер. междунар. эксперт. конф. (Вроцлав, 15–16 ноября 2012 г.). – Вроцлав, 2012. – С. 24–31. 30. Макар Ю. Східне партнерство та Україна / Ю. Макар, О. Добржанська // Зовнішні справи. – 2011. – № 3. – С. 15–19.

Наталья Черная

РОЛЬ ПОЛЬШИ В ЕВРОПЕЙСКОЙ ИНТЕГРАЦИИ УКРАИНЫ: ИНТЕРПРЕТАЦИИ УКРАИНСКИХ ИССЛЕДОВАТЕЛЕЙ

Вьяснены особенности отображения в работах украинских исследователей роли Польши в интеграции Украины в ЕС. Рассмотрены подходы к объяснению причин ангажированности официальной Варшавы в отношениях Украинского государства с Евросоюзом, дана оценка успехам, достигнутым на этом пути. Вьяснено меру научного обоснования проблемы, указано на необходимость ее дальнейшего изучения.

Ключевые слова: Украина, Польша, европейская интеграция, Европейский Союз, украинская историография.

Nataliya Chorna

**THE ROLE OF POLAND IN EUROPEAN INTEGRATION OF UKRAINE:
INTERPRETATION BY UKRAINIAN RESEARCHERS**

This is an analysis of the publications of Ukrainian scholars which, to a variable degree of objectivity, substantiate the role of Poland in the relations between Ukraine and the European Union. It is ascertained that while recognizing the importance of support by the Official Warsaw of the Euro-integration aspirations of the Ukrainian colleagues, the researchers, at the same time, have different views on Poland's interest for Ukraine. Besides the prevailing trend to explain the promotion of the Ukraine-EU relationship by Poland desire to avert Ukraine moving back to the Russian sphere of influence, the scholars also point out to Poland's endeavour to strengthen, in such a way, its position in EU and to expand the stability and safety area in Europe. Ascertain the level of scientific insight into the problem and substantiates the need of further investigation into the problem.

Key words: Ukraine, Poland, European integration, European Union, Ukrainian historiography.

УДК 930(477.83/.86)

Іван Куций

**ІМАГОЛОГІЯ ЯК СТРАТЕГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ ЦИВІЛІЗАЦІЙНИХ
ОБРАЗІВ В УКРАЇНСЬКІЙ ІСТОРИОГРАФІЇ**

У статті розглянуто теоретико-методологічні аспекти вивчення цивілізаційних образів в українській інтелектуальній традиції. З'ясовано придатність імагології як дослідницької стратегії для вивчення цивілізаційних образів. Охарактеризовано особливості інтерпретації "своїх" та "чужих" світів в українській історичній думці. Проаналізовано український орієнталізм як специфічний спосіб сприйняття та описування "чужого" життєпростору.

Ключові слова: імагологія, "свій", "чужий", образ цивілізації, орієнталізм.

Специфіка сучасної геополітичної ситуації в Україні та світі актуалізує дослідження цивілізаційних образів в українській інтелектуальній думці. Загострена сьогодні проблема "цивілізаційного вибору" та цивілізаційної ідентичності України спричинила в останні роки появу багатьох наукових праць на цю тему. При цьому спостерігається певна неузгодженість та відсутність взаємозв'язку між емпіричними та теоретичними студіями у цій царині. В результаті чого маємо ситуацію, коли емпіричні дослідження базуються на принципово відмінних дослідницьких стратегіях; автори послуговуються різним термінологічно-понятійним апаратом. При цьому теоретичні розвідки на цю або дотичні теми залишаються інколи не поміченими. Не завжди враховується належним чином і міждисциплінарний підхід, адже дослідження цивілізаційних образів та цивілізаційної ідентичності належить до сфери цивіліології (чи цивіліографії) – міждисциплінарного напрямку, що знаходиться на перетині історії, історіографії, філософії, політології, соціології, літературознавства, психології тощо. Однією із провідних дослідницьких стратегій для дослідження образів цивілізацій/світів може стати імагологія.

На сьогодні в Україні цей відносно новий науковий напрям вже знайшов чимало своїх прихильників у деяких соціогуманітарних дисциплінах, насамперед у літературознавстві та культурології. В історичній науці він лише входить у широкий вжиток у якості дослідницького інструментарію. Тому спробуємо оцінити його методологічну придатність для дослідження цивілізаційних образів, що побутували (і побутують) у текстах українських істориків. Це і є головною метою цієї статті.

Гене́за цивілізаційних уявлень, як і будь-яких інших форм колективної ідентичності, передбачає застосування методу "іншування" "чужого". Визначення власного цивілізаційного образу "Ми" вимагає творення образів "інших" спільнот. Зрозуміло, що наукову значимість матиме аналіз не лише власної цивілізаційної ідентичності українських інтелектуалів, а й особливостей сприйняття ними "інших" та "чужих" світів. У цьому полягає важливість імагології як теорії інтерпретації образів/іміджів "іншого/чужого". В українській науці вже неодноразово з'ясовувалася специфіка імагологічного методу дослідження образів "свого/чужого". Однак, у більшості випадків це здійснювали не історики, а представники інших гуманітарних наук, насамперед літературознавці. У соціологію термін "імагологія" увів у 1922 р. американський учений В. Ліппман, але виокремлення його як самостійного дослідницького напрямку пов'язують з діяльністю школи "Анналів". Перебуваючи у полі негативізму і критики упродовж 1950–1980-х рр., в останні два десятиліття імагологія стала популярною теорією у більшості галузей соціогуманітаристики.

В українській науковій традиції ознаки імагологічного наукового дискурсу наявні у працях М. Костомарова ("Дві руські народності") та В. Антоновича ("Три національні типи народні"); питання зі сфери імагології цікавили П. Куліша, М. Драгоманова, І. Франка, А. Кримського та ін. Все ж таки імагологія як окрема галузь гуманітаристики у нас виокремилася відносно недавно. З-поміж українських учених відомими представниками імагологічної проблематики стали етнопсихолог В. Янів та літературознавець Д. Наливайко. Стосовно української історичної науки, то уявлення про "іншого/чужого", як наукова проблема, у ній донедавна не знаходила належного інтересу, а залишалася своєрідним "інтелектуальним іншим" (Г. Касьянов).

У наукових текстах імагологія трактується в суто літературознавчому розумінні – як теорія літературного образу "іншого/чужого". Проте, в історичному, соціологічному, культурологічному, політологічному, мас-медійному аспектах її розуміють значно ширше – як будь-яка інтерпретація, рецепція чи уявлення про "чужого" чи "іншого". "Статус імагології в сучасному гуманітарному знанні, – зазначав А. Ощепков, – не цілком визначений. Одні дослідники розглядають імагологію як теоретичну або історико-літературну дисципліну в рамках літературознавства, як "вчення про образи" /... / або як дослідження стійких образів (іміджів) чужого, іншого (за етнічною, культурною та мовною приналежністю), об'єктивованих у літературних текстах /.../; інші – як розділ історичної науки, який досліджує ті уявлення про інший народ або країну, що складаються в суспільній свідомості тієї чи іншої країни на певному історичному етапі /.../; треті – як відгалуження культурології чи соціології, які досліджують уявлення учасників культурного діалогу один про одного /... /; четверті – як технологію творення іміджів" [1, с. 54–55].

Загалом терміном "імагологія" науковці означають міждисциплінарний науковий напрям, що має предметом вивчення образи інших/чужих суспільств, народів, країн, культур, середовищ тощо. Це поняття походить від латинського слова "imago", що означає "зображення", "образ", "відображення". Імагологія не тільки розкриває образ "іншого/чужого", але також характеризує і самого суб'єкта сприйняття, тобто, через аналіз "чужого" відображає і власну, "свою" систему цінностей. Предметом імагології виступають образи/іміджі інших країн та культур, що створюються у певній національній чи регіональній свідомості і відображаються у літературі. За своєю природою ці образи/іміджі є інтегрованими, специфічними етнокультурними і соціокультурними дискурсами, що відзначаються значною тривкістю й тривалістю, але не є незмінними [2, с. 91].

Імагологія є розгалуженою системою споріднених дисциплін, що вивчають історичні, культурологічні, соціологічні, психологічні, політологічні аспекти функціонування образів "інших". Її джерелами є мова, культура, різні види мистецтва, література, фольклор, науковий доробок, дані семіотики, етнолінгвістики, етнопсихології, етнографії, етнології, культурології, історії, політології тощо. На основі аналізу цих джерел імагологія здійснює їх узагальнення та вироблення загальної схеми рецепції "інших" у свідомості певної групи індивідів. Оскільки імагологія має міждисциплінарний характер, то можна говорити і про історичну імагологію, яка вивчає ґенезу уявлень одного народу/суспільства/групи індивідів про "інших" в ході історичного процесу.

Істотною ознакою будь-якої культури є розмежування світу на внутрішній ("свій") та зовнішній ("чужий") простір. Індивід шляхом відмежування "свого" простору від "зовнішнього" визначає свою належність/неналежність до світу конкретної культури. У процесі культурної самоідентифікації ключову роль відіграє символічне поняття межі культурного простору. Внутрішній простір позначається, як "наш", "свій", "безпечний", "культурний" тощо на противагу "іншому", "чужому", "ворожому", "небезпечному", "хаотичному", що чітко відмежується від "свого" [3, с. 6]. Образ про "іншого/чужого" науковці відносять до найдавніших, архетипних уявлень, а бінарна опозиція "свій-чужий" є однією із засадничих універсалій в людській свідомості. Людина позитивно сприймає те, що є для неї звичним і зрозумілим, тобто є "своїм"; усе, що є незрозумілим, знецінюється й сприймається у міфологічному або негативно-упередженому баченні.

Власне самоусвідомлення людини розпочинається із відмежування "себе" від "іншого". За влучним висловом К. Можинського, "ксенофобія – в природі людини, все незнайоме здається їй небезпечним" [4, с.10]. Таке упереджено-негативне ставлення відображає один із головних аспектів існування як індивідів, так і людських спільнот – взаємодію з "іншим". Упродовж життя вони співіснують з "іншим", пізнають його, борються з ним і бояться його. Звідси ксенофобія – це органічна властивість людського світосприйняття й один із проявів інстинкту самозбереження та механізму засвоєння навколишньої реальності. Негативно-упереджена характеристика "іншого/чужого" є дієвою "стратегією виключення", якою послуговуються представники домінантної культурної спільноти. У такому випадку вони самі себе бачать "нормальною" й раціональною спільнотою, а "інших/чужих" позбавляють серйозного статусу й цим самим оберігають ідентичність своєї домінантної групи" [3, с. 7]. Дослідник, вивчаючи чужу культуру, зустрічається із багатьма явищами, що є для нього несподіваними та екзотичними. Тому вони провокують культурний шок і аномію, оскільки у власній культурі відсутні готові пізнавальні моделі цих явищ.

Будь-які людські спільноти завжди оточені "іншими" спільнотами, які є для них і загрозою, і гносеологічним викликом одночасно. Тому не дивно, що тема "іншого/чужого" актуальна на сьогодні і вивчається практично у кожній гуманітарній науці: філософії, психології, антропології, соціології, філософії та навіть у теорії літератури. Зрозуміло, що скільки наук студіюють "іншого/чужого", стільки ж існує його визначень. У культурологічних студіях "інше/чуже" розглядається як щось ірраціональне, невідоме, неприйнятне або неадекватне стосовно домінуючого світогляду і що в процесі раціоналізації часто (але не завжди) набуває негативних характеристик [4, с. 10]. "Інший/чужий" часто сприймається як "ворожий", і тоді усі його прояви інтерпретуються як "позакультурні", "варварські", "дики" небезпечні та негативні. Ситуація взаємин "свого" і "чужого" пронизана метафорикою протистояння чи боротьби. О. Гнатюк акцентує на практиці "перекладання проблеми на плечі "іншого", поєднане з глибоким переконанням, що проблема полягає не у "нас", а у "них". На додаток, власні негативні риси "ми" проектуємо на "чужого". Образ "чужого", по суті, більше промовляє про творця цього образу, ніж про власне "чужого". А проте такий спосіб формування або захисту власної ідентичності є найпоширенішим" [5, с. 64]. Як влучно відзначила Н. Яковенко, в історіографії "іншування чужого" реалізується через тлумачення його, як "лиховісної зовнішньої загрози, простору "чужих", звідки в Україну не могло прийти й ніколи не приходило нічого доброго" [6, с. 353].

Образи "іншого/чужого" можуть виникати не лише спонтанно й самостійно, а й можуть бути результатом цілеспрямованої фабрикації у політичних чи ідеологічних цілях. В іншому випадку творцями й пропагандистами таких образів/іміджів стають історики, письменники, філософи, публіцисти, журналісти тощо. Французький учений Д.-А. Пажо вважав, що саме питання правдивості дискурсу про "чуже" не коректне і не повинно бути метою наукового дослідження; імагологічне дослідження повинно вивчати закони побудови цього дискурсу, його принципи і прийоми конструювання образу "чужого", роль стереотипів у цьому процесі [7, с. 251–253]. О. Вознюк з цього приводу зазначає, що "імагологам слід уникати читання тексту в термінах достовірності, а зосередити увагу на самому тексті в межах перцепції та інтертекстуального тла. Імаголог не дає критичних оцінок, а лише вивчає сприйняття та відображення образів одних народів про інших" [8, с. 65]. Образ "іншого/чужого" має постійно змінювані, динамічні ознаки. З цього приводу Е. Саїд стверджував: "Кожна історична доба й кожне суспільство наново створює своїх "інших". Таким чином, ідентичність "я" або ідентичність "іншого" далека від того, щоби бути чимось статичним, а є насправді досконало опрацьованим історичним процесом, що відбувається як змагання і втягує в себе індивідів та інституції в усіх суспільствах" [9, с. 429]. За твердженням В. Хорева, образи "іншого" "самі стають історичною реальністю" [10, с. 17].

Теоретичні засади імагології розглядають образ конкретного об'єкта (наприклад, людини) як деталь, що використовується для репрезентації (зображення) великої спільноти (наприклад, нації, соціальної верстви, цивілізації). Науковці виділяють образ власного "Я" – автообраз (чи автоімідж, auto-image) та образ "іншого" – гетерообраз (чи гетероімідж, hetero-image). Отже, автообразом/автоіміджем вважаємо сукупність уявлень істориків про власну цивілізаційну спільноту, а гетерообразом/гетероіміджем – уявлення про "чужі" світи/цивілізації. За семантичним забарвленням образи людських спільнот поділяють на позитивні й негативно забарвлені, символічні, карикатурні, гротескні тощо. Сучасні методики дослідження образів ґрунтуються на специфіці взаємин між "Я" та "іншим", яку імагологи трактують як міжкультурні процеси. Ці взаємини розглядаються у рамках універсального протиставлення тотожності й відмінності, коли "інший" мислився як "чужий", іншість якого підлягає підпорядкуванню й асиміляції або ж виключенню. З-поміж усіх різновидів "іншого/чужого" сучасних імагологів цікавить насамперед етнокультурне "інше", відносини з "іншими/чужими" етнокультурними спільнотами та образи/іміджі цих спільнот. "Своє" і "чуже" у сучасній імагології інтерпретуються взаємопов'язаними й взаємопроникаючими світами, коли "чуже" не просто протиставляється "своєму", а є способом та формою його існування. Таким способом у структурі людського мислення відбувається бінарна структуралізація світу на "свій" і "чужий" життєпростір, культуру тощо. Теоретики імагології стверджують, що поширеним явищем в образі "чужих" спільнот є відмова у визнанні позитивних вартостей і потенціалів [2, с. 95].

Образ "чужого" життєпростору в історичних текстах несе, за словами Н. Яковенко, "навантаження загрозової інакшості" [6, с. 354]. "У творенні етнокультурних і національних образів інших народів, – зазначає Д. Наливайко, – значна роль належить особистостям – письменникам, вченим-гуманітаріям, мандрівникам, публіцистам та ін., проте вони будуються із позаіндивідуальних елементів. Їхня структура складна. Вони вбирають дійсні знання і пересуди, реальність і міфи, сказати б, поезію і правду про інші народи, а співвідношення всіх цих елементів може в них бути зовсім різним. Хоч ці образи виявляють неабияку тривкість і переходять від покоління до покоління, у своїй тягlostі вони не лишаються незмінними і тією чи іншою мірою еволюціонують під дією чинників, пов'язаних як зі змінами, що відбуваються в об'єктах рецепції, так

і зі змінами в її суб'єктах" [2, с. 96]. Дискурс "іншування чужого", з одного боку, сприяє внутрішній консолідації своєї спільноти, а з іншого – відвертає увагу від важливих внутрішніх проблем [5, с. 64].

Серед науковців неоднозначно вирішується проблема співвідношення імагологічних образів "іншого/чужого", з одного боку, та стереотипів – з іншого. Часто концепт "іншого/чужого", як і опозиція "свого/чужого", аналізується в процесі вивчення стереотипів, адже саме стереотипи (культурні, етнічні, гендерні, релігійні, соціальні) є носіями групових уявлень про "свого/чужого" і відіграють провідну роль у масовій свідомості. Стереотипи є невід'ємним атрибутом сприйняття різними спільнотами одна одної. Для нас з'ясування соціопсихологічної природи стереотипу має вагоме значення, оскільки чимало уявлень та переконань українських істориків про "інші/чужі" цивілізаційні спільноти мали характер стереотипів.

Стереотипи містять сконденсовану інформацію про певні об'єкти (верстви, народи, культури, цивілізації), які дозволяють особі економити розумові зусилля в ході рецепції зовнішнього світу. Стереотипні уявлення здебільшого не відповідають реальності; вони легко засвоюються та допомагають "впорядкувати" інформацію про світ в цілому. Стереотипи є усталеною інформацією в певному культурному просторі, яка у готовому вигляді дається людині і не базується на її власному життєвому досвіді. З часом стереотипні уявлення закріплюються у суспільстві, збагачуються та передаються наступним поколінням, змінюючись у відповідності до конкретних обставин [8, с. 63]. За твердженням В. Хорєва, стереотип здійснює функцію переконання, оскільки сконденсоване у ньому знання про "іншого" передається із покоління у покоління [10, с. 56]. Важливим є методологічне спостереження цього ученого про те, що стереотипи різних соціальних верств різняться своїм рівнем міфологізації дійсності. При цьому для інтелектуальної еліти характерний більш раціональний підхід, ніж для інших прошарків суспільства [10, с.17]. Якщо брати до уваги історичні праці, то це означатиме, що стереотипи про "свою" або "чужу" цивілізацію в істориків більш раціоналізовані, ніж у їх читачів.

Згідно із поширеними уявленнями, стереотипи досить спрощено, схематично й тенденційно відображають характер об'єкта, проте саме ця позірна простота і зрозумілість дозволяє їм із легкістю сприйматися будь-якою свідомістю і робить їх досить стійкими. Стереотипне знання повторює інформацію без змін; воно репродукує загальновідомі, шаблонні чи трафаретні істини. Соціальний стереотип можна розглядати як свідомісне кліше, яке використовується для продукування стійких образів у суспільних сферах буття індивіда [4, с.11]. У процесі комунікації вони уможливають і полегшують групову та індивідуальну взаємодію. Стереотипи містять "мінімум інформації з максимальним значенням", тобто вони є своєрідною формою сконденсованого знання, що подають інформацію про "іншого/чужого" з певним конотаційним навантаженням [8, с. 64]. Так, у європейській інтелектуальній традиції сформувалося чотири базові стереотипи про ісламський світ: багатство, дикість, хіть і варварство [3, с. 8].

Представники віденського гуртка розглядають стереотипи як конкретне вираження загального коду, що окреслює стосунки між групами на "карті думок" й відображає сприйняття себе самого та "зовнішніх груп". На лінгвістичному рівні стереотипи є суспільними конструктами мовлення, що забезпечують комунікацію, а в межах комунікату – організують розгорнені ускладнення і повторення. Однак найістотнішою характеристикою стереотипів є не інформаційний зміст, а обов'язкове емоційне, оцінне навантаження. Дослідники франкфуртської школи вважають, що стереотипи – це не поняття, а радше узагальнені відображення суспільних явищ, які завжди позначені емоційно (негативно чи позитивно) і спираються на переконання [4, с. 11].

Серед науковців переважає думка, що виникнення стереотипів не пов'язане із безпосереднім досвідом індивіда. Вони засвоюються людьми як вираз суспільної думки через родину, соціальне оточення, традицію, переказ, опосередкування, поза прийняттям до уваги особистого досвіду індивіда. Власне неможливість перевірити зміст стереотипів власним життєвим досвідом і є запорукою їх стійкості та живучості. Уявлення-стереотип про "іншу" цивілізаційну спільноту якраз є тим прикладом, коли людина упродовж життя не має нагоди перевірити правдивість цих суджень. У стереотипах оцінка суспільних реалій опирається не на логічний аналіз, а на традиційне для даного суспільства сприйняття речей. Незважаючи на свою зовнішню примітивність (що істотно полегшує процес його утвердження в масовій свідомості), стереотипи є складними пізнавальними конструкціями, які базуються на поєднанні пізнавальних та емоційних компонентів. Стереотипи забезпечують самоідентифікацію індивідів з усталеними соціокультурними цінностями, підсилюють зв'язок між членами суспільства, пропонують готову позицію чи ставлення як до "своїх", так і до "чужих" спільнот з їх загальноприйнятими звичаями та цінностями. Стереотипні судження стосовно "своїх" спільнот є у переважній більшості випадків "позитивні" й приємно контрастують на "негативному" тлі "чужих" спільнот. Незважаючи на те, що стереотипи частково або й повністю суперечать реальності, вони завжди сприймаються як абсолютно справедливі судження.

Поширеною є думка, що стереотипне мислення притаманне більшою мірою "закритим" типам суспільств.

Засвоєнню стереотипних уявлень про "інші/чужі" народи/світи/цивілізації, передачі їх наступним поколінням спричиняють значною мірою історичні праці. Варто звернути увагу, що сприйняття близькоспоріднених культур/народів у межах однієї цивілізації (наприклад слов'янських) та генетично далеких культур (що належать до різних цивілізацій/світів) суттєво відрізняється, оскільки близькоспоріднені культури мають спільну культурно-генетичну основу. Звідси взаємне сприйняття цих культур, а на основі них й образу "іншого", відбувається значно простіше [8, с. 62].

Слід зазначити, що Д. Наливайко застерігає про неправомірність отождолення чи підміни імагологічних образів "іншого/чужого" національними стереотипами як спрощеними й однобічними, проте стійкими уявленнями одного народу про інший. Імагологічний образ "іншого" є "феноменом культури, що корелятивно репрезентує "іншого" у певній культурі, образом, що увійшов у простір цієї культури, зберігаючи тією чи іншою мірою автохтонний зміст і структуру". У той же час стереотип є "елементарна, нерідко карикатурна форма образу", що тяжіє до знаковості, "специфічний індекс однозначної комунікації" [2, с. 102]. Стереотипи, на думку цього ученого, виникають і функціонують на побутовому рівні, і лише у ході трансформацій, переходячи на вищі рівні, можуть перетворюватися на імагологічні образи.

Подібно і О. Вознюк вважає, що "літературний етнообраз Іншого цілком відрізняється від стереотипу, оскільки перший містить особисту рецепцію та інтерпретацію Іншого через призму візії автора. Ці категорії не притаманні стереотипу, який лише артикулює суспільну думку соціуму" [8, с. 65]. Не можемо не враховувати також методологічної настанови Л. Горизонтова, який звертає увагу на існування дослідницької тенденції "зупинятися на колекціонуванні стереотипів, не йдучи від реконструкції їх до інтерпретації". І далі: "В кінцевому результаті такого роду гри інтелектуалів слугують вкоріненню і пропаганді традиційних кліше, сприяють їх вторгненню із минулого у сьогоденний день, а зовсім не викоріненню, як це нерідко декларується" [11, с. 62].

Історичні праці українських учених, починаючи від "довгого ХІХ-го століття" і по сьогодні, містять багатий матеріал, що відображає авторські уявлення про "інші" світи чи цивілізаційні спільноти. Тому імагологічна методологія дослідження образів/іміджів "іншого/чужого" має усі шанси стати для дослідників української історіографії плідним робочим інструментарієм з метою аналізу уявлень українських істориків про "чужі" цивілізаційні спільноти та способи їх взаємодій зі "своєю" цивілізацією. Так, шляхом приписування "східності"/"західності", "європейськості"/"азійськості" українські історики творили свій власний автостереотип й водночас здійснювали "іншування чужих" спільнот. Звідси доречною є думка В. Грибовського, який пропонує "розгляд географії як тексту, а географічних понять як конструктів, що його наповнюють і, всупереч потугам сцієнтизації, вбирають в себе позанаукові образи" [12, с. 513].

Якщо вести мову про конкретні напрями застосування імагологічного інструментарію стосовно цивілізаційних образів, то найбільш виразним прикладом може стати ситуація із переглядом й деконструкцією орієнталізму як дискурсу репрезентації Сходу представниками Заходу. Тут знаковим дослідженням є праця Е. Саїда "Орієнталізм" (1978 р.). Учений трактує Схід як "найзмістовніший образ іншого", як елемент ментальної мапи західноєвропейських інтелектуалів та політиків, яку можна пояснити особливим європоцентричним почуттям зверхності над "східними" народами. Орієнталізм, як стверджував Е. Саїд, це спосіб мислення, що "спирається на онтологічну та епістемологічну різницю, яка проводиться між "Сходом" і (в переважній більшості випадків) "Заходом". Так, значна кількість авторів, серед яких були поети, романісти, філософи, політологи, економісти та імперські адміністратори, брали основоположну різницю між Сходом і Заходом за стартову точку для створення теорій, епічних поем, романів, суспільно-політичних досліджень, що стосувалися Сходу, його людей, його звичаїв, долі, ментальності тощо" [9, с. 13]. Поняття "Схід" виникло, за Е. Саїдом, не тільки з метою описати "чужий світ", а й запанувати над ним і якимось захиститися від нього. Особливо це стосується образу ісламу як особливо небезпечного уособлення Сходу.

Орієнталізм є не просто сукупністю безневинних уявлень/знань/міркувань про "інший"/"чужий"/"позаєвропейський світ"; він трактується, як система європейських/західних агресивних імперіалістичних інтересів стосовно заволодіння/панування над "східними" країнами. Західноєвропейські інтелектуали кінця ХVІІІ–ХІХ ст. (насамперед англійські та французькі) у своїх дискурсивних практиках "створили" Схід як уявлювану дійсність і суб'єкт історії.

"Схід" уявлявся/мислився європейцями як однорідне гомогенне середовище, що в усьому є протилежністю до Заходу, адже європейська культура ствердила свою ідентичність у процесі зіставлення себе зі Сходом як із "такою собі штучно створеною і почасти прихованою сутністю протилежного змісту" [9, с. 14]. Для західної інтелектуальної традиції характерний "історично та психологічно фіксований культурний канон "суперечностей" між Заходом та Сходом" [13, с. 1].

Зрозуміло, що концепція орієнталізму є продуктом західноєвропейських інтелектуалів й тому вона не здатна цілком відобразити ставлення/уявлення українських учених щодо Сходу. Проте, чимало методологічних спостережень Е. Саїда якраз належним чином характеризують рецепцію українськими істориками Сходу/Азії. Зрештою, дехто із дослідників (Т. Мейзерська, Г. Останіна, Я. Поліщук) стверджують про наявність в українській інтелектуальній історії "орієнталізму українського типу" чи українського орієнталізму. В українській культурі належно представлений саме образний різновид орієнталізму, який є репрезентацією образів/візій Сходу в літературі чи науковій думці.

В українській історичній думці найбільш виразно простежується така риса орієнталізму, як проблематичне ставлення до ісламу як "чужого/ворожого" світу. Чутливість цього аспекту була обумовлена тим, що ісламський світ через свою географічну близькість, військові та політичні успіхи в ранньомодерну епоху мислився українськими істориками різних періодів як найбільший виклик "своєї" цивілізації (слов'янщині або Європі). Власне ісламський Схід для багатьох інтелектуалів був уособленням усієї Азії. За ісламським світом закріпилося стійке стереотипне сприйняття як "дикого", войовничого та агресивного середовища. Іслам постає в історичній думці символом найбільш агресивного "чужого/ворожого", на боротьбу з яким скеровувалися головні зусилля як слов'янської, так і європейської цивілізації у ранньомодерну епоху.

Механізм впливу орієнталізму на цивілізаційну ідентичність Заходу досить чітко окреслив Я. Грицак: "Процес самоідентифікації доконечно вимагає і передбачає існування "іншого": без нього просто неможливо скласти уявлення про самого себе. Захід постійно потребує Сходу: другий каже першому, ким він не є, а отже, в такий перверсивний спосіб водночас говорить, ким він є. Іронія ситуації полягає в тому, що і концепція "Заходу" і концепція "Сходу" мають західноєвропейське походження" [14, с. 564].

Варто погодитися із думкою Р. Височанського, що орієнталізм є особливим феноменом, який об'єднує багато дослідів і досвідів щодо "іншого", виявляє більш широку та за давнину інтелектуальну кризу сприйняття "іншого" (Сходу), "чия антропологія, зазвичай, виходить з етично-негативного тлумачення Іншого" [13, с. 1].

Деконструкція орієнталізму увиразнює зрозуміння специфіки ґенези знань та стереотипів про "інший/чужий" світ. З цього приводу Е. Саїд, зокрема, писав: "Кожен автор, який пише про Схід /.../ неодмінно знаходить певний орієнтальний прецедент, певне попереднє знання про Схід, на яке він посилається і від якого відштовхується. Крім того, кожна праця про Схід сполучається з іншими працями, з публікою, з інституціями, із самим Сходом" [9, с. 35]. Очевидно, що кожен із українських істориків у своїй візії Сходу самостійно не "створював" чи "віднаходив" свій власний Схід/Азію, а опирався у своїх знаннях/твердженнях саме на таке "попереднє знання". Феномен орієнталізму більше залежний та чутливий до культурного середовища, яке його створило (тобто не-Сходу), аніж до свого уявного об'єкта (Сходу). Орієнталізм відображає гегемонію європейських уявлень про Схід, де "європейська вищість" протиставляється "східній відсталості"; він передбачав систему "примусів та обмежень", що накладаються на певну думку. У процесі творення орієнталістського знання емпіричні дані про Схід не відіграють принципової ролі. "Орієнталістське бачення" постає результатом уяви не окремо взятого вченого-фахівця, а радше спільним витвором усіх інтелектуалів, хто писав про Схід на Заході" [9, с. 96].

Е. Саїд слушно відзначав, що будь-які тексти про Схід є "всього лише репрезентаціями, а не "природними" описами Сходу" [9, с. 37]. Тому при аналізі історичних текстів з репрезентаціями Сходу він рекомендує звертати увагу на "стиль, мовні звороти, контекст, нарративні прийоми, історичні та суспільні обставини, а не правильність репрезентації чи її відповідність якомусь великому оригіналові" [9, с. 37]. Учений застерігав, що не варто шукати відповідності між "мовою про Схід" та самим Сходом, оскільки "мова про Схід" навіть не намагається бути тотожною реальному Сходу. Він акцентує, що уявлення про Схід в свідомості європейців не тотожні будь-яким іншим історичним знанням, це "знання зовсім іншого типу"; їх можна розцінювати з психологічного погляду як різновид параної [9, с. 100]. Феномен Сходу завжди становив собою набагато більше від тих емпіричних знань, що їх мали про нього європейські інтелектуали. У цілому Е. Саїд переконливо аргументував, що конструювання західною інтелектуальною думкою XVIII–XIX ст. негативного образу Сходу було підпорядковане не пізнанню історичної дійсності (тобто реального Сходу), а формуванню власної позитивної (тобто "західної" чи європейської) цивілізаційної самоідентифікації.

Орієнталізмом варто позначати дискурсивні практики українських істориків щодо сприйняття/осмислення/інтерпретації образу(ів) Сходу як "чужого/ворожого" життєвого простору. Цей орієнталізм можна вважати "творцем" образу Сходу/Азії як "чужого" "дикого", "відсталого", "нецивілізованого", "варварського" середовища та цілого ряду негативно-упереджених стереотипів в українській історичній думці. Український спосіб рецепції Сходу має чимало спільного із

західноєвропейським орієнталізмом – насамперед сприйняття Сходу як дикого, агресивного, відсталого та варварського, але при цьому цілісного й гомогенного середовища, що асоціюється насамперед із ісламським світом. Але разом із тим український орієнталізм у порівнянні із західноєвропейським має і виразні відмінності – він позбавлений насамперед імперського мотиву завоювання/підкорення/володіння над Сходом. Виходячи із окресленої традиції критики орієнталізму, історикам слід дотримуватися дослідницької настанови про принципову "нормальність" Сходу (у будь-яких проявах) та усіх "східних" явищ в історії.

Таким чином, аналіз цивілізаційних образів та уявлень в українській історіографії вимагає врахування тієї обставини, що історики у цій сфері активно застосовують "іншування" чужих цивілізаційних спільнот як спосіб власної цивілізаційної самоідентифікації. Упереджено-негативістський образ "іншої" цивілізації допомагає їм підкреслювати та увиразнювати позитивний образ "своєї" спільноти. Тому провідним інструментарієм у цій дослідницькій сфері повинна стати імагологія як стратегія вивчення образів/іміджів "чужих" спільнот. Конкретним виявом застосування імагологічної методології у студіюванні цивілізаційної ідентичності стала деконструкція орієнталізму як специфічного сприйняття/описування Сходу. В українській історичній думці попри наявність ознак західноєвропейського орієнталізму сформувався свій специфічний – український – різновид орієнталізму з особливим акцентом на "ворожість", "дикість" та "агресивність" Сходу. Що стосується досліджень образів інших цивілізацій в українській історичній думці, то тут імагологічна стратегія ще чекає на своє майбутнє застосування.

Список використаних джерел

1. Ощепков А. Имагология в курсе "теория культуры" / А. Ощепков // Высшее образование для XXI века: VII международная научная конференция. Москва, 18–20 ноября 2010 г.: Доклады и материалы. Секция 6. Высшее образование и мировая культура. – М., 2010. – Вып. 2. – С. 54–55.
2. Наливайко Д. Літературна імагологія: предмет і стратегії / Д. Наливайко // Наливайко Д. Теорія літератури й компаративістика. – К.: Києво-Могилянська академія, 2006. – С. 91–103.
3. Мальцева К. С. Опозиція своє/чуже як культурна універсалія / К. Мальцева // Наукові записки. Том 20–21: Теорія та історія культури / [за ред. Погорілий О. та ін.]. – К., 2002. – С. 123. – С. 6–10.
4. Моренець В. Образ "іншого" – від первинного нарцисизму до аргументу ідеологічної риторики / В. Моренець // Наукові записки НаУКМА. – 2002. – Т. 20–21: Теорія та історія культури. – С. 10–16.
5. Гнатюк О. Прощання з імперією: Українські дискусії про ідентичність / О. Гнатюк. – К.: Критика, 2005. – 528 с.
6. Яковенко Н. "Україна між Сходом і Заходом": проекція однієї ідеї / Н. Яковенко // Яковенко Н. Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI–XVII ст. – Київ: Критика, 2002. – С. 333–365.
7. Ощепков А.Р. Имагология / А. Ощепков // Знание. Понимание. Умение. – 2010. – № 1. – С. 251–253.
8. Вознюк О. Стереотип як чинник формування візії Іншого / О. Вознюк // Studia Methodologica: альманах / [укладач І. В. Папуша]. – Тернопіль: ТНПУ, 2008. – Вип. 25. – С. 62–66.
9. Саїд Е. В. Орієнталізм / Е. Саїд. – К.: Основи, 2001. – 512 с.
10. Хорев В. О живучести стереотипов / В. Хорев // Россия-Польша. Образы и стереотипы в литературе и культуре. – М.: Индрик, 2002. – С. 17–26.
11. Горизонтов Л. "Польская цивилизованность" и "русское варварство": основания для стереотипов и автостереотипов / Л. Горизонтов // Миф Европы в литературе и культуре Польши и России. – М.: Индрик, 2004. – С. 62–75.
12. Грибовський В. Хитрість географічного розуму / В. Грибовський // Ейдос. Альманах теорії та історії історичної науки. – Вип. 5. – К.: Інститут історії України НАН України, 2010/2011. – С. 510–526.
13. Височанський Р. Дискурсивна практика орієнталізму: соціокультурні репрезентації іншого: автореф. дис. ... канд. філос. наук: 09.00.03 "Соціальна філософія та філософія історії" / Р. Височанський. – Л., 2011. – 18 с.
14. Грицак Я. Післямова / Я. Грицак // Вулф Л. Винайдення Східної Європи: Мапа цивілізації у свідомості епохи Просвітництва. – К.: "Критика", 2009. – С. 557–565.

Иван Куцый

ИМАГОЛОГИЯ КАК СТРАТЕГИЯ ИССЛЕДОВАНИЯ ЦИВИЛИЗАЦИОННЫХ ОБРАЗОВ В УКРАИНСКОЙ ИСТОРИОГРАФИИ

В статье рассмотрены теоретико-методологические аспекты изучения цивилизационных образов в украинской интеллектуальной традиции. Выяснено пригодность имагологии как исследовательской стратегии для изучения цивилизационных образов. Охарактеризованы особенности интерпретации "своих" и "чужих" миров в украинской исторической мысли. Проанализированы украинский ориентализм как специфический способ восприятия и описания "чужого" жизненного пространства.

Ключевые слова: имагология, "свой", "чужой", образ цивилизации, ориентализм.

Ivan Kutsyi**IMAGOLGY AS A RESEARCH STRATEGY OF CIVILIZATION IMAGES IN UKRAINIAN HISTORIOGRAPHY**

The article reviews the theoretical and methodological aspects of the study of civilization images in Ukrainian intellectual tradition. It is shown the suitability of imagological research strategy for the study of the civilization images. The features of the interpretation of one's "Own" and "Another's" Worlds in Ukrainian historical thought are characterized. The author analyzes Ukrainian Orientalism as a specific way of perceiving and describing "alien" life space.

Key words: imagology, "Own", "Another's", the image of civilization, orientalism.

УДК: 372.382:167.1**Олександр Сахновський****ЄВРОПЕЙСЬКИЙ ВИМІР ІСТОРИЧНОЇ ОСВІТИ В УКРАЇНІ:
ВИКЛИКИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ**

Стаття присвячена аналізу концептуальних засад викладання історії в Україні на початку ХХІ ст. Розглядається комплекс проблем інтеграції вітчизняної історичної освіти до європейського освітнього та культурного простору, її відповідність визнаним там стандартам. Констатується, що викладання історії в Україні на початку ХХІ ст. усе ще зберігає свій "націоцентричний" вектор. Поряд із цим, більшість вітчизняних експертів сходяться на необхідності пошуку консенсусу між національними і наднаціональними складовими у викладанні минулого крізь призму сучасної європейської ідеї історії.

Ключові слова: історична освіта, європейська ідея історії, навчальна література, підхід, націоцентрична концепція.

Створення ефективної системи історичної освіти як важливого чинника формування національної ідентичності стало однією із найбільших проблем із часу проголошення незалежної Української держави. Остання через ставлення до минулого окреслює перспективи свого майбутнього [1, с. 230]. Відтак процеси, що відбуваються у цій царині, постійно привертають увагу як фахівців, так і широкої громадськості.

Розвиток концептуальних засад історичної освіти та відповідної навчальної літератури наприкінці ХХ ст. обумовлений загальною тенденцією повернення історичної пам'яті через "націоналізацію" історії України, створення її офіційного "канону" і формування націонал-державницької парадигми. Вітчизняні науковці, діючи за принципом духовного відвоювання свого історичного простору, відкинули радянський досвід підпорядкування української візії минулого російському політичному інтересу. Відтак, з початку ХХІ ст. між Україною і Росією, принаймні пунктирно, промаркований своєрідний ментальний кордон, який, як доречно зауважив свого часу Л. Зашкільняк, "легітимізував нову (стару) європейську державу" [2, с. 72]. При цьому, як відзначав І. Гирич, вітчизняним експертам доводилось діяти "у жорсткій парадигмі: "свій – чужий", у якій усе, що не вписувалося у канон історичної неминучості незалежності, або не враховувалося, або вважалося радше ворожим, ніж нейтральним. І в цьому бачиться, продовжує науковець, не зла воля наших дидактів, а дитяча хвороба національного зростання, якою мали перехворіти українські автори підручників і саме суспільство" [3, с. 4].

Спирання на означені концептуальні засади неминуче призвело до певної ідеологізації, схематизації та домінування політично-мілітарного образу історичного процесу. За висновками українського історика Г. Касьянова, український офіційний "канон" історичної освіти має усі "основні риси історичної думки ХІХ – початку ХХ ст.: телеологізм у розумінні змісту національної історії, есенціалізм щодо постійної присутності української нації в минулому, етноцентричність, ексклюзивність, лінійність і тяглість, а також національну міфологію. Усі ці риси є наслідком і результатом запізнитого націотворення українців" [4, с. 61].

Більшість академічних видань, навіть на початку ХХІ ст. продовжують спиратися на традиційну подієву (описову) схему пояснювальної історії. І проблема тут, як влучно зауважує Н. Яковенко, полягає у погляді на націю, як на "певне ціле, а точніше уподібнення її з людиною, що діє, прагне, страждає, втрачає, бореться тощо". Ця репліка, наголошує вона, "проникає до нашого сучасного способу освоєння минулого (особливо через підручник!) і обертається тенденцією уніфікувати поведінку членів такої "особи-нації". Відтак, будь-які відхилення від магістральної лінії поведінки

останньої, автоматично, і то на позасвідомому рівні, відсікаються як випадкове, несуттєве, другорядне [5].

У цьому зв'язку, на початку XXI ст. із неабиякою гостротою постає питання інтеграції вітчизняної шкільної історичної освіти до європейського освітнього та культурного простору, її відповідність визнаним там стандартам. Адже на межі XX–XXI ст. для країн Європейського Союзу (далі – ЄС) характерними є кардинальні зміни акцентів і пріоритетів у викладанні шкільного курсу історії. Йдеться про домінування концепції "відкритої історії", яка, втілюючись під різними назвами, помітно витісняє традиційну "націоцентричну".

Метою запропонованої публікації є висвітлення еволюції концептуальних засад української історичної освіти на початку XXI ст. у світлі сучасної європейської ідеї історії.

Ознайомлення із науковими працями, присвяченими означеній проблематиці переконливо доводить, що упродовж останнього часу вона стала об'єктом прискіпливої уваги багатьох учених. Зокрема, теоретичне осмислення розвитку вихідних орієнтирів вітчизняної історичної освіти на межі XX–XXI ст. у контексті інтеграції у європейський освітній простір, були предметом дослідження таких науковців, як Н. Яковенко, Р. Маєр, І. Гирич, В. Мисан, Я. Грицак, Г. Касьянов, Ю. Шаповал, Л. Зашкільняк, А. Портнов. Ґрунтовний аналіз "образу Європи", а також Польщі і Німеччини у навчальній літературі середніх та вищих навчальних закладів України, окрім Н. Яковенко, проведений у працях В. Середи, М. Мудрого, О. Іванова, Н. Гончаренко. Проблеми висвітлення історії України інтегровано у європейський і світовий контекст крізь призму концепту "пограниччя" чи теорії "фронтиру", привертати увагу таких істориків, як С. Леп'явко, І. Чорновол, В. Кравченко.

Загалом, на сьогоднішній день у концептуальному наповненні інформаційного поля історичної освіти в Україні сформувалася суперечлива ситуація. З одного боку, в руслі ревізії національної історії, дискримінованої упродовж століть, за період незалежності в Україні сформувалася і на сьогодні домінує націоцентрична концепція історичної освіти, яка виявляється у розподілі годин у навчальних планах та відповідних інтерпретаціях минулого. З іншого боку, в контексті проголошеного на політичному рівні прагненні України приєднатися до країн ЄС, намітилася тенденція до співпраці із Радою Європи, яка пропонує протилежний підхід – універсалістський. Відповідно до нього, історична дидактика відмовляється від зобов'язання формувати національну ідентичність і продовжує свій рух в руслі формування соціально-культурної історії, яка орієнтується на загальноєвропейські цінності та гуманістичні ідеали. Національно-патріотичні історії тут – минуле, принаймні у їх класичному варіанті [6]. Пріоритетним, натомість, стає перехід до так званої "інтегрованої" національної історії, який акцентує увагу на тому, що кожна сучасна нація є синтезом численних іноетнічних та інокультурних взаємовпливів, а не тільки свого замкнутого розвитку.

Показовим у цьому плані є проведений у працях О. Іванова та Н. Яковенко аналіз "образу Європи" на сторінках підручників для середньої і вищої школи. Зокрема, О. Іванов приходять до висновку, що національно-державна ідея стала віднедавна по суті новим стереотипом чи навіть міфом української шкільної історичної дидактики. "Цей міф, пише далі він, більшою мірою проявляється у шкільних підручниках з історії України, меншою – в інтегрованих курсах історії, і майже не помітний у підручниках з всесвітньої історії. Однак, при сприйнятті синтетичного образу Європи, який складається в українських школярів у результаті паралельного вивчення курсу історії України і курсу всесвітньої історії, неминує виникають певні невідповідності та прогалини" [7, с. 225].

Н. Яковенко у своїх висновках більш категорична. Зокрема, підсумовуючи аналіз підручників для вищої школи вона констатує, що, з одного боку, вибір авторами підручників європейських пріоритетів є абсолютним і вони щиро прагнуть "легітимізувати" сучасне "євротяжіння" України". З іншого – "не вміють дати собі ради із "розсортуванням" авторитетних історіографічних наративів, а відтак, просто механічно нанизують "уроки історії" на два протилежні стрижні – проєвропейський та антиєвропейський" [8, с. 242].

Поряд із "європейською" суперечністю, іншою, не менш важливою проблемою викладання курсу історії України, через його виразно етноцентристський підхід, є потреба вироблення у межах країни, спільних і прийнятних для різних регіональних орієнтацій опор національної самосвідомості та гармонійного поєднання понять "великої" та "малої" батьківщини. Адже безумовне домінування ідеологічно сконструйованого минулого у історичній освіті, відчутно стає на заваді створенню повноцінної картини історичного процесу. Показово, що, принаймні до 2014 р. державі так і не вдалося подолати регіональну асиметрію у політичному й культурному розвитку українського суспільства та прищепити почуття впевненості і стабільності щодо його майбутнього.

Додає проблем щодо перспектив розвитку націонал-державницької централістської парадигми й, загалом, депресивний образ минулого країни. Він створює у школярів і студентів уявлення про Україну як простір із безперервним від XIII – до XX ст. – "колоніальним статусом", опосередковано прищеплюючи "комплекс меншовартості й відчуття цивілізаційної та соціальної маргіальності українців" [9, с. 18].

Означені тенденції, аж ніяк не перекреслюють еволюцію позитивних змін, які відбуваються у написанні української навчальної літератури. Як зазначав головний редактор відомого вітчизняного часопису "Україна модерна" Я. Грицак, треба віддати належне українським історикам – і учителям, і науковцям – за їх постійні старання покращити стан у цій царині. Тут, відзначає він, варто виділити дві важливі тенденції: першою є спроба "інтегрувати писання історичних підручників у ширший європейський контекст; другою – критичний аналіз етноцентризму, що, на жаль, іще досі знаходить своє відображення на сторінках дидактичної літератури" [10, с. 9].

Загалом, на початку XXI ст. серед вітчизняних освітян доволі відчутно зростають заклики до переосмислення націоцентричної концепції викладання історії та відходу від усталених схем та образів. Вихід вбачається у компромісі між "патріотичною" історією та "ідеєю примирення історії", пошуку нової картини минулого України серед сусідніх країн Європи, яка відповідатиме новим прагненням майбутнього. І хоча ця проблематика за своєю суттю неоднозначна й викликає чимало гострих дискусій, загалом, більшість експертів сходяться на тому, що пошук консенсусу між національними й наднаціональними складовими у викладанні минулого є одним із головних завдань української історичної освіти. Так, І. Гирич доводить, що насправді існує альтернатива "надмірній "космополітизації" і "націоналізації" української історії. "Можна бачити все розмаїття держав і націй, пише він, не втрачаючи одночасно власного національного "Я"... Зокрема, якщо українську історію розглядати в контексті глобальної східноєвропейської історії, протиріччя зникатимуть самі по собі. Залишаючись на позиції національної схеми історії, українці оцінюватимуть власний історичний процес у постійному контакті й переплетенні із загальносвітовими тенденціями в цьому регіоні Європи [3, с. 6].

Експертна група із моніторингу шкільних підручників історії України під керівництвом Н. Яковенко, яка упродовж 2007–2009 рр. розробила проект концепції та програм викладання історії України в школі, пріоритетними засадами оновлення змісту шкільних курсів історії України визначила принцип антропологізації ("олюднення") минулого, завдяки чому "передбачається досягти бажаного виховного ефекту" і в уяві учня постав цікавий, позитивний та "пластичний образ минулого в усій його різноспрямованій динаміці" [11, с. 4]. Окреслені засади обумовили принципову відмову від властивого сучасним підручникам канону української історії, як історії століттями кривдженої нації-жертви. Нарівні із прогративними сторінками минулого передбачено "привернути значну увагу до його успішних аспектів, реалізованих в особистісних, соціальних чи культурних досягненнях конкретних людей, а також до прикладів різноплановості позицій українців у державах, до складу яких входила українська територія. Таке переконструювання, по-перше, наблизить учня до реального, а не ідеологічно сконструйованого минулого, а по-друге, сприятиме формуванню позитивної самооцінки власної нації..." [11, с. 5].

Варто відзначити, що запропоновані авторами проекту концепції зміни у методології викладання курсу історії України, повністю узгоджуються й відображають прагнення сучасної західної науки й освіти "повернути" людину в історію, більш відоме як "антропологічний поворот". У цьому руслі, учені звернулися до категорії "повсякденність" як одного із можливих у цьому плані підходів. Основним змістом історії повсякденності (мікроісторії) стали не діяння великих особистостей, а всебічний аналіз повсякденного існування, життєвого мікросвіту, стереотипів мислення й поведінки пересічних людей – "мовчазної більшості", історію якої традиційні наука так довго ігнорувала (звідси друга назва "історії повсякденності" – "історія низу") [12].

Актуальність з'ясування й узгодження болючих питань трансформації цілей української історичної освіти, зайвий раз підкреслюють неодноразові скликання на різних рівнях "круглих столів" та засідань. Зокрема, 19 травня 2010 р. представницький "круглий стіл" був організований комітетом Верховної Ради України з питань науки і освіти, у якому взяли участь більш ніж 70 авторитетних учених-істориків, авторів підручників з історичних дисциплін, педагогів-практиків, фахівців й експертів у цій галузі [9]. 14 липня того ж року подібний захід, але уже на міжнародному рівні проведений Міжнародним фондом "Відродження", Інститутом історії України НАН України та Українським інститутом національної пам'яті. Він отримав назву "Школа толерантності. Історична освіта в полікультурному суспільстві: виклики та перспективи для України" [13].

Варто відзначити певне зрушення у ситуації із використанням багатоперспективності як засобу і методу у навчанні історії. Обґрунтований західними методистами цей підхід постає як складова ціннісних засад сучасної історичної освіти європейських школярів у дусі "відкритої історії". Його репрезентація у вітчизняній навчальній літературі стає доволі помітною уже із 2003 р. Як приклади, можна навести насамперед – навчальні посібники для 10 класу "Історія епохи очима людини. Україна та Європа у 1900–1939 рр." та історія України для 10 і 11 класів, укладена О. Пометун і Н. Гупан. Однак, на сьогоднішній день, проблемі багатоперспективності українська навчально-методична література приділяє ще вкрай недостатньо уваги.

Попри недостатню теоретичну розробку, реальною альтернативою націонал-державницькій парадигмі викладання історії в Україні може стати концепт "пограниччя" (теорія "фронтиру"). В українському контексті, цей підхід набуває усе більшої популярності із двох причин. По-перше, створює максимально сприятливі умови для висвітлення вітчизняної історії, інтегрованої у європейський контекст (наприклад, кризь призму "великого кордону" християнсько-мусульманського протистояння). По-друге, теорія "фронтиру" дозволяє надзвичайно ефективно формувати образ України, як історико-культурного пограниччя, що має культурну, політичну, релігійну, національну і навіть цивілізаційну природу, породжуючи власні пограничні, гібридні ідентичності. Останнє, видається особливо важливим із огляду на необхідність розробки прийнятної стратегії подолання існуючої регіональної асиметрії у політичному і культурному просторі України [14–16].

Продовжує успішно розвиватися й активна співпраця українсько-польської комісії експертів із питань удосконалення підручників з історії. Упродовж тривалого часу її членами була проаналізована навчальна література з історії, що вийшла друком в Україні та Польщі. Польські науковці підкреслили сучасний підхід авторів підручників із історії України та всесвітньої історії до оцінки історичного процесу, намагання представити його різні площини – політичні, суспільні явища, зміни у повсякденному житті тощо. Як позитив, було відмічено зменшення, порівняно із попередніми підручниками, фактографічного матеріалу [17].

У цьому плані, заслуговують на увагу висновки керівника Міжнародного інституту дослідження підручників імені Георга Еккерта – Роберта Маєра. Зокрема, він у передмові до українського видання збірки "Історична освіта: європейський та український досвід" підкреслює, що у школах потрібно й надалі вивчати процеси творення національної ідентичності у минулому, але не лише "свої", а також й "чужі". "Необхідно об'єднати, пише він, фрагментарні контексти окремих національних історіографій, представити історію "іншого" як рівноправну; необхідно змінити бачення на багатоперспективне і критично поставитися до себе. Якщо це відбудеться, то уявлення про національну приналежність матимуть конкретний історичний вимір, а не розмиватимуться історією. Тоді двигун, який постійно вказує "іншому" на його нібито "відмінність", залишиться без пального. І залишиться менше перешкод перед новим, бажаним процесом творення ідентичності, – я маю на увазі, зокрема, європейський процес" [6, с. 14].

Підсумовуючи еволюцію концептуальних засад української історичної освіти у світлі сучасної європейської ідеї історії на початку XXI ст. варто зауважити, що, з одного боку, її розвиток усе ще відчутно зберігає свій "націоцентричний" вектор. Налаштована радше на національно-політичний лад, абсолютно дружня до Європи, інтелігенція України, як влучно відзначав Р. Маєр, не довіряє "постнаціональній політкоректності" стосовно "нації", до якої її скеровують західноєвропейські інтелектуали. Виходячи зі свого досвіду, українські освітяни сприймають європейську сім'ю, переважно, як "рятивну зону для запізнілих націоналістів" [6, с. 18]. З іншого боку, в контексті чітко окресленої євроінтеграції, у тому числі й на освітньому рівні, концепція "відкритої історії" нині вивчається фахівцями педагогічної справи і, певною мірою, взята до уваги. Проте, якщо проголошений європейський вибір України – не просто декларація намірів, а реальна, прогнозована політика, то до пропозиції експертів Ради Європи щодо "історії без кордонів" потрібно буде рано чи пізно прислухатися.

Список використани джерел

1. Андерсон Б. Уявлені спільноти. Міркування щодо походження й поширення націоналізму / Б. Андерсон. – К.: Критика, 2001. – 406 с.
2. Зашкільняк Л. Образ Польщі та поляків у сучасній Україні / Л. Зашкільняк // Проблеми слов'язознавства. – 2011. – Вип. 60. – С. 68–80. – Режим доступу: http://www.lnu.edu.ua/page/n60_/06.pdf.
3. Гирич І. Українська історична освіта на початку XXI ст.: від обмежень філософії етноцентризму до концепції засвоєння "чужого як свого" / І. Гирич // Історія в школах України. – 2009. – № 5. – С. 3–7.
4. Касьянов Г. В. «Націоналізація» історії: нормативна історіографія, канон та їхні суперники (Україна 1990-х) / Г. В. Касьянов // Українська історіографія на зламі XX і XXI століть: здобутки і проблеми [Колективна монографія за ред. Л. О. Зашкільняка]. – Львів: Львівський національний університет ім. І. Я. Франка, 2004. – С. 57–73.
5. Яковенко Н. Історія ранньомодерної України: білі плями чи не задані істориками питання? / Н. Яковенко // Україна модерна. Міжнародний інтелектуальний часопис. – Режим доступу: <http://www.uamoderna.com/md/119-yakovenko>.
6. Історична освіта: європейський та український досвід (викладання національної історії в школах Центральної і Східної Європи). – К., 2010. – 288 с.
7. Іванов О. Образ Європи нового часу в українських шкільних підручниках історії: від старих стереотипів до нового бачення / О. Іванов // Історична освіта: європейський та український досвід (викладання національної історії в школах Центральної і Східної Європи). – К., 2010. – С. 210–227.
8. Яковенко Н. Просторові координати підручників історії України (самодостатність "у Європі" чи "від Європи" / Н. Яковенко // Історична освіта: європейський та український досвід (викладання

національної історії в школах Центральної і Східної Європи). – К., 2010. – С. 227–243. 9. Пропозиції до концепції історичної освіти в Україні. Матеріали III Робочої наради з моніторингу шкільних підручників історії України (Київ, 18 жовтня 2008 р.) / Зведення та упорядкування пропозицій Наталія Яковенко. – К., 2009. – 28 с. 10. Україна модерна / Як (не) писати підручники з історії. – Число 19, 2012. – Критика. – 335 с. 11. Концепція та програми викладання історії України в школі (проекти): Матеріали IV та V робочих нарад з моніторингу шкільних підручників історії України / [Упорядкування та редакція Наталії Яковенко, Людмили Ведмідь]. – К.: ВД "Стилос", 2009. – 126 с. 12. Сахновський О. Є. Історія повсякденності як втілення "антропологічного повороту" у вивченні минулого в західній гуманітарній традиції / О. Є. Сахновський // Науковий вісник Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича. – Серія: історія, політологія, міжнародні відносини. – Чернівці: Рута, 2013. – Випуск 28. – С. 60–66. 13. Школа толерантності. Історична освіта в полікультурному суспільстві: виклики та перспективи для України: Матеріали міжнародного круглого столу. – К.: Український інститут національної пам'яті, 2010. – Режим доступу: <http://www.memory.gov.ua/ua/news/detail/329.htm>. 14. Кравченко В. Харьков столица Пограничья / В. Кравченко. – Вильнюс: Европейский государственный университет, 2010. – 358 с. 15. Леп'явко С. Великий кордон Європи як фактор становлення українського козацтва / С. Леп'явко // Запорозька спадщина. – Вип. 12. – Запоріжжя: "Тандем У", 2001. – Режим доступу: <http://www.cossackdom.com/book/bookkordon.html>. 16. Чорновол І. "Дикий Захід" і "Дике Поле": Україна у світлі тези Тернера / І. Чорновол // Критика. – 2006. – № 6. – С. 26–28. 17. Євтушенко Р. Офіційна інформація. Відбулося XII засідання українсько-польської комісії експертів з питань удосконалення підручників з історії і географії / Р. Євтушенко // Історія в школах України. – 2009. – № 12. – С. 3–4.

Александр Сахновский

ЕВРОПЕЙСКОЕ ИЗМЕРЕНИЕ ИСТОРИЧЕСКОГО ОБРАЗОВАНИЯ В УКРАИНЕ: ВЫЗОВЫ И ПЕРСПЕКТИВЫ

Статья посвящена анализу концептуальных ориентиров преподавания истории в Украине в начале XXI в. Рассматривается комплекс проблем интеграции отечественного исторического образования в европейское образовательное и культурное пространство, его соответствие признанным там стандартам. Констатируется, что преподавание истории в Украине в начале XXI в. все еще сохраняет свой "нациоцентрический" вектор. Вместе с тем, большинство отечественных экспертов согласны с тем, что необходим поиск консенсуса между национальными и наднациональными составляющими в преподавании прошлого в свете современной европейской идеи истории.

Ключевые слова: историческое образование, европейская идея истории, общество, нация, учебная литература, поход, нациоцентрическая концепция.

Oleksandr Sakhnovsky

EUROPEAN DIMENSION OF UKRAINIAN'S HISTORY EDUCATION: CHALLENGES AND PERSPECTIVES

The article deals with Ukrainian's history education conceptual principles in the beginning of XXI century. The native's history education compliance with the requirements of European educational and cultural space is analyzed. In spite of over the period of XXI century Ukraine's history teaching has been remained its national character, many experts have been agreed in necessity of founding of the consensus between national and supnational approach in the light of modern european's history idea.

Key words: history education, european's history idea, society, nation, education textbooks and manuals, approach, national conception.

РЕЦЕНЗІЇ ТА ОГЛЯДИ

УДК 82:7–058.237(477),,1917/1921”(049.32)

Віктор Шарпатий

ТЕЛЯЧИЙ Ю. В. УКРАЇНСЬКА ЛІТЕРАТУРНО-МИСТЕЦЬКА ІНТЕЛІГЕНЦІЯ В НАЦІОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНОМУ ВІДРОДЖЕННІ (1917–1921 РР.): [МОНОГР.] / Ю. В. ТЕЛЯЧИЙ. – ТЕРНОПІЛЬ: ТЕРНО-ГРАФ, 2014. – 600 С.

У статті прорецензовано монографію, пов'язану із культуротворчою діяльністю української інтелігенції в період вітчизняного державотворення (1917–1921 рр.). Шляхом аналізу достатньо репрезентативного масиву історіографічно-джерельної бази автором всебічно розкрито участь української літературно-мистецької інтелігенції у процесах національно-культурного відродження упродовж революційної доби 1917–1921 рр. У роботі визначено форми організації та демонстрації діяльності української творчої інтелігенції, узагальнено результати творчості вітчизняних літераторів і митців.

Ключові слова: літературно-мистецька інтелігенція, національно-культурне відродження, Українська революція (1917–1921 рр.), культуротворча діяльність, державність.

В умовах сучасного державотворчого процесу в Україні важливу роль відіграють наукові проекти гуманітарного характеру, присвячені історії вітчизняної державності 1917–1921 рр. Серед них пріоритетне місце належить дисертаційним роботам і монографіям. Упродовж останніх десятиліть зріс інтерес науковців до вивчення історії української інтелігенції. Із загального контексту її діяльності впродовж 1917–1921 рр. особливо виокремлюється культуротворчий аспект. Саме така малодосліджена й актуальна проблема стала предметом наукового дослідження Юрія Телячого "Українська літературно-мистецька інтелігенція в національно-культурному відродженні (1917–1921 рр.)" (науковий редактор монографії – Віктор Даниленко – член-кореспондент НАН України, доктор історичних наук, професор; рецензенти: доктори історичних наук, професори Олександр Завальнюк, Олександр Реєнт (член-кореспондент НАН України), Юрій Терещенко).

Структурно монографія складається із п'яти розділів, висновків, списку використаних джерел і літератури та науково-довідкового апарату. У першому розділі автор ґрунтовно проаналізував історіографію досліджуваної теми, визначив етапи її формування упродовж 1917–2014 рр. Особливою репрезентативністю відзначається джерелознавча база монографії. Крім документів національного архівного фонду України, Ю. Телячий уперше ввів до наукового вжитку матеріали архівів Росії, Слов'янської бібліотеки Чеської Республіки (загалом список використаних джерел і літератури складає 2056 позицій). Заслужують на увагу теоретико-методологічні засади дослідження, котрі носять, певною мірою, дискусійний характер.

У другому розділі з'ясовано вплив Лютневої революції 1917 р. у Росії на становище та функціональне призначення української літературно-мистецької інтелігенції крізь призму ролі інтелігенції в суспільному житті напередодні революційних подій 1917 р. та часів Тимчасового уряду, здійснено соціальну характеристику українських літераторів і митців.

У третьому розділі розкрито місце літературно-мистецької інтелігенції у політиці українських урядів часів Центральної Ради, Гетьманату Павла Скоропадського та Директорії УНР.

У четвертому розділі досить змістовно представлено форми організації і демонстрації діяльності української творчої інтелігенції революційної доби: літературно-мистецькі установи й організації, літературно-мистецька періодика, книговидавнича та виставкова діяльність.

У п'ятому розділі визначено здобутки української літературно-мистецької інтелігенції упродовж 1917–1921 рр., охарактеризовано внесок інтелігенції в українську художню культуру, досягнення митців у галузі образотворчого мистецтва, встановлено активізацію літературно-мистецької критики. Загальні висновки монографії носять логічний, аргументований характер і констатують факт визначної ролі вітчизняної літературно-мистецької інтелігенції у процесах національно-культурного відродження періоду Української революції (1917–1921 рр.).

Практичну цінність монографії доповнює науково-довідковий апарат. Автор уперше узагальнив і систематизував повну бібліографію літературних творів "Літературно-наукового вістника" та американського часопису "Свобода" революційної доби. Там подано й зміст експозицій мистецьких виставок у м. Києві досліджуваного часу. Корисним є також наявність у монографії іменного покажчика. Загалом, позитивно оцінюючи монографічне дослідження Ю. Телячого, бачиться доцільним висловити окремі рекомендації та побажання, які не знижують наукову цінність

монографії, а носять рекомендаційний, дискусійний характер. Так, на нашу думку, логічним є зменшення кількості оригінальних цитат і літературних фрагментів із матеріалів тогочасної періодики. Також дещо більшої уваги заслуговує творча співпраця представників літературно-мистецької інтелігенції Наддніпрянщини та Наддністрянщини впродовж 1917–1921 рр.

У загальному контексті монографія Юрія Телячого "Українська літературно-мистецька інтелігенція в національно-культурному відродженні (1917–1921 рр.))" є цікавим, оригінальним науковим дослідженням, яке доповнює новим змістом історію Української революції 1917–1921 рр.

Виктор Шарпатый

ТЕЛЯЧИЙ Ю. В. УКРАИНСКАЯ ЛИТЕРАТУРНО-ХУДОЖЕСТВЕННАЯ ИНТЕЛЛИГЕНЦИЯ В НАЦИОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНОМ ВОЗРОЖДЕНИИ (1917–1921 ГГ.): [МОНОГР.] / Ю. В. ТЕЛЯЧИЙ. – ТЕРНОПОЛЬ: ТЕРНО-ГРАФ, 2014. – 600 С.

В статье прорецензована монография, посвящённая культуротворческой деятельности украинской интеллигенции в период отечественного государственного строительства (1917–1921 гг.). Путём анализа достаточно репрезентативного массива историографической и источниковой базы автором целостно раскрыто участие украинской творческой интеллигенции в процессах национально-культурного возрождения во времена революции 1917–1921 гг.

Ключевые слова: литературно-художественная интеллигенция, национально-культурное возрождение, Украинская революция (1917–1921 гг.), культуротворческая деятельность, государственность.

Viktor Sharpatyi

TELIACHYI YU. V. UKRAINIAN LITERARY-ARTISTIC INTELLIGENTSIA IN NATIONAL-CULTURAL REVIVAL (1917–1921): [MONOGRAPH] / YU. V. TELIACHYI. – TERNOPIIL: TERNO-GRAF, 2014. – 600 P.

The monograph, connected with culture making activity of Ukrainian intelligentsia in the period of homeland state forming (1917–1921) has been reviewed in the article. By means of analysis of quite representational selection of historiographic-source base, the author has comprehensively revealed participation of Ukrainian creative intelligentsia in the processes of national-cultural revival, during the period of revolutionary time 1917–1921.

Key words: literary-artistic intelligentsia, national-cultural revival, Ukrainian revolution (1917–1921), statehood.

УДК 93/94 (004)

Микола Москалюк

РІЖНЯК Р. Я. РОЗВИТОК ІНФОРМАТИКИ ТА ІНФОРМАЦІЙНИХ ТЕХНОЛОГІЙ У ВИЩИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДАХ УКРАЇНИ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХХ – НА ПОЧАТКУ ХХІ СТОЛІТТЯ: МОНОГРАФІЯ [ЗА ЗАГ. РЕД. В. М. ОРЛИКА]. – КІРОВОГРАД: В–ВО "КОД", 2014. – 360 С.

У рецензованій монографії прослідковано основні етапи становлення та розвитку інформаційних технологій у вищих навчальних закладах України в другій половині ХХ – на початку ХХІ ст.

Ключові слова: монографія, інформатика, інформаційні технології, вищі навчальні заклади України, друга половина ХХ – початок ХХІ ст.

Монографія Р. Ріжняка підсумовує наукову роботу автора, присвячену становленню та розвитку інформатики та її впровадження у вищій школі України упродовж другої половини ХХ – на початку ХХІ ст. Враховуючи важливість розвитку інформаційних технологій для становлення сучасного суспільства, ця тематика дослідження є актуальною.

Актуальність рецензованої наукової праці значною мірою обумовлюється тим, що у вітчизняній науковій літературі практично відсутні наукові дослідження, у яких вивчається еволюція наукової думки про інформатизацію вищої освіти України, становлення основних закономірностей розвитку інформатики, апаратного та програмного забезпечення процесів інформатизації вищої школи. Саме тому очевидною є наукова новизна монографічного дослідження Р. Ріжняка, яка полягає у системному аналізі різноманітних джерел та наукової літератури, що дозволило авторові відтворити цілісну картину еволюції наукової думки про становлення інформатики у вищій школі України. Обґрунтування процесів інформатизації вітчизняної вищої школи, апаратне та програмне

забезпечення вищої школи України і на цій базі науково обґрунтувати і спрогнозувати подальший розвиток інформатизації вищої освіти, визначити критерії, які окреслюють загальний рівень інформаційної культури, моральні та професійні якості суб'єктів інформаційного суспільства, особливо його еліти – фахівців із вищою освітою, формування змісту їх інформаційно-комп'ютерної підготовки, відповідний вибір методів, засобів і форм цієї підготовки, а також детальний опис інфраструктури і механізмів, які забезпечують процес інформатизації ВНЗ.

Детальний аналіз пропонованої монографії наводить на думку, що автор у процесі вивчення еволюції інформатики та її впровадження у життєдіяльність вищих навчальних закладів України використовує значний масив наукових досліджень, залучаючи до кола аналізу найбільш значущі здобутки вітчизняних учених у сфері інформатики та її прикладних аспектах – інформаційних технологіях. Крім того, автор аналізує наукові досягнення зарубіжних науковців. Позитивним є той факт, що дослідник увів до наукового обігу нові та маловідомі джерела. У цілому логіка побудови монографічного дослідження є переконливою та аргументованою.

Якісним і багатограним є авторський аналіз історіографії праць, що стосуються теми дослідження. Для всебічного відображення історії інформатики та інформатизації вищої школи України на вказаному історичному проміжку автор закономірно та виважено поділив увесь історіографічний комплекс на декілька груп: історія створення обчислювальної техніки та комплектування засобами обчислювальної техніки вишів України; історія кібернетики та інформатики, історія інформатизації навчального процесу у вищій школі; історія використання інформаційних технологій в організації діяльності вищої школи України. Це дало можливість провести ретельний аналіз історіографічних джерел і обґрунтовано, на наш погляд, виділити основні періоди розвитку історіографії.

З'ясування закономірностей становлення і розвитку інформатики та її впровадження у вищу освіту України, аналіз нормативно-правової бази розвитку науки інформатики та на її основі інформатизації вишів нашої держави автор не міг залишити поза увагою. Здійснений Р. Ріжняком аналіз нормативної бази дав можливість побачити цілісну картину правового забезпечення розвитку інформатики та інформатизації, визначити основні періоди його діяльності та їх зміст: створення базових документів та виконавчих органів розвитку інформатики й інформатизації вищих навчальних закладів України, розвиток нормативно-правового забезпечення глобальних програм інформатизації вищої освіти України та побудови інформаційного суспільства, створення нормативно-правової бази вдосконалення результатів виконання глобальних державних програм інформатизації у контексті розв'язання окремих функціональних задач (реалізація доступу вищих навчальних закладів до мережі Internet, впровадження новітніх інформаційних технологій у вищій освіті, розвиток системи дистанційного навчання у вищій школі, організація технічного захисту електронної інформації та легалізація програмного забезпечення).

Автором здійснений ґрунтовний аналіз розвитку наукових досліджень українським вченими, що проводилися упродовж другої половини ХХ – початку ХХІ ст. із класичної інформатики, з використання інформаційних технологій при організації електронного та дистанційного навчання, автоматизації та інформатизації наукових бібліотек. Варто відзначити, що автор аргументовано підійшов до визначення періодизації проведення згаданих наукових досліджень, визначив основні змістовні, технічні та технологічні закономірності процесів, що супроводжували еволюцію наукової думки про визначені об'єкти досліджень.

Обґрунтованим є диференціація за двома основними групами вищих навчальних закладів (рівня їх комплектування комп'ютерною технікою, телекомунікаційним обладнанням та програмним забезпеченням) у залежності від місця, яке займають інформаційно-телекомунікаційні технології у конкретно взятому виші: з одного боку – це виші інженерного спрямування, для яких ІКТ – це і предмет для вивчення, інструмент для пошуку та всебічної обробки інформації, засіб для творчого моделювання, проектування та створення нових об'єктів, технологій і засобів контролю, управління і виробництва; з іншого – це вищі навчальні заклади, для яких ІКТ є лише предметом для вивчення та інструментом для творчого пошуку й всебічної обробки інформації. В залежності від цього, автором переконливо аргументована загальна оцінка рівня комплектування вищих навчальних закладів комп'ютерною технікою, телекомунікаційним обладнанням та програмним забезпеченням.

Отримані Р. Ріжняком висновки є значущими і матимуть безпосередній вплив на подальший розвиток різних аспектів діяльності вітчизняної вищої школи та на розвиток інформаційних технологій у науці, економіці і суспільному житті країни. Окрім того, основні положення, висновки монографії, уведені до наукового вжитку документи і матеріали можуть застосовуватися у подальшій розробці окресленої теми. Дослідження може бути використане під час навчального процесу у вищих навчальних закладах, на заняттях із інформатики, інформаційних технологій, написанні монографій, статей, розробці навчальних та навчально-методичних посібників, створенні спецкурсів, лекцій з історії інформатики, інформаційних технологій, історії розвитку програмного та

апаратного забезпечення процесів інформатизації. Рецензована монографія Р. Ріжняка "Розвиток інформатики та інформаційних технологій у вищих навчальних закладах України в другій половині ХХ – на початку ХХІ століття" розширює наукові уявлення про досліджувану проблематику і є важливим внеском у сучасну історичну науку.

Николай Москалюк

РИЖНЯК Р. Я. РАЗВИТИЕ ИНФОРМАТИКИ И ИНФОРМАЦИОННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В ВЫСШИХ УЧЕБНЫХ ЗАВЕДЕНИЯХ УКРАИНЫ ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ ХХ – НАЧАЛЕ ХХ ВЕКА: МОНОГРАФИЯ [ПОД ОБЩ. РЕД. В. М. ОРЛИКА]. – КИРОВОГРАД: ИЗД-ВО "КОД", 2014. – 360 С.

В рецензированной монографии исследованы основные этапы становления и развития информационных технологий в высших учебных заведениях Украины во второй половине ХХ – начале ХХІ вв.

Ключевые слова: монография, информатика, информационные технологии, высшие учебные заведения Украины, вторая половина ХХ – начало ХХІ вв.

Mykola Moskalyuk

R. RIZHNIAK. THE DEVELOPMENT OF INFORMATICS AND INFORMATION TECHNOLOGIES IN HIGHER EDUCATIONAL INSTITUTIONS OF UKRAINE IN THE SECOND HALF OF THE XX–XXI CENTURY: MONOGRAPH [UNDER THE GEN. ED. BY V. ORLYK]. – KIROVOHRAD: THE PUBLISHING HOUSE "KOD", 2014. – 360 P.

In a reviewed monograph the main stages of formation and development of computer science and information technologies in higher educational institutions of Ukraine in the second half of the XX–XXI centuries are followed.

Key words: monograph, computer science, information technology, higher education of Ukraine, the second half of the XX–XXI centuries.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Біла Оксана – аспірант кафедри історії України Житомирського державного університету імені Івана Франка.

Білобровець Ольга – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Житомирського державного університету імені Івана Франка.

Васьків Назар – кандидат історичних наук, доцент кафедри нової та новітньої історії зарубіжних країн Львівського національного університету імені Івана Франка.

Воляннюк Сергій – аспірант кафедри політичних наук Київського національного університету будівництва і архітектури.

Гірна Наталія – старший викладач кафедри українознавства Львівського національного медичного університету імені Данила Галицького.

Готкова Юлія – аспірант кафедри давньої та нової історії України Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Даниленко Роман – аспірант Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Деревінський Василь – доктор історичних наук, професор кафедри політичних наук Київського національного університету будівництва і архітектури.

Дідух Тарас – здобувач кафедри стародавньої та середньовічної історії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.

Долженко Юрій – аспірант Інституту археології Національної академії наук України.

Жилєнкова Ірина – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії та етнополітики Національного педагогічного університету імені Михайла Драгоманова.

Зимницька Світлана – методист кафедри історії та політичної теорії Державного вищого навчального закладу "Національний гірничий університет".

Зуляк Іван – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри стародавньої та середньовічної історії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.

Іванов Сергій – аспірант кафедри історії Національного університету "Острозька академія".

Ільницький Василь – кандидат історичних наук, доцент кафедри нової та новітньої історії України Дрогобицького педагогічного університету імені Івана Франка.

Козакова Олена – здобувач кафедри джерелознавства, історіографії та спеціальних історичних дисциплін Запорізького національного університету.

Корнієнко Наталя – аспірант Державної установи "Інститут всесвітньої історії НАН України".

Крижевський Антон – аспірант Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Куций Іван – кандидат історичних наук, доцент, докторант кафедри історії та етнології України Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького.

Кучернюк Ірина – аспірант Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Кушнар'єв Сергій – аспірант кафедри історії Росії Харківського національного університету імені Василя Каразіна.

Левицький Віталій – кандидат історичних наук, доцент кафедри економіки та фінансів Тернопільського національного технічного університету імені Івана Пулюя.

Луговий Богдан – кандидат історичних наук, доцент, завідувач кафедри гуманітарних дисциплін Відокремленого підрозділу Національного університету біоресурсів і природокористування України "Бережанський агротехнічний інститут".

Москалюк Микола – доктор історичних наук, професор кафедри історії України Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.

Олійник Микола – кандидат історичних наук, доцент, докторант кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Подоб'єд Олена – кандидат історичних наук, доцент Національного педагогічного університету імені Михайла Драгоманова.

Покляцька Валерія – аспірант державної установи "Інститут всесвітньої історії НАН України".

Поліщук Анна – інспектор відділу аспірантури і докторантури Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

Руда Оксана – кандидат історичних наук, науковий співробітник Центру дослідження українсько-польських відносин Інституту українознавства імені Івана Крип'якевича НАН України.

Самсонюк Тетяна – здобувач кафедри всесвітньої історії Рівненського державного гуманітарного університету.

Сахновський Олександр – кандидат історичних наук, завідувач кафедри методики викладання базових дисциплін Інституту післядипломної педагогічної освіти Чернівецької області.

Священко Зінаїда – доктор історичних наук, професор кафедри загальної історії Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини.

Секо Ярослав – кандидат історичних наук, доцент кафедри нової і новітньої історії та методики викладання історії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.

Сидяга Богдан – кандидат економічних наук, доцент кафедри економіки та фінансів Тернопільського національного технічного університету імені Івана Пулюя.

Скакальська Ірина – доктор історичних наук, доцент, завідувач кафедри суспільних дисциплін Кременецького обласного гуманітарно-педагогічного інституту імені Тараса Шевченка.

Скрипник Анатолій – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії і філософії Подільського державного аграрно-технічного університету.

Сокирська Влада – кандидат історичних наук, доцент кафедри загальної історії Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини.

Стельникович Сергій – кандидат історичних наук, доцент, докторант кафедри історії та етнополітики Національного педагогічного університету імені Михайла Драгоманова.

Стоцький Ярослав – доктор історичних наук, професор кафедри психології у виробничій сфері Тернопільського національного технічного університету імені Івана Пулюя.

Фесенко Вікторія – аспірант кафедри етнології та краєзнавства Інституту історичної освіти Національного педагогічного університету імені Михайла Драгоманова.

Фицик Ігор – кандидат філософських наук, доцент, докторант кафедри історії України Національного університету імені Михайла Драгоманова.

Футала Василь – доктор історичних наук, професор кафедри нової і новітньої історії України Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка.

Ціватий Вячеслав – кандидат історичних наук, доцент кафедри дипломатичної та консульської служби, Заслужений працівник освіти України, перший проректор з науково-педагогічної та навчальної роботи Дипломатичної академії України при МЗС України.

Чернік Світлана – кандидат історичних наук, старший викладач кафедри правознавства Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка.

Чорна Наталія – кандидат історичних наук, доцент кафедри філософії та економічної теорії Вінницького торговельно-економічного інституту Київського національного торговельно-економічного університету.

Шарпатий Віктор – доктор історичних наук, професор кафедри історії та етнополітики Національного педагогічного університету імені Михайла Драгоманова.

Якуніна Катерина – викладач кафедри релігієзнавства і теології Національного університету "Острозька академія".

ЗМІСТ

ІСТОРИЯ УКРАЇНИ	3
Сергій Кушнар'ов.....	3
ЗАСЕЛЕННЯ СЕРЕДНЬОГО ПООСКІЛЛЯ УКРАЇНСЬКИМИ ПЕРЕСЕЛЕНЦЯМИ	3
В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XVII СТ.	3
Юрій Долженко.....	7
КРАНІОЛОГІЯ ПОХОВАНИХ ПІД КАФЕДРАЛЬНИМ КОСТЕЛОМ	7
СВ. ПЕТРА І ПАВЛА У ЛУЦЬКУ В XVII–XX СТ.....	7
Віталій Левицький, Богдан Сидяга	26
ІНКОРПОРАЦІЯ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ ДО РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ	26
ТА ЇЇ ВПЛИВ НА РОЗВИТОК ЦЕРКОВНОГО ЗЕМЛЕВОЛОДІННЯ	26
Анатолій Скрипник	30
ОСОБЛИВОСТІ КВАРТИРУВАННЯ РОСІЙСЬКИХ ВІЙСЬК.....	30
НА ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XIX СТ.	30
Ігор Фицик.....	37
ОСВІТА ЯК ПРОЯВ САМОРЕАЛІЗАЦІЇ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ ШЛЯХТИ	37
У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XIX СТ.....	37
Богдан Луговий.....	43
СИСТЕМА УПРАВЛІННЯ КИЄВО-ПОДІЛЬСЬКИМИ	43
ВІЙСЬКОВИМИ ПОСЕЛЕННЯМИ.....	43
Ірина Жиленкова.....	47
СЕЛЯНСЬКА ГРОМАДА В АГРАРНІЙ ПОЛІТИЦІ УРЯДУ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ:	
ОЦІНКИ ТА ЗАКОНОДАВЧІ ІНІЦІАТИВИ	47
Антон Крижевський	51
ОСОБЛИВОСТІ ВИКЛАДАННЯ АНТИКОЗНАВЧИХ ДИСЦИПЛІН.....	51
В УНІВЕРСИТЕТІ СВ. ВОЛОДИМИРА У КІНЦІ XIX СТ.....	51
Іван Зуляк	57
КАЛЕНДАРІ “ПРОСВІТИ” – ВАЖЛИВА СКЛАДОВА ВИДАВНИЧОЇ	57
ДІЯЛЬНОСТІ ТОВАРИСТВА (1869–1939 РР.)	57
Ольга Білобровець	66
ДІЯЛЬНІСТЬ ПОЛЬСЬКИХ ОРГАНІЗАЦІЙ НАЦІОНАЛІСТИЧНОГО СПРЯМУВАННЯ НА	
ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ НА ПОЧАТКУ XX СТ.	66
Роман Даниленко.....	71
БІЛЬШОВИЦЬКИЙ ТЕРОР У КИЄВІ В ЛЮТОМУ 1918 Р.....	71
Микола Олійник.....	77
АНТИРАДЯНСЬКЕ ПІДПІЛЛЯ НА ПОДІЛЛІ У 1921–1928 рр.....	77
Вікторія Фесенко	81
НАУКОВІ ЦЕНТРИ ПРЕДСТАВНИКІВ ПОЛЬСЬКОЇ ЕТНІЧНОЇ МЕНШИНИ	81
В УСРР (УРСР) У 20–30-Х РР. XX СТ.	81
Тетяна Самсонок	86
ОСОБЛИВОСТІ ВЕДЕННЯ СЛІДСТВА У СПРАВАХ ПОЛЯКІВ,.....	86
АРЕШТОВАНИХ НА ТЕРИТОРІЇ РОВЕНЩИНИ У 1939–1941 РР.	86
Сергій Стельникович	91
СПОРТИВНЕ ЖИТТЯ НА ТЕРИТОРІЇ ЖИТОМИРСЬКО-ВІННИЦЬКОГО	91
РЕГІОНУ В ПЕРІОД НАЦИСТСЬКОЇ ОКУПАЦІЇ.....	91
Сергій Іванов.....	95
ТАБОРИ РАДЯНСЬКИХ ВІЙСЬКОВОПОЛОНЕНИХ НА ВОЛИНІ	95
У РОКИ НІМЕЦЬКОЇ ОКУПАЦІЇ	95
Сергій Волян'юк	102
КАРПАТСЬКИЙ РЕЙД КУРЕНЯ “БОНДАРЕНКА” У 1944 Р.....	102
Василь Ільницький	106
ДЕПОРТАЦІЙНА ПОЛІТИКА ЯК ЗАСІБ УТВЕРДЖЕННЯ РАДЯНСЬКОЇ АДМІНІСТРАЦІЇ	
У ЗАХІДНІЙ УКРАЇНІ (1944–1954)	106
Катерина Якуніна.....	111
ФУНКЦІОНУВАННЯ СВДКІВ ЄГОВИ У ВОЛИНСЬКІЙ ТА РОВЕНСЬКІЙ ОБЛАСТЯХ У	
1944–1953 РР.	111
Ярослав Стоцький.....	115

ВПЛИВ ОРГАНІВ ДЕРЖАВНОЇ ВЛАДИ НА МІНІМІЗАЦІЮ ДНЮЧОЇ ПАРАФІЯЛЬНОЇ МЕРЕЖІ РИМО-КАТОЛИЦЬКОЇ ЦЕРКВИ У ЗАХІДНИХ ОБЛАСТЯХ УКРАЇНИ У 1944–1964 РР.....	115
Тарас Дідух	122
ОСОБЛИВОСТІ КОНФЕСІЙНОГО ЖИТТЯ ГРЕКО-КАТОЛИЦЬКОЇ ЦЕРКВИ НА ТЕРНОПІЛЬЩИНІ У 1958–1964 РР.....	122
Ярослав Секо.....	128
РОЗВИТОК УКРАЇНСЬКОГО ШІСТДЕСЯТНИЦТВА У 1965–1971 РР.	128
Василь Деревінський.....	134
КАДРОВА ПОЛІТИКА ТА ЧИСЕЛЬНІСТЬ.....	134
НАРОДНОГО РУХУ УКРАЇНИ У 1992–1999 РР.	134
ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ.....	139
МІЖНАРОДНІ ВІДНОСИНИ.....	139
Зінаїда Священко	139
РЕОРГАНІЗАЦІЯ СЕЛЯНСЬКОГО УПРАВЛІННЯ В РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ НА ПОЧАТКУ ХХ СТ. (НА МАТЕРІАЛАХ РОБОТИ ОСОБЛИВОЇ НАРАДИ З ПОТРЕБ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ ТА РЕДАКЦІЙНОЇ КОМІСІЇ МІНІСТЕРСТВА ВНУТРІШНІХ СПРАВ).....	139
Оксана Руда	142
НАЦІОНАЛЬНА ПОЛІТИКА ДРУГОЇ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ.....	142
В ОСВІТНІЙ СФЕРІ (НА ПРИКЛАДІ ГАЛИЧИНИ)	142
Влада Сокирська	147
РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКІ ВІДНОСИНИ У 20-Х РР. ХХ СТ.:	147
ІНСТИТУЦІЙНИЙ АСПЕКТ	147
Олена Подобед.....	153
ФАХОВЕ НАВЧАННЯ ТА ПЕРЕКВАЛІФІКАЦІЯ УКРАЇНЦІВ У ДПІ ТАБОРАХ ЗАХІДНОЇ НІМЕЧЧИНИ Й АВСТРІЇ У 1945–1950 РР.	153
Валерія Покляцька	158
ПРОТИСТОЯННЯ СРСР ТА США У 1946–1979 РР.:	158
ЗАСОБИ ФОРМУВАННЯ “ОБРАЗУ ВОРОГА”	158
Наталія Корнієнко.....	164
ПИТАННЯ УКРАЇНСЬКИХ ВИБОРІВ.....	164
У СЛУХАННЯХ КОНГРЕСУ США 109 СКЛИКАННЯ	164
Вячеслав Ціватий.....	168
ЄВРОПЕЙСЬКИЙ ВИМІР ІНСТИТУТУ ПОЛІСУ:	168
ПОЛІТИКО-ДИПЛОМАТИЧНИЙ І ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ.....	168
ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО ТА ІСТОРІОГРАФІЯ.....	174
Світлана Зимницька.....	174
УЧАСТЬ ЄРЕМІЇ ВИШНЕВЕЦЬКОГО У ПОДІЯХ НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНОЇ ВІЙНИ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ КРИЗЬ ПРИЗМУ ПОЛЬСЬКОЇ ТА УКРАЇНСЬКОЇ ІСТОРІОГРАФІЙ (СЕРЕДИНА ХVІІІ – СЕРЕДИНА ХХ СТ.)	174
Наталія Гірна	181
ІВАН КРЕВЕЦЬКИЙ – ПРЕДСТАВНИК ДЕРЖАВНИЦЬКОГО НАПРЯМУ.....	181
В УКРАЇНСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ (ВІЙСЬКОВО-ПОЛІТИЧНИЙ АСПЕКТ).....	181
Назар Васьків.....	187
ПУБЛІЦИСТИЧНА СПАДЩИНА І. ФРАНКА ЯК ДЖЕРЕЛО ДО ВИВЧЕННЯ ЄВРЕЙСЬКОГО ПИТАННЯ У СХІДНІЙ ГАЛИЧИНІ	187
НАПРИКІНЦІ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ.....	187
Оксана Біла	194
ПУБЛІКАЦІЇ ПРО УКРАЇНСЬКУ НАРОДНІСТЬ	194
У ВОЛИНСЬКІЙ ПЕРІОДИЦІ НА МЕЖІ ХІХ–ХХ СТ.....	194
Ірина Кучернюк.....	200
РОБОТА АВТОРСЬКОГО КОЛЕКТИВУ ЧАСОПІСУ “РІДНИЙ КРАЙ”	200
У ВИСВІТЛЕННІ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОГО ЖИТТЯ УКРАЇНИ 1905–1907 РР.	200
Світлана Чернік.....	204
АВСТРО-СЕРБСЬКИЙ КОНФЛІКТ 1914 Р.....	204
У ВИСВІТЛЕННІ ГАЗЕТНОЇ ПЕРІОДИКИ УКРАЇНИ.....	204
Юлія Готкова.....	208
УКРАЇНСЬКІ ДРУКОВАНІ ПЕРІОДИЧНІ ВИДАННЯ КУБАНИ ТА ДОНУ.....	208

ПРО УКРАЇНІЗАЦІЮ В ПІВНІЧНО-КАВКАЗЬКОМУ КРАЇ (1925–1932 РР.).....	208
Василь Фугала	214
ПАРТІЙНО-ПОЛІТИЧНЕ ЖИТТЯ УКРАЇНЦІВ У МІЖВОЄННІЙ ПОЛЬЩІ:	214
СУЧАСНЕ УКРАЇНСЬКЕ БАЧЕННЯ	214
Ірина Скакальська	222
ВОЛИНЬСЬКА УКРАЇНСЬКА ЕЛІТА 1921–1939 РР.....	222
В ІНТЕРПРЕТАЦІЇ ВІТЧИЗНЯНИХ І ЗАРУБІЖНИХ ДОСЛІДНИКІВ	222
Анна Поліщук	227
РЕАЛІЗАЦІЯ СОЦІАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ РАДЯНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ НА ПОДІЛЛІ У	
СЕРЕДИНИ 1960 – СЕРЕДИНИ 1980-Х РР. ХХ СТ. ЗА МАТЕРІАЛАМИ ДЕРЖАВНИХ	
АРХІВІВ УКРАЇНИ	227
Олена Козакова	230
СУЧАСНА ІСТОРІОГРАФІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ УКРАЇНСЬКИХ	
ЦИГАНІВ РАДЯНСЬКОГО ПЕРІОДУ	230
Наталія Чорна	234
РОЛЬ ПОЛЬЩІ В ЄВРОПЕЙСЬКІЙ ІНТЕГРАЦІЇ УКРАЇНИ:	234
ІНТЕРПРЕТАЦІЇ УКРАЇНСЬКИХ ДОСЛІДНИКІВ.....	234
Іван Куций	240
ІМАГОЛОГІЯ ЯК СТРАТЕГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ ЦИВІЛІЗАЦІЙНИХ	240
ОБРАЗІВ В УКРАЇНСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ	240
Олександр Сахновський	247
ЄВРОПЕЙСЬКИЙ ВИМІР ІСТОРИЧНОЇ ОСВІТИ В УКРАЇНІ:.....	247
ВИКЛИКИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ.....	247
РЕЦЕНЗІЇ ТА ОГЛЯДИ	252
Віктор Шарпаний	252
ТЕЛЯЧИЙ Ю. В. УКРАЇНСЬКА ЛІТЕРАТУРНО-МИСТЕЦЬКА ІНТЕЛІГЕНЦІЯ	252
В НАЦІОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНОМУ ВІДРОДЖЕННІ (1917–1921 рр.): [МОНОГР.]	
/ Ю. В. ТЕЛЯЧИЙ. – ТЕРНОПІЛЬ: ТЕРНО-ГРАФ, 2014. – 600 с.....	252
Микола Москалюк	253
РІЖНЯК Р. Я. РОЗВИТОК ІНФОРМАТИКИ ТА ІНФОРМАЦІЙНИХ ТЕХНОЛОГІЙ У	
ВИЩИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДАХ УКРАЇНИ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХХ – НА ПОЧАТКУ	
ХХІ СТОЛІТТЯ: МОНОГРАФІЯ [ЗА ЗАГ. РЕД. В. М. ОРЛИКА]. – КІРОВОГРАД: В-ВО	
“КОД”, 2014. – 360 С.....	253
ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ	256

УДК 93
ББК 63
Н 34

Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія / За заг. ред. проф. І. С. Зуляка. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2014. – Вип. 2. – Ч. 1. – 262 с.

Комп'ютерне оформлення: Андрій Кліш

Видрук оригінал-макету
редакційно-видавничого відділу історичного факультету "Літопис"
Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка
м. Тернопіль, вул. Громницького, 1а
Тел. (0352) 53-59-01

Здано до складання 5.11.2014 р. Підписано до друку 25.11.2014 р. Формат 60×84/18.
Папір друкарський. Обліково-видавничих аркушів 30,5.
Замовлення 193. Тираж 300 прим. Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу
масової інформації КВ № 15879-4351 від 12.10.2009 р.

До уваги авторів!

Статті, що подаються до публікації у науковому виданні повинні відповідати високому науковому рівню, не бути раніше опублікованими, містити елементи новизни, визначені постановою Президії ВАК України "Про підвищення" вимог до фахових видань віднесених до переліків ВАК України від 15.01.2003 р. № 7–05/1:

- постановка проблеми в загальному вигляді та її зв'язок з важливими науковими чи практичними завданнями;
- аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор, виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття;
- формулювання цілей статті (постановка завдання);
- виклад основного матеріалу дослідження з новим обґрунтуванням отриманих наукових результатів;
- висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямку.

Комп'ютерний варіант рукопису повинен відповідати таким вимогам:

- Стаття оформляється у текстовому редакторі Word for Windows 6.0, 7.0 (шрифт Times New Roman, 14 pt, через 1, 5 інтервала, диск CD).
- Параметри сторінки – формат А4, поля 2×2×3×1, абзац 1, 25 см.
- Текст статті оформляється у такому порядку:
- індекс УДК, без абзацного відступу, вирівняно по лівому краю;
- ім'я, прізвище, по батькові автора, назва статті, анотації, ключові слова (не більше 5-ти) **українською, російською та англійською мовами;**
- текст статті;
- для посилань використовуються квадратні дужки, наприклад [13, с.1; 14, арк. 2], де "13" і "14" – порядковий номер у списку використаних джерел, с. 1 – номер сторінки, арк. 2 – номер аркуша в архівній справі;
- у кінці рукопису статті подається список використаних джерел згідно з "Бюлетенем ВАК України (2008, № 3) "Зміни, що вносяться до переліків та форм документів, які використовуються при атестації наукових та науково-педагогічних працівників".

Рукопис статті підписується автором (авторами). Разом зі статтею подається рецензія провідного фахівця з даної галузі наук, зазвичай, доктора наук, завірена печаткою, витяг з рішення засідання кафедри та експертний висновок щодо можливості опублікування матеріалів.

Окремо подається інформація про автора (авторів): прізвище, ім'я, по батькові, повна назва організації, посада, вчений ступінь, наукове звання, поштова адреса, телефон, e-mail.

Рукописи, що не відповідають вказаним вимогам, не приймаються до публікації.

Редакційна колегія залишає за собою право проводити редакційну правку рукопису. Якщо науковий рівень статті недостатній – редакційна колегія не приймає її до публікації. Рукописи авторам не повертаються. За потреби редакційна колегія здійснює поштову пересилку збірників авторам статей.

Матеріали в електронному вигляді надсилати за адресою: zuljak@tnpu.edu.ua, Klish_Andriy@ukr.net

Редакційна колегія збірника
"Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету
імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія"